Predrag Janičić Mladen Nikolić

UVOD U VEŠTAČKU INTELIGENCIJU

Elektronska verzija (2026)

Beograd
2026.

Autori:
dr Predrag Janičić, redovni profesor na Matematičkom fakultetu u Beogradu
dr Mladen Nikolić, vanredni profesor na Matematičkom fakultetu u Beogradu

UVOD U VEŠTAČKU INTELIGENCIJU

Izdavač: Matematički fakultet Univerziteta u Beogradu
Studentski trg 16, 11000 Beograd
©2026. Predrag Janičić i Mladen Nikolić
Ovo delo zašticeno je licencom Creative Commons CC BY-NC-ND 4.0 (Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International License). Detalji licence mogu se videti na veb-adresi http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/. Dozvoljeno je umnožavanje, distribucija i javno saopštavanje dela, pod uslovom da se navedu imena autora. Upotreba dela u komercijalne svrhe nije dozvoljena. Prerada, preoblikovanje i upotreba dela u sklopu nekog drugog nije dozvoljena.

Elektronska verzija (2026)

Sadržaj

Sadržaj **3**

1 Uvod **7**
1.1 Kratka istorija veštačke inteligencije . . . 7
1.2 Znanje i zaključivanje . . . 8
1.3 Simbolički i statistički zasnovana veštačka inteligencija . . . 8
1.4 Uska i opšta veštačka inteligencija . . . 9
1.5 Filozofski i etički aspekti veštačke inteligencije . . . 9

I Pretraga **11**

2 Rešavanje problema korišćenjem pretrage **13**
2.1 Modelovanje problema . . . 16
2.2 Rešavanje problema . . . 18
2.3 Interpretiranje i analiza rešenja . . . 18

3 Neinformisana pretraga **21**
3.1 Obilazak grafa u dubinu i širinu . . . 22
3.2 Dajkstrin algoritam . . . 27

4 Informisana pretraga **31**
4.1 Pohlepna pretraga . . . 31
4.2 Pretraga Prvo najbolji . . . 36
4.3 Algoritam A* . . . 38

5 Igranje strateških igara **51**
5.1 Opšte strategije za igranje igara . . . 51
5.2 Legalni potezi i stablo igre . . . 52
5.3 Otvaranje . . . 53
5.4 Središnjica . . . 53
5.5 Završnica . . . 64

6 Genetski algoritmi **65**
6.1 Opšti genetski algoritam . . . 65
6.2 Komponente genetskog algoritma . . . 67
6.3 Svojstva genetskih algoritama . . . 71
6.4 Rešavanje problema primenom genetskih algoritama . . . 72

II Automatsko rasuđivanje **77**

7 Rešavanje problema korišćenjem automatskog rasuđivanja **79**
7.1 Modelovanje problema . . . 81
7.2 Rešavanje problema . . . 83

Elektronska verzija (2026)

7.3 Interpretiranje i analiza rešenja . . . 84

8 Automatsko rasuđivanje u iskaznoj logici 85
8.1 Sintaksa i semantika iskazne logike . . . 87
8.2 Logičke posledice i logički ekvivalentne formule . . . 91
8.3 Ispitivanje zadovoljivosti i valjanosti u iskaznoj logici . . . 93
8.4 Rešavanje problema svođenjem na SAT . . . 101

9 Automatsko rasuđivanje u logici prvog reda 111
9.1 Sintaksa i semantika logike prvog reda . . . 112
9.2 Logičke posledice i logički ekvivalentne formule . . . 118
9.3 Ispitivanje zadovoljivosti i valjanosti u logici prvog reda . . . 120
9.4 Aksiomatski pristup . . . 122
9.5 Procedure odlučivanja i SMT rešavači . . . 131
9.6 Modelovanje u logici prvog reda . . . 133

10 Rasuđivanje pod neizvesnošću 139
10.1 Abdukcija i nemonotono zaključivanje . . . 139
10.2 Neizvesnost i verovatnosno zaključivanje . . . 142
10.3 Strukturisana verovatnoća: Bajesove mreže . . . 149

III Mašinsko učenje 155

11 Rešavanje problema korišćenjem mašinskog učenja 157
11.1 Modelovanje problema . . . 160
11.2 Rešavanje problema . . . 163
11.3 Evaluacija rešenja . . . 164
11.4 Eksploatacija modela . . . 164

12 Nadgledano mašinsko učenje 167
12.1 Klasifikacija i regresija . . . 167
12.2 Minimizacija greške modela . . . 167
12.3 Preprilagođavanje i regularizacija . . . 169
12.4 Linearni modeli . . . 172
12.5 Neuronske mreže . . . 181
12.6 Evaluacija modela i konfigurisanje algoritama učenja . . . 192
12.7 Primeri primena nadgledanog učenja . . . 197

Spisak preuzetih slika 203

Literatura 205

Elektronska verzija (2026)

Predgovor

Ovo je materijal koji prati predavanja iz predmeta *Veštačka inteligencija* u petom semestru smera *Informatika* na Matematičkom fakultetu Univerziteta u Beogradu. Ovaj materijal u velikom delu poklapa se sa sadržajem istoimenog kursa koji je ranije držan u šestom semestru. U ovom materijalu, logika prvog reda prezentovana je nešto neformalnije, čitaoca zainteresovanog za više preciznosti i detalja upućujemo na naš raniji udžbenik *Veštačka inteligencija*. U ovaj materijal uvršten je deo o rezonovanju sa neizvesnostima, a izbačeno nekoliko tema koje se odnose na mašinsko učenje (koje su prebačene u druge predmete).

Bićemo zahvalni čitaocima na svim ispravkama, sugestijama i komentarima koje nam pošalju.

Predrag Janičić i Mladen Nikolić

Beograd, oktobar 2026.

Elektronska verzija (2026)

Elektronska verzija (2026)

Glava 1

Uvod

Veštačka inteligencija jedna je od retkih oblasti nauke o kojoj skoro svi – i eksperti i oni koji to nisu – imaju neki stav. Neko smatra da ona donosi velike koristi, neko smatra da od nje prete opasnosti, a neko veruje i u jedno i u drugo. Neobično je onda da, s druge strane, ne postoji opšta saglasnost o tome šta je uopšte veštačka inteligencija i čime se ona bavi. Pod inteligencijom se obično podrazumeva sposobnost usvajanja, pamćenja i obrade određenih znanja. Iako postoji i shvatanje po kojem je centralni cilj veštačke inteligencije oponašanje ljudske inteligencije, većina podoblasti veštačke inteligencije ima drugačiji cilj. Obično je to rešavanje problema u kojima se javlja *kombinatorna eksplozija*, tj. u kojima je broj mogućnosti toliko veliki da se ne može sistematično ispitati u razumnom vremenu. Najveći deo zadataka veštačke inteligencije može se opisati u terminima algoritmike, pretrage, deduktivnog i induktivnog zaključivanja, i drugih preciznih matematičkih pojmova. Tek mali deo istraživača bavi se metodama koje pretenduju da dostignu opšte rasuđivanje u stilu čoveka.

Veštačka inteligencija sastoji se od više podoblasti, naizgled slabo povezanih svojim sadržajem. Pitanje je onda šta je to zajedničko za njih, sem to što se uglavnom sve bave problemima u kojima se javlja mnoštvo mogućnosti koje se ne mogu ispitati sistematičnom pretragom. Postoji više pristupa koji objedinjuju sve podoblasti veštačke inteligencije u jedan, jedinstveni okvir. Jedan takav je pristup zasnovan na agentima kao, na primer, u uticajnoj knjizi „Veštačka inteligencija: moderni pristup“ Rasela (Stuart Russell) i Norviga (Peter Norvig). U tom pristupu, sve komponente problema koji se rešava objašnjavaju se u terminima agenata koji imaju neke akcije na raspolaganju. Drugi pristup, korišćen i u ovoj knjizi, centralno mesto daje *procesu rešavanja problema*. Pri tome, kada se govori o „problemu“, obično se misli na čitavu klasu srodnih zadataka — na primer, na određivanje najkraćeg puta između dva čvora grafa, ili na ispitivanje zadovoljivosti iskazne formule, ili na prepoznavanje lica na fotografiji. Pojedinačne zadatke koji pripadaju ovakvim klasama zovemo *instance problema* (ili *primerci problema*) (na primer, određivanje najkraćeg puta između konkretna dva čvora konkretnog grafa ili ispitivanje zadovoljivosti konkretne formule). Za skoro sve metode veštačke inteligencije zajednička je opšta struktura procesa rešavanja problema. Faze rešavanja obično su: modelovanje, tj. opisivanje zadatog problema u strogim, matematičkim terminima; rešavanje problema opisanog u matematičkim terminima; interpretiranje i analiza rešenja. Dublja priroda ovih faza razlikuje se između različitih podoblasti veštačke inteligencije.

1.1 Kratka istorija veštačke inteligencije

Veštačka inteligencija kao samostalna informatička disciplina prvi put je promovisana na znamenitoj konferenciji *The Dartmouth Summer Research Conference on Artificial Intelligence* organizovanoj u Dartmutu (Sjedinjene Američke Države), 1956. godine. Tom prilikom predloženo je, od strane Džona Makartija, i sâmo ime discipline, ne sasvim srećno sročeno, jer baš je ono često izazivalo nedoumice i podozrenje. Konferencija je trajala mesec dana i bila je pre svega usmerena ka profilisanju nove oblasti. Konferenciju su organizovali Džon Makarti (John McCarthy), Marvin Minski (Marvin Minsky), Natanijel Ročester (Nathaniel Rochester) i Klod Šenon (Claude Shannon). U početnim godinama, pa i decenijama, nizali su se uspesi nove oblasti, a očekivanja su rasla još i brže – ranih šezdesetih, na primer, „mislilo se da je nešto poput računarskog vida (prepoznavanja oblika na slikama) pogodno za letnji projekat studenta master studija“. Minski je 1967. godine izjavio da će problem kreiranja veštačke inteligencije (u stilu ljudske inteligencije) biti rešen u okviru jedne generacije. Ta velika očekivanja ovekovečena su već šezdesetih i sedamdesetih godina u naučno-fantastičnim filmovima i knjigama u kojima računar nadmašuje čoveka u svim intelektualnim aktivnostima. Veštačka inteligencija postala je i polje preko kojeg se stremilo nadmoći u tadašnjem hladnom ratu između Zapada i Istoka. Osamdesetih godina počelo je da dominira shvatanje da su očekivanja od veštačke inteligencije bila previsoka. Fondovi za istraživanja počeli su da se smanjuju i nastupila je takozvana „zima veštačke inteligencije“. Oblast je, pomalo usporeno, ipak

Elektronska verzija (2026)

preživela krizu da bi krajem devedesetih godina dvadesetog veka ponovo privukla pažnju čitavog sveta: računari su pobedili svetskog prvaka u šahu i dokazali teoreme koje čovek nije ranije uspevao da dokaže.

Početkom dvadeset prvog veka javio se talas izuzetno uspešnih sistema zasnovanih na „dubokom učenju“. Pomoću njega napadnuti su neki problemi koji su ranije bili zabran čoveka, a neki dugo otvoreni problemi su u potpunosti rešeni. Najčešće oblasti primene su u računarskom vidu, obradi prirodnih i programskih jezika, autonomnoj vožnji, igranju igara, bioinformatici i šire. Duboko učenje omogućava razumevanje saobraćaja od strane autonomnih automobila na osnovu kamera i drugih senzora. Primera radi, sa slike je moguće odrediti pozicije pešaka, automobila, semafora i saobraćajnih znakova. Nobelova nagrada za hemiju 2024. godine dodeljena je za rešavanje dugo otvorenog problema savijanja proteina — problem određivanja strukture u trodimenzionalnom prostoru kada je poznat niz aminokiselina koje čine taj protein. Veliki jezički modeli poput sistema ChatGPT u stanju su da proizvode visoko kvalitetne prevode između različitih jezika (onih za koje su dostupne velike količine tekstova), da poprave kvalitet napisanog teksta, kao i da odgovaraju na pitanja i pružaju korisne informacije. Alati kao što je Copilot, zasnovani na velikim jezičkim modelima, u stanju su da pišu delove programskog koda u skladu sa zahtevom programera i da tako ubrzaju proces programiranja. OpenAI o1, veliki jezički model opšte namene, rangiran je 2024. godine u prvih 12% na problemima takmičarskog programiranja platforme Codeforces. Njegov naslednik, sistem OpenAI o3 dostigao je 2025. godine nivo zlatne medalje na Međunarodnoj informatičkoj olimpijadi i rangira se u prvih 0.2% takmičara na platformi Codeforces. Jedan sličan sistem specijalizovan za matematičke probleme, na zadacima sa Međunarodne matematičke olimpijade iz 2024. godine dostigao je nivo srebrne medalje.

U igranju strateških igara kao što su šah, go i drugi, neuronske mreže su odavno daleko nadmašile najbolje ljudske igrače. Veštačka inteligencija danas je skoro sveprisutna, a opšte je uverenje da će se ta sveprisutnost u budućnosti dalje proširivati i produbljivati.

1.2 Znanje i zaključivanje

Za pojam inteligencije suštinske su dve komponente: znanje i zaključivanje. Komponenta zaključivanja predstavlja takođe neku vrstu znanja – to je znanje (koje se naziva i meta-znanjem) o procesu izvođenja novog znanja iz raspoloživog znanja. Pod znanjem podrazumevamo i istinite, potvrđene činjenice, ali i hipoteze, nepotpune informacije i informacije date sa određenim verovatnoćama. Zaključivanje može biti deduktivno – zasnovano na rigoroznim opštim pravilima čijom primenom se dobijaju nove konkretne činjenice. Zaključivanje može biti i induktivno – u njemu se na osnovu mnoštva činjenica pokušava izvođenje opštih pravila. Postoje i druge forme i drugi okviri zaključivanja.

1.3 Simbolički i statistički zasnovana veštačka inteligencija

Mnoge metode veštačke inteligencije zasnovane su na simboličkoj reprezentaciji: i problem i algoritam rešavanja opisani su eksplicitno, a osobine algoritma mogu se analizirati rigorozno, matematički. I opis problema i algoritam su vrlo specifični, prilagođeni jednom konkretnom zadatku i obično se teško uopštavaju. Ti eksplicitni opisi obično se daju u terminima teorije grafova ili matematičke logike. Za ove metode često se kaže da su GOFAI (od engleskog „Good Old-Fashioned Artificial Intelligence“ – „dobra stara veštačka inteligencija“) i čine takozvani „prvi talas“ veštačke inteligencije. One se najčešće oslanjaju na deduktivno zaključivanje i u tom slučaju garantovano ne prave greške u zaključivanju.

Od 2010-ih godina, novi moćni računari omogućili su povratak neuronskih mreža (koje su razvijane još 1950-ih), kroz duboko učenje i ostvarili fantastične rezultate u mnogim poljima, kao što je računarski vid, automatsko prevođenje, automatsko upravljanje vozilima, igranje strateških igara, itd. Ovi rezultati zasnovani su na statistici i mašinskom učenju, tj. na induktivnom zaključivanju. U njima nema eksplicitnog opisivanja procesa rešavanja konkretnih primeraka problema, već se koriste meta-algoritmi kojima se, koristeći raspoložive podatke, kreiraju algoritmi za rešavanje konkretnih problema. U primenama je glavna uloga čoveka u fazi modelovanja problema i pripremi podataka za obučavanje. O ovim algoritmima i njihovim osobinama znatno je teže formalno rasuđivati nego o algoritmima koji se zasnivaju na eksplicitnom opisu problema, ali je moguće izvesti statističke ocene njihovog kvaliteta. Samim tim što se radi o algoritmima koji induktivno zaključuju, jasno je da oni mogu izvoditi i pogrešne zaključke. Sistemi zasnovani na statistici i mašinskom učenju čine takozvani „drugi talas“ veštačke inteligencije.

Sistemi zasnovani na logici zbog svoje deduktivne prirode često omogućavaju lako generisanje objašnjenja za svoje zaključke. Sistemi zasnovani na mašinskom učenju često nisu u stanju da ponude takva objašnjenja. To može biti njihova mana u mnogim primenama. Primera radi, u medicinskim primenama lekari moraju dobro razumeti na osnovu čega donose odluke o lečenju pacijenta i ne mogu se bez razumevanja držati preporuka koje daju sistemi veštačke inteligencije. Zbog ovakvih problema, od velikog je značaja pojam objašnjive veštačke inteligencije (eng. explainable artificial intelligence), koja se pre svega fokusira na pomenute probleme sistema

Elektronska verzija (2025)

zasnovanih na mašinskom učenju. Prvi veliki prodor u ovoj oblasti došao je sa pojavom velikih jezičkih modela koji su u stanju da daju detaljne lance rasuđivanja kojim potkrepljuju svoje zaključke (poput OpenAI o1, što je jedan od naslednika sistema ChatGPT), uz napomenu da su u njima, kao u slučaju svih primena mašinskog učenja moguće i greške.

Rasprostranjeno je uverenje da će u budućnosti dosadašnja dva pristupa morati da se integrišu, vodeći do takozvanog „trećeg talasa“ veštačke inteligencije. Očekuje se da će u trećem talasu sistemi veštačke inteligencije samostalno kreirati modele koji će moći da objasne kako stvari funkcionišu.

U ovoj knjizi, simbolički zasnovana veštačka inteligencija obrađuje se u prva dva dela, a statistički zasnovana veštačka inteligencija u trećem delu.

1.4 Uska i opšta veštačka inteligencija

Do sada dominantan pravac razvoja veštačke inteligencije je razvoj sistema specijalizovanih za konkretne zadatke. To je pravac koji se naziva „uska veštačka inteligencija“. Alternativa je „veštačka opšta inteligencija“ (eng. *artificial general intelligence*, *AGI*). Njen cilj je razvoj jedinstvenog sistema koji može da uči, rasuđuje i rešava sve probleme koje može i čovek. Taj cilj neki istraživači pokušavaju da postignu matematičkim modelovanjem ljudskog mozga, iako mnogi smatraju da je to teško dostižno ili nemoguće. Istraživač i futurista Rej Kercvajl (Raymond Kurzweil, trenutno radi u kompaniji Google), u svojoj uticajnoj knjizi „Singularnost je blizu” iz 2005. godine, tvrdi da nije daleko trenutak kada će računari prevazići čoveka u svim intelektualnim aktivnostima i procenjuje da će računari već 2029. godine moći da prođu Tjuringov test (videti poglavlje 1.5), što će, dalje, oko 2045. godine dovesti do „sveopšteg preokreta u ljudskim mogućnostima“. Sa ubrzanim razvojem veštačke inteligencije od pojave sistema kao što je ChatGPT, stiče se utisak da bi se ova predviđanja mogla ispuniti i ranije.

1.5 Filozofski i etički aspekti veštačke inteligencije

Jedno od ključnih pitanja vezanih za veštačku inteligenciju je da li ona ima za cilj oponašanje prirodne (ljudske ili životinjske) inteligencije. Pitanje koje prethodi ovom pitanju je šta je uopšte inteligencija. Možemo smatrati da inteligencija podrazumeva sledeće sposobnosti: sposobnost pamćenja, skladištenja znanja i mogućnost njegove obrade, sposobnost učenja – usvajanja novih znanja, sposobnost komunikacije sa drugim inteligentnim bićima ili mašinama, itd. Može se smatrati, dakle, da biće ili mašina imaju atribute inteligentnog, ako imaju navedena svojstva. Alen Tjuring (Alan Turing) formulisao je sledeći znameniti test: ako su u odvojene dve prostorije smeštene jedna ljudska osoba i neki uređaj i ako na identična pitanja pružaju odgovore na osnovu kojih se ne može pogoditi u kojoj sobi je čovek, a u kojoj uređaj, onda možemo smatrati da taj uređaj ima atribute veštačke inteligencije. Tjuring je 1947. godine, govoreći o računarima koji simuliraju čovekovo rasuđivanje, predložio i kreiranje mašina „programiranih da uče i kojima je dopušteno da čine greške” jer, kako kaže, „ako se od mašine očekuje da bude nepogrešiva, onda ona ne može biti inteligentna“. Ovakav pristup, koji dozvoljava greške, karakterističan je za mašinsko učenje.

Mnogi problemi veštačke inteligencije mogu se opisati u matematičkim terminima. Pitanje je za koje klase problema postoje opšti načini rešavanja (koje mogu da primene ljudi ili mašine). Rezultati Gedela i Tjuringa iz prve polovine dvadesetog veka pokazali su da postoje matematičke teorije (uključujući i jednostavne teorije kakva je aritmetika) koje su nepotpune i neodlučive. Na primer, postoje tvrđenja o prirodnim brojevima koja su tačna, ali se ne mogu dokazati iz aksioma aritmetike. Štaviše, skup aksioma aritmetike nije moguće proširiti tako da se to promeni. Ovi rezultati govore da za neke probleme ne mogu da postoje mašine koje mogu da reše svaku njihovu instancu, te da preostaje da se njima bave kao i ljudi: da koriste svojstva i zapažanja specifična za konkretne date instance. Drugim rečima, za instance ovakvih problema traganje za rešenjem neće uvek biti isto i neće garantovati uspeh.

Pored filozofskih pitanja o tome gde su granice ljudske i veštačke inteligencije, važna su i etička pitanja koja se odnose na mašine koje mogu da samostalno donose nekakve odluke. Još od ranih dana veštačke inteligencije postoji strah od „mašina koje misle“, a sa njihovim razvojem ta pitanja sve su češća a i ti strahovi jačaju: neki smatraju da ona donosi velike koristi, neki smatraju da od nje prete opasnosti, a neki veruju i u jedno i u drugo. Neke od najčešćih etičkih dilema odnose se na pitanja bezbednosti, cenzure, diskriminacije i privatnosti.

Jednostavan primer pitanja koje se tiče bezbednosti je vezan za autonomnu vožnju. Pitanje je kako treba definisati ponašanje vozila u slučaju da mora da ugrozi jednog od dva učesnika u saobraćaju. Još pre toga, pitanje je da li takve odluke prepustiti samom autonomnom sistemu, bez eksplicitne odluke ugrađene unapred. Ukoliko dođe do ugrožavanja bezbednosti učesnika u saobraćaju, povreda, ili štete, postavljaju se i mnoga dodatna, pravna pitanja, na primer – da li za štetu odgovara proizvođač autonomnog automobila ili čovek koji je u njemu sedeo. Mnoga ovakva pitanja će vrlo uskoro biti od praktičnog značaja, a odgovori na njih tek treba da se formulišu. Pored autonomne vožnje tu su i brojna pitanja vezana za vojne primene veštačke inteligencije.

Elektronska verzija v1.0

Sistemi za preporučivanje sadržaja već godinama vrše izbor i filtriranje informacija na internetu i društvenim mrežama koje stižu do korisnika. Imajući u vidu da društvene mreže predstavljaju jedan od bitnih kanala informisanja i upoznavanja mišljenja drugih ljudi, ovakve primene bude podozrivost vezanu za mogućnosti cenzure od strane kompanija koje poseduju te društvene mreže i država koje na njih imaju uticaj. Sistemi za preporučivanje političkih ili društveno relevantnih sadržaja, čak i bez ikakve cenzure ili planskog usmeravanja od strane čoveka, mogu voditi korisnike do jednostranih ili polarizovanih stavova.

Brojni eksperimenti pokazali su da sistemi veštačke inteligencije mogu vršiti diskriminaciju pojedinaca na osnovu njihovog pola, boje kože, etničke pripadnosti i drugih faktora. Naime, sistemi zasnovani na učenju iz podataka, između ostalog uče i mnoštvo ljudskih predrasuda i diskriminativnog ponašanja koje se oslikava u tim podacima. Poznat je primer sistema COMPAS čija je uloga da sudijama u Sjedinjenim Američkim Državama pruža procene verovatnoće da će optuženi ponoviti krivično delo ukoliko se bude branio sa slobode. Ustanovljeno je da ovaj sistem precenjuje te verovatnoće u slučaju pripadnika crnačke zajednice.

Tehnike veštačke inteligencije mogu se koristiti i na načine koji mogu ugrožavati privatnost: na primer, za prepoznavanje i označavanje fotografija sa interneta.

Elektronska verzija (2026)

Deo I

Pretraga

Elektronska verzija (2026)

Elektronska verzija (2026)

Glava 2

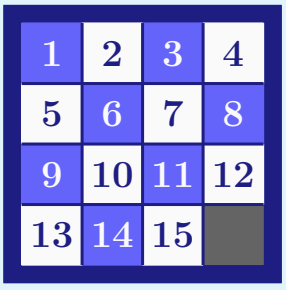
Rešavanje problema korišćenjem pretrage

Veštačka inteligencija bavi se, prevashodno, problemima u kojima se javlja *kombinatorna eksplozija*, tj. ogroman broj mogućnosti koje treba ispitati na neki način. Rešavanje takvih problema obično se svodi na neku vrstu *pretrage* skupa mogućnosti radi pronalaženja niza *koraka* ili *akcija* kojima se ostvaruje cilj. *Rešenje problema pretrage* tada je niz koraka (akcija) koji vodi od polaznog stanja do ciljnog stanja ili nekog od stanja koja zadovoljavaju zadate uslove. U nekim problemima rešenjem se smatra dostignuto stanje, a nije bitan put kojim se do njega stiglo. Neke od važnih realnih primena algoritama pretrage su pronalaženje najkraćih puteva i planiranje putovanja, navigacija robota, rutiranje u računarskim mrežama, igranje strateških igara, automatsko nalaženje redosleda sklapanja delova u industriji, dizajniranje čipova, dizajniranje proteina sa traženim svojstvima, rešavanje logističkih problema i slično.

U mnogim problemima nemoguće je razmotriti sve mogućnosti u razumnom vremenu, te je pretragu potrebno *usmeravati* (tj. *navoditi*) kako bi se ranije razmotrile mogućnosti za koje je izglednije da vode rešenju problema. Za uspešno navođenje potrebne su informacije o kvalitetu pojedinačnih stanja, specifične za dati problem. Probleme pretrage za koje su raspoložive takve informacije zovemo *problemi informisane pretrage*, a one druge – *problemi neinformisane pretrage*.

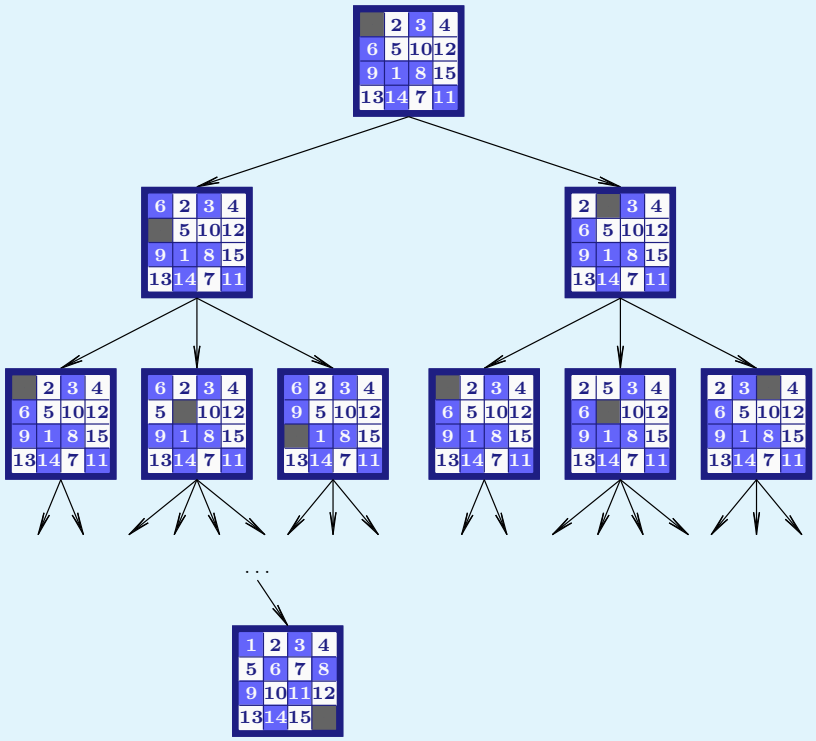
Primer 2.1

Lojdova slagalica (ili *„slagalica 15“*) sastoji se od 15 kvadrata raspoređenih na tabli veličine 4×4 polja. Kvadrati su numerisani brojevima od 1 do 15. Slagalicu je potrebno urediti tako da su polja poređana redom od prvog reda i da je poslednje polje u četvrtom redu prazno. Taj, ciljni raspored polja može se kompaktno zapisati kao [1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, _] i prikazan je na narednoj slici.

Kada je dat proizvoljan raspored polja na tabli, u svakom koraku može se pomeriti jedno od dva ili jedno od tri ili jedno od četiri polja. Dakle, za svaki raspored broj mogućih akcija je između dva i četiri.
Slagalicu je moguće složiti tako što se razmatraju svi mogući koraci u polaznom stanju, a zatim svi mogući koraci u dobijenim stanjima i tako dalje, sve dok se ne naiđe na traženi, ciljni raspored. Razmatranje svih mogućih koraka za početni raspored [_, 2, 3, 4, 6, 5, 10, 12, 9, 1, 8, 15, 13, 14, 7, 11] ilustrovano je na narednoj slici.

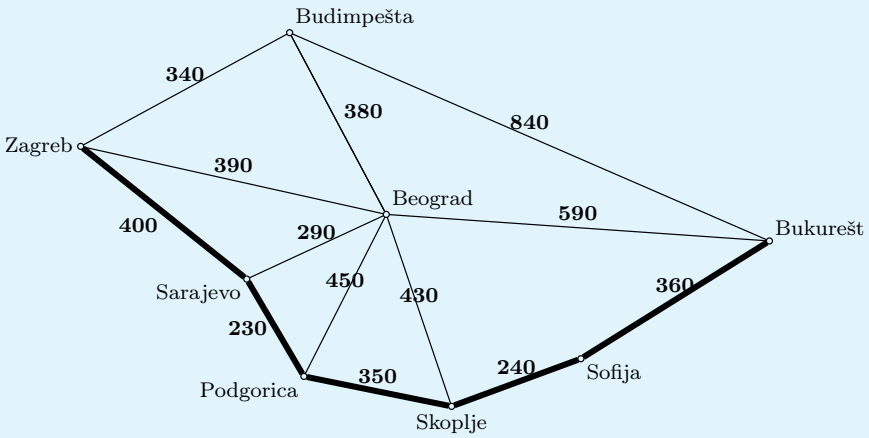
verzija (2026)

Očigledno, ovaj pristup sigurno dovodi do rešenja za bilo koju poziciju koja je dobijena od složene pozicije regularnim potezima (ako se slagalica rasklopi i poljima 14 i 15 se zamene mesta, onda više nije moguće složiti slagalicu). Očigledno je i da je ovaj pristup potpuno nepraktičan i zahteva ispitivanje ogromnog broja mogućnosti. Zaista, za proizvoljnu poziciju koja je dobijena od složene pozicije regularnim potezima, slagalicu je moguće složiti u najviše 80 koraka a to je najmanje gornje ograničenje — postoje pozicije za koje postoji rešenje u 80 koraka, ali ne i u manje od 80 koraka. To znači da je za garantovano pronalaženje rešenja potrebno ispitati više od 2^{80} mogućnosti, što je, naravno, praktično neizvodivo. Zbog toga, praktično sprovodivo rešenje zahteva neku dodatnu ideju i *usmeravanje pretrage* kako ne bi bile ispitivane sve mogućnosti. Takvo usmeravanje često nije jednostavno. Na primer, ako se u slaganju slagalice razmatraju samo koraci koji vode do pozicija koje su bliže rešenju, pri čemu se za određivanje „rastojanja pozicije od ciljne pozicije“ može uzeti zbir rastojanja svakog polja od njegove ciljne pozicije, time se ne dolazi uvek do rešenja. Naime, u nekim pozicijama nema koraka koji vodi ka boljoj poziciji (videti primer 4.2).

Primer 2.2

U skupu gradova od kojih su neki međusobno povezani putevima, zadatak je od jednog grada stići do nekog drugog zadatog grada. Ovaj problem može se rešavati kao problem pretrage: pretraga može da kreće od početnog grada, da se zatim razmatraju svi gradovi do kojih se može doći neposredno, i tako dalje, sve dok se ne dođe do ciljnog grada. Primer ovakvog problema ilustrovan je na narednoj slici i konkretan zadatak može biti, na primer, nalaženje puta od Zagreba do Bukurešta.

Od navedenog problema bitno je različit problem u kojem se ne traži bilo koji, nego najkraći put između dva grada. I taj problem ima više varijanti – sve dužine između povezanih gradova mogu biti unapred poznate ili ne, vazdušna rastojanja između svih gradova mogu biti poznata ili ne, itd.

Primer 2.3

Knjiga „Propositiones ad Acuendos Juvenes“ („Problemi za britkost mladih“) iz devetog veka n.e., verovatno autora Alkoina iz Jorka (Alcuin of York), jedna je od prvih knjiga popularne matematike. Knjiga sadrži pedesetak zanimljivih problema od kojih su mnogi u opticaju i dan-danas. Jedan od najpoznatijih je problem o vuku, kozi i kupusu: „Jedan čovek kupio je vuka, kozu i kupus. Na putu kući, čovek je došao na obalu reke i iznajmio čamac. U čamcu je pored njega mogao da bude još samo vuk, samo koza ili samo kupus. Ako bi koza i kupus bili na istoj obali i bez prisustva čoveka, koza bi pojela kupus. Ako bi vuk i koza bili na istoj obali i bez prisustva čoveka, vuk bi pojeo kozu. Kako da čovek pređe reku i sačuva sve što je kupio?“
I ovaj problem može se rešavati kao problem pretrage: pretraga može da kreće od početnog rasporeda (svi su na prvoj obali), zatim se sistematično razmatraju svi mogući koraci (svi mogući prelasci reke), sve dok se ne dobije traženi, ciljni raspored (svi su na drugoj obali).

Primeri primena algoritama pretrage. Algoritmi za usmerenu pretragu koriste se u mnogim oblastima. Algoritmi za usmereno traženje puta između dva čvora grafa koriste se u planiranju putovanja, rutiranju, video igrama, pa čak i u pomalo neočekivanim oblastima kao što je parsiranje za verovatnosne kontekstno-slobodne gramatike, koje imaju primene u obradi prirodnog jezika.

Igranje strateških igara jedno je od klasičnih polja veštačke inteligencije u kojem su postignuti i neki od najznačajnijih rezultata. Godine 1997. specijalizovani računar Deep Blue kompanije IBM pobedio je tadašnjeg svetskog šampiona u šahu Garija Kasparova koristeći efikasne algoritme pretrage zasnovane na alfa-beta odsecanju. Jedan od trenutno najboljih šahovskih programa je Stockfish, takođe zasnovan na alfa-beta pristupu. Tokom prethodnih nekoliko godina pojavili su se i neki veoma uspešni alternativni pristupi, zasnovani na Monte Karlo pretrazi i na neuronskim mrežama, kao što su Komodo MCTS i AlphaZero. Program za igru go, AlphaGo, zasnovan na neuronskim mrežama 2016. godine pobedio je osamnaestostrukog prvaka sveta Li Sedola.

Genetski algoritmi, koji se mogu smatrati metaheurističkim algoritmom pretrage, imaju primene u širokom spektru optimizacionih problema. Genetski algoritmi koriste se, na primer, za izbor najboljeg plana upita u objektno-relacionim sistemima za upravljanje bazama podataka kao što je PostgreSQL. NASA je početkom ovog veka dizajnirala antene za satelite i svemirske letelice korišćenjem genetskih algoritama koji su se izvršavali na tridesetak umreženih računara. Dizajnirane antene bile su jeftinije, a davale su bolje performanse od drugih. Jedna od konkretnih primena genetskih algoritama je i optimizacija profita berzanskih portfolija.

Faze rešavanja problema korišćenjem pretrage. Tôk rešavanja problema korišćenjem pretrage obično obuhvata sledeće osnovne faze:

- modelovanje problema;
- rešavanje problema opisanog u matematičkim terminima;

- interpretiranje i analiza rešenja.

2.1 Modelovanje problema

Modelovanje problema predstavlja formulisanje problema precizno, u matematičkim terminima, korišćenjem pogodnih matematičkih struktura. Problem pretrage često se opisuje u terminima sistema koji je sačinjen od izvesnih stanja i mogućih prelaza između njih i koji ima sledeće elemente:

Skup mogućih stanja: U toku procesa pretrage razmatraju se različita *stanja*. U nekim algoritmima, za odlučivanje u nekom trenutku potrebno je poznavanje samo stanja koja su neposredno dostupna, dok je u nekim algoritmima potrebno poznavanje svih stanja unapred.

Polazno stanje: Rešavanje problema kreće od jednog određenog stanja, koje nazivamo *polaznim stanjem*.

Test cilja: Problem je rešen ako se dođe do *ciljnog stanja*. Potrebno je da postoji raspoloživ efektivan test koji proverava da li se došlo do ciljnog stanja tj. do završetka procesa pretrage.

Skup mogućih akcija: U svakom koraku pretrage može se preduzeti neki korak, neka akcija. Niz akcija preduzetih u odgovarajućim trenucima treba da dovede do rešenja problema. Skup mogućih akcija može biti isti u svakom stanju ili može da se razlikuje od stanja do stanja, što zavisi od problema koji se rešava.

Funkcija prelaska: Ova funkcija preslikava par stanje-akcija u novo stanje, dobijeno izborom neke akcije u nekom stanju.[1] Stanja koja su neposredno dostupna iz nekog stanja zovemo i *susednim stanjima*.

Funkcija cene: Ova funkcija preslikava par stanje-akcija u numeričku vrednost — cenu preduzimanja date akcije u datom stanju.

Kod nekih problema nabrojani elementi se lako i prirodno uočavaju, dok je kod drugih najpre potrebno problem preformulisati na neki pogodan način.

Primer 2.4

Elementi problema iz primera 2.1 mogu biti definisani na sledeći način:

- *Skup stanja:* skup svih permutacija $[s_1 s_2 \dots s_{16}]$ skupa $\{_, 1, 2, \dots, 15\}$.
- *Polazno stanje:* bilo koje stanje slagalice (za neke od njih ciljni raspored nije moguće dobiti).
- *Test cilja:* provera da li je stanje jednako [1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, _].
- *Skup mogućih akcija:* za neka stanja može biti {*levo*, *desno*, *gore*, *dole*}, gde se date akcije odnose na pomeranje praznog polja levo, desno, gore i dole. Iako je naizgled prirodnije kao akcije razmatrati pomeranje kvadrata susednih praznom polju na prazno polje, ovakva formulacija je jednostavnija zbog uniformnosti. Za neka stanja (kada je prazno polje na rubu slagalice) moguće su samo neke dve ili neke tri od navedenih akcija.
- *Funkcija prelaska:* preslikava par stanje-akcija u stanja koja nastaju pomeranjem praznog polja na neku od četiri moguće strane.
- *Funkcija cene:* može biti konstantna za svaku akciju (na primer, 1), pošto se sva pomeranja mogu smatrati jednako skupim. Cena rešenja je u tom slučaju jednaka ukupnom broju pomeranja potrebnih za slaganje slagalice.

Primer 2.5

Elementi problema stizanja iz jednog grada u drugi (primer 2.2) su:

- *Skup stanja:* skup gradova.
- *Polazno stanje:* grad iz kojeg se kreće.

[1] Ukoliko ova funkcija nije poznata, nije poznato u koje će se stanje dospeti posle preduzimanja određene akcije i proces odlučivanja postaje kompleksniji. Funkcija prelaska nije poznata, na primer, u slučaju nepoznate ili promenljive okoline.

- *Test cilja:* provera da li je tekući grad jednak ciljnom gradu.
- *Skup mogućih akcija:* kretanje ka neposredno dostupnim gradovima (skup mogućih akcija u ovom problemu se razlikuje od stanja do stanja, jer su za različite gradove različiti i skupovi neposredno dostupnih gradova).
- *Funkcija prelaska:* određena je vezama između gradova.
- *Funkcija cene:* na primer, cena za jednu akciju jednaka je dužini puta ili ceni goriva potrebnog za prevoz između susednih gradova.

Problemi pretrage često se pogodno opisuju u terminima grafova (i mogu se vizualizovati na odgovarajući način). *Graf prostora stanja* onda opisuje skup mogućih stanja i mogućih akcija i svakom čvoru grafa pridruženo je jedno stanje, a svakoj grani jedna akcija. Takav graf može da bude usmeren ili neusmeren. Neusmeren je ako za svako stanje A iz kojeg se može nekom akcijom doći do stanja B, postoji odgovarajuća akcija iste cene kojom se iz stanja B može doći do stanja A. U primeru slagalice, graf prostora stanja je neusmeren, svakom čvoru grafa pridružen je jedan raspored, a granama odgovaraju pojedinačni koraci. I u primeru gradova, graf prostora stanja je neusmeren, a svakom čvoru pridružen je jedan grad. Za igru šah, međutim, graf bi bio usmeren (jer postoje pozicije A i B takve da se iz A može jednim potezom doći do B, ali ne i obratno). Graf prostora stanja može da bude veoma veliki, ali je obično konačan.

Primer 2.6

Modelujmo problem opisan u primeru 2.3:

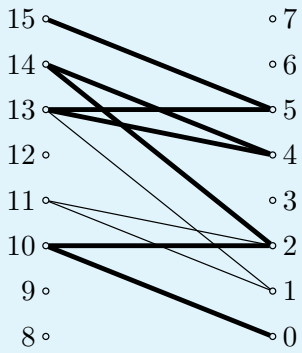
- Skup stanja je skup mogućih rasporeda na dve obale reke (taj raspored zapravo je određen rasporedom na jednoj obali). Ako je čovek na prvoj obali, označavaćemo to jedinicom, a ako nije – označavaćemo to nulom. Analogno za vuka, kozu i kupus, u tom poretku. Dakle, svako stanje možemo da reprezentujemo nizom od četiri binarne cifre.
- Polazno stanje je stanje 1111.
- Test cilja je provera da li je stanje jednako 0000.
- U svakom stanju, moguće akcije su prelazak čoveka čamcem sa jedne na drugu obalu, pri čemu prevozi vuka, kozu ili kupus, na dozvoljeni način.
- Iz jednog stanja u drugo, nekom akcijom moguće je doći ako su ispunjeni uslovi: *(i)* vrednost prve cifre se menja (čovek uvek prelazi sa obale na obalu); *(ii)* ako je prva cifra prvog stanja jedinica, onda od preostalih jedinica najviše jedna može da postane nula; *(iii)* ako je prva cifra prvog stanja nula, onda od preostalih nula najviše jedna može da postane jedinica (jer čovek čamcem može da preveze samo vuka, samo kozu ili samo kupus). U stanja 1100, 1001, 1000, 0111, 0110, 0011 se ne može doći (da ne bi vuk pojeo kozu ili koza kupus) i iz njih nema mogućih akcija. Ako zapis stanja tretiramo kao binarni broj, možemo ga kraće označiti i dekadnim brojem.

  Na osnovu mogućih akcija, funkcija prelaska određuje sledeće veze između stanja:

15	→	5	7		–
14	→	4, 2	6		–
13	→	5, 4, 1	5	→	15, 13
12		–	4	→	14, 13
11	→	2, 1	3		–
10	→	2, 0	2	→	14, 11, 10
9		–	1	→	13, 11
8		–	0	→	10

- Funkcija cene nije relevantna ako se u zadatku traži bilo kakvo rešenje, ali to se može pooštriti zahtevom za najkraćim rešenjem, tj. rešenjem u kojem ima najmanje prelaženja reke i tada za svaki prelazak možemo smatrati da ima cenu 1.

Opisani problem može se elegantno opisati u terminima grafova. *Graf prostora stanja* čine čvorovi $0, 1, \ldots, 15$. Grane su određene navedenom tabelom (dobijeni graf je bipartitni graf). Ako se može doći iz jednog stanja u drugo, onda se i iz tog drugog može doći u prvo. Dakle, graf je neusmeren. Dobijeni graf prikazan je na narednoj slici:

Zadatak u ovako formulisanom problemu postaje: u dobijenom grafu pronaći (najkraći) put od čvora 15 do čvora 0. Na slici je podebljanim linijama prikazan traženi put.

2.2 Rešavanje problema

U fazi rešavanja često je u grafu prostora stanja potrebno pronaći čvor sa nekim svojstvom ili najkraći put do nekog čvora. Pretraživanjem grafa nastaje *stablo pretraživanja* ili *stablo pretrage*. To stablo ne mora nužno da se kreira eksplicitno, kao struktura u memoriji računara, već može da se kreira samo implicitno, procesom obilaska čvorova. U stablu pretrage svakom čvoru pridruženo je jedno stanje, ali jedno stanje može da bude posećeno više puta tokom obilaska, te može da se nalazi u više čvorova stabla pretrage. Zato stablo pretrage može da bude beskonačno i onda kada je prostor stanja konačan. Kada se kaže „čvor“, obično je iz konteksta jasno da li se misli na čvor grafa prostora stanja ili na čvor u stablu pretrage, a često se isto označavaju čvor i stanje koje mu je pridruženo.

Primer 2.7

Problem reprezentovan kao u primeru 2.6, može se rešiti sistematičnim pretraživanjem grafa: početni čvor je 15, ciljni 0. Ako se želi rešenje sa najmanjim brojem prelazaka reke, treba primeniti sistematični obilazak grafa u širinu. Tako se može dobiti sledeće rešenje: $15 - 5 - 13 - 4 - 14 - 2 - 10 - 0$.

U mnogim problemima, ciljni čvor u grafu nije moguće pronaći u realnom vremenu sistematičnim pretraživanjem, te je radi bržeg pronalaženja cilja pretragu potrebno usmeravati dodatnim informacijama o kvalitetu pojedinačnih stanja, specifičnim za dati problem (ukoliko su one raspoložive). Kao što je već rečeno, probleme pretrage za koje su raspoložive takve informacije zovemo *problemi informisane pretrage*, a one druge – *problemi neinformisane pretrage*. Granica između ove dve grupe nije oštra, jer može postojati više nivoa raspoloživih informacija za isti problem. Algoritmi pretrage dele se, prema tome kojoj grupi problema su prilagođeni, na *algoritme informisane (tj. usmerene) pretrage* i na *algoritme neinformisane pretrage*.

Primer 2.8

U problemu iz primera 2.2, ako su raspoložive samo informacije o neposredno povezanim gradovima (pa i cene prelaska u njih), u pitanju je problem neinformisane pretrage i za rešavanje se koriste (neinformisani) algoritmi kao što su algoritmi za sistematičnu pretragu u širinu ili u dubinu ili Dajkstrin algoritam. Ukoliko su, na primer, poznata vazdušna rastojanja između gradova, te informacije mogu se iskoristiti za navođenje pretrage, pa problem pripada grupi problema informisane pretrage, a za njegovo rešavanje može se koristiti algoritam kao što je A*.

2.3 Interpretiranje i analiza rešenja

Dobijeno rešenje matematički formulisanog problema potrebno je formulisati u terminima početnog problema i potrebno je razumeti njegova svojstva.

Primer 2.9

U okviru primera 2.7, kao rešenje je dat sledeći put u grafu: $15-5-13-4-14-2-10-0$. Ako se oznake čvorova grafa prikažu kao binarni brojevi koji označavaju stanja, dobijeni put je: $1111-0101-1101-0100-1110-0010-1010-0000$. Lako se može rekonstruisati prvi korak algoritma – $1111-0101$: na prvoj obali su bili čovek, vuk, koza i kupus, a onda samo vuk i kupus. Dakle, u prvom koraku čovek na drugu obalu odvozi kozu. Slično se može rekonstruisati čitavo rešenje u terminima polaznog problema: čovek prevozi kozu–čovek se vraća sâm–čovek prevozi kupus–čovek prevozi kozu–čovek prevozi vuka–čovek se vraća sâm–čovek prevozi kozu.

Algoritmi koji se koriste u rešavanju problema pretrage često (mada ne uvek) su egzaktni i rešenja koja vraćaju sigurno ispunjavaju neke zadate uslove. U takvim situacijama nema potrebe sprovoditi evaluiranje dobijenih rešenja. Neki algoritmi pretrage ne vrše sistematičnu pretragu i tada je potrebno znati da li garantovano vraćaju isti (obično brže pronađen) rezultat kao da je primenjena sistematična pretraga. Pored toga, potrebno je znati da li korišćeni algoritam pretrage uvek vraća rešenje koje je najbolje moguće (u nekom smislu), a ako to nije ispunjeno, poželjno je znati koliko dobijeno rešenje može da odstupa od optimalnog rešenja (na primer, ako je pronađen put do neke lokacije u gradu, pitanje je koliko on odstupa od najboljeg puta). Dodatno, iako su algoritmi koji se koriste za pretragu jasno definisani, neki njihovi parametri mogu biti predmet podešavanja.

Najvažnija opšta svojstva koje algoritmi pretrage mogu da imaju su sledeća:

Potpunost je svojstvo koje garantuje da će algoritam naći neko rešenje problema ako rešenja uopšte postoje. Ovo svojstvo je očito poželjno, ali se u nekim slučajevima ne zahteva. Naime, u slučaju vrlo teških problema često je moguće formulisati heuristike koje ne garantuju pronalaženje rešenja, ali u visokom procentu slučajeva nalaze dobra rešenja mnogo brže nego potpuni algoritmi.

Optimalnost je svojstvo koje garantuje nalaženje rešenja sa najmanjom cenom (pri čemu se cenom rešenja može smatrati zbir cena akcija koje se preduzimaju).[2] *Optimalno rešenje* je rešenje sa najmanjom cenom i ono ne mora biti jedinstveno. Moguće je da algoritam koji nema svojstvo optimalnosti često pronalazi rešenja bliska optimalnim, ali u značajno kraćem vremenu.

Vremenska i prostorna složenost govore, kao i za druge vrste algoritama, o tome koliko je vremena i memorijskog prostora potrebno za sprovođenje procesa pretrage. Obično se razmatra složenost najgoreg i prosečnog slučaja.

Elektronska verzija 2022

[2] Svojstvo optimalnost algoritma može da ima i drugačije značenje: da je (vremenska ili prostorna) složenost algoritma najbolja među svim algoritmima koji rešavaju taj problem.

Elektronska verzija (2026)

Glava 3

Neinformisana pretraga

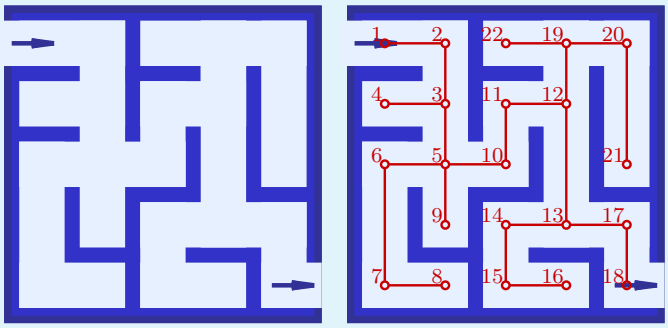
U svim problemima pretrage, podrazumeva se da je moguće opaziti tekuće stanje, preduzimati akcije i prepoznati ciljno stanje. Specifično za neinformisanu pretragu (eng. *uninformed search*) je to što nema dodatnih informacija koje mogu pomoći u navođenju koje ubrzava pronalaženje ciljnog stanja. U primeru pronalaženja najkraćeg puta od nekog grada do ciljnog grada, scenario neinformisane pretrage odgovara, na primer, situaciji u kojoj se u svakom gradu zna koji je to grad, moguće je izabrati jedan od puteva ka drugim gradovima (do kojih su poznata rastojanja), moguće je pamtiti posećene gradove i prepoznati odredišni, ali nema informacija o rastojanju od pojedinačnih gradova do odredišta (koje bi mogle da usmeravaju pretragu). Tipičan primer problema neinformisane pretrage je i problem lavirinta koji je opisan u nastavku.

Primer 3.1

Lavirint u ravni sastoji se od skupa povezanih hodnika kojima je moguće kretati se. Svaki hodnik ima jedno ili više polja i dva kraja. Jedno polje je *ulaz*, a jedno *izlaz* iz lavirinta. Ulaz, izlaz, krajeve hodnika, kao i polja koja su zajednička za dva hodnika zovemo *čvorovima lavirinta*. Cilj je pronaći put od ulaza do izlaza preko čvorova lavirinta. Elementi ovog problema su sledeći:

- Skup stanja: skup čvorova lavirinta.
- Polazno stanje: ulaz u lavirint.
- Test cilja: provera da li je tekući čvor izlaz iz lavirinta.
- Skup mogućih akcija: izbor puta (tj. sledećeg čvora lavirinta) u svakom koraku.
- Funkcija prelaska: određena je vezama između čvorova lavirinta.
- Funkcija cene: cena za prelazak iz jednog čvora u susedni je, na primer, 1.

Naredna slika ilustruje lavirint (levo) i graf prostora stanja koji mu odgovara (desno).

Elementi problema pretrage (skup stanja i funkcija prelaska), pa i problema neinformisane pretrage, najčešće se prirodno izražavaju u terminima grafova. U slučaju lavirinta, radi se o grafu čiji su čvorovi čvorovi lavirinta, a grane su putevi između tih čvorova lavirinta (primer 3.1). I algoritmi pretrage najčešće su formulisani u vidu

algoritama obilaska grafova.

3.1 Obilazak grafa u dubinu i širinu

Obilazak grafa u dubinu (eng. *depth-first search — DFS*) i u širinu (eng. *breadth-first search — BFS*) su metode neinformisane pretrage koje ispituju čvorove u grafu tražeći rešenje, što je obično neki specifičan čvor. Ove metode sistematski pretražuju ceo graf bez ikakvog navođenja i staju sa pretragom kada pronađu traženi čvor ili kada obiđu čitav graf ne pronašavši traženi čvor.

3.1.1 Pretraga u dubinu

Pretraga u dubinu je pretraga koja kreće od polaznog čvora i zatim napreduje ka sve daljim čvorovima. Ukoliko u nekom čvoru nema suseda koji još uvek nisu ispitani, pretraga se vraća unazad do čvora čiji svi susedi nisu ispitani i nastavlja dalje. U nerekurzivnoj verziji, čvorovi na tekućem putu od polaznog čvora obično se čuvaju na steku, tj. u LIFO listi. Da ne bi došlo do beskonačne petlje, potrebno je čuvati informaciju o čvorovima koji su već posećeni. Ovaj postupak opisan je algoritmom DFS na slici 3.1, a slika 3.2 ilustruje obilazak jednog grafa. Prikazani algoritam, ukoliko pronađe ciljni čvor, u tom trenutku na steku *put* sadrži redom čvorove koji čine traženi put.

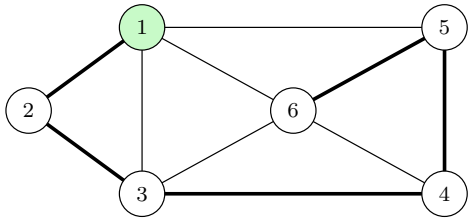
Algoritam: DFS (pretraga u dubinu)

Ulaz: Graf G, polazni čvor i ciljni čvor

Izlaz: Put od polaznog do ciljnog čvora u grafu G (ako postoji takav put)

```
1:  na stek put i u skup posećenih čvorova stavi samo polazni čvor;
2:  dok god stek put nije prazan radi
3:      uzmi čvor n sa vrha steka put;
4:      ako je n ciljni čvor onda
5:          izvesti o uspehu i vrati put konstruisan na osnovu sadržaja steka put;
6:      ako n nema susednih čvorova koji nisu posećeni onda
7:          izbaci n sa steka put;
8:      inače
9:          izaberi prvi neposećeni čvor m susedan čvoru n i dodaj ga na vrh steka put i u skup posećenih
            čvorova;
10: izvesti da traženi put ne postoji.
```

Slika 3.1: DFS — algoritam pretrage u dubinu.

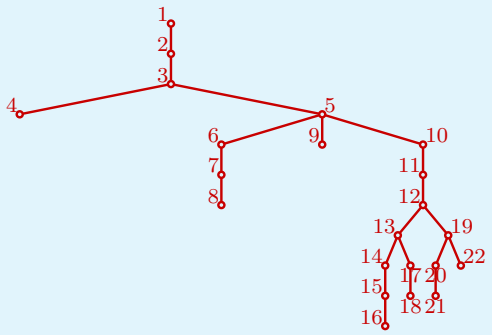

Slika 3.2: Primer obilaska grafa primenom algoritma DFS (oznake čvorova ukazuju na poredak obilaska čvorova).

Primer 3.2

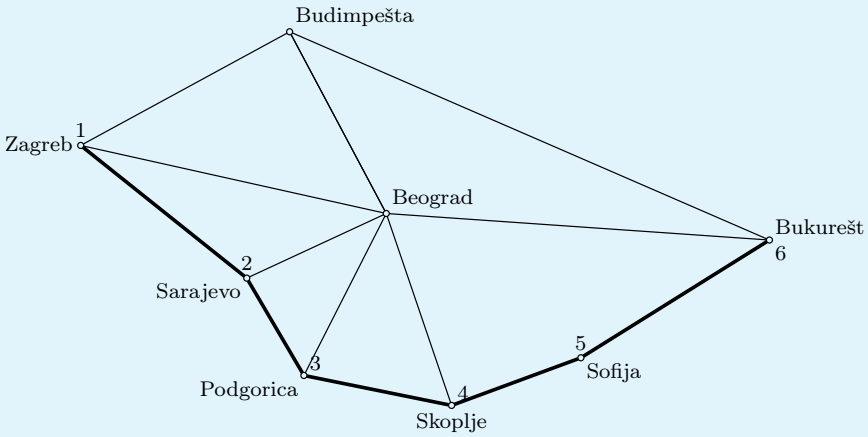
Jedan način pronalaženja izlaza iz lavirinta (videti primer 3.1) je držati se desne strane hodnika i pratiti zidove dok se ne naiđe na izlaz. Ovaj način traženja izlaza odgovara obilasku odgovarajućeg grafa u dubinu (sve dok se ne naiđe na traženi čvor grafa). Dakle, algoritam DFS može se upotrebiti za pronalaženje izlaza iz lavirinta koji je opisan grafom (pri čemu algoritam vraća ceo put od ulaza do izlaza).

Naredna slika ilustruje stablo koje odgovara obilasku grafa lavirinta u dubinu (pri čemu se uvek prvo bira desni put). Ukoliko se traži izlaz iz lavirinta, obilazak prikazanog stabla staje nakon dolaska u čvor 18.

Primer 3.3

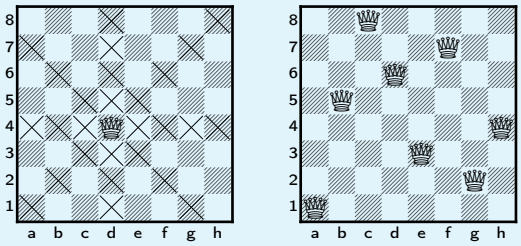
Ukoliko se, pošavši od Zagreba traži put do Bukurešta primenom algoritma DFS i ukoliko se prilikom izbora sledećeg grada prednost daje južnijem, bio bi pronađen put Zagreb-Sarajevo-Podgorica-Skoplje-Sofija-Bukurešt. Ovaj put je po dužini vrlo loš izbor, što je i bilo očekivano pošto algoritam ne uzima u obzir dužine puteva između gradova. Kako se može naći najkraći put, biće prikazano kasnije.

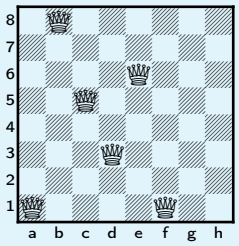
Bektreking (eng. *backtracking*) je modifikovana varijanta pretrage u dubinu. Modifikacija se sastoji u tome da se napredovanje u dubinu prekida čim se (na neki način) ustanovi da se ciljni čvor ne nalazi među potomcima tekućeg čvora i tada nastupa vraćanje na prethodni čvor. Ilustrativan primer za bektreking je rešavanje problema osam dama.

Primer 3.4

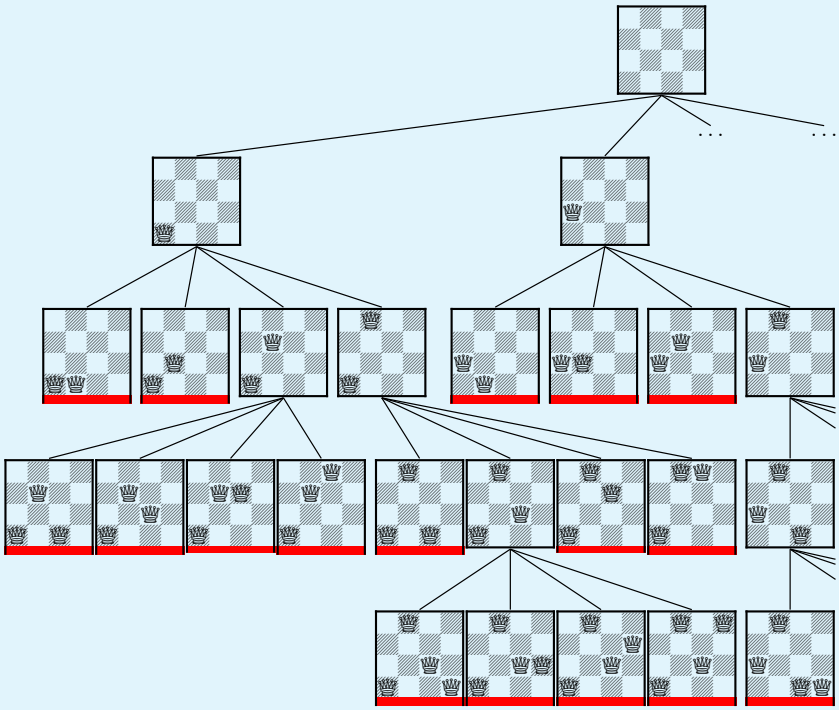
Problem osam dama formulisan je 1848. godine i od tada je bio predmet mnogih matematičkih i informatičkih istraživanja. Cilj je rasporediti osam dama na šahovskoj tabli tako da se nikoje dve dame ne napadaju. Skup polja koja jedna dama napada definisan je u skladu sa opštim pravilima šaha i ilustrovan je na narednoj slici (levo). Na narednoj slici (desno) prikazano je i jedno rešenje ovog problema.

Prostor stanja koji se analizira čine svi rasporedi od 0 do 8 dama (uključujući i one u kojima se neke dame međusobno napadaju). Postoji grana od jednog stanja (rasporeda) ka drugom ukoliko se drugi može dobiti od prvog dodavanjem jedne dame na slobodno polje na tabli. Neki raspored moguće je dobiti različitim redosledima dodavanja dama polazeći od prazne table, ali se dodavanjem dama ne može dobiti tabla sa manjim brojem dama. Dakle, radi se o usmerenom acikličnom grafu. Polazno stanje je prazna tabla, a ciljno stanje je bilo koje stanje koje zadovoljava uslove problema (za osam dama postoji 92 rešenja).
U bilo kom rešenju, očigledno, u jednoj koloni mora biti tačno jedna dama, pa se pretraga može vršiti na sledeći način: dame se dodaju redom po kolonama, po jedna u svaku kolonu. U stablu pretrage, na svakom putu od prazne table do rasporeda sa osam dama od kojih se barem neke napadaju, postoji prvi raspored za koji važi to isto. Kako se duž puteva kroz stablo pretrage dame samo dodaju, nakon tog rasporeda i svi drugi rasporedi na putu imaju dame koje se napadaju. Dakle, postupak pretrage ne treba nastavljati kada se naiđe na prvi raspored sa dve dame koje se napadaju. Na narednoj slici prikazan je jedan raspored koji ne treba ispitivati dalje.

Na narednoj slici prikazan je deo stabla pretrage koja koristi opisani bektreking postupak za problem četiri dame (za problem osam dama stablo pretrage preveliko je za ilustraciju). Crvenom bojom podvučena su stanja za koja nema potrebe nastaviti ispitivanje (te se dalja pretraga u tim čvorovima prekida), kao i završna stanja koja nisu ciljna.

Problem n dama je uopštenje problema osam dama: treba rasporediti n dama na tabli dimenzija $n \times n$ tako da se nikoje dve ne napadaju. Ovaj problem može se rešavati kao što je opisano za slučaj $n = 8$.

Na prethodnom primeru mogu se uočiti neke tipične osobine bektrekinga. Bektreking se zasniva na proširivanju tekućeg parcijalnog rešenja. Polazno parcijalno rešenje je prazno rešenje. U prethodnom primeru, to je prazna šahovska tabla, a proširivanje parcijalnog rešenja se vrši dodavanjem dame na tablu. Proširivanje parcijalnog rešenja u nekim slučajevima nije isplativo ili nije moguće i tada se pretraga vraća unazad, odakle dolazi i ime tehnike. U problemu dama, nije isplativo nastaviti pretragu ukoliko je dostignut raspored u kojem se dve dame napadaju. Prilikom izbora naredne grane u pretrazi, prati se neki poredak izbora, u slučaju problema dama, na primer – sledeće prazno polje u skladu sa nekom numeracijom polja.

3.1.2 Pretraga u širinu

Pretraga u širinu razmatra čvorove koji su susedni nekom čvoru, onda redom sve njihove susede, pa redom sve njihove susede, i tako dalje. U traganju za čvorom koji zadovoljava neki uslov, biće pronađen onaj na najmanjem rastojanju (pri čemu se pod rastojanjem misli na broj grana) od polaznog čvora. Čvorovi koji se razmatraju obično se čuvaju u redu, tj. u FIFO listi. Da ne bi došlo do beskonačne petlje, potrebno je čuvati informaciju o čvorovima koji su već posećeni. Ta informacija ne mora da se čuva eksplicitno, već kroz informaciju o čvoru roditelju. Opisani algoritam BFS prikazan je na slici 3.3. Slika 3.4 ilustruje obilazak grafa primenom algoritma BFS.

Primer 3.5

U slučaju traženja puta od Zagreba do Bukurešta primenom algoritma BFS, na početku je tekući grad Zagreb. Iz Zagreba, pronalaze se Sarajevo, Beograd i Budimpešta (pretpostavimo da su tim redom, u smeru suprotnom od smera kazaljke na satu, poređani kao susedi čvora Zagreb). Oni čine novi red S i za njih se pamti da je prethodni grad Zagreb, koji se uklanja iz reda. Iz Sarajeva se pronalazi put do Podgorice koja se dodaje na kraj reda S, a Sarajevo se iz njega uklanja. Iz Beograda se pronalazi put do Skoplja i Bukurešta, koji se dodaju na kraj reda S, a Beograd se iz njega uklanja. Iz Budimpešte se ne pronalazi put ni do jednog grada koji već nije obrađen. Budimpešta se uklanja iz reda. Iz Podgorice se ne pronalazi put ni do jednog grada koji već nije obrađen. Podgorica se uklanja iz reda. Iz Skoplja se pronalazi put do Sofije koja se dodaje na kraj reda S, a Skoplje se iz njega uklanja. Kada Bukurešt postane grad koji se analizira, konstatuje se da je to ciljni grad, konstruiše se traženi put (Zagreb-Beograd-Bukurešt) i algoritam se zaustavlja.

Elektronska verzija

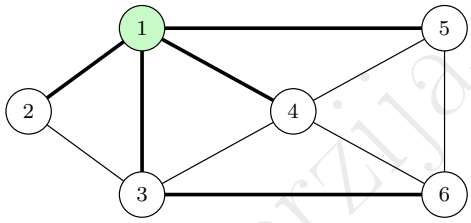
Algoritam: BFS (pretraga u širinu)

Ulaz: Graf G, polazni čvor i ciljni čvor

Izlaz: Put od polaznog do ciljnog čvora u grafu G (ako postoji takav put)

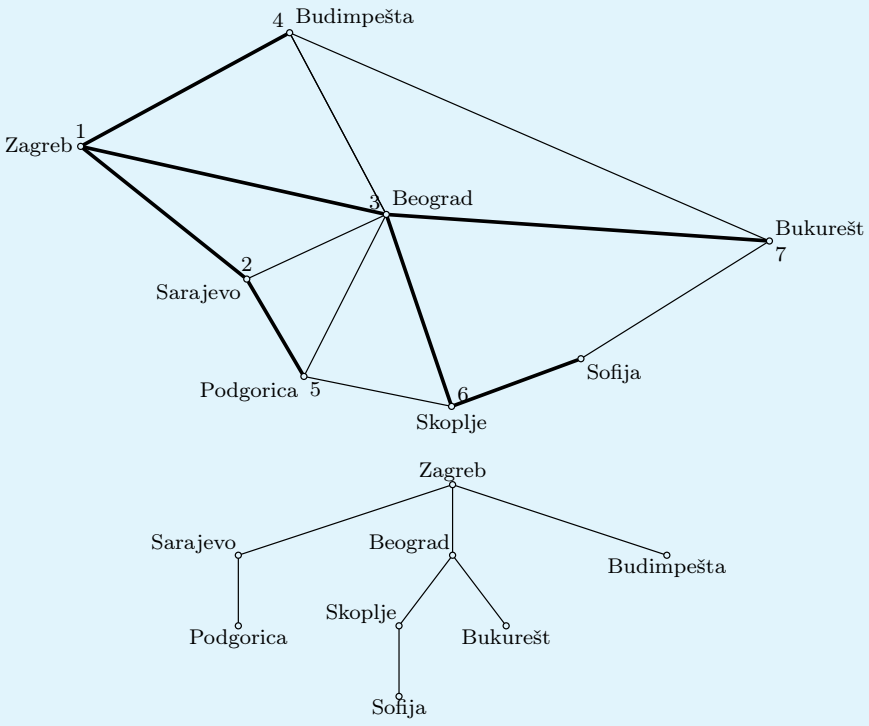
1: za svaki čvor zapamti da mu je roditelj nedefinisan;
2: stavi (samo) polazni čvor u red S;
3: **dok god** red S nije prazan **radi**
4: uzmi čvor n sa početka reda S i obriši ga iz reda;
5: **ako** je n ciljni čvor **onda**
6: izvesti o uspehu i vrati put od polaznog do ciljnog čvora (idući unazad od ciljnog čvora, prateći roditeljske čvorove);
7: **za** svaki od susednih čvorova m čvora n za koji nije definisan roditelj i koji nije polazni čvor **radi**
8: zapamti n kao roditelja i dodaj m na kraj reda S;
9: izvesti da traženi put ne postoji.

Slika 3.3: BFS — algoritam pretrage u širinu.

Slika 3.4: Primer obilaska grafa primenom algoritma BFS (oznake čvorova ukazuju na poredak obilaska čvorova).

Na narednoj slici ilustrovano je opisano traženje puta od Zagreba do Bukurešta. Gore je prikazan graf prostora stanja, a dole je prikazano stablo pretrage.

Usmeravanje koje bira čvorove koji više obećavaju oslanja se na ono što BFS već ima, a DFS nema – eksplicitnu listu svih trenutno dostupnih, još neobrađenih čvorova. Zamenom reda čekanja (FIFO) redom sa prioritetom dobija se pretraga koja više ne obilazi nivo po nivo, već prvo obrađuje najobećavajući čvor bez obzira na nivo – to je osnova pristupa koji slede (Dajkstrin algoritam, pretraga prvo-najbolji, A*).

Vremenska složenost BFS i DFS algoritma je reda zbira broja čvorova i broja grana grafa koji se pretražuje ($O(|V| + |E|)$), a prostorna je reda broja čvorova ($O(|V|)$).

3.2 Dajkstrin algoritam

Dajkstrin algoritam je algoritam za pretragu grafa koji nalazi najkraće puteve u grafu sa nenegativnim cenama koje su pridružene granama. Razvio ga je holandski informatičar Edzger Dajkstra (Edsger Dijkstra) 1959. godine. Algoritam se može koristiti za određivanje najkraćeg puta od datog čvora do datog ciljnog čvora, ali i za određivanje najkraćih puteva od datog čvora do svih drugih čvorova grafa. Ideja Dajkstrinog algoritma može se ilustrovati na sledeći način. Pretpostavimo da je svakom čvoru grafa pridružena jedna kugla a da su dve takve kugle povezane nitima ako i samo ako postoji grana između odgovarajućih čvorova u grafu. Neka su dužine tih niti proporcionalne cenama odgovarajućih grana. Neka je čitava konfiguracija skupljena na jednoj tački na tlu. Uzmimo kuglu koja odgovara polaznom čvoru i podižimo je od tla, zajedno sa čitavom konfiguracijom, tako da se nikoje dve niti ne upletu i tako da se sve kugle koje su podignute kreću duž iste vertikalne linije. Postepeno se kugle, jedna po jedna, odvajaju od tla, a najmanje rastojanje izmedu polazne kugle i bilo koje podignute kugle jednako je neposrednom rastojanju (vazdušnom linijom) izmedu njih. Opšta ideja algoritma je slična: postoje čvorovi koji su već „podignuti sa tla“ i oni koji su još uvek „na tlu“. Za one koji su podignuti sa tla već znamo najkraće puteve od polaznog čvora. U svakom koraku još jedan čvor „podižemo sa tla“ i izračunavamo njegovo najmanje rastojanje od polaznog čvora (razmatrajući samo one čvorove koji su mu susedni i koji su već iznad tla). Ukoliko na kraju ovog postupka „na tlu“ ostanu još neki čvorovi, to znači da do njih ne postoji put od polaznog čvora.

Algoritam: Dajkstrin algoritam

Ulaz: Graf G, polazni čvor i ciljni čvor

Izlaz: Najkraći put od polaznog do ciljnog čvora u grafu G (ako postoji takav put)

1: stavi sve čvorove grafa u skup Q;
2: za svaki čvor iz Q upamti trenutno najmanje rastojanje od polaznog čvora: za polazni čvor to rastojanje je 0, a za sve ostale čvorove je ∞;
3: **dok god** skup Q nije prazan **radi**
4: izaberi iz Q čvor n sa najmanjim ustanovljenim rastojanjem od polaznog čvora i obriši ga iz Q;
5: **ako** je n ciljni čvor **onda**
6: konstruiši put od polaznog do ciljnog čvora (idući unazad od ciljnog čvora, prateći roditeljske čvorove) i izvesti o uspehu;
7: **za** svaki čvor m iz Q koji je direktno dostupan iz n **radi**
8: **ako** je rastojanje od polaznog čvora do m preko čvora n manje od tekućeg rastojanja od polaznog čvora do m **onda**
9: promeni informaciju o roditelju čvora m na čvor n i upamti novo rastojanje;
10: izvesti da traženi put ne postoji.

Slika 3.5: Dajkstrin algoritam.

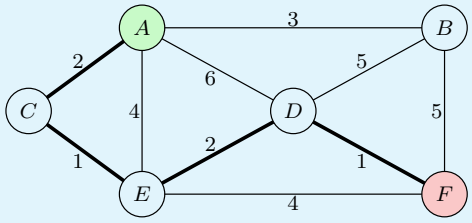
Dajkstrin algoritam prikazan je na slici 3.5. U svakoj iteraciji, bira se čvor n iz skupa čvorova Q (svi ti čvorovi još uvek su „na tlu“) takav da je vrednost tekućeg najmanjeg rastojanja od polaznog čvora do njega najmanja. Taj čvor se tada briše iz skupa Q. Ukoliko je to ciljni čvor, onda se konstruiše traženi put od polaznog čvora (koristeći informaciju o roditeljskim čvorovima). Inače, za svaki čvor m iz Q koji je susedan čvoru n proverava se da li se (preko n) može popraviti tekuće najmanje rastojanje od polaznog čvora i, ako može, čvor n se postavlja za roditelja čvora m. Invarijanta petlje je da se za čvorove koji nisu u Q zna najkraće rastojanje od polaznog čvora. Dodatno, ako takvih čvorova ima k, onda upravo ti čvorovi čine k najbližih čvorova polaznom čvoru.

U najjednostavnijoj implementaciji Dajkstrinog algoritma, skup Q se implementira kao obična povezana lista ili niz. Složenost algoritma sa takvom implementacijom skupa Q je $O(|V|^2 + |E|) = O(|V|^2)$, gde je V skup čvorova, a E skup grana grafa. Za retke grafove (koji imaju mnogo manje grana od $|V|^2$), Dajkstrin algoritam može se implementirati efikasnije. Na primer, varijanta koja koristi min-hip za određivanje tekućeg najbližeg

čvora ima složenost $O((|E| + |V|) \log |V|)$ (min-hip je struktura u formi balansiranog binarnog stabla za koju važi da je element u svakom čvoru manji od ili jednak elementima u svim njegovim potomcima).

Primer 3.6

Dajkstrin algoritam potrebno je primeniti na naredni graf, za pronalaženje najkraćeg puta od čvora A do čvora F (taj traženi put prikazan je podebljanom linijom):

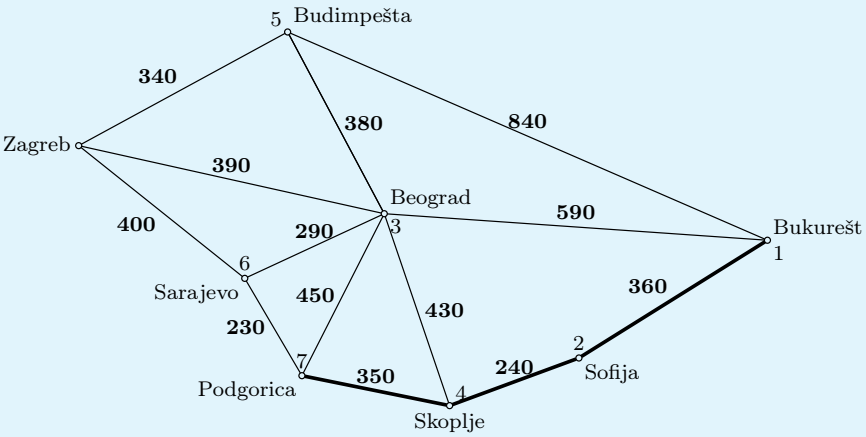
Naredna tabela prikazuje efekat primene algoritma:

korak	B	C	D	E	F	čvor n (roditelj)
1	∞	∞	∞	∞	∞	A
2	3	**2**	6	4	∞	C (A)
3	**3**		6	3	∞	B (A)
4			6	**3**	8	E (C)
5			**5**		7	D (E)
6					**6**	F (D)

U ovom primeru, čvor A je polazni, a čvor F ciljni čvor. Polje tabele za neki čvor prikazuje vrednost najkraćeg do tada nađenog rastojanja od polaznog do tog čvora.

Primer 3.7

Dajkstrin algoritam potrebno je primeniti za nalaženje puta od Bukurešta do Podgorice (na narednoj slici podebljanom linijom prikazan je najkraći put – Bukurešt-Sofija-Skoplje-Podgorica):

Naredna tabela ilustruje izvršavanje algoritma:

korak	Bg	So	Bud	Sk	Pg	Sa	Zg	čvor n (roditelj)
1	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	Bukurešt
2	590	**360**	840	∞	∞	∞	∞	Sofija (Bukurešt)
3	**590**		840	600	∞	∞	∞	Beograd (Bukurešt)
4			840	**600**	1040	880	980	Skoplje (Sofija)
5			**840**		950	880	980	Budimpešta (Bukurešt)
6					950	**880**	980	Sarajevo (Beograd)
7					**950**		980	Podgorica (Skoplje)

Elektronska verzija (2026)

Elektronska verzija (2026)

Glava 4

Informisana pretraga

Informisana (ili heuristička) pretraga (eng. *informed search*) koristi ne samo informaciju o mogućim akcijama (koracima) u svakom stanju, već i dodatno znanje o konkretnom problemu koje može da usmerava pretragu ka stanjima koja više obećavaju, za koje postoji nekakvo očekivanje da brže vode ciljnom stanju, tj. rešenju problema. To dodatno znanje treba da bude nekakva ocena, mera kvaliteta stanja. Ta mera kvaliteta često nije egzaktna, nego predstavlja nekakvu procenu, heurističku meru.[1]

Funkciju koja ocenjuje kvalitet stanja zovemo *funkcija evaluacije*. Ukoliko je funkcija evaluacije označena sa f, onda $f(n)$ označava ocenu stanja n. Podrazumevaće se da su cene akcija (ili cene grana grafa) nenegativne. Već je rečeno da se problemi pretrage često mogu pogodno zadati u terminima grafova koji opisuju prostor stanja, pa će se umesto „stanja“ i „ocena stanja“ govoriti i „čvor“ i „ocena čvora“. U nastavku će često biti reči o *rastojanjima* i *dužini puta* između čvorova i slično, ali se većina razmatranja može odnositi i na cene puteva koje su zasnovane, na primer, na potrebnom vremenu, ukupnoj putarini, i slično.

Prilikom rešavanja problema pretragom, generiše se stablo pretrage (obično samo implicitno) čijim su čvorovima pridružena stanja. Pošto kroz jedno isto stanje može da se prođe više puta tokom pretrage, može da bude više čvorova stabla pretrage sa istim tim stanjem. Pošto ocena stanja može da zavisi od trenutnog konteksta procesa pretrage, obično je preciznije reći „ocena čvora (stabla pretrage)“ nego „ocena stanja“.

4.1 Pohlepna pretraga

Pohlepnim algoritmom naziva se algoritam koji teži neposrednom povećanju vrednosti neke ciljne funkcije. Ovakav algoritam ne procenjuje dugoročni kvalitet izabranih akcija, tj. koliko one doprinose ostvarenju konačnog cilja, već bira akciju koja se na osnovu znanja dostupnog u trenutku izbora procenjuje kao najbolja među raspoloživim akcijama. Postoji više varijanti pohlepnih algoritama, a jedna varijanta pohlepne pretrage u grafu prikazana je na slici 4.1, gde je sa f označena funkcija evaluacije, tj. funkcija koja procenjuje kvalitet čvorova.

Primer 4.1

U primeru pronalaženja najkraćih puteva između gradova (primer 2.2), ukoliko su, na osnovu mape, poznata sva vazdušna rastojanja između gradova, ona mogu da se koriste za (prilično naivnu) funkciju evaluacije. Pohlepna pretraga tada može da za sledeći grad uvek bira onaj koji je vazdušnim putem najbliži ciljnom gradu. Razmotrimo gradove prikazane na narednoj slici (podebljanim ciframa ispisana su kopnena, običnim ciframa vazdušna rastojanja između dva grada).

[1] Heuristike su tehnike za usmeravanje i sužavanje pretrage u problemima u kojima se javlja kombinatorna eksplozija. Reč „heuristika“ potiče od grčke reči „heurisko“ koja znači „tražiti“ ili „otkrivati“. Srodna grčka reč „heureka“ ili „eureka“ znači „našao sam“ ili „otkrio sam“ i obično se vezuje za Arhimeda i njegov uzvik kada je došao do jednog znamenitog otkrića. Aristotel je koristio termin „heuristika“ za otkrivanje novog znanja (ili demonstriranje postojećeg) kroz komunikaciju i interakciju između izlagača i slušalaca. Perl (1984) pod heuristikama smatra „kriterijume, metode ili principe za izbor između nekoliko mogućih akcija one akcije koja obećava da će biti najkorisnija za postizanje nekog cilja”.

Elektronska verzija (2026)

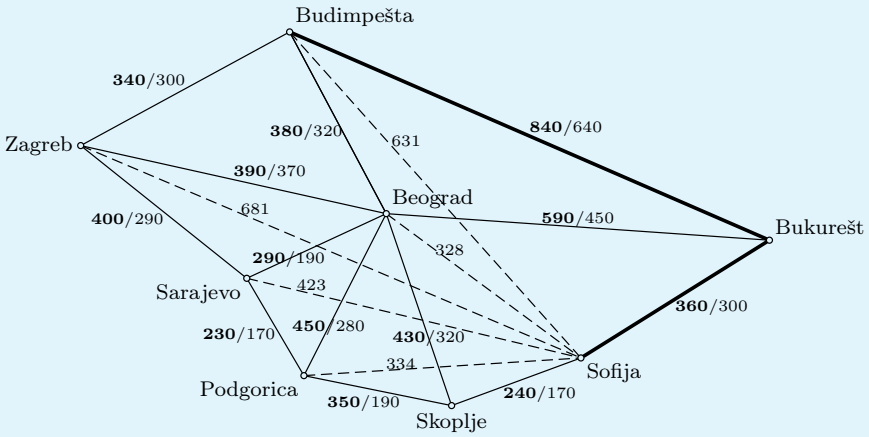
Algoritam: Pohlepna pretraga u grafu

Ulaz: Graf G, polazni čvor i ciljni čvor

Izlaz: Niz koraka od polaznog do ciljnog čvora ili neuspeh (i niz koraka do najboljeg pronađenog čvora)

1: tekući čvor postavi na polazni čvor;
2: **ponavljaj**
3: **ako** je tekući čvor ciljni čvor **onda**
4: izvesti o uspehu i vrati rešenje konstruišući put od polaznog do ciljnog čvora (idući unazad — od ciljnog čvora);
5: **ako** nema nijednog čvora m koji je direktno dostupan iz tekućeg čvora i ima bolju ocenu $f(m)$ od ocene tekućeg čvora **onda**
6: izvesti o neuspehu i vrati tekući čvor kao najbolji pronađeni (i konstruiši put od polaznog do tog čvora);
7: **inače**
8: od čvorova koji su direktno dostupni iz tekućeg čvora izaberi čvor m koji ima najbolju ocenu $f(m)$, zapamti tekući čvor kao njegovog roditelja i postavi m da bude novi tekući čvor.

Slika 4.1: Algoritam pohlepne pretrage.

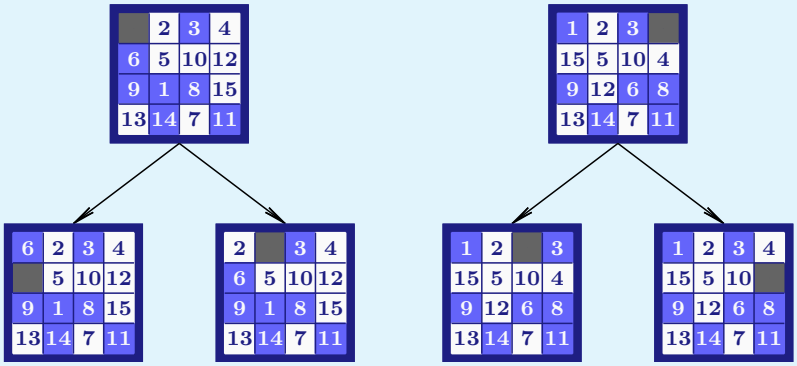

Neka se traži put od Budimpešte do Sofije. Na slici su isprekidanim linijama sa Sofijom povezani gradovi do kojih ne postoji direktna kopnena veza. Ocena za Budimpeštu i njoj direktno dostupne gradove – Zagreb, Beograd, Bukurešt su 631, 681, 328 i 300. Bukurešt ima najbolju ocenu i ona je bolja od ocene za Budimpeštu, te se bira Bukurešt (i Budimpešta se navodi kao roditelj). Iz Bukurešta su direktno dostupni Budimpešta, Beograd i Sofija i njihove ocene su 631, 328 i 0, te se bira Sofija (i Bukurešt se navodi kao roditelj). Onda se konstatuje da je Sofija ciljni čvor i vraća se put Budimpešta-Bukurešt-Sofija. Primetimo da ovo nije najkraći mogući put – njegova dužina je 1200, dok je dužina puta Budimpešta-Beograd-Skoplje-Sofija jednaka 1050.
Pretpostavimo sada da je Skoplje polazni čvor, da je ciljni čvor (ponovo) Sofija, ali i da ne postoji direktan put između ova dva grada. Ocena Skoplja je 170 i ona je bolja od ocena za direktno dostupne gradove — Beograd (328) i Podgoricu (334), te pohlepna pretraga ne može da napravi nijedan korak.

Navedeni primer ilustruje opšti problem pohlepne pretrage: pohlepni algoritmi ne garantuju optimalnost, pa ni potpunost procesa rešavanja. Naime, moguće je da pohlepni algoritam vrati rešenje koje nije najbolje ili da ne nađe put do ciljnog čvora i ako on postoji. Dobra strana algoritama zasnovanih na pohlepnoj pretrazi je to što su veoma jednostavni, često veoma efikasni i mogu da daju dovoljno dobre rezultate. Pohlepna pretraga obično se ponaša dobro u slučaju problema kod kojih kvalitet odluke u nekom stanju pretrage ne zavisi od budućih odluka. Pohlepni algoritmi nikad se ne vraćaju u stanje u kojem su već bili. To svojstvo, u slučaju konačnih grafova, obezbeđuje zaustavljanje algoritma.

Primer 4.2

U slučaju Lojdove slagalice, kao ocena rastojanja od tekućeg do ciljnog stanja može se koristiti zbir *Menhetn rastojanja* svakog od 15 polja slagalice do njegovog ciljnog mesta. Menhetn rastojanje između dva polja A i B definiše se kao najmanji broj polja koji je potrebno preći kako bi se došlo od A do B, krećući se isključivo horizontalno ili vertikalno (ovo rastojanje zove se Menhetn, jer podseća na kretanje ulicama Menhetna koje su međusobno normalne ili paralelne: od jednog do drugog bloka moguće je kretati se ulicama, ali nije moguće prolaziti blokove dijagonalno). U slučaju stanja slagalice u korenu levog stabla na narednoj slici, Menhetn rastojanje polja 1 do njegovog pravog mesta je 3, zato što je na tom putu potrebno preći preko dva polja krećući se naviše, a potom jedno polje krećući se ulevo. Mogući su i drugi putevi, ali njihova dužina nije manja. Ukupna ocena tog stanja slagalice je 0+0+0+1+1+2+1+0+3+2+2+0+0+2+2=16. Algoritam pohlepne pretrage prikazan na slici 4.1 traži potez kojim ocena stanja može da se popravi.

Ukoliko je polazna konfiguracija stanje slagalice prikazane u korenu levog stabla na slici, pohlepna pretraga ne može da se nastavi. Naime, dato stanje predstavlja tačku lokalnog minimuma, jer se bilo kojim potezom ta ocena uvećava za 1.
Ukoliko je polazna konfiguracija stanje slagalice prikazane u korenu desnog stabla na slici, ocena stanja se smanjuje pomeranjem polja 4 naviše a zatim i pomeranjem naviše polja 8 i 11. No, nakon toga se dolazi do stanja u kojem se dostiže lokalni minimum i pretraga se zaustavlja.
Navedeni primeri pokazuju da predloženom jednostavnom pohlepnom pretragom nije moguće rešiti Lojdovu slagalicu.

4.1.1 Penjanje uzbrdo

Slični po duhu pohlepnoj pretrazi su algoritmi *penjanja uzbrdo*. Oni imaju svojih specifičnosti, a ponekad se smatraju vrstom pohlepne pretrage.

Algoritmi penjanja uzbrdo pripadaju grupi algoritama *lokalne pretrage* za matematičku optimizaciju. Zadatak je pronaći argument $\mathbf{x}$ koji daje maksimalnu vrednost neke funkcije cilja $f(\mathbf{x})$. Moguće vrednosti tog argumenta čine *skup dopustivih rešenja*, a tražena vrednost argumenta naziva se *tačkom optimuma* ili *optimalnim rešenjem* problema optimizacije. Algoritam treba da kao rezultat uvek vrati neko dopustivo rešenje (iako ne može da tvrdi da je to rešenje zaista maksimalno, tj. optimalno). Inicijalno rešenje obično se bira slučajno. Nastavak postupka sprovodi se u iteracijama i to samo dok se popravlja kvalitet tekućeg rešenja. U svakoj iteraciji novo tekuće rešenje bira se iz specifične *okoline* tekućeg rešenja, tj. iz nekog skupa suseda. Onaj od tih suseda za koji je najveća vrednost funkcije f biće kandidat za novo tekuće rešenje. Ukoliko vrednost funkcije f za to rešenje nije veća od vrednosti za tekuće rešenje, postupak se obustavlja i kao rezultat se vraća tekuće rešenje. Funkcija $f(\mathbf{x})$ ne mora biti neprekidna, već može biti i diskretna i tada se penjanje uzbrdo ponaša kao opisana pohlepna pretraga u grafu.

Algoritmi penjanja uzbrdo obično su veoma jednostavni i često dovoljno uspešni, ali imaju i slabosti. Penjanje uzbrdo ne garantuje pronalaženje optimalnog rešenja. Na primer, algoritam može doći do *tačke lokalnog maksimuma* (kada je u svakom susedu vrednost funkcije cilja manja od tekuće), tada završava rad i vraća tekuću vrednost $\mathbf{x}$, bez ikakve garancije da ne postoji bolji lokalni maksimum ili drugačiji globalni maksimum. Slično, algoritam može da se nađe na *platou* (kada je u svakom susedu vrednost funkcije cilja jednaka tekućoj), tada završava rad jer ne može da odredi sledeću iteraciju i vraća tekuću vrednost $\mathbf{x}$.

Postoje razne varijacije osnovnog penjanja uzbrdo koje pokušavaju da se izbore sa navedenim problemima. Takvo je, na primer, *stohastičko penjanje uzbrdo* u kojem je dozvoljeno u nekim iteracijama birati i rešenje koje

nije susedno i nije nužno bolje od tekućeg, a kako bi se povećale šanse da se pređe u deo prostora pretrage u kojem se nalazi tražena tačka maksimuma ciljne funkcije.

Potpuno analogni algoritmima koji na opisani način traže tačku maksimuma ciljne funkcije su algoritmi koji traže tačku minimuma ciljne funkcije.

4.1.2 Metode gradijentnog uspona i spusta

Metode pretrage i matematičke optimizacije često pokušavaju da iskoriste neku zakonitost u strukturi prostora pretrage, odnosno prostora dopustivih rešenja. U slučaju diferencijabilne ciljne funkcije, često se koristi metod koji je sličan opštem metodu penjanja uzbrdo, a koristi gradijent ciljne funkcije.

Definicija 4.1 — Gradijent

Ukoliko je data diferencijabilna funkcija $f : \mathbb{R}^n \to \mathbb{R}$, *gradijent* je vektor parcijalnih izvoda te funkcije:

$$\nabla f = \left(\frac{\partial f}{\partial x_1}, \frac{\partial f}{\partial x_2}, \ldots, \frac{\partial f}{\partial x_n} \right).$$

Gradijent izračunat u određenoj tački $\mathbf{a} \in \mathbb{R}^n$ predstavlja vektor u prostoru $\mathbb{R}^n$ u čijem smeru funkcija f najbrže raste u okolini tačke $\mathbf{a}$. Stoga se pravljenjem koraka u ovom smeru može približiti tački lokalnog maksimuma, a kretanjem u suprotnom smeru – tački lokalnog minimuma. S obzirom na to da se ne radi o diskretnom prostoru, u praksi se obično ne očekuje pronalaženje sâme tačke lokalnog maksimuma, te se opisani postupak zaustavlja kada, recimo, razlika u vrednosti funkcije f u odnosu na njenu prethodnu vrednost postane dovoljno mala. Ako se primeni kretanje u smeru najbržeg rasta, može se desiti da se „ode predaleko“ i da je vrednost funkcije f u novoj iteraciji lošija od vrednosti u tekućoj iteraciji, te metode zasnovane na gradijentu nisu, u strogom smislu, vrsta penjanja uzbrdo. Na slici 4.2 prikazan je opšti algoritam Gradijentni uspon (ili *najstrmiji uspon*), koji je zasnovan na opisanoj ideji i najjednostavniji među metodama lokalne optimizacije za diferencijabilne funkcije.

Algoritam: Gradijentni uspon

Ulaz: Diferencijabilna funkcija $f(\mathbf{x})$, polazna tačka $\mathbf{a_0}$ i preciznost ε

Izlaz: Aproksimacija tačke maksimuma funkcije f

1: postavi n na 0;
2: **ponavljaj**
3: izračunaj vrednost $\nabla f(\mathbf{a_n})$;
4: izvrši kretanje u smeru gradijenta do sledeće tačke $\mathbf{a_{n+1}}$;
5: uvećaj n za 1;
6: **dok nije ispunjen** uslov $|f(\mathbf{a_n}) - f(\mathbf{a_{n-1}})| \leq \varepsilon |f(\mathbf{a_{n-1}})|$;
7: vrati $\mathbf{a_n}$ kao rešenje.

Slika 4.2: Algoritam Gradijentni uspon.

Navedeni opšti algoritam potrebno je precizirati. Poznavanje gradijenta i proizvoljno kretanje u njegovom smeru ne garantuje nalaženje tačke maksimuma, jer je u zavisnosti od dužine koraka moguće preći preko te tačke, nastaviti dalje i doći do rešenja goreg od tekućeg. Stoga je u svakom koraku potrebno imati pogodnu vrednost α_n koja se koristi u izboru nove tačke (tj. koja određuje koliko daleko će se vršiti kretanje u smeru gradijenta):

$$\mathbf{a_{n+1}} = \mathbf{a_n} + \alpha_n \nabla f(\mathbf{a_n})$$

Vrednosti α_n mogu se definisati na različite načine. Dovoljan uslov za konvergenciju dat je Robins-Monroovim uslovima koji kažu da se za vrednosti α_n mogu uzeti bilo koji brojevi koji zadovoljavaju sledeće uslove:

$$\sum_{n=0}^{\infty} \alpha_n = \infty \qquad \sum_{n=0}^{\infty} \alpha_n^2 < \infty$$

Intuitivno, prvi uslov garantuje da su koraci pretrage dovoljno veliki da pretraga ne uspori prerano i da stoga uopšte ne stigne do tačke maksimuma, dok drugi garantuje da su koraci dovoljno mali da optimizacioni proces

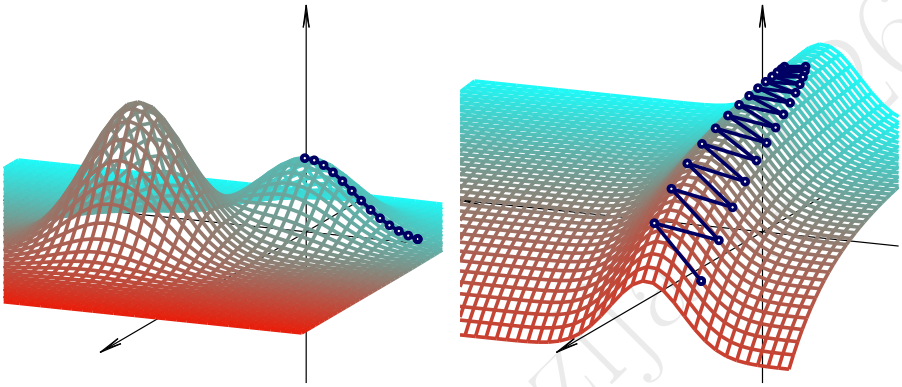
ne divergira. Jedan izbor koji zadovoljava ove uslove je $\alpha_n = \frac{1}{n+1}$.

Prikazani algoritam ne garantuje pronalaženje tačke globalnog maksimuma. Naime, rešenje koje algoritam daje može da zavisi od izabrane polazne tačke i može se desiti da u njoj funkcija dostiže samo lokalni (a ne i globalni) maksimum.

Algoritam Gradijentni uspon veoma je jednostavan i često dovoljno uspešan, ali ima i sledeće slabosti (slično kao i penjanje uzbrdo):

Opasnost od lokalnih maksimuma: Algoritam Gradijentni uspon može doći do tačke lokalnog maksimuma i tada će je vratiti kao rezultat. Algoritam nema načina da utvrdi da li se radi o globalnom ili samo lokalnom maksimumu (slika 4.3, levo).

Opasnost od platoa: Platoi predstavljaju oblasti u kojima funkcija cilja ima konstantnu vrednost. Zbog toga je gradijent jednak nuli, te je nemoguće odrediti vrednost za sledeću iteraciju.

Slika 4.3: Situacija u kojoj Gradijentni uspon može da vrati tačku lokalnog maksimuma (levo) i situacija sa grebenom u kojoj Gradijentni uspon otežano dolazi do rešenja (desno).

Neefikasnost u slučaju grebena: Grebeni predstavljaju uske staze koje opadaju ili rastu duž nekog pravca (slika 4.3, desno). U takvim situacijama, kretanje ka većim vrednostima može biti usporeno. Naime, moguće je da se pravac najbržeg rasta funkcije preskače (zbog neodgovarajuće dužine kretanja u smeru gradijenta) i umesto bolje usmerenog rasta (duž grebena) primenjuje se veliki broj cik-cak koraka.

Spora konvergencija: Konvergencija algoritma često je spora. Brže alternative su ili komplikovanije ili imaju dodatne pretpostavke o svojstvima ciljne funkcije (poput jačih varijanti konveksnosti) ili zahtevaju dodatne informacije o ciljnoj funkciji (poput parcijalnih izvoda drugog reda).

U problemima matematičke optimizacije često se traži i tačka minimuma date funkcije. Za ove probleme može se koristiti opšti algoritam Gradijentni spust (ili *najstrmiji spust*). Jedina razlika u odnosu na algoritam Gradijentni uspon je u tome što se kretanje ne vrši u smeru gradijenta, već u suprotnom smeru, tj. nova tačka bira se na sledeći način: $\mathbf{a_{n+1}} = \mathbf{a_n} - \alpha_n \nabla f(\mathbf{a_n})$. Delovanje ovog algoritma može se intuitivno ilustrovati sledećim primerom: ukoliko je površina zemlje aproksimirana glatkom površinom, onda bi se primenom algoritma Gradijentni spust od tačke izvora neke reke stiglo do njenog ušća.

Elektronska verzija (2026)

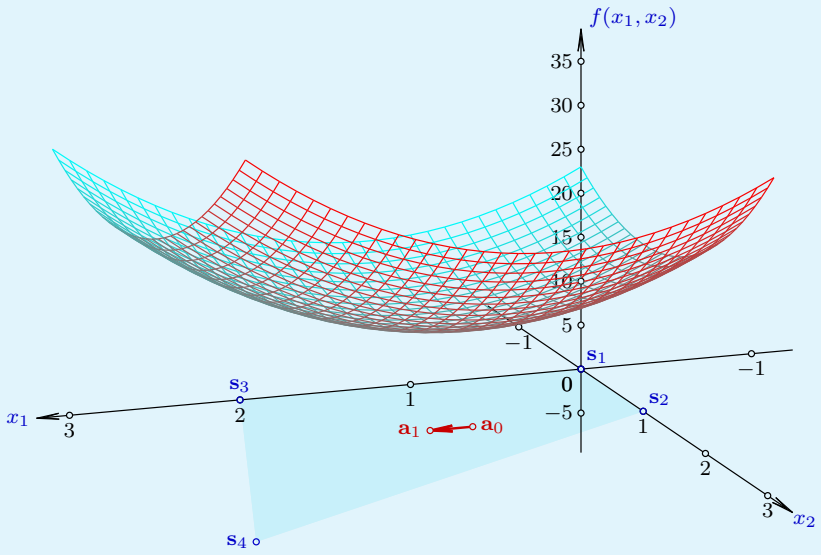
Primer 4.3

Potrebno je izgraditi medicinsku stanicu koja bi opsluživala četiri sportske lokacije čije su koordinate $\mathbf{s}_1 = (0,0)$, $\mathbf{s}_2 = (0,1)$, $\mathbf{s}_3 = (2,0)$ i $\mathbf{s}_4 = (3,3)$. Stanica bi trebalo da bude relativno blizu svim lokacijama. Jedan povoljan izbor njene lokacije je tačka $\mathbf{x} = (x_1, x_2)$ takva da je zbir

$$f(\mathbf{x}) = \sum_{i=1}^{4} \|\mathbf{x} - \mathbf{s}_i\|^2$$

minimalan. Zapisano drugačije, funkcija f jednaka je:

$$\begin{aligned} f(\mathbf{x}) &= (x_1-0)^2 + (x_2-0)^2 + (x_1-0)^2 + (x_2-1)^2 + \\ &\quad (x_1-2)^2 + (x_2-0)^2 + (x_1-3)^2 + (x_2-3)^2 \\ &= 4x_1^2 + 4x_2^2 - 10x_1 - 8x_2 + 23 \end{aligned}$$

Gradijent funkcije f jednak je

$$\nabla f(\mathbf{x}) = (8x_1 - 10, 8x_2 - 8)$$

Neka je polazna tačka $\mathbf{a_0} = (1, 1)$ i $\varepsilon = 10^{-6}$. Vrednost gradijenta $\nabla f(\mathbf{a_0})$ u prvoj iteraciji je $(-2, 0)$. Neka je vrednost parametra α_n jednaka $\frac{1}{n+1}$. Sledeća tabela prikazuje kako se menjaju relevantne vrednosti prilikom primene gradijentnog spusta:

n	$\mathbf{a_n}$	α_n	$\nabla f(a_n)$
0	$(1, 1)$	1	$(-2, 0)$
1	$(3, 1)$	1/2	$(14, 0)$
2	$(-4, 1)$	1/3	$(-42, 0)$
3	$(10, 1)$	1/4	$(70, 0)$
4	$(-7.5, 1)$	1/5	$(-70, 0)$
5	$(6.5, 1)$	1/6	$(42, 0)$
6	$(-0.5, 1)$	1/7	$(-14, 0)$
7	$(1.5, 1)$	1/8	$(2, 0)$
8	$(1.25, 1)$	1/9	$(0, 0)$
9	$(1.25, 1)$	-	–

Primetno je da algoritam pravi nekoliko velikih koraka, što je posledica relativno velike vrednosti α_n i strmosti funkcije. Međutim, kako se vrednosti α_n smanjuju, a tačka $\mathbf{a_n}$ bliži rešenju u čijoj je okolini funkcija manje strma, koraci postaju manji i dolazi se do tačnog rešenja. U opštem slučaju, retko se dešava zaustavljanje sa tačnim rešenjem. U ovom konkretnom slučaju, rešenje je moglo da bude pronađeno i analitički — rešavanjem jednačina $\nabla f(\mathbf{x}) = 0$, ali to u opštem slučaju nije moguće.

4.2 Pretraga Prvo najbolji

Pristup pretrage *prvo najbolji* (eng. *best-first search*) predstavlja osnovu za različite algoritme pretrage, pri čemu je prostor stanja i akcija za neki problem opisan u vidu grafa. Rešenjem se smatra niz čvorova (tj. put) od polaznog do ciljnog čvora u grafu. Kao i u drugim algoritmima informisane pretrage, koristi se funkcija evaluacije koja ocenjuje kvalitet čvorova i usmerava pretragu. Osnovna ideja je da se u pretrazi prednost daje elementima sa boljom ocenom.

U toku primene algoritma, svakom čvoru stabla pretrage pridružuje se informacija o njegovom prethodniku (roditelju) u mogućem rešenju, isto kao u Dajkstrinom algoritmu. Jednostavnosti radi, u nastavku će se često isto označavati čvor stabla pretrage i stanje koje mu je pridruženo.

Da bi se izbegle beskonačne petlje (tj. beskonačno obrađivanje istog čvora), da bi se obezbedila potpunost i da bi se omogućilo popravljanje već nađenih puteva, održava se spisak svih posećenih čvorova i to u vidu dve liste:

- *otvorena lista* (ili *lista otvorenih stanja*) – lista već dosegnutih čvorova koji treba da budu obrađeni;

- *zatvorena lista* (ili *lista zatvorenih stanja*) – lista čvorova koji su već obrađeni.

Na početku je u otvorenoj listi samo polazni čvor, a zatvorena lista je prazna. U svakoj iteraciji analizira se element otvorene liste sa najboljom ocenom (implementacija otvorene liste treba da omogućava efikasan pristup takvom elementu) i obrađuju se iz njega neposredno dostupni čvorovi. Ukoliko se naiđe na ciljni čvor – zadatak je rešen i algoritam završava rad. Precizniji opis algoritma dat je na slici 4.4.

Algoritam: Prvo najbolji

Ulaz: Graf G, polazni čvor i ciljni čvor

Izlaz: Niz koraka od polaznog do ciljnog čvora (ako postoji put između ova dva stanja)

```
1:  zatvorenu listu postavi na praznu listu, a u otvorenu listu stavi samo polazni čvor (sa izračunatom vrednošću funkcije f);
2:  dok god ima elemenata u otvorenoj listi radi
3:      izaberi čvor n (tekući čvor) iz otvorene liste koji ima najbolju ocenu f(n);
4:      ako je n ciljni čvor onda
5:          izvesti o uspehu i vrati rešenje konstruišući put od polaznog do ciljnog čvora (idući unazad — od ciljnog čvora);
6:      za svaki čvor m koji je direktno dostupan iz n radi
7:          ako m nije ni u otvorenoj ni u zatvorenoj listi onda
8:              dodaj ga u otvorenu listu i označi n kao njegovog roditelja; izračunaj i pridruži vrednost f(m) čvoru m;
9:      izbaci n iz otvorene liste i dodaj ga u zatvorenu listu;
10: izvesti da traženi put ne postoji (otvorena lista je prazna i uspeh nije prijavljen).
```

Slika 4.4: Algoritam Prvo najbolji.

Algoritam Prvo najbolji ne daje nužno optimalno rešenje. Ako je broj čvorova i grana u grafu konačan, algoritam se zaustavlja i ima svojstvo potpunosti, o čemu govori naredna teorema.

Teorema 4.1

Ako je broj stanja i akcija konačan, algoritam Prvo najbolji se zaustavlja i nalazi traženi put ako on postoji.

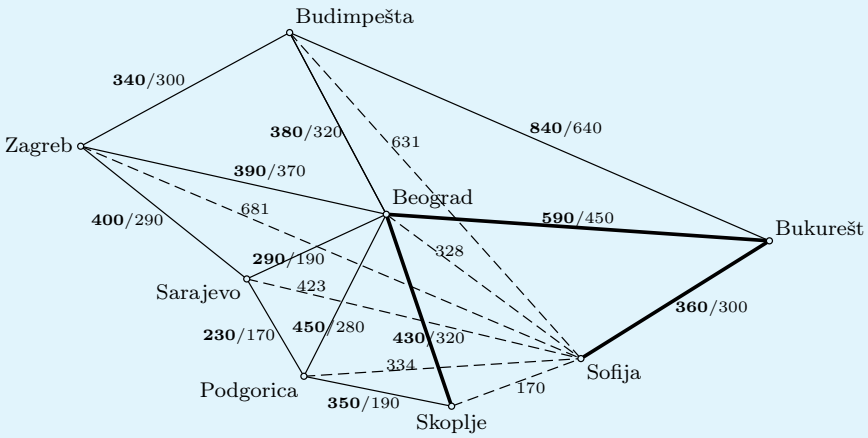
Ako funkcija $f(n)$ vraća dubinu čvora n u BFS obilasku grafa počev od polaznog čvora, onda se navedeni algoritam ponaša kao algoritam obilaska u širinu (za neki poredak čvorova). Ako funkcija $f(n)$ vraća zbir cena grana od polaznog čvora do čvora n, onda se navedeni algoritam ponaša kao Dajkstrin algoritam.

Opšti algoritam Prvo najbolji predstavlja bitnu modifikaciju algoritma jednostavnog pohlepnog pristupa. Iako oba u jednom čvoru koriste slično navođenje i biraju (najpre) najbolji susedni čvor (tj. čvor n sa najboljom vrednošću $f(n)$), algoritam Prvo najbolji, za razliku od jednostavnog pohlepnog pristupa, omogućava vraćanje na čvorove koji su posećeni a nisu ispitani (jer je neka od alternativa obećavala više). Ovim pristupom, zahvaljujući alternativama u otvorenoj listi, omogućava se uspešan nastavak pretrage i u slučajevima kada bi pohlepna pretraga naišla na plato ili na tačku lokalnog optimuma (tj. kada ne može jednim korakom da se popravi ocena tekućeg stanja).

Primer 4.4

Razmotrimo ponovo primer 4.1 i zadatak nalaženja puta od Budimpešte do Sofije. Neka se ponovo kao funkcija evaluacije f koristi vazdušno rastojanje do ciljnog grada. U otvorenoj listi je najpre samo Budimpešta. To nije ciljni čvor i u otvorenu listu dodaju se direktno dostupni gradovi – Zagreb, Beograd, Bukurešt. Budimpešta prelazi u zatvorenu listu. Najbolje ocenjeni čvor iz otvorene liste je sada Bukurešt. U otvorenu listu dodaje se Sofija a Bukurešt prelazi u zatvorenu listu. Najbolje ocenjeni čvor iz otvorene liste je sada Sofija, to je ciljni čvor i vraća se put Budimpešta-Bukurešt-Sofija, u ovom konkretnom slučaju, to je isti put koji je vratila i pohlepna pretraga (i on nije najbolji mogući).
Razmotrimo ponovo i drugi zadatak iz primera 4.1: pretpostavimo da je Skoplje polazni čvor, da je ciljni čvor (ponovo) Sofija, ali i da ne postoji direktan put između ova dva grada. U otvorenu listu se najpre dodaje Skoplje i to je prvi tekući čvor. U otvorenu listu dodaju se njemu direktno dostupni gradovi Beograd i Podgorica čije su ocene 328 i 334 (sa Skopljem kao roditeljem). Skoplje prelazi u zatvorenu listu. Sledeći

tekući čvor je Beograd (jer ima najbolju ocenu u otvorenoj listi) i u otvorenu listu ulaze Budimpešta, Zagreb, Sarajevo i Bukurešt (sa Beogradom kao roditeljem). Beograd prelazi u zatvorenu listu. Sledeći tekući čvor je Bukurešt i u otvorenu listu ulazi Sofija (sa Bukureštom kao roditeljem). Sledeći tekući čvor je Sofija i pretraga se završava, vrativši put Skoplje-Beograd-Bukurešt-Sofija. Podsetimo se da je u ovoj situaciji pohlepna pretraga bila nemoćna da pronađe put od Skoplja do Sofije (videti primer 4.1). Naredna slika ilustruje dobijeno rešenje.

Primer 4.5

U slučaju primera slagalice diskutovanog u primeru 4.2, situacija prikazana levo predstavlja tačku lokalnog minimuma, zbog čega se pohlepna pretraga zaustavlja. Algoritam Prvo najbolji će odabrati jedan od mogućih poteza, ali će alternativno stanje čuvati u otvorenoj listi i možda ga obraditi kasnije. U situaciji prikazanoj desno, pohlepnom pretragom se prazno polje spušta do donjeg desnog ugla, čime se dolazi do tačke lokalnog optimuma i pohlepna pretraga ne može da nastavi. Međutim, u slučaju algoritma Prvo najbolji, stanja koja su bila alternative ispitanim stanjima su i dalje u otvorenoj listi i ispituju se dalje. Stoga je algoritam Prvo najbolji u stanju da reši slagalicu, ali ne garantuje nalaženje rešenja koje se sastoji od najmanjeg broja poteza.

4.3 Algoritam A*

Algoritam A* pretraga ili, kraće, algoritam A* (čita se „a zvezda“, eng. „*a star*“) za određivanje puta između dva čvora grafa, jedan je od fundamentalnih i najpopularnijih algoritama veštačke inteligencije. Zasnovan je na korišćenju heuristika za usmeravanje pretrage, ali ipak ima, pod određenim uslovima, svojstvo potpunosti i optimalnosti. Prvu verziju algoritma A* razvili su Hart (Peter Hart), Nilson (Nils Nilson) i Rafael (Bertram Raphael) 1968. godine, a u narednim godinama uvedeno je nekoliko modifikacija.

Algoritam A* je varijanta algoritma Prvo najbolji u kojoj se koristi funkcija evaluacije f koja ima sledeću specifičnu formu:

$$f(n) = g(n) + h(n),$$

gde je $g(n)$ cena puta od polaznog čvora do čvora n, a $h(n)$ je *procenjena* (*heuristička*) cena najjeftinijeg puta od čvora n do ciljnog čvora. Dok se traga za najkraćim putem, za vrednost $g(n)$ koristi se trenutno poznata minimalna cena od polaznog čvora do čvora n i ona se može menjati tokom primene algoritma. S druge strane, vrednost $h(n)$ zasnovana je na proceni i za svaki čvor njena vrednost je nepromenljiva tokom primene algoritma. Od kvaliteta heuristike u velikoj meri zavisi ponašanje i efikasnost algoritma. Izbor kvalitetne heuristike jedan je od najvažnijih izazova u dizajniranju konkretnih implementacija algoritma A*.

Opis algoritma A* dat je na slici 4.5. Prilikom dodavanja čvora m u otvorenu listu, vrednost $g(m)$ se može izračunati na inkrementalan i efikasan način: vrednost $g(m)$ jednaka je zbiru vrednosti funkcije g za roditelja čvora m i ceni puta od roditelja do m.

Ako algoritam naiđe na čvor m koji je već u otvorenoj ili zatvorenoj listi, to znači da je pronađen *novi put* do već posećenog čvora m. Tada se proverava da li je put od polaznog čvora do čvora m preko čvora n bolji od postojećeg puta. Ako jeste, potrebno je ažurirati vrednost $g(m)$. To može da se desi i za čvor m koji pripada zatvorenoj listi: ako to jeste slučaj, potrebno je čvor m vratiti u otvorenu listu (jer je moguće da se mogu popraviti i neki putevi preko čvora m).

Algoritam: A*

Ulaz: Graf G, polazni čvor i ciljni čvor, heuristička funkcija h

Izlaz: Put od polaznog do ciljnog čvora ili neuspeh

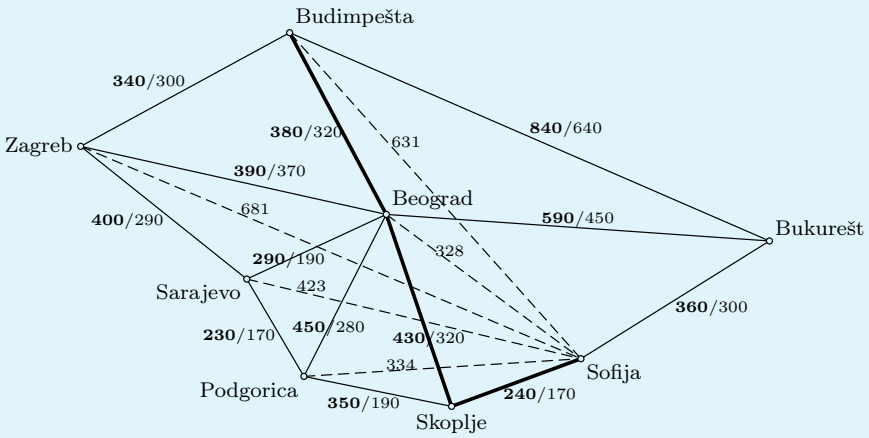
1: zatvorenu listu postavi na praznu listu, u otvorenu listu stavi samo polazni čvor (sa izračunatom vrednošću funkcije f);
2: **dok god** ima elemenata u otvorenoj listi **radi**
3: izaberi *tekući čvor* n iz otvorene liste koji ima najbolju ocenu $f(n)$;
4: **ako** je n ciljni čvor **onda**
5: izvesti o uspehu i vrati rešenje konstruišući put od polaznog do ciljnog čvora (idući unazad — od ciljnog čvora);
6: **za** svaki čvor m koji je direktno dostupan iz n **radi**
7: **ako** m nije ni u otvorenoj ni u zatvorenoj listi **onda**
8: dodaj ga u otvorenu listu i označi n kao njegovog roditelja; izračunaj i pridruži vrednosti $g(m)$ i $f(m)$ čvoru m;
9: **inače**
10: **ako** je cena puta od polaznog čvora do čvora m preko čvora n niža od cene postojećeg puta do m (koja je trenutno jednaka $g(m)$) **onda**
11: promeni informaciju o roditelju čvora m na čvor n i ažuriraj vrednosti $g(m)$ i $f(m)$;
12: **ako** je čvor m bio u zatvorenoj listi **onda**
13: prebaci ga u otvorenu;
14: izbaci n iz otvorene liste i dodaj ga u zatvorenu listu;
15: izvesti da traženi put ne postoji.

Slika 4.5: Algoritam A*.

Primer 4.6

U primeru pronalaženja najkraćih puteva između gradova, ako su poznata rastojanja između gradova vazdušnim putem, algoritam A* može kao heurističku vrednost $h(n)$ da koristi vazdušno rastojanje od čvora n do ciljnog čvora, kao u primeru 4.1. Naredna tabela i slika (kopnena rastojanja ispisana su podebljanim, a vazdušna običnim ciframa) ilustruju izvršavanje algoritma A* na primeru nalaženja najkraćeg puta od Budimpešte do Sofije.

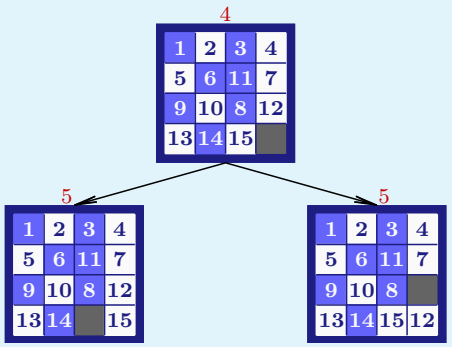
tekući čvor	stanje otvorene liste [čvor(roditelj,g+h)]	u zatvorenu listu se dodaje
	Bu(-,0+631)	
Bu	Bg(Bu,380+328), Zg(Bu,340+681), Bk(Bu,840+300),	Bu(-)
Bg	Sk(Bg,810+170), Zg(Bu,340+681), Bk(Bu,840+300), Sa(Bg,670+423), Pg(Bg,830+334)	Bg(Bu)
Sk	Zg(Bu,340+681), So(Sk, 1050+0), Bk(Bu,840+300), Sa(Bg,670+423), Pg(Bg,830+334)	Sk(Bg)
Zg	So(Sk, 1050+0), Bk(Bu,840+300), Sa(Bg,670+423), Pg(Bg,830+334)	Zg(Bu)
So	Bk(Bu,840+300), Sa(Bg,670+423), Pg(Bg,830+334)	

Pronađeni put je Budimpešta-Beograd-Skoplje-Sofija i on je kraći od puta Budimpešta-Bukurešt-Sofija koji pronalazi pohlepna pretraga i pretraga Prvo najbolji (štaviše, ovaj pronađeni put je najkraći mogući).

Primer 4.7

U slučaju Lojdove slagalice, kao u primeru 4.2, za heuristiku se koristi zbir Menhetn rastojanja svakog od 15 polja slagalice do njegovog ciljnog mesta. Naredna slika prikazuje stanje slagalice i dva moguća naslednika, pri čemu oba imaju ocenu veću od ocene polaznog stanja. Stoga, kako se u polaznom stanju dostiže lokalni minimum, pristup čiste pohlepne pretrage sa izabranom heuristikom nemoćan je već na početku.

Za isto polazno stanje, algoritam A* pronalazi rešenje od šest poteza – gore, levo, gore, desno, dole, dole. Stablo pretrage vršene algoritmom A* prikazano je na slici 4.6.

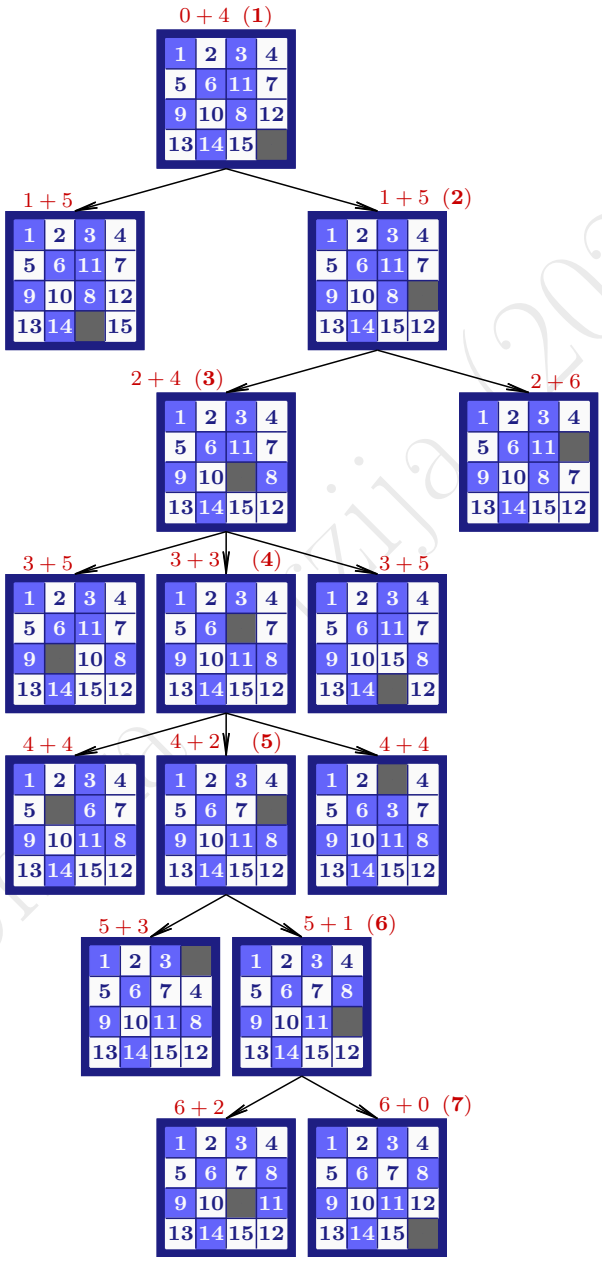
Korišćenje algoritma A* nije uvek jednostavno. Često je algoritam potrebno prilagoditi specifičnom problemu a uvek je, u kontekstu aplikacija koje rade u realnom vremenu, važno imati u vidu vremensku složenost, prostornu složenost, upravljanje memorijom i različite dodatne faktore. Neki od dodatnih, specifičnih zahteva mogu da iziskuju dodatno matematičko znanje i izračunavanja i specifične implementacione tehnike i strukture. Svi ti moduli treba da budu uklopljeni u kompaktan i efikasan sistem za nalaženje puta.

4.3.1 Svojstva algoritma A*

Pod određenim pretpostavkama, može se dokazati da se algoritam A* zaustavlja, da je potpun i da je optimalan.

Zaustavljanje: Ako su broj čvorova i broj grana konačni, algoritam A* se zaustavlja, kao i svaki algoritam tipa Prvo najbolji. Na grafovima sa beskonačnim brojem čvorova, sa konačnim stepenom i sa cenama grana većim od neke pozitivne konstante, A* se zaustavlja ako postoji rešenje.

Potpunost: Ako su broj čvorova i broj grana konačni, ako postoji put između dva čvora, algoritam A* će, kao i svaki algoritam tipa Prvo najbolji, naći jedan takav (ukoliko je raspoloživo dovoljno vremena i memorijskog

Slika 4.6: Stablo pretrage vršene algoritmom A*, na primeru slagalice u kojem se u polaznom stanju dostiže lokalni minimum. U prikazu stabla, među naslednicima svakog stanja su samo stanja koja nisu već dodata u zatvorenu listu. U zagradama su navedeni redni brojevi pod kojim stanja postaju tekuća (poredak obilaska potomaka mogao je da bude i drugačiji).

Elektronska verzija (2026)

prostora). Čak i ako je heuristička funkcija veoma loša, ciljni čvor će biti dostignut u konačnom broju koraka.

Optimalnost: Algoritam A* u opštem slučaju nema svojstvo optimalnosti, ono važi samo ukoliko heuristika koja se koristi zadovoljava neke uslove.

Definicija 4.2 — Dopustiva heuristika

Heuristika h je dopustiva (eng. *admissible*) ako nikada ne precenjuje stvarno rastojanje između tekućeg čvora i ciljnog čvora, tj. ako za svaki čvor važi:

$$h(n) \leq h^*(n),$$

gde je $h^*(n)$ cena najkraćeg puta od čvora n do ciljnog čvora (tj. h^* je idealna, optimalna heuristika).

Dopustiva heuristika obezbeđuje optimalnost:

Teorema 4.2

Ako se u algoritmu A* koristi dopustiva heuristika, ako je pronađen put do ciljnog čvora, onda je on sigurno optimalan.

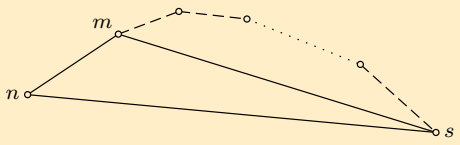
Ukoliko heuristika h nije dopustiva, ali ne precenjuje stvarnu cenu za više od d, onda je cena puta koji će pronaći algoritam A* manja ili jednaka od cene najkraćeg puta uvećane za d.

Definicija 4.3 — Konzistentna heuristika

Heuristika h je *konzistentna* (eng. *consistent*) ako ima vrednost 0 za ciljni čvor i za bilo koja dva susedna čvora n i m važi:

$$c(n, m) + h(m) \geq h(n)$$

gde je $c(n, m)$ cena pridružena (moguće usmerenoj) grani (n, m).

Ako je funkcija h konzistentna, onda je ona i dopustiva (kao što tvrdi naredna teorema). Obratno ne važi nužno: funkcija h može da bude dopustiva, a da ne bude konzistentna.

Teorema 4.3

Ako je h konzistentna heuristika, onda je ona i dopustiva.

Na osnovu teorema 4.2 i 4.3, sledi da algoritam A* ima svojstvo optimalnosti ako se koristi konzistentna heuristika h. Štaviše, u tom slučaju algoritam A* može da se učini znatno jednostavnijim i efikasnijim: nije potrebno proveravati da li je put preko tekućeg čvora do jednom zatvorenog čvora bolji od postojećeg (jer sigurno nije). Posebno, to važi i za ciljni čvor, kao što naglašava naredna teorema.

Teorema 4.4

Ako se u algoritmu A* koristi konzistentna heuristika h, onda:

- ako je pronađen put do ciljnog čvora, onda je on sigurno optimalan;
- za čvorove dostupne iz tekućeg čvora koji su već zatvoreni, ne treba da se proverava da li njihova vrednost g može da se ažurira.

Složenost: Složenost algoritma A* (i vremenska i prostorna) bitno zavisi od heuristike. Ako je heuristika jednaka nuli, i broj otvorenih čvorova, i prostorna i vremenska složenost algoritma A* jednake su kao za Dajkstrin algoritam. Često je važno i razmatranje složenosti algoritma A* u zavisnosti od dužine najkraćeg

puta. Ukoliko svaki čvor ima b susednih čvorova, a najkraći put od nekog čvora do ciljnog je dužine d, onda je složenost u najgorem slučaju jednaka $O(b^d)$, tj. broj obrađenih čvorova eksponencijalno zavisi od d. Može se dokazati da broj obrađenih čvorova polinomski zavisi od d ako heuristika h zadovoljava sledeći uslov:

$$|h(n) - h^*(n)| \leq O(\log h^*(n))$$

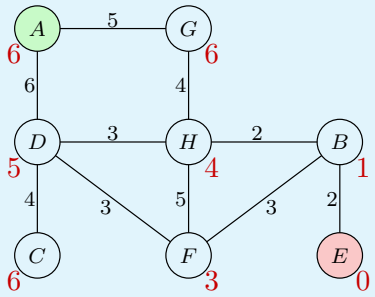
gde je h^* idealna heuristika, tj. funkcija koja vraća cenu najkraćeg puta od čvora n do ciljnog čvora.

Ukoliko je c najkraće rastojanje od polaznog čvora n do ciljnog čvora i ukoliko se koristi dopustiva heuristika, može se dokazati da će algoritam A* posetiti sve čvorove za koje važi $f(m) < c$, kao i neke čvorove m za koje važi $f(m) = c$.

Za algoritam A* se kaže i da je *optimalno efektivan*, jer je dokazano da ne postoji algoritam koji je potpun, a uvek posećuje manje od ili jednako čvorova kao algoritam A*.

Primer 4.8

Zadatak je naći najkraći put od čvora A do čvora E u sledećem grafu (pored čvorova grafa zapisane su procenjene dužine puta do čvora E, tj. vrednosti funkcije h).

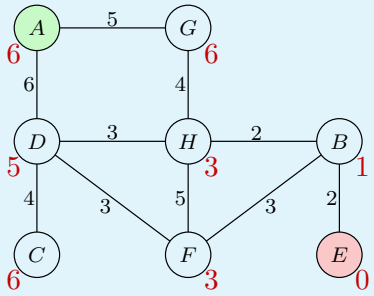
Naredna tabela ilustruje primenu algoritma A* (odgovarajuće stablo pretrage prikazano je na slici 4.7).

tekući čvor	stanje otvorene liste [čvor(roditelj,g+h)]	u zatvorenu listu se dodaje
	A(-, 0+6)	
A(6)	D(A,6+5), G(A,5+6)	A(-)
D(11)	G(A,5+6), F(D,9+3), H(D,9+4), C(D,10+6)	D(A)
G(11)	F(D,9+3), H(D,9+4), C(D,10+6)	G(A)
F(12)	B(F,12+1), H(D,9+4), C(D,10+6)	F(D)
B(13)	H(D,9+4), E(B,14+0), C(D,10+6)	B(F)
H(13)	B(H,11+1), E(B,14+0), C(D,10+6)	H(D)
B(12)	E(B,13+0), C(D,10+6)	B(H)
E(13)	C(D,10+6)	

Na kraju primene algoritma, kada je čvor E postao tekući čvor, konstruiše se traženi put – koristeći informacije o roditeljima za čvorove iz zatvorene liste: $A - D - H - B - E$. Korišćena heuristika je dopustiva, pa je pronađeni put optimalan.
Za neke heuristike (kao što je, na primer, euklidsko rastojanje) postoji jednostavan, opšti argument da je dopustiva i konzistentna, a u nekim situacijama, kao što je i graf u ovom primeru, dopustivost i konzistentnost mogu da se ispitaju samo neposrednim proveravanjem za sve čvorove. Upotrebljena heuristika h nije konzistentna jer važi $c(H, B) + h(B) = 2 + 1 < 4 = h(H)$ (primetimo da vrednosti f za čvorove koji postaju tekući nisu neopadajuće). Zato je nužno i za zatvorene čvorove proveravati da li se put do njih može popraviti. To i jeste bio slučaj za čvor B: u koraku u kojem se H briše iz otvorene liste, u nju se dodaje čvor B jer je do njega pronađen bolji put (preko H) od ranije postojećeg. Ukoliko to ne bi bilo rađeno, algoritam bi se ponašao na sledeći način:

tekući čvor	stanje otvorene liste [čvor(roditelj,g+h)]	u zatvorenu listu se dodaje
	A(-, 0+6)	
A(6)	D(A,6+5), G(A,5+6)	A(-)
D(11)	G(A,5+6), F(D,9+3), H(D,9+4), C(D,10+6)	D(A)
G(11)	F(D,9+3), H(D,9+4), C(D,10+6)	G(A)
F(12)	B(F,12+1), H(D,9+4), C(D,10+6)	F(D)
B(13)	H(D,9+4), E(B,14+0), C(D,10+6)	B(F)
H(13)	E(B,14+0), C(D,10+6)	H(D)
E(14)	C(D,10+6)	

Na kraju primene algoritma, kada je čvor E postao tekući čvor, konstruiše se put: $A-D-F-B-E$. Ovo jeste put od čvora A do čvora E, ali nije najkraći mogući. Ovo ponašanje posledica je činjenice da funkcija h nije konzistentna: kada heuristika nije konzistentna, neophodno je proveravati i zatvorene čvorove. Ukoliko se za isti problem koristi konzistentna heuristika, rezultat će biti optimalan put od A do E, a neće biti potrebno proveravati jednom zatvorene čvorove. U narednom primeru koristi se konzistentna heuristika h čija se vrednost razlikuje u odnosu na prethodnu samo za čvor H i daje optimalni put $A-D-H-B-E$.

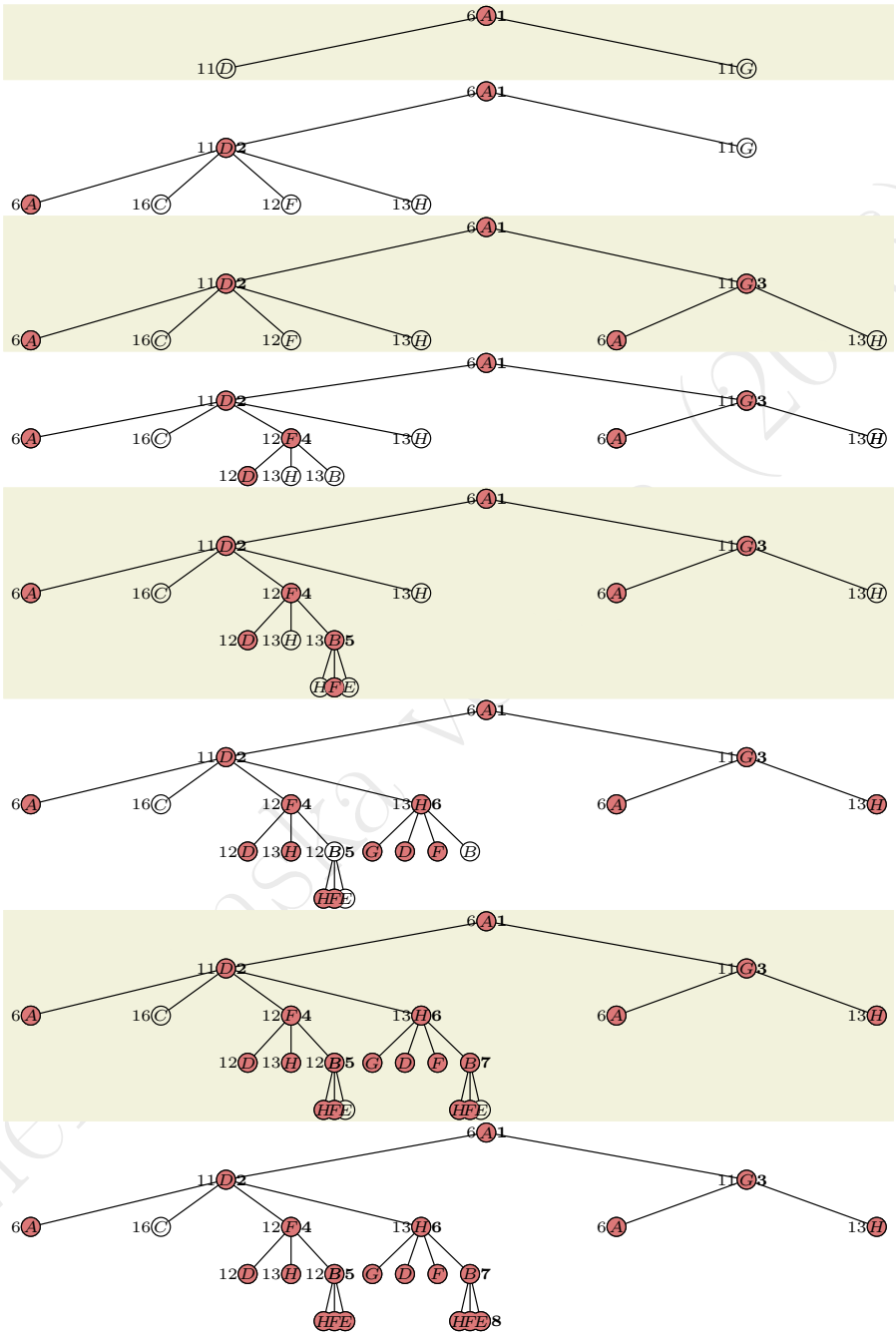

tekući čvor	stanje otvorene liste [čvor(roditelj,g+h)]	u zatvorenu listu se dodaje
	A(-, 0+6)	
A(6)	D(A,6+5), G(A,5+6)	A(-)
D(11)	G(A,5+6), H(D,9+3), F(D,9+3), C(D,10+6)	D(A)
G(11)	H(D,9+3), F(D,9+3), C(D,10+6)	G(A)
H(12)	B(H,11+1), F(D,9+3), C(D,10+6)	H(D)
B(12)	F(D,9+3), E(B,13+0), C(D,10+6)	B(H)
F(12)	E(B,13+0), C(D,10+6)	F(D)
E(13)	C(D,10+6)	

4.3.2 Odnos algoritma A* sa drugim algoritmima pretrage grafova

Dajkstrin algoritam je specijalni slučaj algoritma A* u kojem je $h(n) = 0$ za svaki čvor n. Ovakva funkcija h je konzistentna i garantuje nalaženje optimalnog puta. Skup otvorenih čvorova tada se širi ravnomerno, slično koncentričnim krugovima oko polaznog čvora, baš kao kod Dajkstrinog algoritma. Sa boljom heuristikom, skup otvorenih čvorova će se brže širiti ka ciljnom čvoru i biće posećeno manje čvorova nego primenom Dajkstrinog algoritma. Ključna razlika između dva algoritma je upravo u korišćenju heuristike: Dajkstrin algoritam (kao algoritam neinformisane pretrage) uzima u obzir samo cenu od polaznog do tekućeg čvora — vrednost $g(n)$, a A* (kao algoritam informisane pretrage) koristi vrednost funkcije evaluacije $f(n) = g(n) + h(n)$.

Za $g(n) = 0$, algoritam A* predstavlja specijalnu varijantu pristupa Prvo najbolji, koja najpre obrađuje čvorove sa najboljom heurističkom vrednošću. Ova varijanta algoritma nije nužno optimalna.

Slika 4.7: Stablo pretrage tokom primene algoritma A* na problem iz primera 4.8 (prva varijanta). Levo od čvora zapisana je njegova f vrednost, a desno redni broj u nizu tekućih čvorova, crvenom bojom označeni su čvorovi koji se nalaze u zatvorenoj listi.

4.3.3 Dizajniranje dopustivih heuristika

Svojstva algoritma A* govore da on najbolje performanse (najmanji broj obrađenih čvorova) daje kada je funkcija heuristike bliska idealnoj funkciji heuristike. S druge strane, optimalnost je garantovana samo ako funkcija heuristike nikada ne precenjuje stvarnu cenu puta. Zajedno, to govori da dobra funkcija heuristike mora da bude veoma pažljivo konstruisana — treba da bude što bliža idealnoj funkciji, ali da je nikada ne premašuje.

Ne postoji opšti pristup koji obezbeđuje kvalitetnu heuristiku. Ipak, postoje neke smernice koje mogu pomoći u dizajniranju heuristike. Ukoliko je raspoloživo nekoliko dopustivih heuristika h_1, h_2, ..., h_k, onda je preporučljivo koristiti heuristiku h koja je za svaki čvor n definisana na sledeći način: $h(n) = \max\{h_1(n), h_2(n), \ldots, h_k(n)\}$ i koja je očigledno takođe dopustiva.

Dopustiva heuristika može biti zasnovana i na ceni optimalnog rešenja nekog potproblema problema koji se rešava. U slučaju Lojdove slagalice, to, na primer, može biti problem postavljanja (samo) dva ili tri polja na svoje pozicije. Optimalno rešenje takvog potproblema sigurno ne precenjuje cenu rešavanja čitavog problema, pa cena tog optimalnog rešenja može da posluži kao dopustiva heuristika. Sličan pristup je da se kao heuristika koristi tačna cena neke relaksirane verzije problema. Relaksirana verzija problema je neki novi problem koji se od polaznog dobija zanemarivanjem nekih ograničenja. Primera radi, u slučaju Lojdove slagalice, ako se zanemari ograničenje da na svakom polju može u jednom trenutku biti samo jedan deo slagalice, moguće je tačno izračunati cenu optimalnog rešenja (takve) slagalice, a to je zbir Menhetn rastojanja svih delova do njihovih pozicija u završnom stanju slagalice. Takva cena ne može premašiti cenu slaganja slagalice pri svim ograničenjima, te se može koristiti kao dopustiva heuristika. Ukoliko se ukloni i ograničenje da se delovi slagalice moraju premeštati samo na susedna polja, cena rešavanja takvog problema jednaka je broju delova slagalice koji nisu na svojim mestima. Ovakva ocena, međutim, lošija je od prethodne jer se zanemaruje previše ograničenja izvornog problema i stoga nije dobar izbor za heuristiku. Dodatno, može se kreirati više heuristika u ovom stilu, pa se njihovim kombinovanjem, kao što je već objašnjeno, može dobiti još kvalitetnija heuristika.

Dopustive heuristike ponekad se dobijaju i korišćenjem tehnika mašinskog učenja – rešava se mnoštvo instanci problema i, na osnovu dobijenih informacija, kreira se heuristička funkcija.

4.3.4 Primena algoritma A* na uniformnoj mreži

Opšti algoritam A* često se primenjuje za pronalaženje puta na uniformnoj, kvadratnoj mreži čvorova (koja odgovara, na primer, diskretizovanoj ili rasterizovanoj mapi). Tada on dobija specifičnu formu. Pretpostavimo da je mreža pravilna (sačinjena od kvadrata) i da ima pravougaonu formu. Dodatno, pretpostavljamo da neki čvorovi (tj. neki kvadrati, neka polja mreže) nisu dostupni i da oni predstavljaju *prepreke*. Svako polje povezano je sa svakim susednim poljem osim sa preprekama, te ima najviše četiri susedna polja. Svakom horizontalnom ili vertikalnom kretanju između dva susedna polja obično se pridružuje cena 1. Funkcija heuristike h može se zadati na različite načine. Kada se izračunava vrednost h, obično se, jednostavnosti i efikasnosti radi, ignorišu sve prepreke jer vrednost $h(n)$ je procenjeno a ne stvarno rastojanje, a ignorisanjem prepreka biće (ne nužno, ali moguće) *potcenjeno* stvarno rastojanje. Jedna mogućnost za heuristiku h je euklidsko rastojanje između dva polja:

$$d((x_1, y_1), (x_2, y_2)) = \sqrt{(x_2 - x_1)^2 + (y_2 - y_1)^2}.$$

Ova funkcija je konzistentna i dopustiva te obezbeđuje optimalnost, ali je zahtevna što se tiče vremena izračunavanja (što može biti kritično za mape sa milionima čvorova). Drugi primer funkcije heuristike je Menhetn rastojanje u kojem se broji ukupan broj polja pređenih horizontalno ili vertikalno da bi se došlo od jednog do drugog polja:

$$d((x_1, y_1), (x_2, y_2)) = |x_2 - x_1| + |y_2 - y_1|.$$

Ova heuristika je konzistentna (i dopustiva), te garantuje pronalaženje optimalnog puta. Ukoliko su na mreži dozvoljena i dijagonalna kretanja, onda se svakom horizontalnom ili vertikalnom koraku obično pridružuje cena 1, a svakom dijagonalnom potezu cena $\sqrt{2} \approx 1.414$ (ovakva cena odgovara euklidskom rastojanju između središta polja; ove vrednosti često se množe nekom konstantom, na primer 10 i zaokružuju na ceo broj). U ovom slučaju, Menhetn rastojanje može da precenjuje rastojanje do ciljnog čvora, te nije dopustiva heuristika i ne garantuje pronalaženje najkraćeg puta. No, ovo rastojanje u praksi često daje dobre rezultate i pronađeni putevi su obično dovoljno dobri, čak i ako nisu najkraći. U slučaju da su dozvoljena i dijagonalna kretanja, kao heuristika koja je konzistentna (i dopustiva) može se koristiti Čebiševljevo rastojanje:

$$d((x_1, y_1), (x_2, y_2)) = \max(|x_2 - x_1|, |y_2 - y_1|).$$

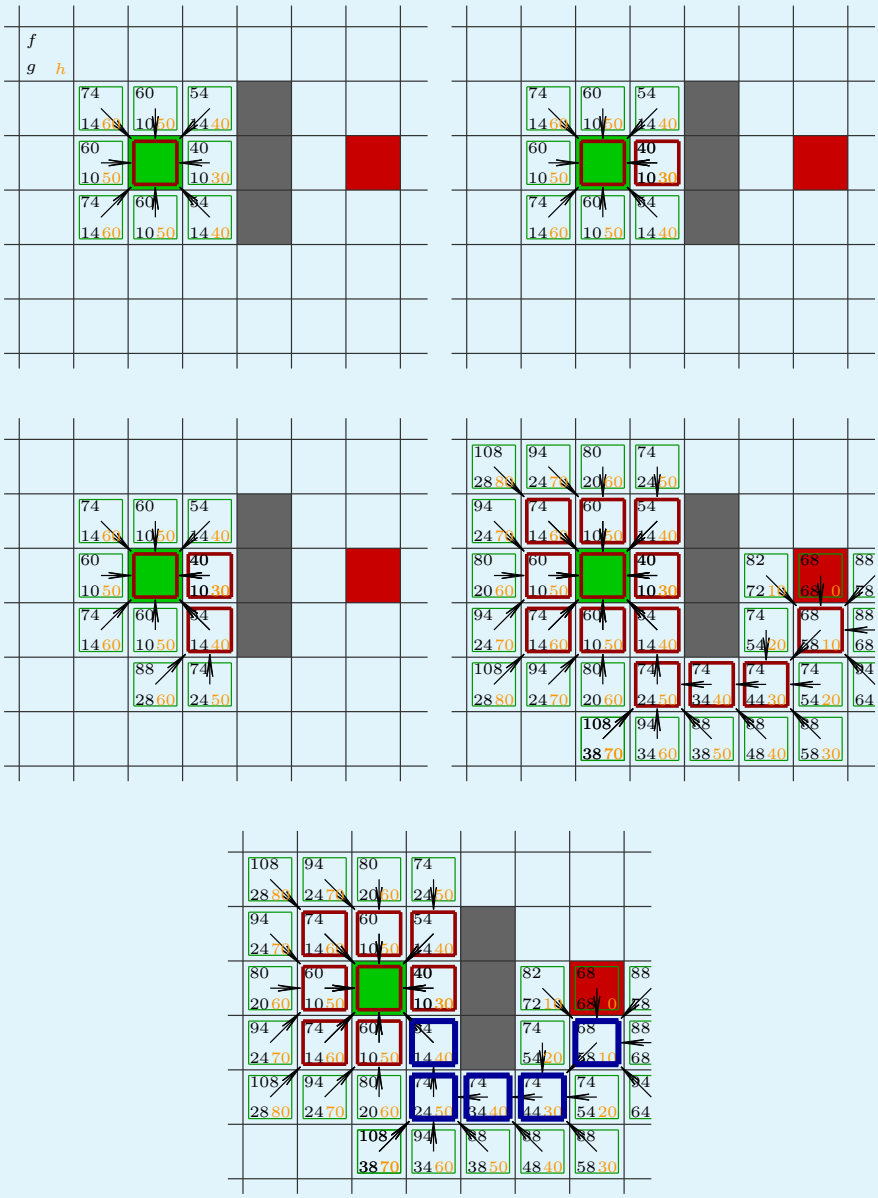
I kada heuristika nije konzistentna, mogu da se ne ažuriraju (i otvaraju ponovo) zatvoreni čvorovi. I ovakav pristup često daje dovoljno dobra i efikasna rešenja, iako ne nužno optimalna.

Elektronska verzija (2020)

Primer 4.9

Primenom algoritma A* potrebno je pronaći put od polaznog do ciljnog čvora na uniformnoj mreži prikazanoj na narednoj slici. Polazni čvor označen je zelenom, a ciljni crvenom bojom. Dozvoljeni su horizontalni, vertikalni i dijagonalni potezi. Nije moguće dijagonalno kretanje ka polju gore-desno ako je desno polje prepreka, ni u drugim analognim situacijama. Ovakvo ograničenje zavisi od prirode konkretne primene (na primer, ovakvo ograničenje može da opisuje moguće kretanje vozila).
Vrednosti funkcija f, g i h zapisane su u poljima uniformne mreže: vrednost funkcije f zapisana je gore-levo, vrednost funkcije g dole-levo, a vrednost funkcije h dole-desno. Vrednost funkcije f za svako polje je, kao i uvek, zbir vrednosti funkcija g i h. Za rastojanje između dva polja susedna horizontalno ili vertikalno uzima se vrednost 10, a za rastojanje između dva polja susedna dijagonalno uzima se vrednost 14. Kao heuristika h koristi se Menhetn rastojanje do ciljnog polja pomnoženo sa 10 (prepreka se zanemaruje). Ova heuristika nije dopustiva jer su dozvoljeni i dijagonalni potezi.
Otvorena polja označena su dodatnim tankim (zelenim) kvadratima u okviru polja, zatvorena polja označena su dodatnim unutrašnjim (crvenim) kvadratima srednje debljine, a polja koja čine pronađeni put označena su dodatnim unutrašnjim debljim (plavim) kvadratima. Strelice ukazuju na tekućeg roditelja polja.
Pretraga kreće od polaznog polja jer je na početku samo ono u otvorenoj listi. Polazno polje briše se iz otvorene liste i dodaje u zatvorenu listu. U otvorenoj listi je onda njegovih osam susednih polja. Od svih njih, bira se ono sa najmanjom vrednošću funkcije f (40), to je polje neposredno desno od polaznog polja i ono će biti sledeće tekuće polje. Za to, novo tekuće polje proveravaju se njegova susedna polja (nakon čega će to tekuće polje biti izbačeno iz otvorene liste i dodato u zatvorenu listu). Njegova četiri susedna polja već su u otvorenoj listi a jedno je u zatvorenoj listi, pa je potrebno proveriti da li put preko tekućeg čvora popravlja njihove trenutne ocene. Razmotrimo, na primer, polje neposredno iznad tekućeg polja: vrednost funkcije g za njega je 14. Ukoliko bi se do njega dolazilo preko tekućeg polja, vrednost funkcije g bila bi 20 (10 je cena od polaznog do tekućeg čvora i 10 je cena prelaska od tekućeg polja). Dakle, na ovaj način se ne može popraviti vrednost funkcije g u polju iznad i ona ostaje nepromenjena. Pretraga se i u nastavku sprovodi kao kod opšteg algoritma. Kada ciljno polje postane tekuće, traženi put od polaznog čvora konstruiše se jednostavno: kreće se od ciljnog čvora i prelazi na roditeljski sve dok se ne dođe do polaznog čvora. Ovako određen niz polja u suprotnom poretku daje traženi put.

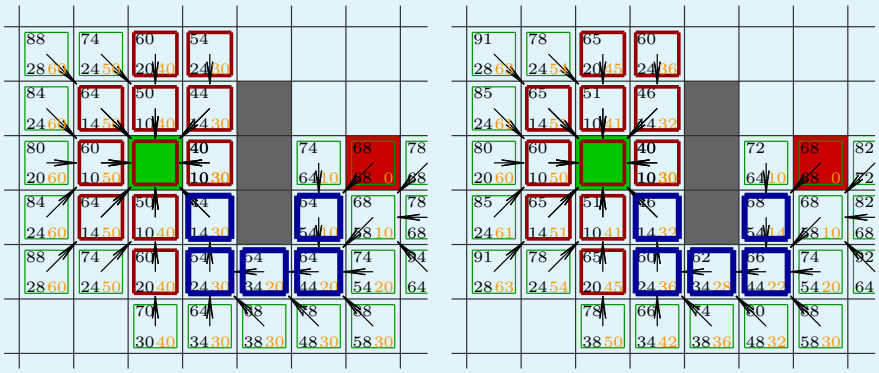
Elektronska

Primetimo kako vrednost funkcije f za neko polje može da se promeni tokom primene algoritma. Nakon nekoliko iteracija, vrednosti funkcija g i f, kao i roditeljsko polje, promenili su se za polje koje se nalazi dva polja ispod polaznog polja. Ranije je ovo polje imalo vrednost funkcije g jednaku 28 (i vrednost funkcije f jednaku 88) i roditeljsko polje je bilo gore-desno. Kasnije, ovo isto polje ima vrednost funkcije g jednaku 20 (i vrednost funkcije f jednaku 80), a roditeljsko polje je gore. Ova izmena dogodila se u nekoj iteraciji u međuvremenu.

Ponovimo da Menhetn rastojanje koje je korišćeno ne daje dopustivu heuristiku. Na primer, za drugo polje ispod prepreke, ocena heuristike je 50 i ona je veća od stvarnog rastojanja do ciljnog čvora koje je jednako 38. Kako su dozvoljeni dijagonalni potezi, a za heuristiku je korišćeno Menhetn rastojanje, ne može se garantovati da će uvek biti dobijen optimalni put. Optimalnost puta bila bi garantovana da je korišćeno Čebiševljevo rastojanje. Uprkos ovome, i u ovakvim situacijama može da se koristi Menhetn rastojanje jer može *brže* da vodi cilju (iako možda ne dajući optimalan put).

Rad algoritma A* na istom grafu, ali za heuristike zasnovane na Čebiševljevom rastojanju i na euklidskom rastojanju ilustrovan je narednoj slici, levo i desno redom:

U ova dva slučaja, kako su ove heuristike konzistentne, duž pronađenog puta niz vrednosti f od početnog ka ciljnog čvoru je neopadajući niz. To ne važi kada se za heuristiku koristi rastojanje Menhetn (jer ona nije konzistentna kada su dozvoljeni i dijagonalni potezi).

4.3.5 Implementaciona pitanja

Algoritam A* obično se primenjuje u aplikacijama koje rade u realnom vremenu, te je neophodno da je efikasno implementiran. Otvorena lista često se implementira kao binarni min-hip (kako bi se brzo dolazilo do elementa sa najmanjom vrednošću funkcije f), a zatvorena lista kao heš tabela. Korišćenjem ovih struktura, operacije za dodavanje i brisanje elemenata iz otvorene liste zahtevaju, u najgorem slučaju, vreme $O(\log |V|)$, gde je V skup čvorova grafa, a operacije proveravanja da li je element u zatvorenoj listi, dodavanja u zatvorenu listu, kao i brisanja iz zatvorene liste zahtevaju prosečno vreme $O(1)$.

Najgori slučaj za algoritam A* je kada ne postoji put između polaznog i ciljnog čvora. U tu svrhu može se, za neusmerene grafove, implementirati brza provera da li uopšte postoji put između dva čvora: dva čvora su povezana ako i samo ako pripadaju povezanim delovima grafa. Ako se za svaki čvor može lako proveriti kom delu grafa pripada, onda je i navedena provera jednostavna (posebno ako mapa može biti obrađena unapred i podeljena na povezane delove).

Kada se algoritam A* koristi za pronalaženje puta na uniformnoj mreži, dobijeni putevi ne izgledaju uvek prirodno (posebno ako treba da ih prati neko vozilo). Takve puteve potrebno je zameniti sličnim putevima koji su glatkiji i izgledaju prirodnije.

4.3.6 Primer rešavanja problema korišćenjem algoritma A*

Razmotrimo sledeći realan problem: potrebno je za neki grad napraviti aplikaciju koja predlaže najbolji put od jednog do drugog stajališta javnog prevoza (Beograd, na primer, ima oko 160 linija javnog prevoza i oko 2400 stajališta, slika 4.8). Cena puta može biti njegova dužina ili (na primer, prosečno) vreme potrebno za njegovo prelaženje (u ovom drugom slučaju, bolji rezultati će se dobijati ako su raspoložive informacije za različita doba dana, za svaki dan u nedelji i slično).

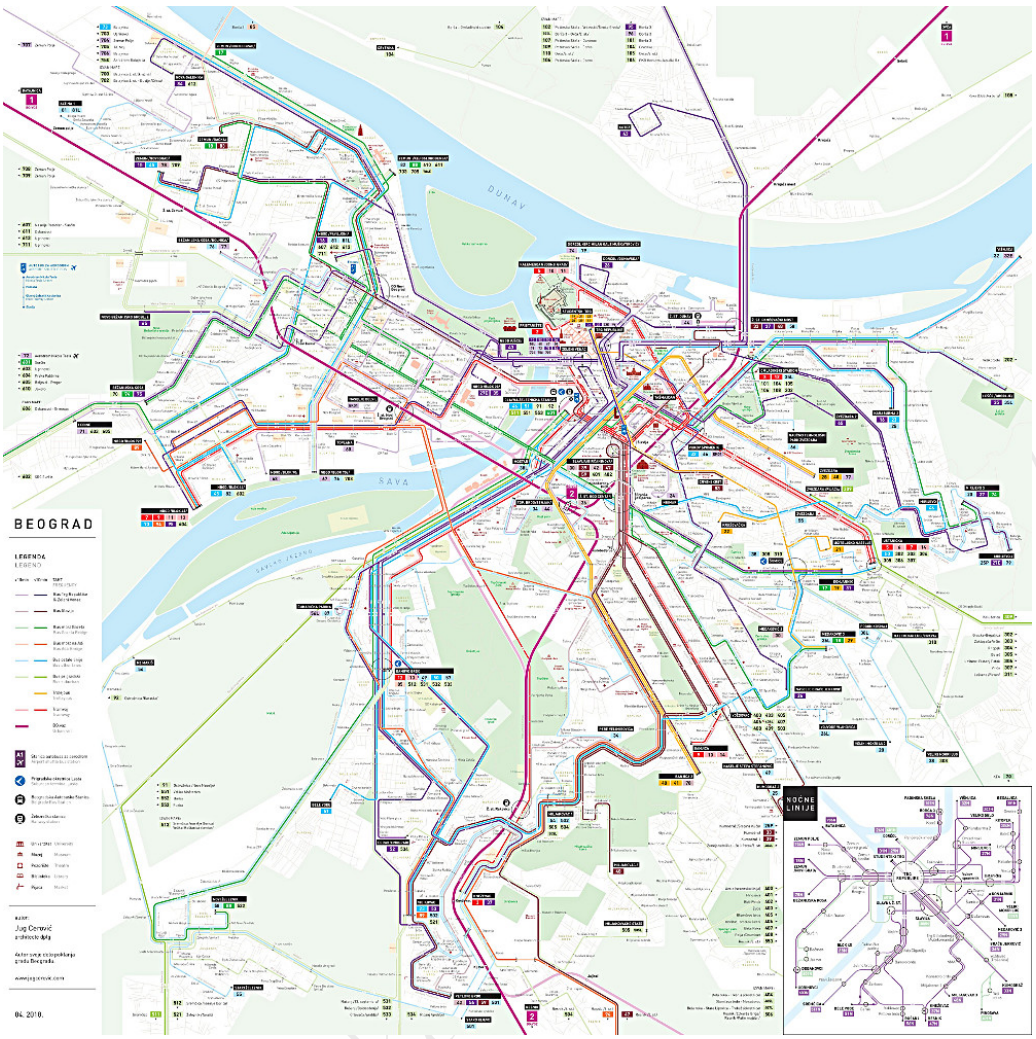
Opisani zadatak može se efikasno rešiti primenom algoritma A*, sa skupom stajališta koji čini skup čvorova grafa. Ukoliko je cena puta definisana kao njegova dužina, pogodna heuristika može biti zasnovana na euklidskom rastojanju i ona je očigledno dopustiva. Ukoliko je cena puta definisana kao potrebno vreme, onda kao dopustiva heuristika može da se koristi euklidsko rastojanje podeljeno maksimalnom brzinom vozila.

U najjednostavnijoj varijanti, skup čvorova (usmerenog) grafa jednak je skupu stajališta. Grana između dva čvora postoji ako i samo ako neka linija povezuje ta dva stajališta direktno (bez stajališta između). To stvara sledeći problem: algoritam ne može da razlikuje kvalitet putanje sa presedanjima i bez presedanja.

Alternativa je da svako stajalište daje onoliko čvorova grafa koliko linija staje na tom stajalištu. Na primer, ako na stajalištu 10 staju linije 22 i 29, postojaće čvorovi 10-22 i 10-29. Granama će biti spojena sva susedna stajališta neke linije. Dodatno, granama će biti spojeni čvorovi koji odgovaraju istom stajalištu a različitim linijima. Cena ovakvih grana može da se bira slobodno i ona kontroliše koliko su presedanja prihvatljiva. Kao i cene puteva u grafu, i funkcije f, g i h će odgovarati ili dužini puta ili utrošenom vremenu.

U Beogradu, na jednom stajalištu staje prosečno po 5 različitih linija, pa bi ukupan broj čvorova grafa bio oko 12000. Za ovakav graf, kvalitetna implementacija trošiće za jedan upit samo delić sekunde.

Opisani pristup ne razmatra (realnu) opciju da putnik pešači između dva (relativno bliska) stajališta. Da bi i to bilo omogućeno, grafu treba dodati i „pešačke čvorove“ za svako stajalište, grane koje povezuju svaki postojeći čvor stajališta sa tim novim čvorom, kao i grane koje povezuju „pešačke čvorove“ bliskih stajališta

Slika 4.8: Mapa linija javnog prevoza Beograda.

(na primer, na rastojanju manjem od 300m). Cena takvih grana može biti grubo procenjena na bazi euklidskog rastojanja. Ukoliko je cena puta bazirana na vremenu, onda se za cenu ovakve grane može uzeti euklidsko rastojanje podeljeno prosečnom brzinom hodanja. Moguće su i mnoge druge modifikacije osnovnog rešenja koje mogu dati kvalitetnije i upotrebljivije rezultate.

Elektronska

Glava 5

Igranje strateških igara

Automatsko igranje strateških igara kao što je šah davnašnji je izazov. Još početkom dvadesetog veka španski pronalazač Tores Kevedo (Torres y Quevedo) konstruisao je (i prikazao na svetskoj izložbi u Parizu 1914. godine) elektro-mehanički uređaj *El Ajedrecista* („Šahista“) koji je, kao beli, igrao šahovsku završnicu „kralj i top protiv kralja“ i iz svake pozicije nepogrešivo pobeđivao (iako ne u najmanjem mogućem broju poteza). Razvoj teorije igara započeo je Džon fon Nojman (John von Neumann) postavljanjem opšteg problema (1928. godine): *Igrači* $S_1, S_2, \ldots, S_n$ *igraju datu igru* Γ. *Kako treba da igra igrač* S_m *da bi ostvario najbolji mogući rezultat?* Već od polovine dvadesetog veka, problemi ove vrste bili su važan i često pokretački, motivišući izazov za oblast u nastajanju – veštačku inteligenciju. Neki od najvećih (ili makar najšire poznatih) uspeha veštačke inteligencije ostvareni su upravo na polju strateških igara: računari su već odavno pobedili svetske šampione u igrama bekgemon, dame i šah (tada važeći svetski šampion Gari Kasparov partiju šaha izgubio je od računara 1997. godine), a 2016. godine i u igri go. Iako su ovi programi veoma uspešni, njihovi principi odlučivanja kvalitativno su (po pitanjima apstrahovanja, analogija, pravljenja planova i sl.) veoma različiti od ljudskih. Većina najznačajnijih pristupa za igranje strateških igara zasnovana je na namenskim algoritmima pretrage, a odnedavno i na kombinacijama takvih algoritama sa tehnikama mašinskog učenja. Pretraga koja se koristi u igrama je specifična vrsta pretrage – *suparnička pretraga* (eng. *adversarial search*), u kojoj postoji i „suparnička strana“ koja takođe menja stanje pretrage, obično suprotno željama strane koja vrši pretragu (primeri u kojima je primenljiva ovakva pretraga su, pored igara, modeli ratovanja, trgovanja i slično).

U nastavku neće biti upuštanja u analize pojedinačnih igara, već će biti opisani opšti pojmovi i algoritmi koji mogu da se koriste za širok spektar strateških igara. Biće razmatrani algoritmi za takozvane igre nulte sume bez nepoznatih informacija za dva igrača. To su igre kod kojih igrači, grubo rečeno, imaju analogne, simetrične mogućnosti – ono što je dobro za jednog igrača loše je za drugog i svaki igrač zna koje poteze na raspolaganju ima protivnik. U ovu kategoriju spadaju, na primer, igre šah, dame, go, reversi, iks-oks, četiri u nizu, mankala, a ne spadaju, na primer, igre u kojima igrač ne zna karte koje ima protivnik, nepoznati broj koji treba pogoditi itd.

5.1 Opšte strategije za igranje igara

Moderna istorija programiranja strateških igara počinje člankom *Programming a digital computer for playing Chess* Kloda Šenona iz 1950. godine. U tom tekstu, Šenon je opisao dve opšte strategije za izbor poteza:

A: „Minimaks“ procedurom vrši se pretraživanje stabla igre sa određenom funkcijom evaluacije i ocenjivanje legalnih poteza; bira se potez sa najboljom ocenom (videti poglavlje 5.4.2).

B: Potez se bira na osnovu trenutne pozicije/situacije u igri i na osnovu odgovarajuće, unapred pripremljene tabele.

Pristup zasnovan na Šenonovoj strategiji **A** naziva se „sistematskim“ ili „dubinskim pretraživanjem“ a i pristupom „gruba sila plus jednostavna vrednosna funkcija“. Ako bi se pretraživanje stabla igre vršilo do završnih stanja, efektivno bi bili ispitivani svi mogući tokovi nastavka partije i mogao bi da bude izabran zaista najbolji potez (završna stanja bila bi ocenjivana jednostavnom „trovrednosnom funkcijom“: mogući ishodi su pobeda prvog igrača, pobeda drugog igrača i nerešeno). Međutim, taj pristup za netrivijalne igre nije praktično ostvariv. Zbog toga, efikasna primena Šenonove strategije **A** svodi se na pretraživanje stabla igre do relativno male dubine algoritmima koji su usmereni heuristikama i uz dobro osmišljenu, ali jednostavnu funkciju evaluacije za ocenu nezavršnih pozicija. Ovakvim pristupom ne dobija se nužno zaista najbolji potez, a obim pretrage ostaje,

Elektronska verzija (CC BY)

najčešće, i dalje veoma veliki. Precizniji opisi pojmova stabla igre, funkcije evaluacije i algoritama minimaks tipa dati su u poglavlju 5.4.

Šenonova strategija **B** zasniva se na jednostavnoj, unapred pripremljenoj tabeli koja zamenjuje izračunavanje u toku izvršavanja. U ovom pristupu, znanje o igri ne nalazi se u programu koji igra, već u programu koji je tabelu generisao. Tabela ima dve kolone: u jednoj su moguće pozicije/stanja igre, a u drugoj preporučeni (ponekad optimalni) potezi. Jedan od „klasičnih" primera ovog pristupa je program za igranje šahovske završnice *kralj i kraljica protiv kralja i topa* koji je 1977. godine kreirao Kenet Tompson (Kenneth Thompson, tvorac operativnog sistema UNIX). Tabela koju je koristio program sadržavala je sve moguće pozicije i optimalne poteze za sve te pozicije (pri čemu se pod optimalnim potezom za igrača koji ima kralja i kraljicu smatra potez koji vodi pobedi u najmanjem broju poteza, a za slabijeg – potez koji maksimalno odlaže poraz). Tabela je imala oko tri miliona vrsta i program koji se na njoj zasnivao bio je, naravno, nepogrešiv. Tabela je kreirana korišćenjem *retrogradne analize* koja se za igrača koji ima kraljicu (pretpostavimo da je to beli) sprovodi na sledeći način. Obrađuju se samo pozicije u kojima je na potezu beli i svakoj se, inicijalno, pridružuje vrednost ∞; dalje, prepoznaje se svaka pozicija u kojoj crni može neposredno biti matiran (mat u jednom potezu belog), pridružuje joj se taj matni potez i vrednost 1; dalje, prepoznaje se svaka pozicija i u tabelu se upisuje potez nakon kojeg, ma šta da odigra crni dolazi se u poziciju označenu brojem 1 (za takve pozicije važi da postoji mat u dva poteza belog) i toj poziciji pridružuje se vrednost 2; dalje, prepoznaje se svaka pozicija i u tabelu se upisuje potez nakon kojeg, ma šta da odigra crni dolazi se u poziciju označenu brojem ≤ 2 (za takve pozicije važi da postoji mat u najviše tri poteza belog) i toj poziciji pridružuje se vrednost 3; ... dalje, prepoznaje se svaka pozicija i u tabelu se upisuje potez nakon kojeg, ma šta da odigra crni dolazi se u poziciju označenu brojem $\leq d$ (za takve pozicije važi da postoji mat u najviše $d+1$ poteza belog) i toj poziciji pridružuje se vrednost $d+1$; ... Ovaj postupak nastavlja se dok god postoji neka pozicija označena sa ∞. Tabela za optimalnu igru crnog (koji ima topa) kreira se korišćenjem tabele za belog: neka u nekoj poziciji p crni ima na raspolaganju n poteza i neka u tabeli za belog pozicijama u koje vode ovi potezi odgovaraju vrednosti v_1, v_2, ..., v_n (to su maksimalni brojevi poteza do mata ako beli igra optimalno). U tabelu za crnog, za poziciju p kao optimalan potez upisuje se potez koji vodi ka najvećoj vrednosti (čime crni maksimalno odlaže neminovni poraz). Korišćenjem istog pristupa, na moskovskom univerzitetu su 2012. godine kreirane *tabele Lomonosov* optimalnih poteza za sve šahovske završnice sa najviše sedam figura na tabli. Tabela sadrži više od 500 triliona pozicija (pri čemu se u tabeli ne čuvaju pozicije koje se mogu dobiti od drugih pozicija simetrijama i rotacijama).

Šenonova strategija **A** za izbor poteza zahteva malo memorije i mnogo izračunavanja, a strategija **B** malo izračunavanja i mnogo memorije. Na toj skali odnosa količine podataka i obima izračunavanja, čovekov način zaključivanja je između ovih krajnosti i bitno se od njih razlikuje po svojoj prirodi.

U dvadeset prvom veku, na popularnosti dobija i treća opšta strategija za igranje strateških igara zasnovana na Monte Karlo pretrazi i velikom broju simulacija kojima se, u sadejstvu sa mašinskim učenjem, ocenjuju mogući potezi.

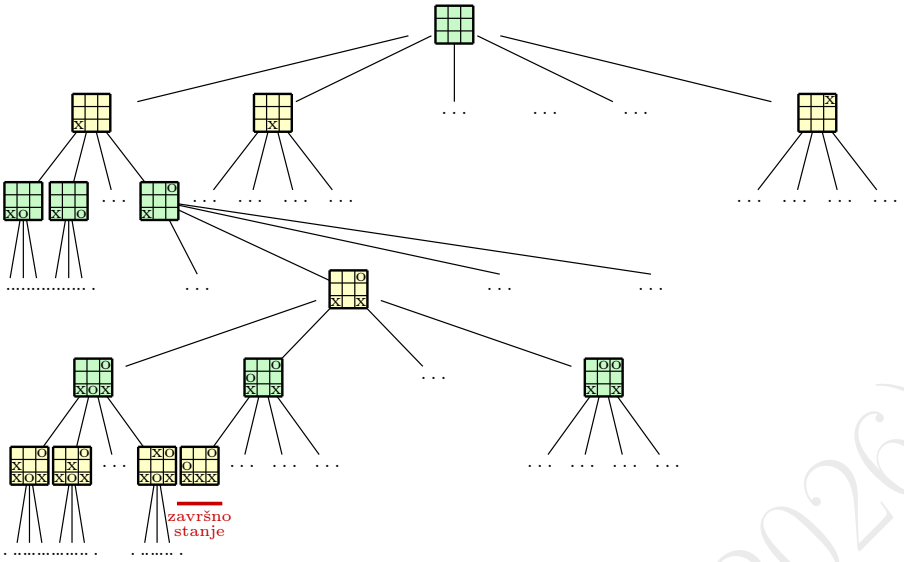
5.2 Legalni potezi i stablo igre

Pravila konkretne igre definišu *legalna stanja* (tj. legalne pozicije) i *legalne poteze* za svaku legalnu poziciju.[1] Za svaku legalnu poziciju može se efektivno odrediti skup legalnih poteza. Neke legalne pozicije mogu biti *početne pozicije*, a neke *završne*. U nekim igrama, legalni potez može biti i *dalje*, u situaciji kada igrač koji je na redu nema na raspolaganju legalnih poteza i preskače svoj red (takve situacije ne postoje u šahu, ali postoje, na primer, u igri reversi).

Prostor stanja igre može se opisati grafom čiji su čvorovi legalne pozicije, a grane legalni potezi. Taj graf, graf prostora stanja, je usmeren jer nije nužno da postoje potezi u oba smera koji povezuju dva stanja (na primer, u igri šah, pešak može da se kreće samo napred, ne i nazad). *Stablo igre* je stablo u čijim su čvorovima legalne pozicije i za svaki čvor njegova deca su sve pozicije do kojih se iz tog čvora može doći po jednim legalnim potezom. Od korena do bilo kog lista naizmenično se, dakle, smenjuju grane koje odgovaraju potezima prvog i drugog igrača (nije nužno da je u korenu stabla početna pozicija niti da su u svim listovima završne pozicije). *Potpuno stablo igre* je stablo igre u čijem je korenu početna pozicija igre, a svi listovi su završne pozicije igre i svakom listu pridružen je ishod – pobeda prvog igrača, nerešeno ili pobeda drugog igrača. Potpuno stablo igre ima onoliko listova koliko data igra ima različitih mogućih tokova. Taj broj je kod većine igara (čak i kod veoma jednostavnih) ogroman i onemogućava kompletno pretraživanje u cilju izbora poteza. Na slici 5.1 ilustrovan je deo potpunog stabla igre za igru iks-oks.

[1] Nekad se ono što odigra jedan igrač naziva *polupotez* (eng. *ply*), a par takvih uzastopnih polupoteza naziva se *potez* (eng. *move*). U ovom tekstu će se smatrati da je potez ono što odigra jedan igrač.

Elektronska verzija 2020

Slika 5.1: Deo potpunog stabla igre za igru iks-oks.

5.3 Otvaranje

U strateškim igrama, umesto da se na samom početku igre program upusti u proces pretrage, obično se koriste *knjige otvaranja* (eng. *opening book*) koje su zasnovane na ljudskom iskustvu i koje sadrže informacije o poznatim i kvalitetnim potezima koji se često javljaju u otvaranju.[2] Knjiga otvaranja koristi se, ne zahtevajući mnogo vremena za izvršavanje, dok god je to moguće (u šahu, na primer, obično za prvih desetak poteza) sa očekivanjem da se dođe do bolje pozicije nego da je program koristio druga znanja. Kada više nije moguće koristiti knjigu otvaranja, prelazi se na druge strategije izbora poteza.

Ukoliko protivnik odigra neki neuobičajen potez koji ne postoji u knjizi otvaranja, program je primoran da promeni pristup i da počne da vrši pretragu nastavka stabla igre. Takav neuobičajeni potez može, međutim, da bude rizičniji za igrača koji ga je odigrao nego za program koji u daljem toku može da kompenzuje rano napuštanje knjige otvaranja i iskoristi slabosti protivnika.

Ukoliko za neku poziciju postoji u knjizi otvaranja više mogućih poteza, izbor može da se načini po verovatnoćama koje oslikavaju kvalitet tih poteza. Na taj način izbegava se determinističko ponašanje programa u otvaranju: bolji potezi (u smislu neke procene) biraju se češće, ali ne uvek.

Knjiga otvaranja može biti statička (sadržati određen, konačan broj varijanti u svakom potezu i informacije o potezima samo do određene dubine) ili se modifikovati tokom samog izvršavanja programa.

5.4 Središnjica

Savremeni programi za strateške igre u središnjici najčešće koriste Šenonovu strategiju **A** — koriste pretraživanje stabla igre do neke dubine i pogodnu funkciju evaluacije. Funkcija evaluacije izračunava se samo za čvorove na nekoj izabranoj dubini, a čvorovima na manjim dubinama ocena se određuje na osnovu ocena njihovih potomaka. Očekuje se da su potezi dobijeni na ovaj način dovoljno dobri (ali ne nužno i zaista najbolji mogući, sem ako se ne vrši pretraživanje potpunog stabla igre). Pored kvalitetne funkcije evaluacije, od ključne važnosti su algoritmi koji se koriste za pretraživanje stabla igre vođeni raznovrsnim heuristikama. Pretraživanjem stabla igre nastaje *stablo pretrage*. Za konkretnu poziciju, stablo pretrage obično čini samo mali deo potpunog stabla igre, tj. algoritam posećuje samo mali deo skupa pozicija u stablu igre. Algoritam je efikasniji što je taj deo manji. Kao i u drugim vrstama pretrage, u procesu traženja poteza, stablo pretrage ne kreira se eksplicitno, kao struktura u memoriji računara, već samo implicitno, kroz proces izvršavanja algoritma.

5.4.1 Funkcija evaluacije i statička ocena pozicije

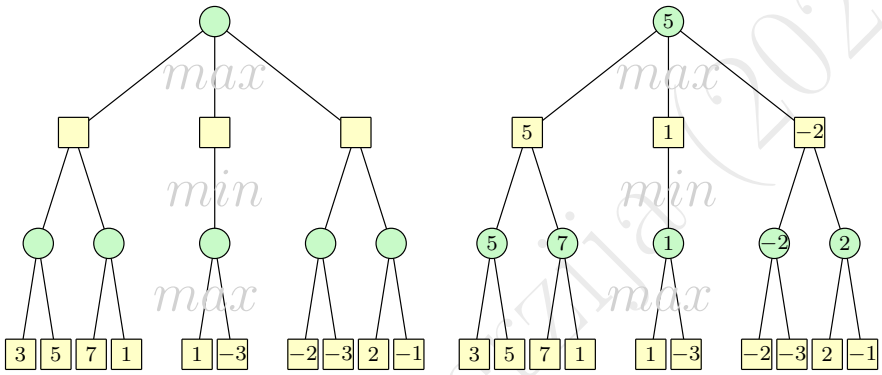
Funkcija evaluacije (eng. *evaluation function*) dodeljuje pozicijama, tj. čvorovima stabla igre, neke ocene na osnovu kojih one mogu da se porede po kvalitetu. Ocena pozicije formira se u skladu sa specifičnostima konkretne igre, pri čemu se ne ispituju ni pozicije iz kojih se došlo u tu poziciju niti mogući nastavci, te se

[2] U evropskoj istoriji šaha, otvaranja se sistematično proučavaju već više od četiristo godina.

Elektronska verzija (2026)

zato za ovu ocenu kaže da je *statička ocena pozicije*. Gotovo sve znanje o igri koje se koristi u središnjici partije sadržano je u funkciji evaluacije i u velikoj meri od nje zavisi kvalitet igre programa. Potrebno je da ona koristi što više relevantnih informacija ali, s druge strane, kako se izračunava mnogo puta, potrebno je da se izvršava što brže. Funkcija evaluacije obično preslikava skup svih mogućih pozicija u simetričan segment $[-M, M]$. Tada se vrednost M dodeljuje samo završnim stanjima igre u kojima je pobednik prvi igrač, a $-M$ samo završnim stanjima igre u kojima je pobednik drugi igrač. U igrama nulte sume, smisao funkcije evaluacije za protivnike u igri za dva igrača je suprotan — ono što je najbolje stanje za jednog igrača najlošije je za drugog i obratno. Dakle, funkcija evaluacije za simetrične pozicije (za zamenjene uloge igrača) treba da daje vrednosti koje se razlikuju samo po znaku. Najjednostavnija je trovrednosna funkcija evaluacije: ona se primenjuje samo na završne pozicije igre i ima samo tri različite vrednosti – za pobedu prvog, za pobedu drugog igrača i za nerešen ishod (na primer, 10, -10 i 0). Trovrednosna funkcija zahteva pretraživanje stabla igre do završnih čvorova, pa je, zbog velike dubine pretraživanja, ova funkcija za većinu igara praktično neupotrebljiva.

Funkcija evaluacije u šahu obično uključuje vrednost „materijala“ (beloj kraljici, može da bude pridružena vrednost 100, belom topu 50, belom lovcu i konju 30, a belom pešaku 10; crnim figurama onda se pridružuju iste vrednosti, ali suprotnog znaka), pokretljivost figura, pešačku strukturu, rokade i slično.

Slika 5.2: Ilustracija primene algoritma Minimaks.

5.4.2 Algoritam Minimaks

Algoritam Minimaks ključni je element Šenonove strategije **A** i on je u osnovi skoro svih algoritama za izbor poteza sistematičnim pretraživanjem stabla igre. Ovaj algoritam prvi je opisao Fon Nojman još 1928. godine.

Algoritam Minimaks pretraživanjem stabla igre za igrača koji je na potezu određuje najbolji mogući potez u datoj poziciji. Naglasimo da je obično ekstremno teško ili nemoguće znati šta je *zaista* najbolji potez u nekoj poziciji. Zato se u ovom kontekstu (u kontekstu primene algoritma Minimaks) pod „najboljim potezom“ podrazumeva najbolji potez za zadati čvor, za zadatu maksimalnu dubinu pretraživanja i za izabranu funkciju evaluacije. Pretpostavimo da funkcija evaluacije za igrača koji je na potezu ima pozitivan smisao, tj. bolji je potez ako obezbeđuje veću vrednost funkcije. Ocene se funkcijom evaluacije dodeljuju čvorovima na zadatoj, fiksnoj dubini (ti čvorovi ne moraju da predstavljaju završna stanja igre) ili na manjoj, samo ako je tada dostignuto završno stanje igre. Dalji postupak je rekurzivan: kao ocena čvoru dodeljuje se minimum ocena njegove dece ako je u tom čvoru na potezu protivnik, a maksimum ocena njegove dece, u suprotnom (slika 5.2). Korišćenje minimuma ocena kada je na potezu protivnik oslikava pretpostavku da i protivnik igra koristeći istu logiku (tj. igra koristeći isti stil pretrage i funkciju evaluacije). Ocena početnog čvora je maksimum ocena njegove dece i bira se potez kojem odgovara taj maksimum. Dakle, algoritam karakteriše minimizovanje ocene kada je na potezu protivnik i maksimizovanje ocene kada je na potezu sâm igrač, pa otuda i ime algoritma. Postupak naizmeničnog minimizovanja i maksimizovanja zovemo i *minimaksimizacija*. Algoritam Minimaks dat je na slici 5.3. Primetimo da glavna funkcija algoritma ne vraća ocenu čvora, već najbolji pronađeni potez. To znači da je potrebno osigurati da funkcija Max na najvišem nivou takođe vraća potez koji vodi najboljoj oceni, ali to svojstvo smatramo implementacionim detaljem te ono nije pokriveno prikazanim algoritmom.

Primer 5.1

Na narednoj slici prikazan je primer primene algoritma Minimaks na pojednostavljenu verziju šaha na tabli 4×4. Koristi se funkcija evaluacije koja topu daje vrednost 50, a pobedi vrednost 1000. Kao najbolji potez za koreni čvor bira se prvi potez naveden u sledećem redu – potez koji vodi u mat u dva poteza.

Elektronska verzija (2020)

Algoritam: Minimaks

Ulaz: Funkcija evaluacije f, pozicija, dozvoljena dubina pretraživanja d

Izlaz: Potez

1: $r := Max(f, \text{pozicija}, d)$;
2: vrati potez kojem odgovara vrednost r.

Algoritam: Max

Ulaz: Funkcija evaluacije f, pozicija, dozvoljena dubina pretraživanja d

Izlaz: Vrednost pozicije

1: **ako** je pozicija završna ili je d jednako 0 **onda**
2: vrati $f(\text{pozicija})$;
3: $a := -\infty$;
4: **za** svaku poziciju s do koje se može doći u jednom potezu **radi**
5: $m := Min(f, s, d-1)$;
6: **ako** $m > a$ **onda**
7: $a := m$;
8: vrati a.

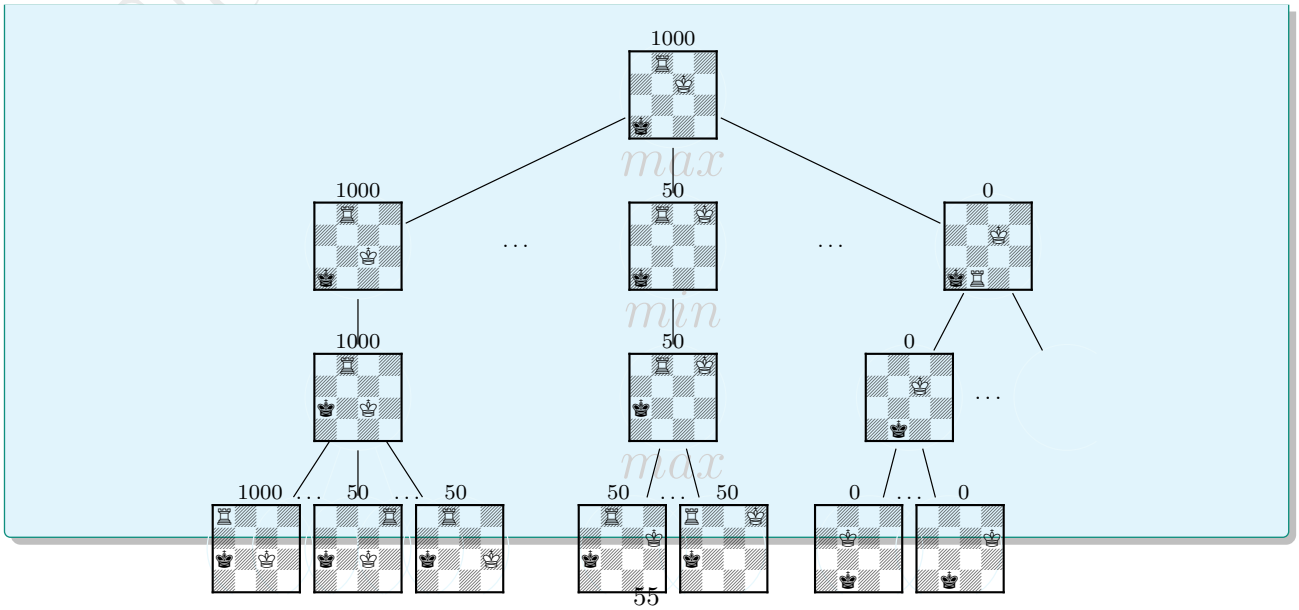
Algoritam: Min

Ulaz: Funkcija evaluacije f, pozicija, dozvoljena dubina pretraživanja d

Izlaz: Vrednost pozicije

1: **ako** je pozicija završna ili je d jednako 0 **onda**
2: vrati $f(\text{pozicija})$;
3: $b := +\infty$;
4: **za** svaku poziciju s do koje se može doći u jednom potezu **radi**
5: $m := Max(f, s, d-1)$;
6: **ako** $m < b$ **onda**
7: $b := m$;
8: vrati b.

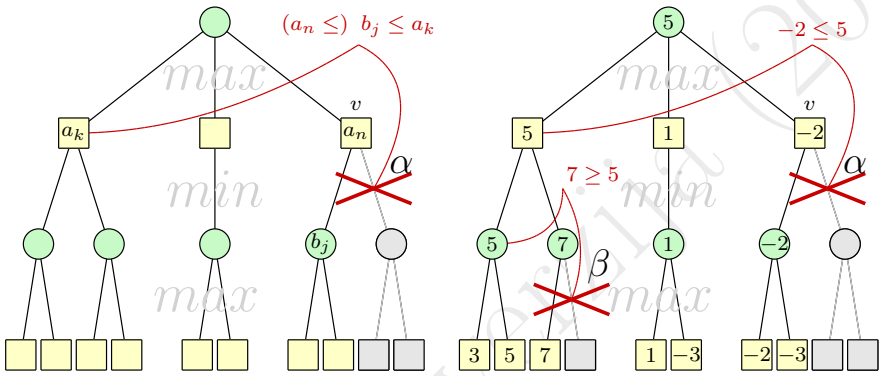
Slika 5.3: Algoritam Minimaks.

Algoritam Minimaks (kao i ostali algoritmi zasnovani na minimaksimizaciji) vrši izbor poteza samo na osnovu vrednosti koje su pridružene čvorovima na maksimalnoj dubini pretraživanja. To znači da se ne ispituju potezi koji dalje slede (a to ispitivanje često bi promenilo odluku o izabranom potezu). Dakle, pri pretraživanju stabla igre razmatraju se („vide se“) čvorovi do neke fiksne dubine, ali ne i oni posle njih. Za ovakvo ponašanje često se kaže da ima *efekat horizonta* (eng. *horizon effect*). Dodatno, kada je neki potez izabran na osnovu dubljih čvorova i odigran, informacija o tome ne koristi se ubuduće u procesu izbora narednog poteza (na primer, ako je neki potez izabran na osnovu poteza p koji obećava i koji je na dubini tri, u sledećem potezu istog igrača pretraživanje kreće iznova i često neće biti izabran potez koji vodi potezu p).

5.4.3 Algoritam Alfa-beta

Algoritam Alfa-beta (ili $\alpha-\beta$) otkriven je sredinom dvadesetog veka nezavisno od strane nekoliko istraživača. Semjuel (Arthur Samuel) sa jedne i Edvards (Daniel Edwards), Hart (Timothy Hart) i Levin (Michael Levin) sa druge strane, formulisali su nezavisno ranu verziju algoritma sredinom pedesetih godina. Makarti je slične ideje predstavio 1956. godine, tokom znamenite konferencije u Dartmutu. Brudno (Alexander Brudno) je, takođe nezavisno, otkrio algoritam Alfa-beta i objavio ga 1963. godine.

Slika 5.4: Ilustracija primene algoritma Alfa-beta.

Algoritam Alfa-beta zasnovan je na algoritmu Minimaks i heuristikama alfa i beta koje ubrzavaju pretragu odsecanjem delova stabla igre. Osnovni postupak ocenjivanja čvorova je minimaks tipa: funkcijom evaluacije ocenjuju se samo čvorovi na nekoj odabranoj dubini, a zatim se rekurzivnim postupkom (minimaksimizacijom) ocenjuju čvorovi prethodnici. Postupak „alfa odsecanja“ biće opisan pretpostavljajući da funkcija evaluacije za igrača A koji je na potezu ima pozitivan smisao (bolje su veće ocene). Neka je ocenjeno $n-1$ njegovih legalnih poteza, neka su dobijene ocene $a_1, a_2, \ldots, a_{n-1}$ i neka je a_k najveća od njih. Razmatramo n-ti legalni potez, neka je v čvor u koji taj potez vodi i neka je a_n njegova ocena koja tek treba da bude određena kao minimum ocena dece čvora v (slika 5.4). Nakon tog poteza, protivnik (igrač B) ima više mogućnosti i traži se ona sa najmanjom ocenom. Za ocenu b_i bilo kog deteta čvora v važi da je ona veća od ili jednaka zajedničkom minimumu a_n, tj. važi $a_n \leq b_i$. Ako se u pretraživanju čvora v dođe do čvora sa ocenom b_j za koju važi $b_j \leq a_k$, sigurno je da je i ocena a_n čvora v manja od ili jednaka oceni a_k, jer važi $a_n \leq b_j \leq a_k$. Kako se u početnom čvoru traži maksimum ocena mogućih poteza, vrednost a_n, dakle, ne može da utiče na ocenu početnog čvora. Zato se dalje pretraživanje poteza protivnika u čvoru v može prekinuti bez uticaja na rezultat pretraživanja — može da se izvrši „alfa odsecanje stabla“ (slika 5.4). „Beta odsecanje“ potpuno je analogno i primenjuje se na čvorove u kojima je na potezu protivnik. Naravno, s obzirom na smisao funkcije evaluacije, maksimumi pominjani u „alfa odsecanju“ zamenjuju se minimumima i obratno (slika 5.4).

Algoritam Alfa-beta prikazan je na slici 5.5. Svaka instanca funkcije Max analizira po jedan čvor stabla igre i ima po jednu promenljivu a. Promenljiva a služi za određivanje maksimuma u čvoru i ona u svakom trenutku sadrži tekuću najveću pronađenu vrednost (tj. trenutno donje ograničenje za traženi maksimum). Vrednost α je trenutno najveća od vrednosti a za sve aktivne instance funkcije Max i ona se koristi za odsecanje u pozivima funkcije Min (u okviru naredbe „**ako** $b \leq \alpha$ **onda** vrati b;“). Vrednost α koja se koristi za odsecanje u nekom pozivu funkcije Min ne mora biti pronađena u funkciji Max koja je neposredno poziva, već i u nekom od poziva predaka. Naime, opravdano je odsecanje na osnovu tekuće vrednosti a u bilo kojem čvoru-pretku. Zato se vrednost α prosleđuje, rekurzivnim pozivima, dubljim čvorovima, gde će možda biti dodatno uvećana (što bi omogućilo još više odsecanja). Vrednost β u funkciji Max ima ulogu analognu ulozi vrednosti α u funkciji Min: ako je tekuća ocena a veća od ili jednaka β, onda se vrši odsecanje, tj. prekida se izvršavanje funkcije.

Algoritam: Alfa-beta

Ulaz: Funkcija evaluacije f, pozicija, dozvoljena dubina pretraživanja d

Izlaz: Potez

1: $r := Max(f, pozicija, -\infty, +\infty, d)$;
2: vrati potez kojem odgovara vrednost r.

Algoritam: Max

Ulaz: Funkcija evaluacije f, pozicija, tekuće donje ograničenje α, tekuće gornje ograničenje β, dozvoljena dubina pretraživanja d

Izlaz: Vrednost pozicije

1: **ako** je pozicija završna ili je d jednako 0 **onda**
2: vrati $f(pozicija)$;
3: $a := -\infty$;
4: **za** svaku poziciju s do koje se može doći u jednom potezu **radi**
5: $m := Min(f, s, \alpha, \beta, d-1)$;
6: **ako** $m > a$ **onda**
7: $a := m$;
8: **ako** $a \geq \beta$ **onda**
9: vrati a;
10: **ako** $a > \alpha$ **onda**
11: $\alpha := a$;
12: vrati a.

Algoritam: Min

Ulaz: Funkcija evaluacije f, pozicija, tekuće donje ograničenje α, tekuće gornje ograničenje β, dozvoljena dubina pretraživanja d

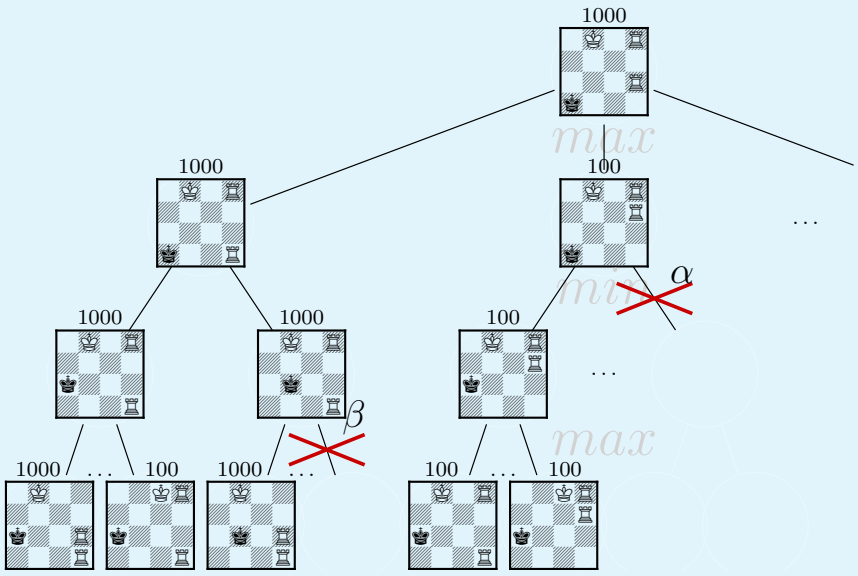
Izlaz: Vrednost pozicije

1: **ako** je pozicija završna ili je d jednako 0 **onda**
2: vrati $f(pozicija)$;
3: $b := +\infty$;
4: **za** svaku poziciju s do koje se može doći u jednom potezu **radi**
5: $m := Max(f, s, \alpha, \beta, d-1)$;
6: **ako** $m < b$ **onda**
7: $b := m$;
8: **ako** $b \leq \alpha$ **onda**
9: vrati b;
10: **ako** $b < \beta$ **onda**
11: $\beta := b$;
12: vrati b.

Slika 5.5: Algoritam Alfa-beta.

Primer 5.2

Na narednoj slici prikazan je primer primene algoritma Alfa-beta na šah (pojednostavljenu verziju na tabli 4×4; funkcija evaluacije topu daje vrednost 50, a pobedi vrednost 1000). Označeni su delovi stabla igre kod kojih je došlo do odsecanja.

Primetimo da je u ovom primeru moglo da se primeni i sledeće jednostavno odsecanje: ako neki čvor dobije maksimalnu moguću ocenu (1000 u ovom slučaju), onda nije potrebno ispitivati preostalu decu njegovog roditelja.

Kako je stablo igre obično ogromno, ubrzavanje Minimaks algoritma heuristikama „alfa-odsecanje“ i „beta-odsecanje“ ima izuzetan značaj. Pri tome, i algoritam Alfa-beta nalazi najbolji potez za zadati čvor (najbolji za zadatu maksimalnu dubinu pretraživanja i za izabranu funkciju evaluacije), što znači da heuristike koje se primenjuju ne narušavaju tu osobinu algoritma Minimaks.

Ukoliko se u svakom čvoru potezi ispituju od najlošijeg ka najboljem (u kontekstu tekućeg čvora)[3], tada nema nijednog alfa ili beta odsecanja, pa se algoritam Alfa-beta svodi na algoritam Minimaks. S druge strane, najviše alfa i beta odsecanja ima (i ispituje se najmanji broj čvorova stabla) kada se najpre ispituje potez najbolji u kontekstu tekućeg čvora (za korišćenu funkciju evaluacije i za zadatu dubinu). Pri tome, poredak preostalih poteza nije bitan. Naravno, nije moguće unapred znati koji je potez najbolji u datom čvoru, ali se i dobrim procenama (izborom jednog od boljih poteza) postižu dobri efekti. Upravo na toj ideji zasnivaju se i neke varijacije algoritma Alfa-beta.

5.4.4 Heuristika *kiler*

Tokom pretraživanja stabla igre, u svakom čvoru raspoloživi legalni potezi mogu se ispitivati u bilo kom poretku. Međutim, neki poredak može biti bolji od drugog, u smislu da omogućava veći broj alfa i beta odsecanja i time efikasniju pretragu. Heuristika *kiler* (eng. *killer*) ima za cilj da se u mnogim čvorovima razmatra najpre najbolji (ili makar veoma dobar) potez za taj čvor, kako bi bilo što više alfa i beta odsecanja. I ova heuristika je opšta i ne koristi specifična znanja o igri.

Neka se tokom pretraživanja stabla igre algoritmom Alfa-beta ocenjuje neki čvor, prvi na dubini d i neka je p pronađeni najbolji potez za taj čvor. Taj potez postaje *kiler potez* za dubinu d. Kada se sledeći put naiđe na neki čvor dubine d, ispitivanje poteza počinje od kiler poteza za tu dubinu.[4] Ukoliko se kasnije pokaže da je za taj nivo bolji neki drugi potez, onda on postaje kiler potez za dubinu d. Opisana heuristika primenjuje se za sve dubine do maksimalne dubine pretraživanja, tj. za svaku dubinu ažurira se po jedan kiler potez.

Kiler heuristika zasniva se na sledećem rasuđivanju: ukoliko je u jednoj grani stabla na dubini d najbolji potez p, ima izgleda da je on najbolji ili veoma dobar (ako je legalan) i u drugim čvorovima na istoj dubini. Ilustrujmo to na primeru šaha: neka igraču koji je na redu preti jedan te isti matni potez u sledećem potezu i neka nijedan njegov potez ne može da spreči taj matni potez protivnika. Pretraživanjem stabla u čvoru u kojem je na potezu protivnik, otkriva se pomenuti matni potez i on postaje kiler potez (za dubinu 1). Pri daljem pretraživanju stabla, na dubini 1 najpre se ispituje taj potez i kako on vodi pobedi protivnika, alfa odsecanje

[3] Da li je neki potez dobar zavisi od igrača iz čije se perspektive potez razmatra: ono što je dobro za jednog igrača nije za drugog i obratno. Kada se kaže „potez je dobar u kontekstu tekućeg čvora“, to znači da je dobar iz perspektive igrača koji je na potezu u tom čvoru.

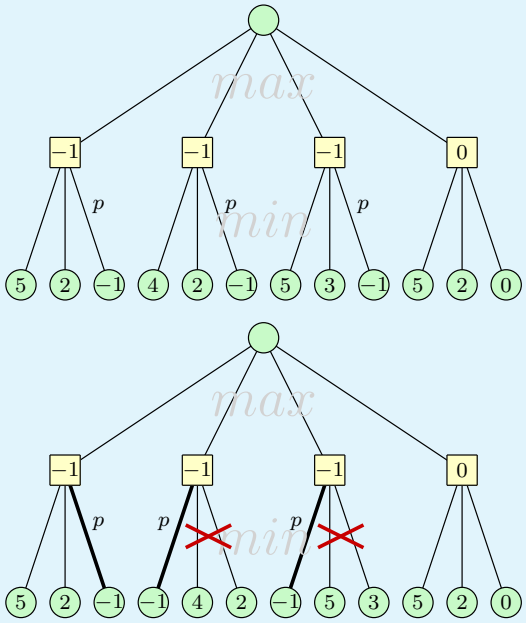
[4] Ukoliko u nekom čvoru tekući kiler potez nije legalan, ispitivanje poteza počinje od prvog sledećeg legalnog poteza (u postojećem uređenju poteza).

Elektronska verzija

čini nepotrebnim dalje ispitivanje poteza u tom čvoru. Time se broj čvorova stabla koje u ovakvoj situaciji treba ispitati drastično smanjuje.

Primer 5.3

Razmotrimo primer ilustrovan na narednoj slici – gornje stablo prikazuje pretraživanje algoritmom Alfa-beta bez kiler heuristike (nije bilo alfa i beta odsecanja), a donje stablo sa primenom kiler heuristike.

Tokom ocenjivanja prvog čvora na dubini 1, ocenjivana su njegova deca i kao najbolji pronađen je potez p (kojem odgovara ocena -1). Taj potez postaje *kiler potez* za dubinu 1. U naredna dva čvora na dubini 1, ispitivanje poteza počinje od tog istog poteza (a preostali legalni potezi uređeni su postojećim uređenjem). U oba slučaja dolazi do značajnog broja odsecanja. U četvrtom čvoru na dubini 1 tekući kiler potez p nije legalan, te ispitivanje poteza počinje od prvog sledećeg legalnog poteza (u nekom postojećem uređenju).

Algoritam Alfa-beta proširen kiler heuristikom zovemo Alfa-beta/kiler. Primenom kiler heuristike ne menja se rezultat algoritma Alfa-beta (za istu funkciju evaluacije i istu dubinu pretraživanja) u smislu da se dobija potez sa istom ocenom (ne nužno i isti potez) kao primenom algoritama Alfa-beta ili Minimaks. Pri tome, takav potez dobija se najčešće sa bitno manjim brojem ispitanih čvorova stabla.

5.4.5 Iterativni Alfa-beta/kiler algoritam

U osnovnoj verziji kiler heuristike, kiler potez ne postoji na početnom nivou stabla igre, a upravo taj nivo bi mogao da omogući najveći broj odsecanja. Jedno rešenje za ovaj i još nekoliko drugih problema nudi iterativni Alfa-beta/kiler algoritam.

Za zadatu maksimalnu dubinu pretraživanja d_{max}, iterativni Alfa-beta/kiler algoritam realizuje se na sledeći način: algoritam Alfa-beta/kiler primenjuje se za zadati čvor u iteracijama: za maksimalnu dubinu pretraživanja 1, pa za maksimalnu dubinu pretraživanja 2, i tako dalje, sve do zadate maksimalne dubine d_{max}. Kad god se završi jedna iteracija, najbolji pronađeni potez postaje kiler potez za početni čvor (za nivo 0) i u sledećoj iteraciji ispitivanje svih legalnih poteza kreće od njega. Kiler potezi za dubine veće od 1 biraju se kao i obično (poglavlje 5.4.4). Finalno, kao najbolji potez za zadati čvor bira se onaj dobijen završnom primenom algoritma Alfa-beta/kiler — primenom za dubinu d_{max}.

Primer 5.4

Ako bi iterativni Alfa-beta/kiler algoritam bio primenjen na stablo iz primera 5.3, u prvoj iteraciji bi se vršilo pretraživanje do dubine 1 i pozicije dostupne neposredno iz tekuće pozicije bile bi ocenjene statički. Potez koji vodi najboljoj oceni bio bi odabran za kiler potez za drugu iteraciju. Ponovimo da ocena dobijena pretraživanjem do dubine 1 možda nije jednaka oceni 0 (kao kada se vrši pretraživanje do dubine 2) i,

takođe, izabrani potez možda nije onaj koji vodi oceni 0 iz primera 5.3 (gde je vršeno pretraživanje do dubine 2).

Efekti ovog algoritma su, u svakoj iteraciji, slični efektima Alfa-beta/kiler algoritma, s tim što u iterativnom algoritmu postoji i kiler potez za početni čvor. Ima izgleda da je u svakoj iteraciji taj kiler potez bolje odabran i da daje sve bolje i bolje rezultate (veći broj alfa i beta odsecanja). Druga dobra osobina iterativnog algoritma je to što u slučaju prekida pretraživanja, praktično u svakom trenutku, ima smisleni rezultat kao najbolji pronađeni potez za neku kompletno završenu iteraciju (videti poglavlje 5.4.7).

Ono što izgleda kao mana algoritma — višestruko pretraživanje nekih čvorova — ne utiče bitno na performanse algoritma. Naime, u odnosu na vreme utrošeno za završnu iteraciju, vreme utrošeno na sve prethodne iteracije obično je zanemarljivo. Štaviše, ukoliko je odabran dobar kiler potez za početni čvor, završna iteracija će zahtevati ispitivanje znatno manjeg broja čvorova od običnog algoritma Alfa-beta/kiler za istu dubinu.

Primenom iterativnog Alfa-beta/kiler algoritma dobija se potez sa najboljom ocenom za datu funkciju evaluacije i datu dubinu pretraživanja, isto kao i primenom algoritama Minimaks, Alfa-beta i Alfa-beta/kiler (možda ne isti potez, ali potez sa istom minimaks ocenom).

5.4.6 Stabilno pretraživanje

Nedostatak pristupa u kojem se pretraživanje stabla igre vrši do fiksne dubine je u tome što funkcija evaluacije, koja se primenjuje na čvorove na najvećoj dubini, ne razmatra moguće nastavke za pozicije na najvećoj dubini. Te ocene, ma koliko funkcija evaluacije bila dobra, mogu da budu varljive i da vode lošem izboru poteza (u šahu se, na primer, može izabrati potez zbog nekog, naizgled dobrog, završnog čvora u kojem se zarobljava protivnikov top, ali se ne zna da nakon toga može da bude izgubljena kraljica ili da sledi mat). Zbog toga se primenjuje „stabilno pretraživanje“ (eng. *quiescence searching*): vrši se pretraživanje do neke fiksne dubine, ali se pretraživanje nastavlja i dalje ukoliko je, po nekom kriterijumu, završni čvor „nestabilan“. Maksimalna dubina dodatnog pretraživanja takođe treba da bude ograničena. Stabilno pretraživanje može se primenjivati u kombinaciji sa svakom od ranije opisanih tehnika.

Kriterijumi stabilnosti poteza određuju se u skladu sa specifičnostima konkretne igre. U šahu, na primer, pozicija se može smatrati stabilnom ako igrač koji je na potezu nije pod šahom, ako ne postoji nijedna napadnuta a nebranjena figura i ako ne preti neposredno izvođenje nekog protivnikovog pešaka. Savremeni programi za šah često pretražuju stablo igre do dubine desetak poteza, a sa dodatnim, stabilnim pretraživanjem do dubine dvadesetak poteza.

5.4.7 Prekidi i vremenska ograničenja

Vremenska ograničenja su važna u programiranju strateških igara: potrebno je da program izabere smislen potez i ukoliko se pretraživanje stabla igre prekine pre nego što se izvrši kompletan algoritam. Prekidi mogu biti izazvani akcijom korisnika ili ograničenjima vremena raspoloživog za jedan potez ili za celu partiju[5]. Kod do sada opisanih algoritama, ako algoritam nije kompletno izvršen (i, na primer, ispitani su samo neki, povoljni odgovori protivnika), odabrani potez može biti veoma loš. Izuzetak je iterativni Alfa-beta/kiler algoritam, jer praktično u svakom trenutku (trajanje prve iteracije je zanemarljivo) ima neku kompletno završenu iteraciju, te će biti izbegnuti makar najjednostavniji previdi.

5.4.8 Svojstva algoritama Minimaks i Alfa-beta

Delotvornost algoritama za pretragu stabla igre obično se analizira u terminima prosečnog i efektivnog faktora grananja. Time se procenjuje koliko neki algoritam ispituje čvorova u odnosu na potpunu pretragu stabla (do neke dubine). Pojmovi prosečnog i efektivnog faktora grananja u nastavku su definisani grubo i neformalno.

Prosečan faktor grananja je prosečan broj dece čvorova u stablu igre (stablo igre obično nije uniformno, tj. njegovi čvorovi obično imaju različit broj dece). Ta vrednost jedna je od ključnih karakteristika svake igre. Prosečan faktor grananja igre ekstremno je teško izračunati egzaktno za bilo koju netrivijalnu igru, te se ova vrednost obično samo procenjuje na osnovu eksperimenata. Na primer, za šahovsku središnjicu procenjuje se da je prosečan faktor grananja oko 35, a za igru go oko 250.

Efektivni faktor grananja za igru G i algoritam A, u oznaci $B(G, A)$, prosečan je broj dece koje algoritam A ispituje u čvorovima stabla igre. Kao i prosečan faktor grananja, efektivni faktor grananja je teško izračunati, te

[5] Ukoliko je ograničeno vreme raspoloživo za celu partiju, program mora i da ga ekonomično deli na procenjeni broj poteza.

Elektronska verzija (2020)

se ova vrednost obično samo procenjuje na osnovu prosečnog faktora grananja i svojstava datog algoritma i to u nekim specijalnim slučajevima. Efektivni faktor grananja može biti upotrebljen za procenu koliko će čvorova stabla igre G primenom nekog algoritma A biti ispitano na nekoj dubini d: $B(G, A)^d$. Ta vrednost može da služi kao mera efikasnosti algoritma A.

Ako je prosečan faktor grananja igre G jednak b, onda je, trivijalno, $B(G, \text{Minimaks}) = b$. Problem određivanja vrednosti $B(G, \text{Alfa-beta})$ znatno je teži. Ukoliko se u svakom čvoru stabla igre ispituju potezi od najlošijeg ka najboljem, onda, očigledno, nema nikakvih odsecanja i algoritam Alfa-beta se ponaša kao algoritam Minimaks. S druge strane, algoritam Alfa-beta ponaša se najbolje ukoliko se u svakom čvoru najpre ispituje najbolji potez (poredak ostalih poteza nije bitan). U ovom, najboljem slučaju, efektivni faktor grananja za algoritam Alfa-beta jednak je $b^{1/2}$. Kiler heuristika u iterativnoj verziji često postiže dobar poredak poteza u svakom čvoru, pa takav efektivni faktor grananja nije nerealno očekivati. Problem određivanja efektivnog faktora grananja algoritma Alfa-beta sa slučajnim poretkom grana još je složeniji. O efektivnom faktoru grananja za tri scenarija govori naredna teorema.

Teorema 5.1

Za igru G sa uniformnim stablom i faktorom grananja b, za efektivni faktor grananja važi da je

- jednak b, za algoritam Minimaks, kao i za algoritam Alfa-beta, u slučaju da se potezi ispituju od najlošijeg ka najboljem;
- približno jednak $b^{3/4}$, za algoritam Alfa-beta, u slučaju da se potezi ispituju u slučajnom poretku;
- približno jednak $b^{1/2}$, za algoritam Alfa-beta, u slučaju da se potezi ispituju počev od najboljeg.

Navedeno tvrđenje govori i da je, uz idealan poredak poteza, algoritam Alfa-beta moguće primeniti, uz približno isto vreme izvršavanja, na dva puta veću maksimalnu dubinu nego algoritam Minimaks. Mnoge igre ne ispunjavaju uslov teoreme da je stablo igre uniformno, ali ako je prosečan faktor grananja b, teorema daje dobru procenu i za te slučajeve.

Važno je i sledeće srodno tvrđenje.

Teorema 5.2

Algoritam Alfa-beta je asimptotski optimalan algoritam za pretraživanje stabla igre.

Navedeno tvrđenje znači da ne postoji algoritam za pretraživanje stabla igre koji, u opštem slučaju, asimptotski ispituje manje završnih čvorova nego algoritam Alfa-beta. Modifikacije algoritma Alfa-beta opisane u prethodnom delu veoma često u praksi daju bolje rezultate nego osnovni algoritam. Ipak, efektivni faktori grananja ovih algoritama ne razlikuju se od efektivnog faktora grananja algoritma Alfa-beta i u opštem slučaju oni ne garantuju asimptotski manje ispitanih završnih čvorova stabla nego algoritam Alfa-beta.

5.4.9 Monte Karlo pretraga stabla igre

Pored algoritama koji vrše sistematičnu pretragu dela stabla igre ili vrše pretragu koja je ekvivalentna sistematičnoj pretrazi, postoje i algoritmi koji su zasnovani na uzorkovanju putanja kroz stablo igre. I oni se najčešće koriste u središnjici.

Heuristička pretraga Monte Karlo zasniva se na uzorkovanju prostora pretrage a primenjuje se još od četrdesetih godina prošlog veka u mnogim oblastima. Od 2006. godine primenjuje se i u pretrazi stabala igara, kada se naziva *Monte Karlo pretraga stabla* (eng. *Monte Carlo tree search*). U ovom kontekstu, simulacijom odigravanja partija obilazi se samo jedan deo odgovarajućeg stabla pretrage. Time se aproksimira njegov (puni) obilazak i donose zaključci na osnovu nepotpunih informacija.

Do najznamenitijih rezultata Monte Karlo pretrage u strateškim igrama došlo se tek u prethodnih nekoliko godina. Programi AlphaGo i AlphaZero (kompanije DeepMind), koji koriste ovu vrstu pretrage u sadejstvu sa neuronskim mrežama (poglavlje 12.5), pobedili su 2016. i 2017. godine vodeće svetske igrače i programe u igrama go i šah. Mehanizam koji je u daljem tekstu pojednostavljeno opisan, program AlphaZero koristio je za samotreniranje, na nekoliko hiljada procesora, tokom perioda od dvadeset četiri sata. Ishod je superiorna pobeda nad jednim od najboljih šahovskih programa u tom trenutku (Stockfish 8) od 64:36 (AlphaZero imao je 28 pobeda, Stockfish nijednu, a remija je bilo 72). Igra koju je pokazao AlphaZero demonstrirala je samostalna znanja o mnogim otvaranjima za koja su ljudima bili potrebni vekovi, kao i nova znanja i originalni stil igre.[6]

[6]Program AlphaZero nikada nije bio javno dostupan a nije ni mogao da se izvršava na kućnim računarima, već samo na

U budućnosti (barem bliskoj) najbolji programi za strateške igre verovatno će koristiti i Monte Karlo pretragu i neuronske mreže i algoritme tipa minimaks.

Monte Karlo pretraga koristi se u strateškim igrama bez ikakvog domenskog znanja, tj. iskustvenog znanja o konkretnoj igri i jedino što je potrebno to je poznavanje pravila igre, tj. skupa legalnih poteza, završnih stanja i mogućih ishoda igre (na primer: pobeda, remi i poraz). Nepotpuno stablo igre formira se i modifikuje u iteracijama, postepenim popunjavanjem novim čvorovima. Čvorovima stabla (tj. pozicijama) pridružene su ocene koje treba da odražavaju njihov kvalitet. Ocene pripadaju intervalu $[0, 1]$ i ako je (u nekom trenutku) ocena nekog čvora 1 ili skoro 1, onda je ta pozicija veoma dobra za igrača koji je na potezu, a ako je ocena 0 ili skoro 0, onda je ta pozicija veoma dobra za igrača koji nije na potezu. Ocene čvorova ažuriraju se u iteracijama. U svakoj iteraciji dodaje se novi čvor iz kojeg se odigravaju partije simulacijama – do kraja partije, slučajnim odigravanjem poteza, bez ikakvog netrivijalnog rasuđivanja. Na osnovu takvih simulacija i dobijenih ocena, postepeno se profinjuju i ocene čvorova koji su preci novog čvora. Taj postupak nastavlja se sve dok to dozvoljavaju raspoloživi resursi (računarsko vreme i memorija). Ocene čvorova obično su jednake w/n, gde je n broj simulacija, a w zbir ishoda svih simulacija iz tog čvora. Ishodi mogu, na primer, biti vrednost 1 za pobedu igrača koji je na potezu, 0.5 za remi i 0 za izgubljenu partiju. Ako su ocene dece nekog čvora jednake w_i/n_i $i = 1, \ldots, k$ onda je ocena tog čvora jednaka w/n, gde je $n = \sum_{i=1}^{k} n_i$ i $w = n - \sum_{i=1}^{k} w_i$ (i ta veza se održava za sve čvorove kada se ažuriraju ocene čvorova tokom propagacije). Primetimo da je, za razliku od minimaks ocena, smisao ocena w/n na svim dubinama stabla igre isti — na svakoj dubini, za igrača koji je na potezu veće ocene su bolje.

Svaka iteracija opisanog postupka ima sledeće faze:

- selekcija: bira se čvor M koji nije završno stanje igre i iz kojeg se jednim potezom može dobiti pozicija m koja još uvek nije deo stabla (primetimo da M nije nužno list tekućeg stabla);
- razgranavanje: čvor sa pozicijom m pridodaje se stablu i pridružuje mu se ocena 0/0;
- simulacija: pokreće se simulacija nastavka partije iz čvora m, nasumičnim izborom poteza i određuje se ocena te simulacije (na primer 1, ako je u simulaciji pobedio igrač koji je na potezu u čvoru m);
- propagacija: ažuriraju se ocene svih čvorova od m do korena novodobijenim rezultatom.

U svakoj iteraciji, dakle, dodaje se po jedan čvor (m) koji će biti ocenjen korišćenjem simulacija. Načine na koje se bira čvor M u okviru selekcije zovemo *politikama selekcije*. Politika selekcije primenjuje se rekurzivno, počevši od korena. Postoje mnoge politike selekcije. Najjednostavnija je da se čvor na tekućem nivou bira slučajno. Selekcija može da se sprovodi i tako što se od korena ka dubljim čvorovima uvek bira čvor koji ima najbolju ocenu, na primer, ocenu $\frac{w}{n}$. Time se obezbeđuje da se bolji potezi detaljnije analiziraju. Međutim, potrebno je ostavljati i mogućnost da se dodatno analiziraju čvorovi sa lošijim ocenama kako ne bi došlo do previda nekog veoma dobrog poteza. To rade još naprednije politike selekcije koje koriste ocene poput:

$$\frac{w}{n} + \sqrt{\frac{c \ln N}{n}}$$

gde je N ukupan broj simulacija iz roditeljskog čvora, a c pogodan parametar koji se bira empirijski (obično je jednak 2).

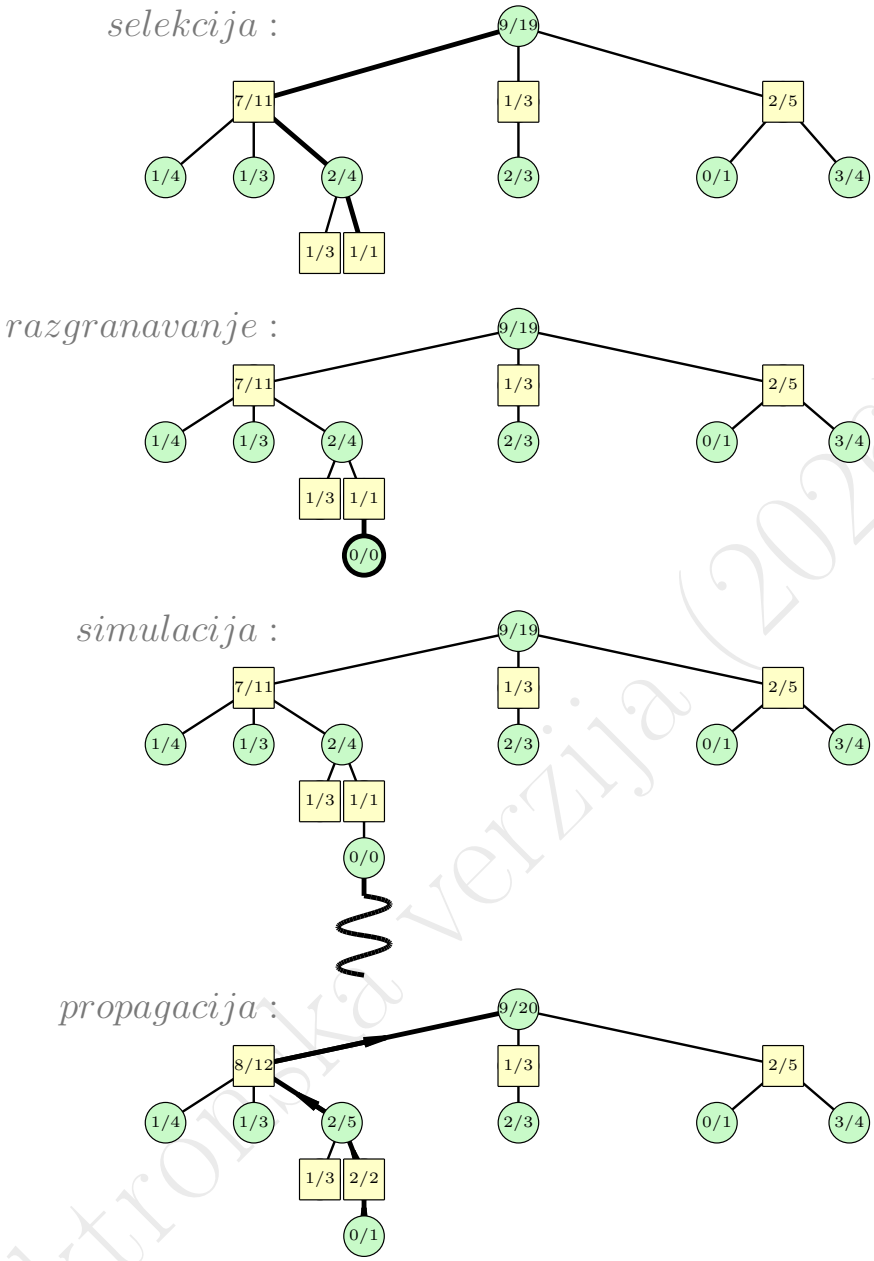
Simulacija iz novokreiranog čvora ne mora da se sprovodi do završnih stanja, već i do nekih drugih predefinisanih stanja (u kojima se jasno procenjuje ishod partije). Dodatno, simulacije mogu da budu obogaćene nekim znanjima kako ne bi bile potpuno slučajne. Umesto jedne simulacije iz novog čvora, može da se izvrši više njih. Simulacije iz više čvorova mogu da se vrše nezavisno što omogućava razne varijante paralelizacije Monte Karlo pretrage. Ukupan broj simulacija može se smanjiti korišćenjem mašinskog učenja i generalizacijom na stanja koja uopšte nisu viđena.

Primer 5.5

Na slici 5.6 ilustrovana je jedna iteracija primene Monte Karlo pretrage stabla igre. U čvorovima su ocene w/n, gde je n broj simulacija, w zbirni ishod svih simulacija iz tog čvora. U koraku selekcije bira se čvor koji ima ocenu 1/1, on se razgranava – dodaje se jedno njegovo dete i tom detetu se pridružuje ocena 0/0.

namenskim računarima u kompaniji DeepMind. Nakon nekoliko naučnih članaka i mečeva protiv vodećih programa čiji rezultati su objavljeni, kompanija DeepMind obustavila je (početkom 2020-ih) rad na tom projektu. Ideje na kojima se zasnivao AlphaZero primenjene su u programu otvorenog koda Leela Chess Zero (Lc0). U međuvremenu je program Stockfish obogaćen modulima zasnovanim na mašinskom učenju, a koristi i trening podatke programa Leela. Trenutno se (2025. godina) ova dva programa smatraju najboljim programima za šah – oba permanentno napreduju a u međusobnim mečevima nekad pobeđuje jedan, a nekad drugi.

Elektronska verzija (2025)

Slika 5.6: Ilustracija primene Monte Karlo pretrage stabla igre.

Zatim se vrši simulacija igre od tog deteta i dobija se da igru gubi igrač koji igra u toj poziciji. Ocena deteta se ažurira na 0/1. Kako gubi igrač koji igra u poziciji u čvoru-detetu, to znači da dobija igrač koji igra u čvoru-roditelju, te se ocena 1/1 ažurira na 2/2 (što znači da su dobijene dve partije od dve simulacije). Dobijena ocena se, zatim, analogno propagira do samog korena stabla.

Stablo koje kreira Monte Karlo metod ne razvija se nužno simetrično. Time se obezbeđuje njegova efikasnost i praktična upotrebljivost, ali u nekim situacijama to može da bude i loše, jer u ograničenom vremenu može da se desi da se metod fokusira na neku lošu granu, previdevši postojanje neke mnogo bolje.

Složenost Monte Karlo pretrage proporcionalna je broju dozvoljenih simulacija. I nakon kratkog utrošenog vremena, metod ima nekakve upotrebljive ocene za raspoložive poteze.

Način rada Monte Karlo pretrage stabla igre suštinski je drugačiji od načina rada algoritama Minimaks i Alfa-beta. Na primer, algoritam Minimaks i osnovni algoritam Alfa-beta treba da se izvrše do kraja da bi dali najbolji potez za zadatu dubinu, dok Monte Karlo pretraga može da se prekine u bilo kom trenutku, s tim da daje bolje poteze što duže radi. S druge strane, postoji i snažna veza između algoritma Minimaks i Monte Karlo pretrage

Elektronska verzija (2026)

stabla igre. Pretpostavimo da se algoritam Minimaks primenjuje do listova stabla igre, na primer, do ishoda -1, 0, 1 i da su minimaksimizacijom ocenjeni svi čvorovi stabla. Neka su te ocene transformisane u ocene 0, 1/2, 1 na sledeći način: neka se na *max* nivoima stabla ocene x preslikavaju u ocene $(x+1)/2$, a na *min* nivoima stabla u ocene $(-x+1)/2$. Može se dokazati da najbolji potezi na osnovu Monte Karlo pretrage, sa opisanom naprednom selekcijom, konvergiraju najboljim potezima na osnovu algoritma Minimaks koji je primenjen nad transformisanim ocenama (preciznije, verovatnoća da Monte Karlo pretraga oceni kao najbolji potez potez koji je najbolji u smislu algoritma Minimaks teži 1).

5.5 Završnica

U mnogim igrama, poput šaha, tehnike koje se koriste u središnjici nisu primenljive u završnici.[7] Naime, statičkom ocenom pozicije teško je opisati vrednost pozicije u završnici, između ostalog i zato što u završnici često tokom dugog niza poteza nema promene „materijala“ na tabli. Zato pristupi koji se zasnivaju na dubinskom pretraživanju sa statičkom ocenom ne daju dobre rezultate u završnici. Potencijalna alternativa je sistematsko pretraživanje do završnih čvorova igre. Međutim, za većinu igara to je u praksi (za uobičajena vremenska ograničenja) nemoguće izvesti: na primer, tabele Lomonosov pokazale su da u šahu postoje pozicije u kojima beli dobija, ali ne nužno u manje od (čak) 549 poteza. U daljem tekstu opisani su samo neki od pristupa koji se koriste u šahovskim završnicama.

Klase ekvivalencije pozicija. U ovom pristupu za šah (koji je opisao Max Bramer, 1975. godine), sve legalne pozicije podržanih završnica svrstane su u klase ekvivalencija, tako da istoj klasi pripadaju suštinski slične pozicije (na primer, sve pozicije „kralj i pešak protiv kralja“). Svakoj od tih klasa ekvivalencije pridružena je jedna konkretna ocena i jedna funkcija evaluacije. U toku igre, bira se, bez ikakvog pretraživanja u dubinu, potez kojem odgovara najveći zbir ocene klase i ocene konkretne pozicije u toj klasi u koju taj potez vodi. Ovaj pristup zahteva definisanje mnogih klasa završnica i kreiranje pratećih, vrlo specifičnih, funkcija evaluacije (na primer, u nekim završnicama važno je rastojanje između dva kralja, što je parametar koji nije relevantan u središnjici).

Završni saveti. Jedan od pristupa koji se primenjuje u šahovskim završnicama je pristup koji ćemo ovde zvati *završni saveti* ili *strategije za završnice* (a izvorni naziv je *advice texts*). Svaka konkretna vrsta završnice zahteva posebnu, specijalizovanu strategiju (i prateći algoritam). Navedimo, kao ilustraciju, jedan „završni savet“ za završnicu „kralj i top protiv kralja“ (autora Ivana Bratka).

1. „mat“: pokušaj da matiraš protivnika u dva poteza;
2. „stezanje“: ako to nije moguće, pokušaj da topom smanjiš prostor na tabli dostupan protivničkom kralju;
3. „približavanje“: ako to nije moguće, pronađi način da svog kralja približiš protivničkom;
4. „zadržavanje“: ako to nije moguće, pronađi potez koji zadržava trenutno stanje u smislu (2) i (3) (tj. odaberi „potez čekanja“);
5. „razdvajanje“: ako to nije moguće, pronađi potez kojim se dobija pozicija u kojoj top razdvaja dva kralja, bilo vertikalno ili horizontalno.

Nedostatak pristupa ilustrovanog navedenim primerom je u tome što iziskuje posebne „završne savete“ za sve suštinski različite završnice. Pored toga, za sve tipove završnica nije jednostavno (ili nije moguće) napraviti koncizan i efikasan „završni savet“. Prethodnih godina za generisanje ovakvih „završnih saveta“ koriste se i tehnike mašinskog učenja.

[7] Završnica u šahu se, pojednostavljeno, može opisati kao stanje igre u kojem je na tabli preostao samo neki mali broj figura, na primer, manje ili jednako sedam.

Elektronska verzija (2019)

Glava 6

Genetski algoritmi

Heuristike koje se koriste u rešavanju problema pretrage dizajnirane su za konkretan problem, imajući u vidu njegove specifičnosti. Heuristika dizajnirana za jedan problem često je potpuno neupotrebljiva za drugi problem i rešavanje svakog novog problema korišćenjem heuristika može da bude veoma zahtevno. S druge strane, *metaheuristike* ili *metaheurističke metode* su metode koje opisuju opšte strategije pretrage za rešavanje optimizacionih problema i formulisane su nezavisno od konkretnog problema. U svom opštem obliku, metaheuristike u procesu rešavanja ne koriste specifičnosti nijednog konkretnog problema te se mogu koristiti za široke klase problema. Međutim, one ipak moraju biti prilagođene i instancirane za konkretan problem koji se rešava. Metaheuristike ne vrše sistematičnu pretragu skupa svih potencijalnih rešenja, već obično razmatraju samo njegov mali uzorak i ne garantuju pronalaženje najboljeg mogućeg rešenja. Međutim, rešenja koja daju metaheuristike često mogu biti dovoljno dobra, posebno u situacijama kada nije raspoloživa ili nije praktično upotrebljiva odgovarajuća egzaktna metoda (koja garantuje pronalaženje najboljeg mogućeg rešenja).

Genetski algoritmi pripadaju široj grupi metaheurističkih algoritama globalne optimizacije ili pretrage koji koriste tehnike inspirisane biologijom. Genetski algoritmi koriste pojmove kao što su selekcija, ukrštanje, nasleđivanje, mutacija, itd. U prirodi, evolucija je proces u kojem jedinke koje su najbolje prilagođene okolini preživljavaju i ostavljaju potomstvo, koje je najčešće isto tako ili bolje prilagođeno okolini. Svaka ćelija svakog živog organizma sadrži hromozome. Svaki hromozom sadrži skup gena — blokove DNK. Svaki gen određuje neku osobinu organizma. Familija gena često se naziva genotip, a familija osobina fenotip. Reprodukcija organizama uključuje kombinovanje gena roditelja i, pored toga, mali broj mutacija. Jedinka može biti manje ili više prilagođena okolini. Jedinka koja je bolje prilagođena okolini u kojoj živi ima veću verovatnoću preživljavanja i ostavljanja potomstva, a time i prenošenja svog genetskog materijala. Genetski materijal prilagođenih jedinki uglavnom opstaje, dok genetski materijal neprilagođenih jedinki uglavnom nestaje kroz generacije. Dakle, evolucioni procesi u prirodi su, u određenom smislu, optimizacioni procesi — procesi u kojima se kroz generacije optimizuje genetski materijal (tj. osobine organizama) tako da bude što bolje prilagođen okolini. Genetski algoritmi koriste se za nalaženje tačnog ili približnog rešenja nekog problema optimizacije ili pretrage.

Mada je još pedesetih godina dvadesetog veka bilo računarskih simulacija zasnovanih na evoluciji, smatra se da je moderne genetske algoritme uveo Džon Holand (John Holland) sedamdesetih godina dvadesetog veka, a postali su popularni kasnih osamdesetih godina. Tokom prethodnih tridesetak godina ostvaren je veliki napredak u razvoju genetskih algoritama. Genetski algoritmi mogu se koristiti za rešavanje širokog skupa problema, često NP-kompletnih ili još težih, za koje ne postoje efikasna egzaktna rešenja. Genetski algoritmi imaju uspešne primene u ekonomiji, tehnici, bioinformatici, hemiji, fizici itd. Genetski algoritmi mogu se uspešno koristiti i u rešavanju optimizacionih problema u kojima postoji više lokalnih ekstremuma. Popularnost genetskih algoritama potiče iz njihove uspešnosti, ali i jednostavnosti. Naime, ideje na kojima su genetski algoritmi zasnovani su jednostavne za razumevanje i implementiranje, a daju opšti sistem pretrage primenljiv na veliki broj problema. Pored toga, i u situacijama kada ne nalaze globalne ekstremume, rešenja koja daju često su dovoljno dobra. Genetski algoritmi mogu davati odlične rezultate kada se koriste u sadejstvu sa drugim optimizacionim metodama. Uporedo sa nalaženjem brojnih novih primena i unapređivanjem algoritma, razvijaju se i teorijske osnove genetskih algoritama, ali još uvek sa ograničenim uspesima. Na primer, iako često nalaze globalne ekstremume, genetski algoritmi ne pružaju informaciju o tome da li je u pitanju globalni ili lokalni ekstremum, niti o tome sa kolikom greškom je određeno rešenje.

6.1 Opšti genetski algoritam

Genetski algoritmi treba da, kao svoj rezultat, vrate tačno ili približno rešenje nekog problema optimizacije ili pretrage. Rezultat može biti numerička vrednost, matematička funkcija (na primer, polinom stepena 5 koji

najbolje aproksimira dati skup tačaka u ravni), put u grafu (na primer, najkraći put, dužine manje od 50, između dve tačke u uniformnoj mreži), itd.

Genetski algoritmi implementiraju se kao računarska simulacija u kojoj populacija apstraktno opisanih jedinki koje su kandidati za rešenje problema treba da se približava boljim rešenjima. Reprezentacija jedinke naziva se *hromozomom* ili *genotipom*. Cilj je naći vrednost za koju zadata *funkcija cilja* dostiže svoj ekstremum ili vrednost koja je dovoljno blizu ekstremuma. Potencijalna rešenja, tj. jedinke obično su predstavljene nizovima nula i jedinica, ali su moguće i druge reprezentacije za probleme u kojima binarna reprezentacija nije pogodna. Postupak se odvija kroz generacije. Obično u svakoj generaciji postoji isti broj jedinki. Početnu generaciju često čine slučajno generisane jedinke, ali ona može da sadrži i jedinke koje su (grubi) rezultat neke druge, jeftinije optimizacione metode.

Za svaku jedinku računa se njen kvalitet (koji odgovara prilagođenosti okolini). Funkcija koja pridružuje te vrednosti jedinkama naziva se *funkcija prilagođenosti* ili *funkcija kvaliteta*. Ova funkcija ima ključnu ulogu u algoritmu. Ona može ali ne mora da bude jednaka funkciji cilja.

Iz jedne generacije se, na osnovu vrednosti funkcije prilagođenosti, kroz proces *selekcije* biraju jedinke koje će biti iskorišćene za stvaranje novih jedinki (potomstva). One kvalitetnije biraju se sa većom verovatnoćom. Nad izabranim jedinkama primenjuju se genetski operatori *ukrštanja*[1] i tako se dobijaju nove jedinke. Ukrštanjem se od dve jedinke dobija nova (ili dve nove) sa genetskim materijalom koji je dobijen neposredno od roditelja, tj. od polaznih jedinki. Operatorom *mutacije* može da se modifikuje deo jedinke (i on oponaša mutacije koje se u prirodi javljaju pod uticajem spoljnih faktora). U svakoj generaciji, dakle, zbog rekombinacije gena mogu da se javljaju brojne sličnosti i različitosti između jedinki te generacije i njihovih potomaka.

Politika zamene generacija određuje kako se od postojećih jedinki i njihovog potomstva kreira nova generacija. Tako dobijena nova generacija koristi se za sledeću iteraciju algoritma. Neke jedinke u novoj generaciji mogu biti bolje, neke mogu biti i lošije od jedinki iz prethodne generacije, ali se očekuje da se prosečna prilagođenost popravlja.

Postupak se zaustavlja kada je dostignut zadati broj generacija, kada je dostignut željeni nivo kvaliteta populacije (na primer, prilagođenost najprilagođenije jedinke) ili kada je ispunjen neki drugi uslov. Ukoliko je dostignut zadati broj generacija, nema nikakvih garancija da tekuća najkvalitetnija jedinka ima zadovoljavajuću vrednost funkcije cilja.

Opšti genetski algoritam prikazan je na slici 6.1. U konkretnim primenama, on se dodatno precizira i prilagođava za rešavanje nekog problema tj. za rešavanje neke klase njegovih instanci. Na primer, genetski algoritam može da bude dizajniran tako da rešava neke slične instance problema pravljenja rasporeda časova: za neke moguće brojeve nastavnika, odeljenja, učionica, termina i slično. Ulaz za algoritam čini opis konkretne instance problema na osnovu kojeg treba izabrati funkciju prilagođenosti, ali i brojna podešavanja algoritma — izbor pogodne politike selekcije, politike zamene generacija, verovatnoće ukrštanja, verovatnoće mutacije i drugih parametara. Često je najteži deo primene genetskih algoritama upravo pravljenje ovih izbora, dok implementiranje opšteg genetskog algoritma obično čini samo mali deo ukupnog potrebnog truda. Izbor pogodnih parametara često se za određenu instancu ili klasu instanci bira empirijski, isprobavanjem raznih mogućih vrednosti.

Primetimo da funkcija cilja ne figuriše u opisu opšteg genetskog algoritma. Ipak, ona je prisutna implicitno, kroz funkciju prilagođenosti.

Algoritam: Opšti genetski algoritam

Ulaz: Podaci koji određuju funkciju cilja i podešavanja algoritma

Izlaz: Tačno ili približno rešenje problema određenog zadatom funkcijom cilja

1: generiši početnu populaciju jedinki;
2: izračunaj prilagođenost svake jedinke u populaciji;
3: **ponavljaj**
4: izaberi iz populacije skup jedinki za reprodukciju;
5: primenom operatora ukrštanja i mutacije kreiraj nove jedinke (i računaj njihovu prilagođenost);
6: na osnovu starih i novih jedinki, kreiraj novu generaciju;
7: **dok nije ispunjen** uslov zaustavljanja;
8: vrati najkvalitetniju jedinku u poslednjoj populaciji.

Slika 6.1: Opšti genetski algoritam.

[1] Ovaj termin nije sasvim u skladu sa značenjem koje ima u biologiji.

6.2 Komponente genetskog algoritma

Pored podataka koji određuju funkciju cilja, da bi navedeni opšti algoritam bio upotrebljiv potrebno je instancirati ga za konkretan problem – definisati reprezentaciju jedinki, funkciju prilagođenosti, politiku selekcije, politiku zamene generacija, itd.

6.2.1 Reprezentacija jedinki

Jedinke mogu biti predstavljene raznovrsnim strukturama podataka, na primer, nizovima binarnih cifara, stablima, matricama i slično. Neophodno je da izabrana reprezentacija jedinki može da opiše moguće rešenje razmatranog problema. Ukoliko je potencijalno rešenje sačinjeno od nekoliko vrednosti, onda i reprezentacija jedinke treba to da oslikava — u takvim situacijama, svaka jedinka obično je sačinjena od nekoliko delova objedinjenih u celinu, na primer, u niz binarnih cifara.

Izbor reprezentacije može bitno da utiče na performanse algoritma. Neophodno je da nad izabranom reprezentacijom mogu da se definišu genetski operatori (ukrštanje i mutacija). Poželjno je da genetski operatori budu definisani tako da se njima dobijaju samo jedinke koje su smislene u odabranoj reprezentaciji, tj. da se ne dobijaju jedinke koje ne predstavljaju moguća rešenja (na primer, nelegalni putevi u grafu), jer bi one narušavale performanse algoritma. Međutim, nekada se koriste i takvi operatori, ali se onda moraju definisati mehanizmi popravljanja neispravnih jedinki, tako da one opisuju moguća rešenja.

Najčešće korišćena reprezentacija jedinki je u vidu nizova binarnih cifara (analogno nizovima bitova u digitalnim računarima). Svaki deo hromozoma, tj. svaku cifru u takvoj reprezentaciji, zovemo *gen*. Dublja priroda binarne reprezentacije zavisi od konkretnog problema. Na primer, ako je dužina hromozoma n binarnih cifara (tj. bitova) i ako je prostor mogućih rešenja interval realnih brojeva $[a, b]$, onda je potrebno uspostaviti vezu (koja, naravno, nije bijektivna) između nizova n binarnih cifara i realnih brojeva iz datog intervala. Tako će binarna reprezentacija $\underbrace{000\ldots0}_{n}$ odgovarati broju a, a binarna reprezentacija $\underbrace{111\ldots1}_{n}$ broju b. Broju x sa binarnom reprezentacijom između $\underbrace{000\ldots0}_{n}$ i $\underbrace{111\ldots1}_{n}$ odgovara realni broj

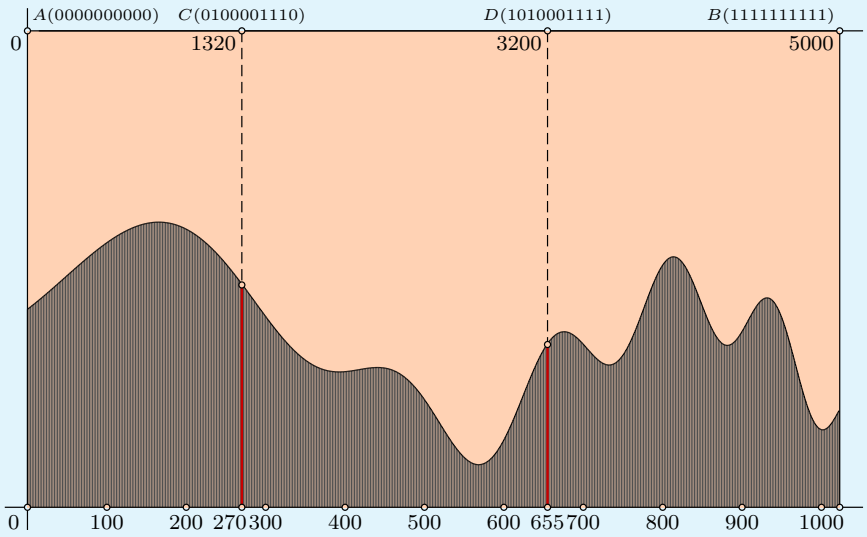
$$a + \frac{x}{2^n - 1}(b - a)$$

S druge strane, realnom broju x iz intervala $[a, b]$ pridružujemo niz binarnih cifara koji predstavlja binarnu reprezentaciju broja

$$\left[\frac{x - a}{b - a}(2^n - 1)\right].$$

Primer 6.1

Pretpostavimo da naftnu platformu treba postaviti na pogodnom mestu na putu između tačaka A i B, koji je dužine 5000m. Lokacija platforme je pogodnija ukoliko na tom mestu postoje veće rezerve nafte.

U biranju lokacije platforme moguće je meriti postojeće rezerve nafte na bilo kojoj tački između A i B.

Moguća rešenja mogu se predstaviti nizovima bitova dužine 10, tj. brojevima od 0 do 1023. Tački A tada odgovara broj 0 i reprezentacija 0000000000, a tački B broj 1023 i reprezentacija 1111111111. Tački C na rastojanju 1320m od tačke A odgovara vrednost $1023 \cdot (1320/5000) \approx 270$ i reprezentacija 0100001110, a tački D na rastojanju 3200m od tačke A odgovara vrednost $1023 \cdot (3200/5000) \approx 655$ i reprezentacija 1010001111. Za vrednost funkcije prilagođenosti jedne tačke može se uzeti rezerva nafte izmerena u toj tački.

6.2.2 Funkcija prilagođenosti

Funkcija prilagođenosti daje ocenu kvaliteta jedinke. Što je vrednost funkcije prilagođenosti za neku jedinku veća, to će biti veća i verovatnoća da se ta jedinka koristi za generisanje sledeće generacije. Očekuje se da, kroz generacije, ukupna prilagođenost bude sve bolja i bolja. Pogodan izbor funkcije prilagođenosti od izuzetne je važnosti za efikasnost algoritma.

Funkcija prilagođenosti treba da je definisana za sve moguće jedinke i da se relativno brzo izračunava. Sem ovih, ne postoje nikakvi opšti uslovi koje funkcija prilagođenosti treba da zadovoljava (na primer, da je diferencijabilna), mada je algoritam često efikasniji za funkcije koje zadovoljavaju neke specifične uslove. Često je pogodno da funkcija prilagođenosti bude nenegativna (na primer, zbog jednostavnijeg sprovođenja procesa selekcije, videti poglavlje 6.2.4).

Primer 6.2

Potrebno je odrediti tačku maksimuma funkcije $f(x)$ na intervalu $[a, b]$. Funkcija je definisana za sve elemente datog intervala, ali nije nužno ni neprekidna, ni diferencijabilna. Genetski algoritam prirodno je primeniti tako da se za funkciju prilagođenosti koristi upravo funkcija f, a da se za reprezentaciju koristi binarna reprezentacija (na način opisan u poglavlju 6.2.1). Ukoliko je potrebno odrediti tačku minimuma funkcije $f(x)$, onda bi za funkciju prilagođenosti mogla da se koristi funkcija $-f$.

Primer 6.3

Potrebno je napraviti raspored časova za neki fakultet. Cilj je da raspored časova zadovoljava što više zadatih uslova koji se odnose na studentske grupe, nastavnike, raspoložive sale, itd. Genetski algoritam moguće je primeniti tako da se za funkciju prilagođenosti koristi broj zadovoljenih uslova. Ukoliko su neki uslovi važniji od drugih, u funkciji prilagođenosti oni mogu da imaju veće težinske faktore.

Funkcija cilja i funkcija prilagođenosti ne moraju da budu iste. Na primer, funkcija prilagođenosti može jedinkama čija vrednost funkcije cilja prelazi neku granicu pridruživati vrednost 1, a ostalima vrednost 0. Tako se može pojednostaviti implementacija algoritma, ali se ovakve odluke moraju donositi oprezno kako ne bi došlo do smanjenja raznolikosti populacije. U nekim problemima, funkcija prilagođenosti je samo jednostavno transformisana funkcija cilja: na primer, ako se traži tačka maksimuma neke funkcije f koja ima i pozitivne i negativne vrednosti, za funkciju prilagođenosti, kako bi bila nenegativna, može se uzeti funkcija cilja uvećana za C, gde je C konstanta dovoljno velika da je taj zbir uvek nenegativan. Ponekad je teško ili nemoguće da funkcija prilagođenosti bude identična funkciji cilja (na primer, kada funkcija cilja ima negativne vrednosti ili nije zadata eksplicitno). Dodatno, funkcija cilja ne mora uvek biti eksplicitno zadata nekom matematičkom reprezentacijom, već samo implicitno ili nekakvim manje formalnim opisom (videti, na primer, funkciju cilja iz poglavlja 6.4.3 — ona nije zadata eksplicitno, već se njene vrednosti za konkretne instance dobijaju simulacijama).

6.2.3 Inicijalizacija

Populaciju jedinki jedne generacije, ukoliko se koristi binarna reprezentacija, čini skup nizova binarnih cifara. U toku rešavanja jednog problema, obično sve generacije imaju isti broj jedinki. Taj broj, veličina populacije, je parametar algoritma i on je obično nekoliko desetina, stotina ili, eventualno, nekoliko hiljada.

Proces inicijalizacije, tj. proces generisanja početne populacije, često je jednostavan. Najčešće se početna populacija generiše slučajno (tako da pokriva čitav prostor pretrage). Ukoliko se koristi binarna reprezentacija, jedinke početne generacije mogu se generisati kao slučajni brojevi u intervalu $[0, 2^n - 1]$, gde je n dužina hromozoma u izabranoj reprezentaciji. Dodatno, u početnu populaciju mogu biti dodate neke specifične jedinke (na primer, iz delova prostora pretrage za koje se veruje da sadrži optimalna rešenja) ili čitava početna populacija može biti generisana koristeći neki drugi optimizacioni metod. Kao što je rečeno u poglavlju 6.2.1, u nekim

problemima mogu da postoje ograničenja za ispravne jedinke (na primer, jedinkama treba da odgovaraju legalni putevi u grafu) i njih onda treba uzeti u obzir pri generisanju inicijalne populacije.

6.2.4 Selekcija

Selekcija obezbeđuje čuvanje i prenošenje dobrih osobina populacije (tj. dobrog genetskog materijala) na sledeću generaciju. U svakoj generaciji, deo jedinki se izdvaja za reprodukciju i generisanje nove generacije. Izdvajanje jedinki koje će učestovavati u reprodukciji zasniva se na funkciji prilagođenosti i, generalno, prilagođenije jedinke imaju veću verovatnoću da imaju potomstvo. U najjednostavnijim pristupima biraju se jedinke sa najvećom vrednošću funkcije prilagođenosti. U drugim pristupima, jedinke se biraju slučajno, ali sa verovatnoćama koje su izvedene iz prilagođenosti, pri čemu je moguće da budu izabrane i neke lošije prilagođene jedinke (to može da pomogne u održavanju genetske raznolikosti i, dalje, u sprečavanju prerane konvergencije ka nekom lokalnom optimumu). Najpopularnije strategije selekcije su ruletska i turnirska selekcija.

Ruletska selekcija U ruletskoj selekciji (eng. *roulette wheel selection*), ako je $f(i)$ vrednost funkcije prilagođenosti za jedinku i, a N broj jedinki u populaciji, verovatnoća da će jedinka i biti izabrana da učestvuje u reprodukciji jednaka je

$$p_i = \frac{f(i)}{\sum_{j=1}^{N} f(j)}$$

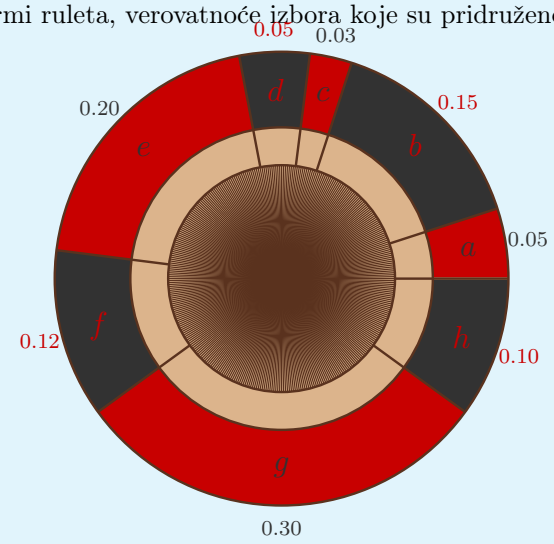
Naziv ruletske selekcije potiče od analogije koja se može napraviti sa ruletom. Ukoliko polja ruleta imaju širine proporcionalne verovatnoćama jedinki populacije, onda je proces biranja m jedinki za reprodukciju analogan odigravanju m partija ruleta.

Primer 6.4

Pretpostavimo da populacija ima osam jedinki: a, b, c, d, e, f, g, h i da su njihove prilagođenosti redom 0.10, 0.30, 0.06, 0.10, 0.40, 0.24, 0.60, 0.20. Ukupna prilagođenost generacije jednaka je 2.00. Sledeća tabela prikazuje verovatnoće izbora jedinki u ruletskoj selekciji:

jedinka	a	b	c	d	e	f	g	h
prilagođenost	0.10	0.30	0.06	0.10	0.40	0.24	0.60	0.20
verovatnoća	0.05	0.15	0.03	0.05	0.20	0.12	0.30	0.10

Naredna slika ilustruje, u formi ruleta, verovatnoće izbora koje su pridružene jedinkama.

U opisanom pristupu, pretpostavlja se da je funkcija prilagođenosti definisana tako da ima samo nenegativne vrednosti.

U ruletskoj selekciji moguće je da jedna jedinka više puta bude izabrana da učestvuje u reprodukciji. Prevelik broj ponavljanja istih jedinki loše utiče na performanse algoritma.

Turnirska selekcija U turnirskoj selekciji (eng. *tournament selection*), jedinke „odigravaju turnire“ u kojima veće šanse za pobedu (tj. za prelazak u narednu generaciju) imaju one sa boljom prilagođenošću.

Za jedan turnir bira se slučajno k jedinki iz populacije, gde je k parametar procesa turnirske selekcije. Nakon toga, u jednoj varijanti turnirske selekcije, pobednikom se smatra jedinka sa najvećom prilagođenošću. U drugoj varijanti, izabranih k jedinki sortira se po vrednosti funkcije prilagođenosti i i-ta jedinka u tako sortiranom nizu bira se sa verovatnoćom[2] $p(1-p)^{i-1}$, gde je verovatnoća p drugi parametar procesa turnirske selekcije. Postoje i mnoge druge varijante turnirske selekcije.

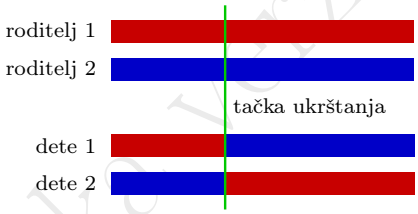
Ukoliko se u procesu selekcije koristi veća veličina turnira, onda nekvalitetne jedinke imaju manje šanse da budu izabrane. Selekcija sa veličinom turnira 1 ekvivalentna je slučajnoj selekciji. U determinističkoj turnirskoj selekciji ($p = 1$) bira se najbolja jedinka od onih koje učestvuju u turniru.

Jedinkama koje su jednom izabrane može se zabraniti učestvovanje u daljim turnirima.

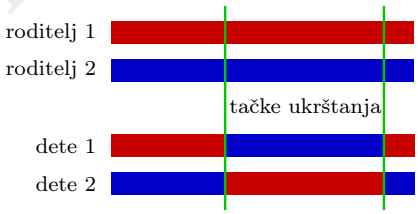
6.2.5 Reprodukcija

U procesu reprodukcije učestvuju jedinke koje su izabrane u procesu selekcije: biraju se dve različite i ukrštaju sa zadatom verovatnoćom (obično između 0.6 i 0.9). Dve jedinke koje učestvuju u ukrštanju (eng. *crossover*) nazivaju se roditelji. Rezultat ukrštanja je jedna nova jedinka ili dve nove jedinke koje nazivamo decom ili neposrednim potomcima. Očekivano je da deca nasleđuju osobine roditelja, pa otuda i nada da deca mogu da imaju prilagođenost kao svoji roditelji ili bolju (ako su nekako objedinila različite osobine koje daju dobru prilagođenost). Dobijeni potomci imaju šansu da uđu u sledeću generaciju, u skladu sa politikom zamene generacija.

Postoji više jednostavnih varijanti ukrštanja kada se koristi binarna reprezentacija. U *višepozicionom ukrštanju* potrebno je izabrati tačke ukrštanja i prekombinovati nizove binarnih cifara — jedno dete deo od jedne tačke ukrštanja do sledeće nasleđuje od jednog roditelja, a naredni deo od drugog. Ukrštanje može koristiti proizvoljan broj tačaka ukrštanja (s tim da je manji od dužine hromozoma). Slike 6.2 i 6.3 ilustruju ukrštanje sa jednom (jednopoziciono ukrštanje) i sa dve tačke ukrštanja (dvopoziciono ukrštanje) za binarnu reprezentaciju. Tačke ukrštanja biraju se slučajno iz skupa svih mogućih tačaka ukrštanja.

Slika 6.2: Jednopoziciono ukrštanje.

Slika 6.3: Dvopoziciono ukrštanje.

U *uniformnom ukrštanju* svaka binarna cifra prvog roditelja se sa verovatnoćom p prenosi na prvo dete i sa verovatnoćom $1 - p$ na drugo dete (a inače dete nasleđuje odgovarajuću binarnu cifru drugog roditelja). Verovatnoća p je obično jednaka 0.5, ali može biti i drugačija.

6.2.6 Mutacija

Mutacija se primenjuje nakon procesa ukrštanja. To je operator koji sa određenom (obično veoma malom) verovatnoćom menja jedan deo jedinke na određeni način. Operator mutacije može se realizovati na različite načine. Na primer, u binarnoj reprezentaciji mutacija menja jedan ili više slučajno odabranih gena. Od jedne jedinke dobija se jedna nova jedinka. Verovatnoća da će neka binarna cifra neke jedinke populacije biti promenjena je parametar algoritma i bira se eksperimentalno (a obično je manja od 1%).

[2] Zbir ovih verovatnoća za svaku konačnu vrednost k manji je od 1. Zato one treba da se skaliraju tako da im zbir bude jednak 1.

Elektronska verzija (2016)

Uloga mutacija u genetskim algoritmima je da spreči da jedinke u populaciji postanu suviše slične i da pomogne u obnavljanju izgubljenog genetskog materijala. Na primer, ukoliko u jednoj generaciji sve jedinke imaju istu vrednost jednog gena, onda taj gen samo ukrštanjem nikada ne bi mogao da se promeni. Kontrolisano podsticanje genetske raznolikosti mutacijom često omogućava izbegavanje lokalnih ekstremuma. Naime, često je dovoljno je da se jedna jedinka približi nekom lokalnom ekstremumu, pa da za nekoliko generacija sve jedinke budu u tom delu prostora pretrage. Mutacije omogućavaju pretraživanje novih delova prostora pretrage u nadi da će se naići na bolji lokalni ili na globalni ekstremum.

Ukoliko je verovatnoća mutacije velika, onda usmeravanje pretrage postaje preslabo i ona počinje da liči na slučajnu pretragu. Ukoliko je verovatnoća mutacije jednaka nuli, onda uopšte nema mutacije i algoritam će verovatno brzo dospeti do nekog lokalnog ekstremuma.

6.2.7 Politika zamene generacije

Politika zamene generacije opisuje kako se od tekuće generacije dobija nova. Osnovna podela po ovom kriterijumu je na *generacijske* genetske algoritme (eng. *generational genetic algorithm*) i genetske algoritme *stabilnog stanja* (eng. *steady state genetic algorithm*).

U slučaju generacijskih genetskih algoritama, nova generacija dobija se tako što se selekcijom bira dovoljno jedinki iz tekuće generacije da se napravi cela nova generacija. Izabrane jedinke se ukrštaju i mutiraju i tako dobijena generacija zamenjuje staru.

U slučaju genetskih algoritama stabilnog stanja, čim se izabere par roditelja, vrše se ukrštanje i mutacija i umetanje potomaka u populaciju u skladu sa nekom politikom zamene. Postoje raznovrsne politike zamene a neke od njih su:

- *zamena najgorih*, prema kojoj dobijeni potomci zamenjuju najmanje prilagođene jedinke u populaciji;
- *nasumična zamena*, prema kojoj dobijeni potomci zamenjuju nasumično izabrane jedinke iz populacije;
- *takmičenje roditelja i potomaka*, prema kojoj dobijeni potomci zamenjuju svoje roditelje ukoliko su oba potomka bolja od oba roditelja;
- *turnirska zamena*, prema kojoj se jedinka koju dobijeni potomci zamenjuju bira istim mehanizmom kao kod turnirske selekcije, s tim što se umesto najbolje prilagođenih jedinki biraju najgore.

Pored navedenih, za genetske algoritme stabilnog stanja, postoje i druge strategije zamene.

Elitizam je (opciona) strategija u okviru zamene generacije kojom se nekoliko najboljih jedinki (možda samo jedna) u generaciji štite od eliminisanja ili bilo kakvih izmena i takve prenose u sledeću generaciju. Ovim se eliminiše opasnost da se neka posebno kvalitetna jedinka izgubi tokom evolucionog procesa. Elitizam može da se koristi i u generacijskim politikama i u politikama stabilnog stanja.

6.2.8 Zaustavljanje

Genetski algoritam se izvršava, tj. evolucioni proces stvaranja novih generacija se ponavlja, sve dok nije zadovoljen neki uslov zaustavljanja. Najčešće se koriste sledeći uslovi zaustavljanja:

- pronađeno je rešenje koje zadovoljava unapred zadati kriterijum;
- dostignut je zadati broj generacija;
- funkcija prilagođenosti izračunata je zadati broj puta;
- vrednost prilagođenosti najbolje jedinke se tokom određenog broja generacija nije popravila;
- kombinacija nekoliko uslova.

6.3 Svojstva genetskih algoritama

Genetski algoritmi imaju širok domen i uspešno se primenjuju na velikom broju optimizacionih problema, često onih koji su NP-kompletni ili još teži. S druge strane, još uvek nema mnogo teorijskih rezultata koji govore o svojstvima genetskih algoritama, o kvalitetu rešenja koja daju, pa čak ni o tome zašto su genetski algoritmi uspešni. U daljem tekstu, biće reči o nekim dobrim i lošim stranama genetskih algoritama.

Elektronska verzija (2020)

Ciljna funkcija. Ciljna funkcija može biti potpuno proizvoljna i ne mora da zadovoljava nikakve uslove (na primer, da bude neprekidna ili diferencijabilna). U praktičnim primenama, ciljna funkcija često nije zadata eksplicitno već implicitno. Na primer, cilj može biti da robot pređe što duži put, ali se ta dužina za konkretna podešavanja robota, zbog komplikovanog okruženja, može dobiti samo simulacijom, ne i primenom neke formule.

Reprezentacija jedinki, funkcija prilagođenosti i operatori. Pogodan izbor reprezentacije jedinki, funkcije prilagođenosti i operatora ukrštanja obično je ključan za performanse algoritma (za brzinu dolaženja do rešenja i za kvalitet rešenja). Ipak, za mnoge optimizacione probleme nije lako konstruisati pogodnu funkciju prilagođenosti jer se obično ne može unapred oceniti da li je nešto rešenje ili nije. U prvoj fazi rešavanja, reprezentacija jedinki, funkcija prilagođenosti i operatori se prilagođavaju problemu, a onda se vrši i prilagođavanje parametara algoritma, kao i dodatno fino podešavanje procesa rešavanja.

Parametri algoritma. Adekvatan izbor operatora ukrštanja i parametara genetskog algoritma (veličina populacije, verovatnoća ukrštanja, verovatnoća mutacije, itd) veoma je važan za njegove performanse. S druge strane, upravo velika sloboda u izboru parametara istovremeno je i pretnja da mogu da budu korišćeni parametri koji daju loše performanse. Optimizovanje parametara genetskog algoritma je kompleksan problem koji se najčešće rešava izvođenjem eksperimenata – probnih rešavanja. Za izbor adekvatnih parametara nekad se koriste sâmi genetski algoritmi. Parametri genetskog algoritma ne moraju biti fiksirani, već mogu da se menjaju i prilagođavaju tokom rada. Na primer, ukoliko su tekuće jedinke raznolike, onda se može povećati verovatnoća ukrštanja, a smanjiti verovatnoća mutacije. Nasuprot tome, ukoliko su tekuće jedinke međusobno slične, onda će im i potomci biti slični, te se može smanjiti verovatnoća ukrštanja, a povećati verovatnoća mutacije (kako bi se povećale šanse za bekstvo iz lokalnog optimuma).

Domen genetskih algoritama. Genetski algoritmi primenljivi su na veoma širok skup problema. Ipak, za uspešno rešavanje konkretnih problema potrebno je napraviti mnogo dobrih izbora (na primer, za funkciju prilagođenosti i za parametre).

Kvalitet rešenja. Genetski algoritam ne daje garanciju da je pronađeno rešenje globalno optimalno, pa čak ni da je lokalno optimalno. Međutim, i ako nađeno rešenje nije ni globalno ni lokalno optimalno, često je ono dovoljno dobro rešenje. Dodatno, kao rezultat algoritma može se ponuditi neki skup najboljih pronađenih jedinki, što je nekad pogodno. Takvo ponašanje je zadovoljavajuće, posebno u problemima za koje ne postoje tehnike koje garantuju pronalaženje optimalnog rešenja.

Zahtevani resursi. Genetski algoritmi se jednostavno implementiraju. Ipak, za najbolje rezultate često je potrebno implementaciju prilagoditi konkretnom problemu. Iako su algoritmi i implementacije obično jednostavni, izvršavanje genetskih algoritama često je veoma vremenski i memorijski zahtevno. Genetski algoritmi mogu se pogodno i efikasno paralelizovati.

6.4 Rešavanje problema primenom genetskih algoritama

U ovom poglavlju biće data tri konkretna, jednostavna, ali ilustrativna primera primene genetskih algoritama.

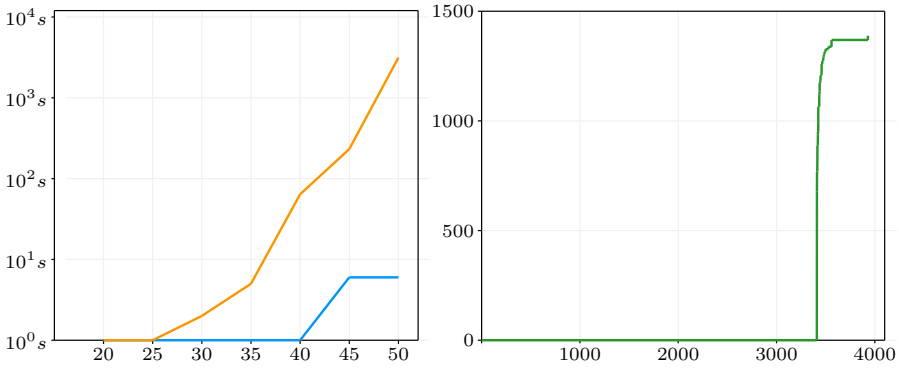
6.4.1 Rešavanje problema ranca

Genetski algoritmi često se koriste za rešavanje teških kombinatornih i optimizacionih problema. Jedan takav problem je dobro poznati problem ranca: dat je skup predmeta, svaki sa nekom poznatom vrednošću i poznatom masom; treba pronaći podskup predmeta koje treba staviti u dati ranac, tako da njihova masa ne pređe nosivost ranca, a da ukupna vrednost predmeta u rancu bude maksimalna moguća. Ovde ćemo razmatrati varijantu 0-1 problema ranca u kojoj nema više primeraka istog predmeta, te za svaki predmet postoje samo mogućnosti da je jedan takav u rancu ili da nijedan takav nije u rancu. Ovaj problem veoma je težak i trenutno nije poznato rešenje koje je polinomske složenosti u odnosu na dužinu ulaza (mada postoji rešenje polinomske složenosti u odnosu na nosivost ranca). Sa povećanjem dimenzije problema postojeći algoritmi brzo postaju praktično neupotrebljivi, te je ovaj problem zanimljiv za primenu genetskih algoritama.

Pretpostavlja se postojanje n predmeta, vrednosti $v_1, \ldots, v_n$ i masa $m_1, \ldots, m_n$. Na raspolaganju je ranac nosivosti M. Ako su $x_1, \ldots, x_n$ binarne promenljive koje označavaju da li je odgovarajući predmet stavljen u ranac ili ne i $\mathbf{x}$ binarni vektor čije su one koordinate, problem ranca može se definisati kao sledeći problem maksimizacije:

$$\max_{\mathbf{x}\in\{0,1\}^n} \sum_{i=1}^{n} v_i x_i \quad \text{, pri čemu važi } \sum_{i=1}^{n} m_i x_i \leq M$$

Elektronska verzija (2020)

Slika 6.4: Na levoj slici prikazano je vreme izvršavanja egzaktnog algoritma (narandžasto) i genetskog algoritma (plavo) u odnosu na broj predmeta u problemu ranca (broj predmeta prikazan je na x osi, a vreme je prikazano na y osi, vremenska skala je logaritamska). Na desnoj slici prikazana je vrednost najboljeg rešenja kroz generacije do dostizanja optimalnog rešenja za dimenziju 50 (redni broj generacije prikazan je na x osi, vrednost najboljeg rešenja prikazana je na y osi).

Za rešavanje ovog problema primenom genetskog algoritma, potrebno je definisati njegove osnovne elemente. Za reprezentaciju rešenja, odnosno hromozom, prirodno se nameće sâm binarni vektor $\mathbf{x}$. Za funkciju prilagođenosti izabrali smo ukupnu vrednost izabranih predmeta ukoliko njihova ukupna masa ne premašuje nosivost ranca, a 0 u suprotnom. Za selekciju smo izabrali turnirsku, iako su mogući i drugačiji izbori. Za ukrštanje smo izabrali jednopoziciono ukrštanje. Mutacija se takođe vrši na uobičajen način. Veličina populacije jednaka je 1000, verovatnoća ukrštanja 0.8, a verovatnoća mutacije 0.01. Jedinke su inicijalizovane tako što su im svi bitovi nasumično generisani sa verovatnoćom 0.5 za oba ishoda. Politika zamene populacije je generacijska. Postupak se zaustavlja kada je dostignut zadati broj generacija. Navedeni izbor parametara i podešavanja algoritma načinjen je na osnovu isprobavanja (ne veoma sistematičnog u ovom slučaju) raznih mogućih vrednosti.

Kako bismo demonstrirali upotrebljivost genetskog algoritma, izvršili smo sledeći eksperiment. Nosivost ranca fiksirana je na 500. Razmatrano je nekoliko instanci problema ranca, koje su generisane nasumice: za svaku dimenziju problema n, vrednosti predmeta i njihove mase izabrane su nasumice iz intervala $[0, 100]$. Optimalno rešenje za svaku dimenziju pronađeno je veoma jednostavnim egzaktnim algoritmom (DFS sa bektrekingom), pri čemu je mereno i njegovo vreme izvršavanja. Za genetski algoritam mereno je vreme izvršavanja do pronalaženja optimalnog rešenja, u čemu je genetski uspeo u svakom od eksperimenata. Primetimo da za razliku od egzaktnog algoritma, genetski algoritam ne pruža garancije da će pronaći optimalno rešenje, niti može da prepozna da je dostigao optimalno rešenje (ako se to desi), te nema načina da se zaustavi tačno u tom trenutku kao u ovom eksperimentu (kada je optimalno rešenje bilo poznato unapred). Ipak, u ovom eksperimentu mereno je vreme do pronalaženja optimalnog rešenja, jer pruža neku informaciju o kvalitetu algoritma. Na slici 6.4 (levo), prikazana su pomenuta vremena u zavisnosti od dimenzije problema. Očigledno, u slučaju instanci problema veće dimenzije, genetski algoritam izvršava se drastično brže nego pomenuti egzaktni algoritam. Konkretno, za dimenziju 50, egzaktni algoritam izvršava se 3141 sekundu,[3] a genetski algoritam nalazi optimalno rešenje za svega 6 sekundi. Na istoj slici (desno) prikazan je i rast vrednosti najbolje pronađene jedinke kroz generacije za dimenziju 50. Grafik pokazuje da je većina vremena protekla pre pojavljivanja prve jedinke koja zadovoljava uslov nosivosti. Od njene pojave, optimizacija napreduje vrlo brzo. Ovo ponašanje lako je razumljivo. Za problem dimenzije 50, očekivana masa izbora koji definiše jedan nasumično generisani hromozom je 1250 (u proseku, polovina svih predmeta biće stavljena u ranac, a prosek njihovih masa je 50), što je značajno iznad ograničenja od 500, tako da nije verovatno da će u polaznoj populaciji biti jedinki koje zadovoljavaju ograničenje ukupne mase. S druge strane, u slučaju problema dimenzije 20, očekivana masa je 500, što odgovara ograničenju, pa je očekivano da će biti podjednako jedinki koje imaju i manju i veću masu. Promena inicijalizacije smanjenjem verovatnoće generisanja jedinica čini da optimizacija krene mnogo ranije i u slučaju problema dimenzije 50.

6.4.2 Vizuelizacija životnih navika i zdravstvenih stanja

Čak i uz duboku pažnju, razumevanje obimnih podataka često je teško i zamorno. Zbog toga se traga za pogodnim, sažetim načinima prezentovanja podataka. Na primer, matrica korelacije prikazuje zavisnost između različitih vrednosti: svako polje matrice sadrži vrednost *koeficijenta korelacije* između dve promenljive. Nećemo

[3] Naravno, ova razlika bila bi znatno manja u odnosu na neki napredni egzaktni algoritam za problem ranca.

Navika ili stanje	1	2	3	4	5	6	7
1 Fizička aktivnost	1.00	−0.59	0.52	−0.68	−0.83	−0.80	−0.28
2 Pušenje		1.00	−0.57	0.68	0.60	0.65	0.53
3 Zdrava ishrana			1.00	−0.65	−0.28	−0.35	−0.23
4 Gojaznost				1.00	0.67	0.71	0.46
5 Dijabetes					1.00	0.87	0.48
6 Visok krvni pritisak						1.00	0.57
7 Povišen holesterol							1.00

Tabela 6.1: Tabela koreliranosti životnih navika i zdravstvenih stanja.

Nepoznata	c_1	c_2	c_3	c_4	c_5	c_6	c_7
Vrednost iz intervala $[0, 255]$	187	61	217	78	46	38	21
Ugao	262°	85°	305°	109°	64°	53°	29°

Tabela 6.2: Jedinka koja predstavlja najbolju vizuelizaciju dobijenu genetskim algoritmom. Za svaku promenljivu c_i, data je njena vrednost u hromozomu u rasponu od 0 do 255 i odgovarajući ugao na krugu.

ulaziti u detalje ovog pojma i zadržaćemo se samo na njegovim osnovnim osobinama: koeficijent korelacije ima vrednosti između -1 i 1. Vrednost 1 znači da postoji savršena pozitivna zavisnost, vrednost -1 da postoji savršena negativna zavisnost, a vrednost 0 da nema zavisnosti.[4] Na primer, prisustvo gripa i povišena temperatura su visoko pozitivno korelisani. Pobede u međusobnim susretima dva košarkaška tima savršeno su negativno korelisane (ako je jedan tim pobedio, onda drugi tim nije pobedio). Među svim osobama rođenim 1980, visina i mesec rođenja verovatno nisu korelisani.

Tabela 6.1 prikazuje korelisanost nekih životnih navika i zdravstvenih stanja (podaci su stvarni i odnose se na veliki uzorak stanovnika Sjedinjenih Američkih Država). Na primer, navika vežbanja pozitivno je korelisana sa navikom zdrave ishrane – koeficijent korelacije jednak je 0.52.

Navedena tabela sažeto prikazuje mnoštvo podataka koji se odnose na veliki broj osoba. Ali može se otići i korak dalje i, uz izvesna pojednostavljivanja, vizuelizovati njen sadržaj. Tako će suština tabele i njene glavne poruke biti još lakši za razumevanje. Sadržaj matrice korelacije može se vizuelizovati na sledeći način: svakoj promenljivoj biće dodeljena jedna tačka na krugu, tako da promenljive koje su jače pozitivno korelisane budu međusobno što bliže, a promenljive koje su jače negativno korelisane budu međusobno što dalje. U konkretnom slučaju, time se ilustruje koje životne navike obično idu jedna sa drugom, a koje ne.

Precizirajmo sada način na koji to treba uraditi. Neka se razmatra n životnih navika i zdravstvenih stanja i neka su koeficijenti korelacije jednaki x_{ij}, za $1 \leq i, j \leq n$. Neka je c_i, za $1 \leq i \leq n$ pozicija pridružena promenljivoj i na krugu (to su nepoznate veličine koje tražimo) i neka su njene moguće vrednosti iz intervala $[0°, 360°)$. Neka je $\mathbf{c}$ vektor tih veličina. Smatraćemo da je bliskost na krugu dve promenljive jednaka kosinusu ugla između njih. Ukoliko su dve tačke na krugu jednake, onda je njihova bliskost jednaka $\cos 0° = 1$, a ukoliko su dijametralno suprotne onda je njihova bliskost jednaka $\cos 180° = -1$. Raspon vrednosti te mere jednak je rasponu vrednosti koeficijenta korelacije, pa je naš cilj da promenljive budu raspoređene na krugu tako da bliskost dve promenljive što bolje odgovara njihovom koeficijentu korelacije. Preciznije, problem se može definisati kao sledeći problem minimizacije (umesto kvadrata navedenih razlika mogle bi se koristiti njihove apsolutne vrednosti):

$$\min_{\mathbf{c}\in[0,360]^n} \sum_{i,j=1}^{n} (\cos(c_i - c_j) - x_{ij})^2$$

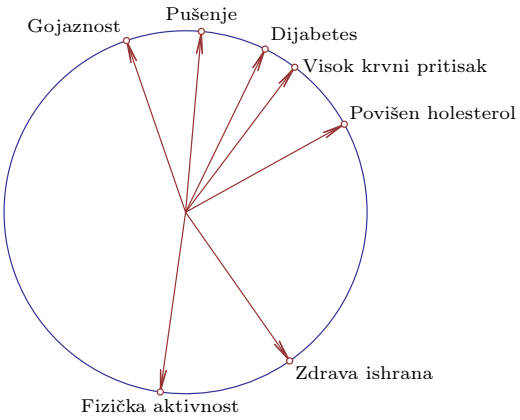
Ovaj problem može se aproksimativno rešiti primenom genetskih algoritama. U konkretnom primeru, postoji 7 promenljivih. Svaka može imati vrednosti iz intervala $[0°, 360°)$, ali taj interval možemo diskretizovati i zameniti intervalom celih brojeva $[0, 255]$ (pri čemu se 0° preslikava u 0, levi kraj intervala, a 360° u 255, desni kraj intervala).[5] Dakle, svaku od traženih vrednosti možemo predstaviti pomoću 8 bitova, pa će hromozom imati ukupno $7 \times 8 = 56$ bitova.

Genetski algoritam koristi populaciju veličine 100, verovatnoća ukrštanja je 0.6, a verovatnoća mutacije je 0.01. Korišćena je ruletska selekcija i generacijska politika zamene populacije. Algoritam se zaustavlja kada je dostignuto 10000 generacija. Jedinke su inicijalizovane generisanjem po 7 slučajnih brojeva u intervalu $[0, 255]$.

[4] Preciznije bi bilo govoriti o linearnoj zavisnosti.

[5] Zbog preslikavanja poluotvorenog u zatvoreni interval, moguća vrednost polazne promenljive je i 360°. Ovakvo preslikavanje izabrano je zbog jednostavnosti, a moglo je da bude definisano i drugačije.

Elektronska verzija (2020)

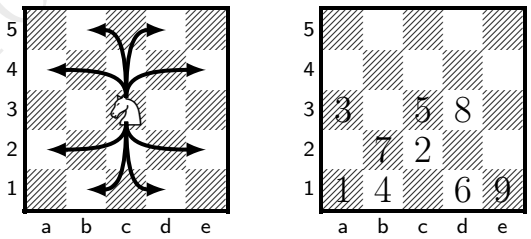
Slika 6.5: Vizuelizacija međusobnih zavisnosti životnih navika i zdravstvenih stanja.

Izbor parametara i podešavanja algoritma načinjen je nakon isprobavanja više mogućih vrednosti. Najbolje rešenje, sa vrednošću ciljne funkcije 1.23, dobijeno je u 5558. iteraciji. Najbolja jedinka data je u tabeli 6.2 i ilustrovana je slikom 6.5. Kako bismo se intuitivno uverili da ovakva ilustracija odražava informacije iz tabele korelacija, uočimo da su sve pozitivno korelisane promenljive raspoređene pod uglom manjim od 90°, a negativno korelisane pod uglom većim od 90°, osim zdrave ishrane i povišenog holesterola koji na slici deluju nekorelisano. Ipak, zanimljivo je da to i jeste najslabija korelacija u tabeli. Naravno, ne tvrdi se da je svaki zadati koeficijent korelacije između nekog para navika ili stanja jednak kosinusu odgovarajućeg dobijenog ugla, već samo da su svi koeficijenti korelacije zajedno aproksimirani izabranom reprezentacijom.

Primetimo da je u ovom problemu diskretizacijom smanjena šansa da algoritam nađe optimalno rešenje. To u ovom slučaju nije kritično, jer je glavni cilj bio intuitivno razumljiva vizuelizacija datih podataka.

6.4.3 Obilazak table skakačem

Problem obilaska table skakačem je problem pronalaženja kretanja skakača na šahovskoj tabli dimenzija $n \times n$, takvog da skakač poseti što veći broj različitih polja ali nijedno polje više puta.[6] U nastavku, pretpostavićemo da je tabla dimenzija 5×5 i da je skakač na početku u donjem levom uglu. Na slici 6.6, prikazana je jedna putanja od osam poteza koja se ne može nastaviti.

Slika 6.6: Kretanje skakača (levo) i jedna putanja skakača od osam poteza koja se ne može nastaviti (desno).

Za svako od 25 polja treba odrediti ono polje na koje je najbolje da skakač pređe. U zavisnosti od polja na kojem je, skakač može preći na dva do osam drugih polja, pa se izbor narednog polja uvek može kodirati pomoću tri binarne cifre, tj. pomoću tri bita. Skakač može napraviti najviše 24 poteza. Stoga, za potrebe primene genetskog algoritma, hromozom se može sastojati iz $24 \times 3 = 72$ bita, pri čemu svaka trojka odgovara jednom polju table i označava jedan od osam mogućih poteza sa tog polja. Očigledno, za neka polja neki od poteza koje hromozom može predstaviti neće biti legalna, ali ih svejedno dopuštamo.

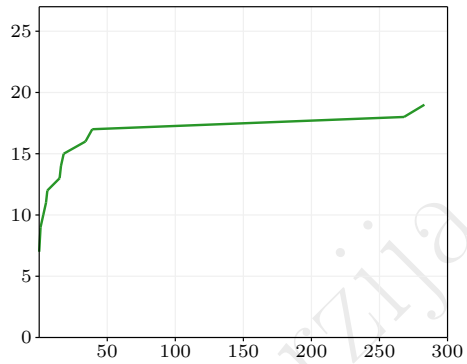
Za funkciju cilja i funkciju prilagođenosti prirodno se nameće broj skokova koje skakač može da izvede u skladu sa evaluiranim hromozomom, do skoka van table ili do skoka na već posećeno polje.

[6] Strožije postavljen problem je problem pronalaženja kretanja skakača na šahovskoj tabli kojim skakač po jednom posećuje svako polje table.

Elektronska verzija (2026)

Koristi se generacijski genetski algoritam – u svakom koraku bira se dovoljno jedinki da se generiše cela nova populacija, a potom se vrše ukrštanja i mutacije. Selekcija je jednostavna ruletska, a ukrštanje sa jednom tačkom ukrštanja. Koristi se populacija od 3000 jedinki, verovatnoća ukrštanja 0.8 i verovatnoća mutacije po hromozomu 0.05. Algoritam se zaustavlja kada je dostignuto 1000 generacija. Izbor parametara i podešavanja algoritma načinjen je nakon isprobavanja više mogućih vrednosti.

Kako ponašanje genetskog algoritma može značajno zavisiti od polazne populacije koja se slučajno generiše, može se desiti da se u različitim pokretanjima dobije različit kvalitet rešenja. Zbog toga je, u ovom primeru, rešavanje bilo vršeno 10 puta. Potom su izračunati prosečan kvalitet najboljeg rešenja i prosečna generacija u kojoj je ono nađeno. Prosečna dužina pronađene putanje je 19.1. Prosečan broj iteracija koje su bile potrebne za dostizanje najboljeg pronađenog rešenja je 326.7. Na slici 6.7, prikazana je zavisnost dužine pređene putanje za najbolju jedinku u odnosu na broj iteracija u jednom izvršavanju genetskog algoritma. Nije pronađena putanja koja obilazi sva polja. Razlog za to je što je taj problem previše težak za pravolinijski pristup koji je upotrebljen. Za njegovo puno rešavanje potrebne su dodatne, napredne tehnike. Ovaj primer ilustruje i kako genetski algoritmi u nekim problemima ne dovode nužno do optimalnog rešenja.

Slika 6.7: Zavisnost kvaliteta najbolje jedinke u populaciji od broja generacija genetskog algoritma (redni broj generacije prikazan je na x osi, vrednost najboljeg rešenja prikazana je na y osi).

Elektronska verzija (2026)

Deo II

Automatsko rasuđivanje

Elektronska verzija (2026)

Elektronska verzija (2026)

Glava 7

Rešavanje problema korišćenjem automatskog rasuđivanja

Automatsko rasuđivanje (ili automatsko rezonovanje) bavi se razvojem algoritama i programa koji mogu da rasuđuju automatski, koristeći metode matematičko-deduktivnog zaključivanja u nekim konkretnim logičkim okvirima. Mnoge podoblasti veštačke inteligencije oslanjaju se na matematičku logiku i na automatsko rasuđivanje. Ove tehnike koristimo kada je potrebno netrivijalno rigorozno zaključivanje. Tu spadaju i problemi u okviru kojih je potrebno dokazati da neko tvrđenje važi za sve moguće objekte koji zadovoljavaju neke preduslove, kao i problemi u okviru kojih je potrebno dokazati da postoje objekti za koje neko tvrđenje važi.

U algoritmima za logičko zaključivanje često je neki korak zaključivanja moguće sprovesti na više različitih načina, ali nije precizirano koji od tih načina treba da se izabere. Naime, bez obzira na načinjeni izbor, izvedeni zaključci su uvek ispravni. Međutim, neki putevi do istog zaključka mogu da budu znatno kraći od drugih i tada je proces automatskog rasuđivanja znatno efikasniji. Ovo pokazuje da je i u logičkom rasuđivanju jedan od centralnih problema problem usmeravanja pretrage.

Logičkih okvira ima mnogo i pojedinačno su pogodni za opisivanje raznovrsnih teorija i praktičnih problema: iskazna logika, logika prvog reda, logika višeg reda, fazi logika, modalna logika, temporalna logika, deontičke logike, itd. Zbog ograničenosti prostora, mi ćemo se u nastavku baviti samo iskaznom logikom i logikom prvog reda.

Primer 7.1

Popularna igra „sudoku“ (za jednog igrača) igra se na sledeći način. Data je tabela koja se sastoji od devet kolona i devet vrsta. Polja su dodatno grupisana u 9 kvadrata od po 9 polja. Na početku neka polja sadrže brojeve i zadatak je popuniti čitavu tabelu tako da važe sledeći uslovi:

- Svako polje sadrži neki broj između 1 i 9;
- Svaka vrsta sadrži sve brojeve između 1 i 9;
- Svaka kolona sadrži sve brojeve između 1 i 9;
- Svaki mali kvadrat sadrži sve brojeve između 1 i 9.

Iz navedenih uslova jednostavno sledi da ni u jednoj koloni, vrsti niti malom kvadratu ne postoji broj koji se pojavljuje dva puta. Naredna slika prikazuje jedan rešeni sudoku (krupnijim ciframa prikazani su unapred zadati brojevi, sitnijim brojevi koji čine rešenje).

8	2	7	1	5	4	3	9	6
9	6	5	3	2	7	1	4	8
3	4	1	6	8	9	7	5	2
5	9	3	4	6	8	2	7	1
4	7	2	5	1	3	6	8	9
6	1	8	9	7	2	4	3	5
7	8	6	2	3	5	9	1	4
1	5	4	7	9	6	8	2	3
2	3	9	8	4	1	5	6	7

Kako svako polje ima jednu od vrednosti iz konačnog skupa, ovaj zadatak u principu može biti rešen sistematičnim ispitivanjem svih mogućnosti. Ipak, broj svih mogućnosti toliko je veliki (maksimalno 9^{81}), da to rešenje nije praktično primenljivo ni za računar, a kamoli za čoveka. Zato rešavanje zahteva neko netrivijalno rasuđivanje. U toku procesa rešavanja, za neka polja može se jednoznačno odrediti vrednost, tj. može se *zaključiti*, *dokazati* da nema drugih mogućnosti. Slično, za neka polja broj mogućnosti može da se svede samo na dve ili samo na tri, itd. Takvim zaključivanjem prostor pretrage značajno se smanjuje i uspešno rešavanje postaje moguće. Sredstva automatskog rasuđivanja mogu da se koriste za donošenje pojedinačnih odluka u fazi rešavanja ili za rešavanje celokupnog problema.

Primer 7.2

Zna se da je otac neke osobe predak te osobe. Zna se i da je predak pretka neke osobe i sâm predak te osobe. Potrebno je dokazati da je otac Aninog oca Anin predak.
Primetimo da se u ovom zadatku govori o porodičnim odnosima nad skupom ljudi (koji je ogroman ili se može smatrati beskonačnim), te je potrebno rasuđivanje koje suštinski prevazilazi ispitivanje nekog konačnog skupa mogućnosti (iako se nekad može svesti na to).

Primer 7.3

Pretpostavimo da je pitanje da li može doći do greške u izvršavanju narednog koda:

```
int f(int y)
{
    int i, x = 1;
    for (int i = 0; i < y; i++)
        x += 2*y;
    return 1000 / x;
}
```

Jedina naredba u kojoj može doći do greške u fazi izvršavanja je naredba `return`, u okviru koje se računa vrednost izraza primenom operacije deljenja. Do greške može doći ako je `x` jednako 0. Može se dokazati da `x` ni u kom slučaju ne može biti jednako 0 i to zahteva neko netrivijalno rasuđivanje. Postoje algoritmi koji omogućavaju automatsko dokazivanje ovakvih tvrđenja.

Primeri primena automatskog rasuđivanja. Tehnike automatskog rasuđivanja koriste se u razvoju matematičkih teorija, u problemima raspoređivanja, u verifikaciji softvera i hardvera i drugde.

Raspored utakmica za špansku fudbalsku ligu, više godina pravljen je korišćenjem namenskih programa za rasuđivanje u iskaznoj logici. I mnogi drugi problemi raspoređivanja rešavani su na sličan način.

Godine 1996. program Otter/EQP zasnovan na metodu rezolucije, nakon osam dana rada, automatski je dokazao hipotezu otvorenu oko šezdeset godina ranije i do tada nedokazanu: svaka Robinsova algebra je Bulova. Tu vest preneli su tada gotovo svi svetski mediji kao vest o značajnoj prekretnici – polje matematičkih otkrića, rezervisano do tada samo za ljude, počeli su da osvajaju i računari.

Formalne metode su oblast računarstva koja se bavi specifikovanjem, razvojem i verifikacijom softverskih i hardverskih sistema. U okviru ovih metoda, analize zasnovane na matematičkoj logici imaju zadatak da obezbede pouzdanost sistema koji se razvijaju. Ključnu ulogu u formalnim metodama imaju logika i automatsko rasuđivanje. Sistem kontrola leta u Ujedinjenom Kraljevstvu i linije pariskog metroa bez vozača, na primer, razvijeni su i verifikovani formalnim metodama.

Namenski programi za rasuđivanje u specijalizovanim teorijama kao što je, na primer, linearna aritmetika, zovu se SMT rešavači i intenzivno se koriste u verifikaciji sofvera i hardvera – testiranju i dokazivanju njegove ispravnosti, ali i u sintezi programa. Jedan od najznačajnijih rešavača je Z3, kompanije Microsoft.

Faze rešavanja problema korišćenjem automatskog rasuđivanja. Tôk rešavanja problema korišćenjem automatskog rasuđivanja često obuhvata sledeće osnovne faze:

- modelovanje problema;
- rešavanje problema opisanog u matematičkim terminima;
- interpretiranje i analiza rešenja.

U navedeni opšti okvir ulaze problemi koji se formulišu tako da ih neki pogodan rešavač/dokazivač može rešiti. Navedene faze treba shvatiti uslovno, jer postoje i problemi čije rešavanje može da se razlikuje. Na primer, zadatak može biti i razvoj samog rešavača/dokazivača za neku klasu logičkih problema i tada proces rešavanja može da bude drugačiji.

7.1 Modelovanje problema

Modelovanje problema predstavlja formulisanje problema precizno, u matematičkim terminima, korišćenjem pogodnog logičkog okvira.

Potrebno je najpre utvrditi vrstu osnovnih objekata i nepoznatih veličina u problemu. Na primer, to mogu biti jednostavni iskazi (poznati i nepoznati), celi brojevi i slično. Onda treba opisati uslove koji moraju da važe za objekte opisane u problemu.

U nekom logičkom okviru ne mogu da se izraze neki uslovi, pa u fazi modelovanja biramo i pogodni logički okvir, na primer – iskaznu logiku (glava 8) ili logiku prvog reda (glava 9). Dalje, u okviru kao što je logika prvog reda, mogu se opisati teorije pogodne za opisivanje raznovrsnih struktura i njihovih svojstava. Postoje, na primer, teorije koje opisuju realne brojeve, teorije koje opisuju cele brojeve fiksne širine i tako dalje.

Primer 7.4

Šef protokola na jednom dvoru treba da organizuje bal za predstavnike ambasada. Kralj traži da na bal bude pozvan Peru ili da ne bude pozvan Katar (Qatar). Kraljica zahteva da budu pozvani Katar ili Rumunija (ili i Katar i Rumunija). Princ zahteva da ne bude pozvan Peru ili da ne bude pozvana Rumunija (ili da ne budu pozvani ni Peru ni Rumunija). Da li je moguće organizovati bal tako da su zadovoljeni zahtevi svih članova kraljevske porodice?

Navedeni problem potrebno je najpre modelovati na neki precizan način. Iskaz, tvrdnju „na bal će doći ambasador Perua“ označićemo sa p, iskaz „na bal će doći ambasador Katara“ označićemo sa q, a iskaz „na bal će doći ambasador Rumunije“ sa r. Uslov koji postavlja kralj, onda glasi „važi p ili ne važi q“ ili kraće zapisano „p ili ne q“. Uslov koji postavlja kraljica glasi „q ili r“. Uslov koji postavlja princ glasi „ne p ili ne r“.

Sva navedena ograničenja, svi ovi iskazi, zajedno čine novi, komplikovaniji iskaz koji možemo da zapišemo na sledeći način:

„(p ili ne q) i (q ili r) i (ne p ili ne r)“

Ovaj složeni iskaz predstavlja precizan zapis problema. Potrebno je proveriti da li polazni iskazi p, q i r mogu da imaju konkretne vrednosti *tačno* ili *netačno* takve da složeni iskaz ima vrednost *tačno*. Da bi se taj problem rešio potrebno je precizno definisati i na koji način se složenim iskazima pridružuje vrednost *tačno* ili *netačno* ukoliko je poznato koje vrednosti su pridružene polaznim iskazima.

Primer 7.5

U primeru 7.1, osnovnim objektima mogu se smatrati celi brojevi koji čine vrednosti polja tabele. Na primer, promenljiva x_{12} može da označava vrednost polja $(1, 2)$.

Osnovni iskazi mogu da budu iskazi koji opisuju sadržaj pojedinačnih polja. Jedan takav iskaz je „polje

Radna verzija (2026)

$(1, 2)$ sadrži vrednost 5“ ili, kraće, „$x_{12} = 5$“. Osnovni iskazi mogu da budu i „$x_{12} \neq 3$“, „$1 \leq x_{12}$“, „$x_{12} \leq 9$“ i slično. Na ovaj način, možemo uvesti veliki broj osnovnih iskaza od kojih će u konačnom rešenju neki biti tačni a neki netačni.
Problem opisuju uslovi (tj. ograničenja) koji moraju da važe nad osnovnim iskazima, poput „ako važi $x_{23} = 4$, onda važi $x_{24} \neq 4$“. Kao polazne pretpostavke treba uvesti iskaze o zadatim poljima, na primer „$x_{19} = 2$“.

Primer 7.6

Date su sledeće tvrdnje: „svaki čovek je smrtan“, „Sokrat je čovek“. Pitanje je da li se iz ovih tvrdnji može utvrditi da je tačno i „Sokrat je smrtan“.
Tvrdnju da je x čovek zapišimo kao „x je čovek“ a tvrdnju da je x smrtan zapišimo kao „x je smrtan“. Tvrdnju „svaki čovek je smrtan“ zapišimo „za svako x važi: ako (x je čovek) onda (x je smrtan)“. Zadato tvrđenje onda (pomalo rogobatno u odnosu na svakodnevni jezik) glasi: „ako (za svako x važi: ako (x je čovek) onda (x je smrtan)) i (Sokrat je čovek) onda (Sokrat je smrtan)“.
Ključna razlika u odnosu na primer 7.4 je to što navedeni iskazi (pa i složene tvrdnje) zavise od nekog parametra x. To sugeriše da će logički okvir potreban za rešavanje ovog problema morati da bude izražajniji od logičkog okvira za primer 7.4.
Prethodne tvrdnje još uvek nisu zapisana u preciznim logičkim terminima ali to i neće biti urađeno u ovom primeru.

Primer 7.7

U primeru 7.2, osobe (koje nisu konkretne) možemo označiti latiničnim slovima x, y, z, ... Ana je konkretna osoba, pa ćemo je označiti baš tako. Zadata znanja o porodičnim odnosima možemo onda da formulišemo na sledeći način:

- „za proizvoljne tri osobe x, y, z važi: ako je x predak od y i y je predak od z, onda je x predak od z“
- „za proizvoljnu osobu x važi: otac osobe x je predak osobe x“

dok je tvrđenje koje treba dokazati:

- „otac oca osobe *Ana* je predak osobe *Ana*.“

Prethodna formulacija još nije zapisana u preciznim logičkim terminima i stoga modelovanje još nije završeno. Jedan formalni jezik u kojem se prethodne tvrdnje mogu zapisati je jezik logike prvog reda (koji će tek kasnije biti precizno uveden). Neka $predak(x, y)$ označava tvrdnju da je osoba x predak osobe y (koja može biti tačna ili netačna za konkretne osobe) i neka $otac(x)$ označava oca osobe x. Ukoliko $\Rightarrow$ označava implikaciju, $\wedge$ konjunkciju, a univerzalni kvantifikator $\forall x$ označava da prateća tvrdnja važi za svako x, onda se prethodna pravila mogu na jeziku logike prvog reda zapisati na sledeći način:

- $\forall x \forall y \forall z (predak(x, y) \wedge predak(y, z) \Rightarrow predak(x, z))$
- $\forall u (predak(otac(u), u))$

a tvrđenje koje treba dokazati:

- $predak(otac(otac(Ana)), Ana)$

Primer 7.8

U primeru 7.3, programske promenljive možemo modelovati celim brojevima ili brojevima fiksne širine, takozvanim bitvektorima.
Neka programska promenljiva `x` bude modelovana promenljivom x koja ima celobrojne vrednosti. Preciznije, kako se vrednosti programske promenljive `x` menjaju tokom izvršavanja programa, njoj neće odgovarati jedna promenljiva x, nego niz promenljivih $x_0, x_1, x_2, x_3, \ldots$ Slično, neka programskoj promenljivoj `y` odgo-

vara promenljiva y koja ima celobrojne vrednosti (y se ne menja tokom izvršavanja programa, pa možemo da je modelujemo jednom promenljivom). Važe sledeći uslovi: „$x_0 = 1$", „$x_{i+1} = x_i + 2y$", za svako $i \geq 0$. Ukoliko za modelovanje koristimo cele brojeve, a želimo da rad datog programa modelujemo precizno, u navedenim uslovima trebalo bi dodati računanje po modulu (koje odgovara izračunavanju na računaru). Odsustvo greške u navedenom programu modelujemo uslovom „izraz `1000 / x` je u datom programu uvek definisan", tj. uslovom „promenljiva `x` nikad nema vrednost 0". U terminima uvedenih promenljivih ovaj uslov glasi: „$x_i = 0$" ne važi ni za jednu vrednost $i \geq 0$.

7.2 Rešavanje problema

U fazi rešavanja, traži se rešenje matematički formulisanog problema, korišćenjem pogodnih metoda zaključivanja. Metode za automatsko rasuđivanje (za logički formulisane probleme) razvijaju se uspešno već više od šezdeset godina.

Primer 7.9

Ispitivanje da li, pod nekim uslovima, složeni iskaz iz primera 7.4 može biti tačan, može se sprovesti tako što bi bile ispitane vrednosti složenog iskaza za sve moguće vrednosti pridružene iskazima p, q i r. Tih iskaza ima tri, za svaki postoje dve mogućnosti – tačno i netačno, pa ukupno ima 2^3 mogućnosti koje treba ispitati.

Primer 7.10

Ako se za rešavanje sudokua koriste iskazi oblika „$x_{ij} = k$" (primer 7.5), onda postoji ukupno $81 \cdot 9$ takvih iskaza i $2^{81 \cdot 9}$ mogućnosti koje treba ispitati. Međutim, umesto takvog naivnog pristupa, u praksi se koriste pristupi koji slične analize sprovode daleko efikasnije. Na primer, ako smo pretpostavili da je p tačno, onda je čitav uslov „p ili ne q" tačan i nema potrebe da razmatramo mogućnosti za q. Slično, ako smo pretpostavili da je p netačno, onda je i čitav uslov „p i q" netačan, nezavisno od vrednosti q.

Primer 7.11

Ispitivanje da li je tačno tvrđenje iz primera 7.6 može se sprovesti na sledeći način: pošto za svako x važi „ako (x je čovek) onda (x je smrtan)", važi i kada je x upravo Sokrat, tj. važi „ako (Sokrat je čovek) onda (Sokrat je smrtan)". Odatle i iz „Sokrat je čovek", primenom pravila *modus ponens* (iz A i $A \Rightarrow B$ sledi B) sledi „Sokrat je smrtan", pa važi dato tvrđenje.

Primer 7.12

Postoji mnoštvo metoda kojima se može dokazati da je neko tvrđenje B posledica skupa tvrđenja $\{A_1, \ldots A_n\}$. Mnogi od njih zasnivaju se na uzastopnoj primeni *pravila izvođenja* kojima se od postojećih formula dobijaju nove. Na primer, primenom *pravila rezolucije* može se dobiti sledeće izvođenje:

$$\frac{otac(Aleksa, y) \Rightarrow roditelj(Aleksa, y) \quad roditelj(x, Branko) \Rightarrow predak(x, Branko)}{otac(Aleksa, Branko) \Rightarrow predak(Aleksa, Branko)}$$

U navedenom izvođenju promenljiva x je zamenjena sa $Aleksa$, a promenljiva y sa $Branko$, čime je omogućeno da se veza dve implikacije skrati na jednu.

Primer 7.13

U primeru 7.3, potrebno je dokazati da iz uslova „$x_0 = 1$" i „$x_{i+1} = x_i + 2y$", za svako $i \geq 0$ sledi da „$x_i = 0$" ne važi ni za jednu vrednost $i \geq 0$. Navedeno tvrđenje možemo dokazati za bilo koju konkretnu vrednost i, višestrukom primenom tvrđenja „ako je x_i neparan broj, onda je i $x_{i+1} = x_i + 2y$ neparan broj". To se može dokazati u teoriji koja opisuje cele brojeve ili cele brojeve fiksne širine (i sabiranje nad njima).

Međutim, ukoliko želimo da dokažemo da „$x_i = 0$“ ne važi ni za jednu vrednost $i \geq 0$, onda naš logički okvir treba da uključuje i princip matematičke indukcije. Postoje algoritmi za automatsko rasuđivanje i za takve logičke okvire.

Navedeni procesi zaključivanja opisani su neformalno i grubo, ali služe kao motivacija za stroga pravila zaključivanja u iskaznoj logici i logici prvog reda i njihovo automatizovanje.

7.3 Interpretiranje i analiza rešenja

Dobijeno rešenje matematički formulisanog problema potrebno je formulisati u terminima početnog problema i potrebno je razumeti svojstva dobijenog rešenja. Na primer, ako se rešavanjem primera 7.4 dobije da p mora biti tačno, to znači da na bal treba da dođe ambasador Perua.

Zaključci koji se dobijaju procesom rešavanja su nesumnjivi, oni ne mogu biti pogrešni (sem ako je neispravan program koji sprovodi rasuđivanje). U tom smislu nikakva analiza, niti evaluacija tačnosti dobijenih zaključaka nije potrebna. Međutim, često su potrebni dodatna analiza i objašnjenje dobijenog rešenja u zavisnosti od izabranog modelovanja. Na primer, dva različita načina modelovanja opisana u primeru 7.8 nisu ekvivalentna: zaista, kod celih brojeva nema prekoračenja, a kod celih brojeva fiksne širine – ima. Rasuđivanje u domenu celih brojeva može da bude efikasnije, ali je rasuđivanje u domenu brojeva fiksne širine preciznije i vernije opisuje programske promenljive. Dakle, ukoliko smo se odlučili za modelovanje koje omogućava efikasno automatsko zaključivanje, ali ne modeluje zadati problem verno, treba znati za koje instance problema se rezultat faze rešavanja odnosi neposredno na polazni zadatak.

Pored navedenog, nekad je potrebno tumačiti i neuspeh faze rešavanja. Ako neki sistem ne uspe da dokaže tvrđenje S, u nekim slučajevima to može da znači da S zaista nije tačno, a u nekim slučajevima može da bude posledica činjenice da korišćeni sistem nije u stanju da dokaže sva moguća tačna tvrđenja (dakle, moguće je da je S tačno, ali naš sistem to ne može da dokaže). Nekada se ne može razlučiti (čak i ako poznajemo algoritam rasuđivanja) između ta dva: nekada ako sistem prijavi da nije dokazao S, to još ne znači da S nije tačno.

Najvažnija opšta svojstva koje algoritmi za rasuđivanje mogu da imaju su sledeća:

Potpunost je svojstvo koje kaže da je algoritam u stanju da dokaže svako tvrđenje iz svog domena koje je dokazivo (pre ili kasnije, nekada je za to potrebno veoma dugo vreme).

Saglasnost je svojstvo koje kaže da ako algoritam tvrdi da je neko tvrđenje (iz njegovog domena) tačno, onda ono zaista jeste tačno.

Potpunost je svakako poželjna osobina, a saglasnost je neophodna (kako bi zaključci koje donose algoritmi bili nesumnjivi).

Moć nekih algoritama logičkog rasuđivanja ograničena je sâmom prirodom problema koji se rešavaju. Za *problem odlučivanja*, tj. za problem koji zahteva odgovor „da“ ili „ne“, kažemo da je *odlučiv* ako postoji algoritam koji može da reši svaku njegovu instancu, a algoritam sa takvim svojstvom zovemo *procedura odlučivanja*. Na primer, neki problem raspoređivanja je *odlučiv* ako postoji algoritam koji za svaku instancu tog problema može da utvrdi da li traženi raspored postoji ili ne. I mnogi problemi rasuđivanja su problemi odlučivanja, pa se ove definicije odnose i na njih. Na primer, odlučiv je problem SAT (eng. *satisfiability problem*) – problem ispitivanja iskazne zadovoljivosti. Mnogi važni problemi logičkog rasuđivanja nisu odlučivi, tj. oni su *neodlučivi*. Za takve probleme moramo biti spremni da nećemo moći da dobijemo rešenje za proizvoljnu ulaznu instancu. Moguće je razviti samo algoritam koji primenom nekakvih heuristika može da reši neke instance problema. Postoje i *poluodlučivi problemi*: oni nisu odlučivi ali za njih mogu da postoje algoritmi koji uspešno mogu da reše problem za sve instance za koje je odgovor „da“. Takav algoritam zovemo *procedura poluodlučivanja*. Za instance za koje je ispravan odgovor „ne“, procedura poluodlučivanja vraća odgovor „ne“ ili se ne zaustavlja. Poluodlučiv je, na primer, problem zaustavljanja (eng. *halting problem*) – problem ispitivanja da li se dati program zaustavlja za datu ulaznu vrednost. I mnogi važni problemi logičkog rasuđivanja su poluodlučivi. Na primer, poluodlučiv je problem ispitivanja valjanosti u logici prvog reda.

Pored navedenih pitanja, za algoritme rasuđivanja, kao i za skoro sve druge vrste algoritama važna su pitanja vremenske i prostorne složenosti (najgoreg i prosečnog slučaja).

Elektronska verzija (autor)

Glava 8

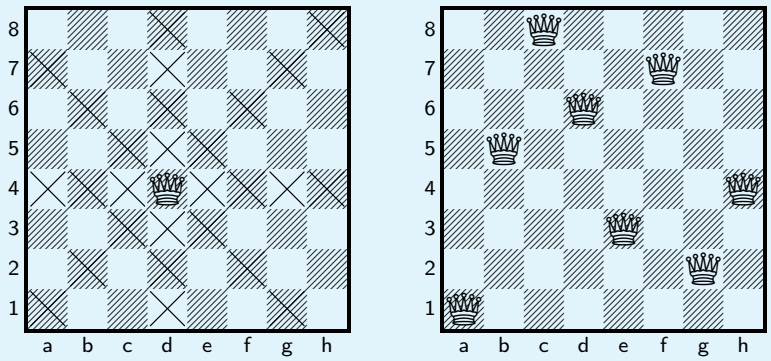
Automatsko rasuđivanje u iskaznoj logici

U iskaznoj logici (eng. *propositional logic*) kao osnovni objekti razmatraju se jednostavni, elementarni iskazi, tvrdnje, tvrđenja (na primer „Ana je zubar“). Iskazi mogu biti kombinovani u složenije iskaze logičkim veznicima (na primer „Ana je zubar i Ana živi u Beogradu“). Iskazna logika ima svoju sintaksu (koja opisuje njen jezik) i svoju semantiku (koja definiše istinitosnu vrednost iskaza). Centralni problemi u iskaznoj logici su ispitivanje da li je data iskazna formula *valjana* (*tautologija*) tj. da li je tačna za sve moguće istinitosne vrednosti elementarnih iskaza od kojih je sačinjena (na primer tvrđenje „Ana je zubar ili Ana nije zubar“ je uvek tačno – i ako je tvrđenje „Ana je zubar“ tačno i ako je netačno), kao i ispitivanje da li je data iskazna formula *zadovoljiva*, tj. da li je tačna za neke istinitosne vrednosti elementarnih iskaza od kojih je sačinjena (na primer tvrđenje „Ana je zubar i Ana živi u Beogradu“ može, mada ne mora biti tačno). Problem ispitivanja zadovoljivosti formule u KNF obliku poznat je kao problem SAT i on je centralni predstavnik klase NP-kompletnih problema. Postoji više metoda za ispitivanje valjanosti i zadovoljivosti.

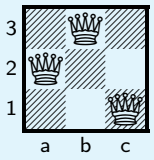
Iskazna logika dovoljno je izražajna za opisivanje raznovrsnih problema, uključujući mnoge praktične probleme, kao što su, na primer, problemi raspoređivanja ili dizajniranje kombinatornih kola. Iskazna logika posebno je pogodna za opisivanje problema nad konačnim domenima. Naime, svaki objekat koji može imati konačan broj stanja može se opisati konačnim brojem iskaznih promenljivih: ako je broj mogućih stanja 2^n, onda je dovoljno koristiti n iskaznih promenljivih. Svi brojevi zapisani u računaru zapisani su bitovima, pa se i svi ti brojevi mogu modelovati iskaznim promenljivim: koliko bitova, toliko iskaznih promenljivih. Sabiranje celih brojeva (kao i mnoge druge operacije) onda može da se opiše u terminima iskazne logike. Slično važi i za mnoge druge vrste podataka i mnoge vrste problema. Sa tako velikom izražajnom snagom i velikim brojem raznolikih primena, iskazna logika i rešavači za iskaznu logiku često se smatraju „švajcarskim nožićem“ savremenog računarstva, a posebno – veštačke inteligencije.

Primer 8.1

Razmotrimo, za ilustraciju rešavanja primenom logike, problem „n dama” (opisan ukratko u primeru 3.4 i rešavan u poglavlju 8.4.3). Cilj je rasporediti n dama na šahovskoj tabli dimenzija $n \times n$ tako da se nikoje dve dame ne napadaju. Na narednoj slici prikazano je kretanje dame i jedno rešenje problema za $n = 8$.

Jednostavnosti radi, u nastavku ćemo razmatrati problem dimenzije 3, za koji je jedno neispravno raspoređivanje tri dame (raspoređivanje koje ne čini rešenje) prikazano na narednoj slici.

Uslovi koje ispravno raspoređivanje treba da zadovolji su:

- na nekom od polja $a1$, $a2$, $a3$ nalazi se dama.
- na nekom od polja $b1$, $b2$, $b3$ nalazi se dama.
- na nekom od polja $c1$, $c2$, $c3$ nalazi se dama.
- ako je neka dama na polju $a1$, onda na polju $a2$ ne može da bude dama.
- ako je neka dama na polju $a1$, onda na polju $a3$ ne može da bude dama.
- ako je neka dama na polju $a2$, onda na polju $a1$ ne može da bude dama.
- ako je neka dama na polju $a2$, onda na polju $a3$ ne može da bude dama.
- ako je neka dama na polju $a3$, onda na polju $a1$ ne može da bude dama.
- ako je neka dama na polju $a3$, onda na polju $a2$ ne može da bude dama.
- ...
- ako je neka dama na polju $a2$, onda na polju $b3$ ne može da bude dama.
- ako je neka dama na polju $b3$, onda na polju $a2$ ne može da bude dama.
- ako je neka dama na polju $b1$, onda na polju $c2$ ne može da bude dama.
- ako je neka dama na polju $c2$, onda na polju $b1$ ne može da bude dama.

Navedeni uslovi zavise od iskaza oblika „na polju ?? nalazi se dama“. Označimo sa p_{a1} iskaz „na polju $a1$ nalazi se dama“, sa p_{a2} iskaz „na polju $a2$ nalazi se dama“, ..., sa p_{c3} iskaz „na polju $c3$ nalazi se dama“. Onda navedeni uslovi mogu da se zapišu kraće:

- p_{a1} ili p_{a2} ili p_{a3}.
- p_{b1} ili p_{b2} ili p_{b3}.
- p_{c1} ili p_{c2} ili p_{c3}.
- ako je p_{a1}, onda nije p_{a2}.
- ako je p_{a1}, onda nije p_{a3}.
- ako je p_{a2}, onda nije p_{a1}.
- ako je p_{a2}, onda nije p_{a3}.
- ako je p_{a3}, onda nije p_{a1}.
- ako je p_{a3}, onda nije p_{a2}.
- ...
- ako je p_{a2}, onda nije p_{b3}.
- ako je p_{b3}, onda nije p_{a2}.
- ako je p_{b1}, onda nije p_{c2}.
- ako je p_{c2}, onda nije p_{b1}.

Ovim su, od jednostavnih iskaza, konstruisani složeniji. Svi navedeni složeni iskazi zajedno čine još složeniji iskaz – iskaz koji sadrži sve uslove zadatka. Sintaksa iskazne logike govori o pravilima po kojim se od elementarnih iskaza mogu konstruisati složeniji, to jest, o pravilima za konstruisanje ispravnih iskaznih formula.
Svaki od jednostavnih iskaza kao što je p_{a1} može biti tačan ili netačan. U zavisnosti od toga, može se odrediti istinitosna vrednost složenijih iskaza. Na primer, ako je p_{a1} tačno, a p_{a2} netačno, onda je tačno i „ako je p_{a1}, onda nije p_{a2}“. Semantika iskazne logike govori o tome kako se složenim iskazima (to jest, iskaznim formulama) određuje istinitosna vrednost na osnovu istinitosnih vrednosti elementarnih iskaza.
Pošto je u fazi rešavanja problema vrednost iskaza kao što je p_{a1} nepoznata i pošto on može biti tačan ili netačan, p_{a1} ćemo zvati i iskazna promenljiva.
Sâmo rešavanje ovako modelovanog problema „n dama” može se svesti na rešavanje sledećeg problema: odrediti istinitosne vrednosti elementarnih iskaza p_{a1}, $p_{a2}, \ldots, p_{c3}$, takve da svi navedeni uslovi budu ispunjeni (to jest, da svi odgovarajući iskazi imaju istinitosnu vrednost tačno). Može se postaviti pitanje da li takve istinitosne vrednosti uopšte postoje, tj. da li početni problem uopšte ima rešenja (a ako ima – mogu se tražiti sva rešenja). Pitanje da li uopšte postoji rešenje može se rešiti razmatranjem svih mogućih varijacija vrednosti za p_{a1}, $p_{a2}, \ldots, p_{c3}$. Takvih varijacija ima $2^9 = 512$ i razmatranje svih je naporno i nepraktično. Postoje i metode koje ne razmatraju sve mogućnosti i postojanje rešenja mogu obično da ispitaju znatno efikasnije.
U kontekstu navedenih ograničenja, mogu se izvesti i neki zaključci. Na primer, ako važi p_{a1} onda važi p_{b2} ili p_{b3}. Ovakvi zaključci mogu se dobiti različitim pristupima, a mogu se koristiti za ubrzavanje traganja za rešenjem.

8.1 Sintaksa i semantika iskazne logike

Sintaksa iskazne logike govori o njenom *jeziku* — o skupu njenih (ispravno formiranih) formula i ne razmatra njihovo značenje i njihove (moguće) istinitosne vrednosti. Semantika iskazne logike definiše značenje, tj. tačnost iskaznih formula. Tačnost jedne iskazne formule definiše se na osnovu tačnosti elementarnih iskaza od kojih je ona sačinjena.

8.1.1 Sintaksa iskazne logike

Skup iskaznih formula obično se definiše za fiksiran, prebrojiv skup *iskaznih promenljivih* (*iskaznih varijabli*) ili *iskaznih slova* P, dve logičke konstante — $\top$ (*te*) i $\bot$ (*nete*), kao i konačan skup osnovnih logičkih (tj. bulovskih) veznika: unarnog — *negacija* i binarnih — *konjunkcija*, *disjunkcija*, *implikacija*, *ekvivalencija*.

Definicija 8.1 — Skup iskaznih formula

- Iskazne promenljive (elementi skupa P) i logičke konstante su iskazne formule;
- Ako su A i B iskazne formule, onda su iskazne formule i objekti dobijeni kombinovanjem ovih formula logičkim veznicima;
- Iskazne formule mogu biti dobijene samo na navedene načine.

Uobičajeno je da se formule zapisuju u vidu nizova simbola i da se negacija zapisuje kao $\neg$, konjunkcija kao $\wedge$, disjunkcija kao $\vee$, implikacija kao $\Rightarrow$ i ekvivalencija kao $\Leftrightarrow$. U takvom zapisu, ako su A i B iskazne formule, onda su iskazne formule i $(\neg A)$, $(A \wedge B)$, $(A \vee B)$, $(A \Rightarrow B)$ i $(A \Leftrightarrow B)$. Na primer, zapis $(A \wedge \top)$ čitamo „A i te“. U ovakvom zapisu, neophodno je koristiti zagrade kako bi se izbegla višesmislenost. Da bi se izbeglo korišćenje velikog broja zagrada, obično se izostavljaju spoljne zagrade i podrazumeva se sledeći prioritet veznika (od višeg ka nižem): $\neg$, $\wedge$, $\vee$, $\Rightarrow$, $\Leftrightarrow$.
Elemente skupa P i logičke konstante zovemo *atomičkim iskaznim formulama*. *Literal* je iskazna formula koja je ili atomička iskazna formula ili negacija atomičke iskazne formule.
Ako su dve iskazne formule A i B identične, onda to zapisujemo $A = B$, a inače pišemo $A \neq B$.
Elementi skupa P obično se označavaju malim latiničnim slovima (eventualno sa indeksima). Iskazne formule obično se označavaju velikim latiničnim slovima (eventualno sa indeksima). Skupovi iskaznih formula obično se označavaju velikim slovima grčkog alfabeta (eventualno sa indeksima).

Primer 8.2

Uslovi iz primera 8.1 mogli bi da se zapišu kao iskazne formule nad skupom iskaznih promenljivih $\{p_{a1}, p_{a2}, \ldots, p_{c3}\}$. Na primer, uslov „na nekom od polja $a1$, $a2$, $a3$ nalazi se dama", tj. uslov „p_{a1} ili p_{a2} ili p_{a3}" može da se zapiše kao $p_{a1} \vee p_{a2} \vee p_{a3}$. Analogno zapisujemo i preostale uslove:

- $p_{b1} \vee p_{b2} \vee p_{b3}$.
- $p_{c1} \vee p_{c2} \vee p_{c3}$.
- $p_{a1} \Rightarrow \neg p_{a2}$.
- $p_{a1} \Rightarrow \neg p_{a3}$.
- $p_{a2} \Rightarrow \neg p_{a1}$.
- $\ldots$
- $p_{c2} \Rightarrow \neg p_{b1}$.

Ako iskazne formule zamišljamo u vidu stabla (ili ih predstavljamo u računarskom programu u vidu stabla), onda svakom podstablu stabla koje odgovara nekoj iskaznoj formuli takođe odgovara iskazna formula. Sve te formule zovemo *potformulama* (eng. *subformulae*) formule koja odgovara korenu stabla. Skup potformula jedne formule može se, preciznije, definisati na sledeći način.

Definicija 8.2 — Skup potformula

Skup potformula formule A definisan je na sledeći način:

- svaka iskazna formula A je potformula sâma sebi;
- ako je A jednako $\neg B$, onda je svaka potformula formule B istovremeno i potformula formule A. Ako je A jednako $B \wedge C$, $B \vee C$, $B \Rightarrow C$ ili $B \Leftrightarrow C$, onda je svaka potformula formule B i svaka potformula formule C istovremeno i potformula formule A;
- Potformule formule A su samo formule opisane prethodnim stavkama.

Primer 8.3

Skup potformula formule $(p \Rightarrow q) \vee r$ je $\{p, q, r, p \Rightarrow q, (p \Rightarrow q) \vee r\}$.

Na različite načine može se definisati *složenost* iskaznih formula. Na primer, složenost može biti definisana kao dubina stabla koje odgovara formuli ili kao broj logičkih vezika koje formula sadrži.

Često je potrebno jedan deo iskazne formule zameniti nekom drugom iskaznom formulom. Pojam zamene precizno uvodi naredna definicija.

Definicija 8.3 — Zamena

Rezultat *zamene (supstitucije)* svih pojavljivanja iskazne formule C u iskaznoj formuli A iskaznom formulom D označavamo sa $A[C \mapsto D]$. Ta zamena definiše se na sledeći način:

- ako važi $A = C$, onda je $A[C \mapsto D] = D$;
- ako važi $A \neq C$, onda:
  - ako je A atomička iskazna formula, onda je $A[C \mapsto D] = A$;
  - ako za neku formulu B važi da je formula A jednaka $(\neg B)$, onda je $A[C \mapsto D] = \neg(B[C \mapsto D])$;
  - ako za neke formule B_1 i B_2 važi da je formula A jednaka $B_1 \wedge B_2$, $B_1 \vee B_2$, $B_1 \Rightarrow B_2$ ili $B_1 \Leftrightarrow B_2$, onda je formula $A[C \mapsto D]$ jednaka (redom) $B_1[C \mapsto D] \wedge B_2[C \mapsto D]$, $B_1[C \mapsto D] \vee B_2[C \mapsto D]$, $B_1[C \mapsto D] \Rightarrow B_2[C \mapsto D]$ ili $B_1[C \mapsto D] \Leftrightarrow B_2[C \mapsto D]$.

Primer 8.4

$((p \vee q) \wedge (p \vee r))[p \mapsto s] = ((s \vee q) \wedge (s \vee r))$
$((p \Rightarrow q) \vee r)[p \Rightarrow q \mapsto \neg p \vee q] = (\neg p \vee q) \vee r$
$((p \Rightarrow q) \vee r)[s \mapsto p] = ((p \Rightarrow q) \vee r)$

Ako iskazne formule predstavimo u računarskom programu u vidu stabla, onda opisanu zamenu možemo opisati rekurzivnom funkcijom (čiji su bazni slučajevi opisani prvim dvema stavkama definicije). Ta funkcija zamenjuje jedno podstablo formule (zapravo — sva podstabla koja odgovaraju istoj formuli) nekim drugim zadatim stablom.

8.1.2 Semantika iskazne logike

Semantika iskazne logike govori o *istinitosnim vrednostima* iskaznih formula. Istinitosna vrednost iskazne formule može biti 0 ili 1 (intuitivno – *netačno* ili *tačno*).[1] Istinitosne vrednosti formula definišu se u skladu sa uobičajenim, svakodnevnim rasuđivanjem. Zbog toga, definicija semantike iskazne logike može da deluje i suvišno, ali ona je potrebna da bi baratanje formulama moglo da se opiše na precizan način (pogodan, na primer, za računarsku obradu).

Formula $\bot$ ima istinitosnu vrednost 0, a formula $\top$ ima istinitosnu vrednost 1. Istinitosna vrednost složenih (neatomičkih) formula zavisi samo od istinitosne vrednosti njenih potformula. Dakle, u krajnjoj instanci, istinitosna vrednost formule zavisi (samo) od istinitosnih vrednosti iskaznih promenljivih koje se u njoj pojavljuju. Funkcije koje pridružuju istinitosnu vrednost promenljivim (tj. funkcije v iz P u $\{0,1\}$) zovemo *valuacijama* (eng. *valuation, assignment*). *Interpretacija* (eng. *interpretation*) je proširenje valuacije: svaka valuacija v određuje jednu funkciju I_v koju zovemo *interpretacijom za valuaciju* v i koja pridružuje (jedinstvene) istinitosne vrednosti formulama (tj. preslikava skup iskaznih formula u skup $\{0,1\}$).

Definicija 8.4 — Interpretacija

Interpretacija I_v za valuaciju v definiše se na sledeći način:

- $I_v(\top) = 1$ i $I_v(\bot) = 0$;
- $I_v(p) = v(p)$, za svaki element p skupa P;
- $I_v(\neg A) = \begin{cases} 1, & \text{ako je } I_v(A) = 0 \\ 0, & \text{inače} \end{cases}$
- $I_v(A \wedge B) = \begin{cases} 1, & \text{ako je } I_v(A) = 1 \text{ i } I_v(B) = 1 \\ 0, & \text{inače} \end{cases}$
- $I_v(A \vee B) = \begin{cases} 0, & \text{ako je } I_v(A) = 0 \text{ i } I_v(B) = 0 \\ 1, & \text{inače} \end{cases}$
- $I_v(A \Rightarrow B) = \begin{cases} 0, & \text{ako je } I_v(A) = 1 \text{ i } I_v(B) = 0 \\ 1, & \text{inače} \end{cases}$
- $I_v(A \Leftrightarrow B) = \begin{cases} 1, & \text{ako je } I_v(A) = I_v(B) \\ 0, & \text{inače} \end{cases}$

Vrednost $I_v(A)$ zovemo *istinitosnom vrednošću iskazne formule* A *u interpretaciji* I_v (ili *u valuaciji* v). Ako za valuaciju v važi $I_v(A) = 1$, onda se za formulu A kaže da je *tačna u interpretaciji* I_v, a inače da je *netačna u interpretaciji* I_v.

Primer 8.5

Tvrđenje „Ana je zubar i Ana živi u Beogradu“ može da se opiše kao konjunkcija $p \wedge q$, gde iskazna promenljiva p odgovara elementarnom iskazu „Ana je zubar“, a iskazna promenljiva q odgovara elementarnom iskazu „Ana živi u Beogradu“. Može biti da je Ana zubar i može biti da Ana nije zubar, tj. istinitosna vrednost promenljive p može biti 0 ili 1. Ukoliko je $v(p) = 0$, tj. ukoliko Ana nije zubar, na osnovu defini-

[1] Za istinitosne vrednosti namerno se ne uzimaju $\bot$ i $\top$, već 0 i 1, da bi se jasno razlikovali svet sintakse i svet semantike iskaznih formula.

cije semantike, za valuaciju v važi $I_v(p) = 0$ i, dalje, $I_v(p \wedge q) = 0$, tj. tvrđenje „Ana je zubar i Ana živi u Beogradu“ nije tačno (bez obzira na istinitosnu vrednost iskaza „Ana živi u Beogradu“).

Primer 8.6

U primeru 8.2 (koji je nastavak primera 8.1), ako je $v(p_{a1}) = 1$ i $v(p_{a2}) = 1$, onda važi $I_v(p_{a1} \Rightarrow \neg p_{a2}) = 0$. Ovo govori da ni u jednom rešenju ne mogu dame da budu i na polju $a1$ i na polju $a2$.

Definicija 8.5 — Zadovoljivost, valjanost, kontradiktornost, porecivost

Iskazna formula A je:

- *zadovoljiva* (eng. *satisfiable*), ako postoji valuacija v u kojoj je A tačna (i tada se kaže da je v *model* za A);
- *valjana* (eng. *valid*) ili *tautologija* (eng. *tautology*), ako je svaka valuacija v model za A i to zapisujemo $\models A$;
- *nezadovoljiva* (eng. *unsatisfiable*) ili *kontradikcija* (eng. *contradictory*), ako ne postoji valuacija u kojoj je tačna;
- *poreciva* (eng. *falsifiable*), ako postoji valuacija u kojoj nije tačna.

Primer 8.7

Tvrđenje „Ana je zubar ili Ana nije zubar“ može da se opiše kao disjunkcija $p \vee \neg p$, gde iskazna promenljiva p odgovara elementarnom iskazu „Ana je zubar“. Može biti da je Ana zubar i može biti da Ana nije zubar, tj. istinitosna vrednost promenljive p može biti 0 ili 1. To su dve moguće relevantne valuacije za dato tvrđenje. Ukoliko je $v(p) = 1$, tj. ukoliko Ana jeste zubar, na osnovu definicije semantike važi $I_v(p \vee \neg p) = 1$, a ukoliko je $v(p) = 0$, tj. ukoliko Ana nije zubar, na osnovu definicije semantike važi $I_v(\neg p) = 1$ i, dalje, $I_v(p \vee \neg p) = 1$. Dakle, formula $p \vee \neg p$, tj. tvrđenje „Ana je zubar ili Ana nije zubar“ je tautologija.

Primer 8.8

Iskazne formule $p \Rightarrow p$ i $p \vee \neg p$ su tautologije, iskazna formula $p \Rightarrow q$ je zadovoljiva i poreciva, a iskazna formula $p \wedge \neg p$ je kontradikcija.

Primer 8.9

Ako su iskazne formule A i $A \Rightarrow B$ tautologije, onda je i B tautologija.

Definicija 8.6 — Zadovoljivost i kontradiktornost skupa formula

Skup iskaznih formula Γ je

- *zadovoljiv*, ako postoji valuacija v u kojoj je svaka formula iz Γ tačna. Za takvu valuaciju v kaže se da je *model* za Γ.
- *nezadovoljiv* ili *kontradiktoran*, ako ne postoji valuacija u kojoj je svaka formula iz Γ tačna.

Primer 8.10

Skup iskaznih formula $\{p \Rightarrow q, p, \neg q\}$ je kontradiktoran (ali nijedan njegov pravi podskup nije kontradiktoran).

8.2 Logičke posledice i logički ekvivalentne formule

Često je veoma važno pitanje da li je neki iskaz posledica nekih drugih iskaza. Ovo pitanje može se opisati u terminima pojma *logičke posledice*.

Definicija 8.7 — Logička posledica i logička ekvivalencija

Ako je svaki model za skup iskaznih formula Γ istovremeno i model za iskaznu formulu A, onda se kaže da je A *logička posledica* (eng. *logical consequence*) skupa Γ i piše se $\Gamma \models A$.
Ako je svaki model iskazne formule A model i iskazne formule B i obratno (tj. ako važi $\{A\} \models B$ i $\{B\} \models A$), onda se kaže se da su formule A i B *logički ekvivalentne* (eng. *logically equivalent*) i piše se $A \equiv B$.

Primer 8.11

Tvrđenje „Boban živi u Kruševcu“ je logička posledica skupa tvrđenja { „Boban živi u Beogradu ili Boban živi u Kruševcu“, „Boban ne živi u Beogradu“ }. Zaista, ako je valuacija v proizvoljan model formula „Boban živi u Beogradu ili Boban živi u Kruševcu“ i „Boban ne živi u Beogradu“, na osnovu definicije semantike, u interpretaciji I_v mora da je tačan iskaz „Boban živi u Beogradu“ ili iskaz „Boban živi u Kruševcu“. Prva mogućnost otpada zbog uslova „Boban ne živi u Beogradu“, pa mora da je tačan iskaz „Boban živi u Kruševcu“.

Primer 8.12

Važi $\{A, A \Rightarrow B\} \models B$. Zaista, ako je valuacija v proizvoljan model formula A i $A \Rightarrow B$, onda kako je $I_v(A) = 1$, iz $I_v(A \Rightarrow B) = 1$ sledi da ne može da važi $I_v(B) = 0$, pa mora da važi $I_v(B) = 1$, tj. v je model i za B, što je i trebalo dokazati.

Ako ne važi $\Gamma \models A$, onda to zapisujemo $\Gamma \not\models A$.

Ako važi $\{\} \models A$, onda je svaka valuacija model za formulu A, tj. A je valjana formula. Važi i obratno — ako je A valjana formula, onda važi $\{\} \models A$. Zato umesto $\{\} \models A$, pišemo kraće $\models A$, kao što zapisujemo valjane formule.

Ako je skup Γ kontradiktoran, onda je proizvoljna formula njegova logička posledica (naime, ako skup Γ nema modela, onda za proizvoljnu formulu A važi da je svaki model za Γ – a takvih nema – istovremeno i model za A). Specijalno, svaka formula je logička posledica skupa $\{\bot\}$.

Ako je skup Γ konačan, onda umesto $\{A_1, \ldots, A_n\} \models B$ pišemo kraće $A_1, \ldots, A_n \models B$.

Ako važi $A \equiv B$, onda u bilo kojoj valuaciji formule A i B imaju jednake vrednosti. Tvrđenja oblika $A \equiv B$ zovemo *logičkim ekvivalencijama*. Relacija $\equiv$ je, očigledno, relacija ekvivalencije nad skupom iskaznih formula. U razmatranju skupova uslova, bilo koji uslov očigledno može biti zamenjen nekim njemu logički ekvivalentnim uslovom jer time neće biti promenjen skup modela celokupnog uslova.

Primer 8.13

Za formule $p_{a1} \Rightarrow \neg p_{a3}$ i $p_{a3} \Rightarrow \neg p_{a1}$ iz primera 8.1, može se pokazati da važi: $p_{a1} \Rightarrow \neg p_{a3} \equiv p_{a3} \Rightarrow \neg p_{a1}$. To govori da nije potrebno da u skupu uslova postoje obe formule, dovoljno je zadržati jednu od njih. Isto važi i za druge analogne parove formula, te je dovoljno razmatrati sledeći skup formula:

- $p_{a1} \vee p_{a2} \vee p_{a3}$, $p_{b1} \vee p_{b2} \vee p_{b3}$, $p_{c1} \vee p_{c2} \vee p_{c3}$,
- $p_{a1} \Rightarrow \neg p_{a2}$, $p_{a1} \Rightarrow \neg p_{a3}$, $p_{a2} \Rightarrow \neg p_{a3}$,
- $p_{b1} \Rightarrow \neg p_{b2}$, $p_{b1} \Rightarrow \neg p_{b3}$, $p_{b2} \Rightarrow \neg p_{b3}$,
- $p_{c1} \Rightarrow \neg p_{c2}$, $p_{c1} \Rightarrow \neg p_{c3}$, $p_{c2} \Rightarrow \neg p_{c3}$,

- $p_{a1} \Rightarrow \neg p_{b1}$, $p_{a1} \Rightarrow \neg p_{c1}$, $p_{b1} \Rightarrow \neg p_{c1}$,
- $p_{a2} \Rightarrow \neg p_{b2}$, $p_{a2} \Rightarrow \neg p_{c2}$, $p_{b2} \Rightarrow \neg p_{c2}$,
- $p_{a3} \Rightarrow \neg p_{b3}$, $p_{a3} \Rightarrow \neg p_{c3}$, $p_{b3} \Rightarrow \neg p_{c3}$,
- $p_{a3} \Rightarrow \neg p_{b2}$, $p_{a3} \Rightarrow \neg p_{c1}$, $p_{b2} \Rightarrow \neg p_{c1}$,
- $p_{a2} \Rightarrow \neg p_{b1}$, $p_{b3} \Rightarrow \neg p_{c2}$,
- $p_{a1} \Rightarrow \neg p_{b2}$, $p_{a1} \Rightarrow \neg p_{c3}$, $p_{b2} \Rightarrow \neg p_{c3}$,
- $p_{a2} \Rightarrow \neg p_{b3}$, $p_{b1} \Rightarrow \neg p_{c2}$.

Primer 8.14

Neke od logičkih ekvivalencija (ili, preciznije, neke od shema logičkih ekvivalencija) su:

$\neg\neg A$	$\equiv$	A	zakon dvojne negacije
$A \vee \neg A$	$\equiv$	$\top$	zakon isključenja trećeg
$A \wedge A$	$\equiv$	A	zakon idempotencije za $\wedge$
$A \vee A$	$\equiv$	A	zakon idempotencije za $\vee$
$A \wedge B$	$\equiv$	$B \wedge A$	zakon komutativnosti za $\wedge$
$A \vee B$	$\equiv$	$B \vee A$	zakon komutativnosti za $\vee$
$A \Leftrightarrow B$	$\equiv$	$B \Leftrightarrow A$	zakon komutativnosti za $\Leftrightarrow$
$A \wedge (B \wedge C)$	$\equiv$	$(A \wedge B) \wedge C$	zakon asocijativnosti za $\wedge$
$A \vee (B \vee C)$	$\equiv$	$(A \vee B) \vee C$	zakon asocijativnosti za $\vee$
$A \Leftrightarrow (B \Leftrightarrow C)$	$\equiv$	$(A \Leftrightarrow B) \Leftrightarrow C$	zakon asocijativnosti za $\Leftrightarrow$
$A \wedge (A \vee B)$	$\equiv$	A	zakon apsorpcije
$A \vee (A \wedge B)$	$\equiv$	A	zakon apsorpcije
$A \wedge (B \vee C)$	$\equiv$	$(A \wedge B) \vee (A \wedge C)$	zakon distributivnosti $\wedge$ u odnosu na $\vee$
$(B \vee C) \wedge A$	$\equiv$	$(B \wedge A) \vee (C \wedge A)$	zakon distributivnosti $\wedge$ u odnosu na $\vee$
$A \vee (B \wedge C)$	$\equiv$	$(A \vee B) \wedge (A \vee C)$	zakon distributivnosti $\vee$ u odnosu na $\wedge$
$(B \wedge C) \vee A$	$\equiv$	$(B \vee A) \wedge (C \vee A)$	zakon distributivnosti $\vee$ u odnosu na $\wedge$
$\neg(A \wedge B)$	$\equiv$	$\neg A \vee \neg B$	De Morganov zakon
$\neg(A \vee B)$	$\equiv$	$\neg A \wedge \neg B$	De Morganov zakon
$A \wedge \top$	$\equiv$	A	zakon konjunkcije sa tautologijom
$A \vee \top$	$\equiv$	$\top$	zakon disjunkcije sa tautologijom
$A \wedge \bot$	$\equiv$	$\bot$	zakon konjunkcije sa kontradikcijom
$A \vee \bot$	$\equiv$	A	zakon disjunkcije sa kontradikcijom

Logičke ekvivalencije navedene u primeru 8.14, pokazuju, između ostalog, da su konjunkcija i disjunkcija komutativni i asocijativni veznici. Zato možemo smatrati da konjunkcija (i disjunkcija) mogu da povezuju više od dve formule, pri čemu ne moramo da vodimo računa o njihovom poretku. Svaki član uopštene konjunkcije zovemo *konjunkt*, a svaki član uopštene disjunkcije zovemo *disjunkt*. Disjunkciju više literala (pri čemu njihov poredak nije bitan) zovemo *klauza* (eng. *clause*). Klauza je *jedinična* ako sadrži samo jedan literal.

Naglasimo da, na primer, $B \models A$ i $B \equiv A$ nisu formule iskazne logike, nego su to *formule koje govore o iskaznim formulama*, pa ih zato zovemo *meta formule* (dok iskazne formule čine *objektne formule*). Naredna teorema povezuje meta i objektni nivo i govori o tome kako ispitivanje da li su neke dve formule logički ekvivalentne i da li je jedna logička posledica druge može da se svede na objektni nivo i na problem ispitivanja da li je neka formula tautologija.

Teorema 8.1

Važi $A \models B$ ako i samo ako je iskazna formula $A \Rightarrow B$ tautologija.
Važi $A \equiv B$ ako i samo ako je iskazna formula $A \Leftrightarrow B$ tautologija.
Važi $A_1, \ldots, A_n \models B$ ako i samo ako važi $A_1 \wedge \ldots \wedge A_n \models B$ ako i samo ako je iskazna formula $A_1 \wedge \ldots \wedge A_n \Rightarrow B$ tautologija.

Primer 8.15

Ako važi „kiša pada“ i „ako kiša pada, onda će meč biti otkazan“, onda važi i „meč će biti otkazan“. Naime, iskaz „meč će biti otkazan“ je logička posledica skupa iskaza { „kiša pada“, „ako kiša pada, onda će meč biti otkazan“ } ako i samo ako je formula
„kiša pada“ $\wedge$ „ako kiša pada, onda će meč biti otkazan“ $\Rightarrow$ „meč će biti otkazan“
tautologija (što jeste ispunjeno).

Već je rečeno da u razmatranju skupova uslova, svaki uslov može biti zamenjen nekim njemu logički ekvivalentnim uslovom (i time neće biti promenjen skup modela celokupnog uslova). Naredna teorema tvrdi i sledeće: ako se u formuli A neka njena potformula zameni njoj logički ekvivalentnom formulom, biće dobijena formula koja je logički ekvivalentna formuli A. Ova teorema opravdava *transformisanje* iskazne formule u neki oblik pogodan za, na primer, ispitivanje zadovoljivosti.

Teorema 8.2 — Teorema o zameni

Ako je $C \equiv D$, onda je $A[C \mapsto D] \equiv A$.

Primer 8.16

Kako je $q \Rightarrow r \equiv \neg q \vee r$, važi $(p \wedge (q \Rightarrow r))[q \Rightarrow r \mapsto \neg q \vee r] = p \wedge (\neg q \vee r) \equiv p \wedge (q \Rightarrow r)$.

Primer 8.17

Kako je $\neg(\neg p \wedge \neg q) \equiv p \vee q$, važi da su formule $\neg(\neg p \wedge \neg q) \vee r$ i $p \vee q \vee r$ logički ekvivalentne. Odatle dalje sledi da se u C programu red
`if (!(!a && !b) || c)`
može zameniti sledećim redom:
`if (a || b || c)`
Primetimo da zagrade oko izraza `a || b` nisu neophodne jer je disjunkcija asocijativni veznik.

8.3 Ispitivanje zadovoljivosti i valjanosti u iskaznoj logici

U praktičnim primenama, onda kada je neki cilj formulisan na jeziku iskazne logike, centralni problem postaje ispitivanje da li je neka iskazna formula tautologija, da li je zadovoljiva i slično. Početno pitanje je da li su ti problemi uopšte odlučivi, tj. da li postoje algoritmi koji *uvek* mogu da daju odgovor na njih. Na primer, pitanje je da li postoji algoritam koji za svaku formulu koja je tautologija može da utvrdi da jeste tautologija, a za svaku formulu koja nije tautologija može da utvrdi da nije tautologija. Jednostavno se, kao što je pokazano u narednom poglavlju, pokazuje da takav algoritam postoji, pa je problem ispitivanja tautologičnosti odlučiv. Dodatno, odlučivi su i problemi ispitivanja zadovoljivosti, porecivosti i kontradiktornosti. Štaviše, ovi problemi su blisko povezani i bilo koja tri mogu se lako svesti na četvrti. To znači da je dovoljno da imamo efikasan algoritam za jedan od ova četiri problema. U nastavku ćemo se fokusirati na rešavanje problema zadovoljivosti. Algoritam za ispitivanje zadovoljivosti onda možemo iskoristiti i za preostala tri problema: formula A je tautologija akko $\neg A$ nije zadovoljiva, A je poreciva akko je $\neg A$ zadovoljiva, a A je kontradikcija akko A nije zadovoljiva.

8.3.1 Istinitosne tablice i odlučivost problema valjanosti i zadovoljivosti

Na osnovu definicije interpretacije, može se konstruisati istinitosna tablica za proizvoljnu iskaznu formulu. Istinitosne tablice pogodne su za ispitivanje i valjanosti i zadovoljivosti i nezadovoljivosti i porecivosti. U istinitosnoj tablici za neku formulu, svakoj vrsti odgovara jedna valuacija iskaznih slova koja se pojavljuju u toj formuli. Svakoj koloni odgovara jedna potformula te formule. Ukoliko iskazna formula A sadrži iskazne promenljive $p_1, p_2, \ldots, p_n$, onda istinitosna tablica treba da sadrži sve moguće valuacije za ovaj skup promenljivih (valuacije za druge promenljive nisu relevantne). Takvih valuacija ima 2^n. U zavisnosti od vrednosti iskaznih promenljivih, izračunavaju se vrednosti potformula razmatrane iskazne formule, sve do sâme te formule. Ako su u koloni koja odgovara sâmoj iskaznoj formuli sve vrednosti jednake 1, onda je formula tautologija. Ako je bar jedna vrednost jednaka 1, formula je zadovoljiva. Ako je bar jedna vrednost jednaka 0, formula je poreciva. Ako su sve vrednosti jednake 0, formula je kontradikcija. Ovo pokazuje da su problemi ispitivanja valjanosti, zado-

voljivosti, nezadovoljivosti i porecivosti odlučivi problemi, tj. postoje algoritmi koji ih mogu rešiti. Međutim, opisani algoritam, zasnovan na istinitosnim tablicama, naivan je i potpuno neupotrebljiv za realne probleme. Za rešavanje teških realnih problema potrebno je razviti znatno efikasnije algoritme.

Primer 8.18

Iskaznoj formuli $(\neg q \Rightarrow \neg p) \Rightarrow (p \Rightarrow q)$ odgovara sledeća istinitosna tablica:

p	q	$\neg q$	$\neg p$	$\neg q \Rightarrow \neg p$	$p \Rightarrow q$	$(\neg q \Rightarrow \neg p) \Rightarrow (p \Rightarrow q)$
0	0	1	1	1	1	1
0	1	0	1	1	1	1
1	0	1	0	0	0	1
1	1	0	0	1	1	1

Dakle, data formula je zadovoljiva i valjana. Ona nije poreciva i nije kontradikcija.

Primer 8.19

U primeru 8.1, za tablu dimenzije 3×3, razmatra se skup formula nad 9 iskaznih promenljivih, te bi odgovarajuća istinitosna tablica imala $2^9 = 512$ vrsta.

Primer 8.20

Date su tri kutije, zna se da je tačno u jednoj od njih zlato. Na njima piše:
na kutiji 1: „zlato nije ovde“
na kutiji 2: „zlato nije ovde“
na kutiji 3: „zlato je u kutiji 2“
Ako se zna da je tačno jedna tvrdnja tačna, treba pogoditi gde je zlato.
Neka iskazne promenljive b_1, b_2 i b_3 odgovaraju tvrdnjama „zlato je u kutiji 1“, „zlato je u kutiji 2“ i „zlato je u kutiji 3“.
Uslov da je tačno u jednoj od njih zlato može se opisati sledećom formulom:
$A = (b_1 \wedge \neg b_2 \wedge \neg b_3) \vee (\neg b_1 \wedge b_2 \wedge \neg b_3) \vee (\neg b_1 \wedge \neg b_2 \wedge b_3)$
Uslov da je tačno jedna ispisana tvrdnja tačna, može se opisati sledećom formulom:
$B = (\neg b_1 \wedge \neg\neg b_2 \wedge \neg b_2) \vee (\neg\neg b_1 \wedge \neg b_2 \wedge \neg b_2) \vee (\neg\neg b_1 \wedge \neg\neg b_2 \wedge b_2)$
Potrebno je pronaći valuaciju u kojoj su obe formule A i B tačne:

b_1	b_2	b_3	A	B
0	0	0	0	0
0	0	1	1	0
0	1	0	1	0
0	1	1	0	0
1	0	0	1	1
1	0	1	0	1
1	1	0	0	1
1	1	1	0	1

Postoji samo jedna valuacija v u kojoj su obe formule tačne. U njoj važi $I_v(b_1) = 1$, te je zlato u prvoj kutiji.

8.3.2 Normalne forme

Napredne procedure za ispitivanje valjanosti ili zadovoljivosti se, zbog jednostavnosti i veće efikasnosti, obično definišu samo za neke specifične vrste iskaznih formula, za formule koje su u nekoj specifičnoj formi.

Definicija 8.8 — Konjunktivna normalna forma

Iskazna formula je u *konjunktivnoj normalnoj formi* (KNF) ako je oblika

$$A_1 \wedge A_2 \wedge \ldots \wedge A_n$$

pri čemu je svaka od formula A_i $(1 \leq i \leq n)$ klauza (tj. disjunkcija literala).

Definicija 8.9 — Disjunktivna normalna forma

Iskazna formula je u *disjunktivnoj normalnoj formi* (DNF) ako je oblika

$$A_1 \vee A_2 \vee \ldots \vee A_n$$

pri čemu je svaka od formula A_i $(1 \leq i \leq n)$ konjunkcija literala.

Jedna iskazna formula može da ima više različitih konjunktivnih (disjunktivnih) normalnih formi (na primer, i formula $(p \vee r) \wedge (q \vee r) \wedge (p \vee s) \wedge (q \vee s)$ i formula $(s \vee q) \wedge (p \vee r) \wedge (q \vee r) \wedge (p \vee s) \wedge (p \vee \neg p)$ su konjunktivne normalne forme formule $(p \wedge q) \vee (r \wedge s)$). Slično, jedna formula koja je u konjunktivnoj normalnoj formi može biti konjunktivna normalna forma za više iskaznih formula.

Korišćenjem pogodnih ekvivalencija, svaka iskazna formula može biti transformisana u svoju konjunktivnu (disjunktivnu) normalnu formu. Transformisanje iskazne formule u konjunktivnu normalnu formu može biti opisano algoritmom prikazanim na slici 8.1. Kada se govori o „primeni neke logičke ekvivalencije“ misli se na korišćenje logičke ekvivalencije na osnovu teoreme o zameni (teorema 8.2).

Algoritam: KNF

Ulaz: Iskazna formula F

Izlaz: Konjunktivna normalna forma formule F

1: **dok god** je to moguće **radi**
2: primeni logičku ekvivalenciju (eliminiši veznik $\Leftrightarrow$):
$A \Leftrightarrow B \equiv (A \Rightarrow B) \wedge (B \Rightarrow A)$;
3: **dok god** je to moguće **radi**
4: primeni logičku ekvivalenciju (eliminiši veznik $\Rightarrow$):
$A \Rightarrow B \equiv \neg A \vee B$;
5: **dok god** je to moguće **radi**
6: primeni neku od logičkih ekvivalencija:
$\neg(A \wedge B) \equiv \neg A \vee \neg B$,
$\neg(A \vee B) \equiv \neg A \wedge \neg B$;
7: **dok god** je to moguće **radi**
8: primeni logičku ekvivalenciju (eliminiši višestruke veznike $\neg$):
$\neg\neg A \equiv A$;
9: **dok god** je to moguće **radi**
10: primeni neku od logičkih ekvivalencija:
$A \vee (B \wedge C) \equiv (A \vee B) \wedge (A \vee C)$,
$(B \wedge C) \vee A \equiv (B \vee A) \wedge (C \vee A)$.

Slika 8.1: Algoritam KNF.

Zaustavljanje algoritma KNF može se dokazati korišćenjem pogodno odabrane *mere zaustavljanja*. Za neke pojedinačne korake, može se dokazati da se zaustavljaju korišćenjem jednostavnih mera — na primer, za prvi korak algoritma, kao mera se može koristiti broj veznika $\Leftrightarrow$ u formuli. Izlazna formula logički je ekvivalentna ulaznoj formuli na osnovu teoreme o zameni (teorema 8.2) i činjenice da se u algoritmu koriste samo logičke ekvivalencije.

vrsta formule	rezultujuće klauze
$p_A \Leftrightarrow (\neg p_B)$	$(p_A \vee p_B) \wedge (\neg p_A \vee \neg p_B)$
$p_A \Leftrightarrow (p_B \wedge p_C)$	$(p_A \vee \neg p_B \vee \neg p_C) \wedge (\neg p_A \vee p_B) \wedge (\neg p_A \vee p_C)$
$p_A \Leftrightarrow (p_B \vee p_C)$	$(\neg p_A \vee p_B \vee p_C) \wedge (p_A \vee \neg p_B) \wedge (p_A \vee \neg p_C)$
$p_A \Leftrightarrow (p_B \Rightarrow p_C)$	$(\neg p_A \vee \neg p_B \vee p_C) \wedge (p_A \vee p_B) \wedge (p_A \vee \neg p_C)$
$p_A \Leftrightarrow (p_B \Leftrightarrow p_C)$	$(\neg p_A \vee \neg p_B \vee p_C) \wedge (\neg p_A \vee p_B \vee \neg p_C) \wedge$ $(p_A \vee p_B \vee p_C) \wedge (p_A \vee \neg p_B \vee \neg p_C)$

Tabela 8.1: Pravila za Cejtinovu transformaciju.

Teorema 8.3 — Korektnost algoritma KNF

Algoritam KNF se zaustavlja i ima sledeće svojstvo: ako je F ulazna formula, onda je izlazna formula F' u konjunktivnoj normalnoj formi i logički je ekvivalentna sa F.

Transformisanje formule u njenu konjunktivnu normalnu formu može da dâ formulu čija je složenost eksponencijalna u odnosu na složenost polazne formule. Na primer, transformisanjem formule

$$(A_1 \wedge B_1) \vee (A_2 \wedge B_2) \vee \ldots \vee (A_n \wedge B_n)$$

(koja ima n disjunkata) u njenu konjunktivnu normalnu formu, dobija se formula koja ima 2^n konjunkta.

Zbog potencijalno ogromne izlazne formule, umesto algoritma KNF, u praksi se najčešće koristi Cejtinovo kodiranje – koje je linearno i u smislu vremena i u smislu prostora, ali uvodi dodatne promenljive, te zato rezultujuća formula nije logički ekvivalentna polaznoj već samo *slabo ekvivalentna*: početna formula je zadovoljiva ako i samo ako je zadovoljiva rezultujuća formula. To je za primene obično dovoljno dobro i, štaviše, iz modela za rezultujuću formulu (ukoliko oni postoje) mogu se rekonstruisati modeli za polaznu formulu. Smatraćemo da su iz polazne formule, korišćenjem adekvatnih logičkih ekvivalencija (poput $A \vee \top \equiv \top$), eliminisane sve konstante $\top$ i $\bot$. Cejtinova transformacija može se opisati na sledeći način. Neka $Sub(F)$ označava skup svih potformula formule F. Za svaku formulu A iz $Sub(F)$ uvodi se nova iskazna promenljiva p_A. Ako je A iskazna promenljiva, onda se p_A naziva *osnovna promenljiva*, a inače se p_A naziva *definiciona promenljiva*. Formula F se najpre transformiše u sledeću formulu (gde $\star$ označava binarni iskazni veznik iz skupa binarnih veznika koji se pojavljuju u F):

$$p_F \wedge \bigwedge_{\substack{A \in Sub(F) \\ A = B \star C}} (p_A \Leftrightarrow (p_B \star p_C)) \wedge \bigwedge_{\substack{A \in Sub(F) \\ A = \neg B}} (p_A \Leftrightarrow \neg p_B)$$

Lako se može dokazati da je navedena formula slabo ekvivalentna sa formulom F. Na kraju, navedena formula se trivijalno transformiše u KNF oblik primenom pravila iz tabele 8.1. Svaki konjunkt se transformiše u KNF formulu sa najviše četiri klauze, od kojih svaka ima najviše tri literala.

Primer 8.21

Data je iskazna formula $(p \wedge (q \wedge r)) \vee ((q \wedge r) \wedge \neg p)$. Definicione promenljive p_4, p_5, p_6, p_7, p_8 uvode se na sledeći način:

$$\overbrace{(p \wedge \overbrace{(q \wedge r)}^{p_4})}^{p_6} \vee \overbrace{(\overbrace{(q \wedge r)}^{p_4} \wedge \overbrace{\neg p}^{p_5})}^{p_7}$$
$$\overbrace{\qquad\qquad\qquad\qquad\qquad\qquad}^{p_8}$$

Međuoblik za Cejtinovu formu je onda:

$$p_8 \wedge (p_8 \Leftrightarrow (p_6 \vee p_7)) \wedge (p_6 \Leftrightarrow (p \wedge p_4)) \wedge$$

$$(p_7 \Leftrightarrow (p_4 \wedge p_5)) \wedge (p_4 \Leftrightarrow (q \wedge r)) \wedge (p_5 \Leftrightarrow \neg p))$$

Konačno, izlazna KNF formula je:
$p_8 \wedge$
$(\neg p_8 \vee p_6 \vee p_7) \wedge (p_8 \vee \neg p_6) \wedge (p_8 \vee \neg p_7) \wedge$
$(p_6 \vee \neg p \vee \neg p_4) \wedge (\neg p_6 \vee p) \wedge (\neg p_6 \vee p_4) \wedge$
$(p_7 \vee \neg p_4 \vee \neg p_5) \wedge (\neg p_7 \vee p_4) \wedge (\neg p_7 \vee p_5) \wedge$

$(p_4 \vee \neg q \vee \neg r) \wedge (\neg p_4 \vee q) \wedge (\neg p_4 \vee r) \wedge$
$(p_5 \vee p) \wedge (\neg p_5 \vee \neg p)$

Cejtinova transformacija daje formulu čija veličina je linearna u odnosu na veličinu polazne formule. Preciznije, ako polazna formula sadrži n logičkih veznika, onda će izlazna formula sadržati najviše $4n$ klauza, od kojih svaka ima najviše tri literala. To se može pokazati jednostavnim induktivnim argumentom.

8.3.3 Problem SAT i DPLL procedura

Za svaku iskaznu formulu postoji njena konjunktivna normalna forma i većina primena iskazne logike svodi se na ispitivanje zadovoljivosti neke formule koja je u tom, KNF obliku.

Problem ispitivanja zadovoljivosti date iskazne formule u KNF obliku označava se sa SAT (od engleskog *satisfiability problem* — problem zadovoljivosti). Programi koji rešavaju instance SAT problema zovu se SAT rešavači. SAT problem je NP-kompletan i on ima ogroman i teorijski i praktični značaj.

Kako se još uvek ne zna da li su klase P i NP problema jednake, još uvek se ne zna ni da li postoji algoritam za ispitivanje zadovoljivosti iskaznih formula koji je polinomske složenosti.[2] Kako je opšte uverenje da su klase problema P i NP različite, veruje se i da ne postoji algoritam polinomske složenosti za rešavanje SAT problema.

Problem ispitivanja zadovoljivosti formula u DNF obliku suštinski je drugačiji od ispitivanja zadovoljivosti formula u KNF obliku. Drugi je NP-kompletan, a prvi je trivijalan (dovoljno je razmatrati zadovoljivost disjunkata pojedinačno, a to se svodi na provere da li u disjunktu postoji logička konstanta $\bot$ ili literal i njegova negacija) i pripada klasi P. Ipak, svođenje problema SAT na problem ispitivanja zadovoljivosti DNF formule nije, u opštem slučaju, razuman put za rešavanje problema SAT, zbog kompleksnosti same transformacije, na primer, formula koje su već u KNF obliku u DNF oblik. Dodajmo da i problem ispitivanja tautologičnosti formule u KNF obliku pripada klasi P (dovoljno je razmatrati tautologičnost konjunkata pojedinačno, a to se svodi na provere da li u konjunktu postoji logička konstanta $\top$ ili literal i njegova negacija).

Dejvis–Patnam–Logman–Lavlendova ili DPLL procedura[3] je procedura za ispitivanje zadovoljivosti iskaznih formula u KNF obliku, to jest, procedura za rešavanje instanci SAT problema. Ulazna formula je konjunkcija klauza. Pri tome (kako su konjunkcija i disjunkcija komutativne i asocijativne) nije bitan poredak tih klauza niti je u bilo kojoj od tih klauza bitan poredak literala, te se ulazna formula može smatrati skupom (ili, preciznije, multiskupom[4]) klauza, od kojih se svaka može smatrati skupom (ili, preciznije, multiskupom) literala. Ipak, radi određenosti rada algoritma, smatraćemo da je skup (odnosno multiskup) klauza uređen.

U proceduri se podrazumevaju sledeće konvencije:

- prazan skup klauza je zadovoljiv;
- klauza koja ne sadrži nijedan literal (zvaćemo je *prazna klauza*) je nezadovoljiva i formula koja sadrži praznu klauzu je nezadovoljiva.

DPLL procedura prikazana je na slici 8.2, a njena svojstva daje teorema 8.4.

Teorema 8.4 — Korektnost DPLL procedure

Za svaku iskaznu formulu DPLL procedura se zaustavlja i vraća odgovor *DA* ako i samo ako je polazna formula zadovoljiva.

Primer 8.22

Formula iz primera 8.13 trivijalno se može transformisati u KNF oblik i na nju se može primeniti DPLL procedura. Prvo pravilo koje je primenljivo je *split* i može da se primeni, na primer, na promenljivu p_{a1}. U prvoj grani koja se razmatra, p_{a1} se zamenjuje sa $\top$ (što odgovara pridruživanju vrednosti *tačno*) i u narednim koracima se, primenom pravila *unit propagation* promenljive $p_{a2}, p_{a3}, p_{b1}, p_{c1}, p_{b2}, p_{c3}$ zamenjuju sa $\bot$. Zatim se promenljive p_{b3} i p_{c2} zamenjuju sa $\top$, nakon čega klauza $\neg p_{b3} \vee \neg p_{c2}$ postaje prazna. Slično se dešava i u grani u kojoj se p_{a1} zamenjuje sa $\bot$, te procedura vraća odgovor NE, što znači da ne postoji rešenje problema n dama za $n = 3$.

[2] Kada se govori o klasama složenosti, obično se podrazumeva da se složenost algoritma izražava u terminima broja bitova potrebnih za zapisivanje ulaza.

[3] Prva verzija procedure čiji su autori Dejvis (Martin Davis) i Patnam (Hilary Putnam), unapređena je dve godine kasnije u radu Dejvisa, Logmana (Georg Logemann) i Lavlenda (Donald Loveland), pa otuda naziv DPLL.

[4] Neformalno, multiskup je skup u kojem se elementi mogu pojavljivati više puta.

Elektronska verzija (2026)

Algoritam: DPLL

Ulaz: Multiskup klauza D ($D = \{C_1, C_2, \ldots, C_n\}$)

Izlaz: *DA*, ako je multiskup D zadovoljiv, *NE*, inače;

ako D je prazan **onda**
    vrati *DA*;
zameni sve literale $\neg\bot$ sa $\top$ i zameni sve literale $\neg\top$ sa $\bot$;
obriši sve literale jednake $\bot$;
ako D sadrži praznu klauzu **onda**
    vrati *NE*;

{Korak *tautology*:}
ako neka klauza C_i sadrži $\top$ ili sadrži neki literal i njegovu negaciju **onda**
    vrati vrednost koju vraća DPLL($D \setminus C_i$);

{Korak *unit propagation*:}
ako neka klauza je jedinična i jednaka nekom iskaznom slovu p **onda**
    vrati vrednost koju vraća DPLL($D[p \mapsto \top]$);
ako neka klauza je jedinična i jednaka $\neg p$, za neku iskaznu promenljivu p **onda**
    vrati vrednost koju vraća DPLL($D[p \mapsto \bot]$);

{Korak *pure literal*:}
ako D sadrži literal p (gde je p neka iskazna promenljiva), ali ne i $\neg p$ **onda**
    vrati vrednost koju vraća DPLL($D[p \mapsto \top]$) ;
ako D sadrži literal $\neg p$ (gde je p neka iskazna promenljiva), ali ne i p **onda**
    vrati vrednost koju vraća DPLL($D[p \mapsto \bot]$);

{Korak *split*:}
ako DPLL($D[p \mapsto \top]$) (gde je p jedno od iskaznih slova koja se javljaju u D) vraća *DA* **onda**
    vrati *DA*;
inače
    vrati vrednost koju vraća DPLL($D[p \mapsto \bot]$).

Slika 8.2: DPLL procedura.

Procedura DPLL je u najgorem slučaju eksponencijalne vremenske složenosti po broju iskaznih promenljivih u formuli, usled rekurzivne primene pravila *split*. Eksponencijalne složenosti su i svi drugi do sada poznati algoritmi za ispitivanje zadovoljivosti. Ipak, svi ti algoritmi znatno su efikasniji od metode istinitosnih tablica.

Procedura DPLL može se smatrati algoritmom pretrage potpunog stabla valuacija promenljivih koje učestvuju u formuli. Radi se o pretraživanju bektrekingom, pošto detekcija prazne klauze i „koraci zaključivanja“ (*tautology*, *unit propagation* i *pure literal*) omogućavaju da se ne pretražuje nužno čitavo stablo. Na efikasnost pretrage utiču i heuristike koje je usmeravaju biranjem načina na koji se primenjuje pravilo *split*: treba izabrati jednu promenljivu i treba odlučiti da li se prvo izvršava grana DPLL($D[p \mapsto \top]$) ili grana DPLL($D[p \mapsto \bot]$) (u algoritmu prikazanom na slici 8.2 poredak je fiksiran zbog jednostavnosti). Pošto se ispituje da li postoji valuacija u kojoj su sve klauze formule tačne, pohlepni algoritam bi mogao da za *split* promenljivu bira onu čijim se pogodnim instanciranjem dobija najveći broj tačnih klauza u tekućoj parcijalnoj valuaciji. Druge varijante ovog pravila su da se bira iskazna promenljiva sa najviše pojavljivanja u tekućoj formuli, da se bira neko od iskaznih slova iz najkraće klauze itd. Ove heuristike, kao ni druge slične, ne garantuju optimalnost procesa pretrage.

Primer 8.23

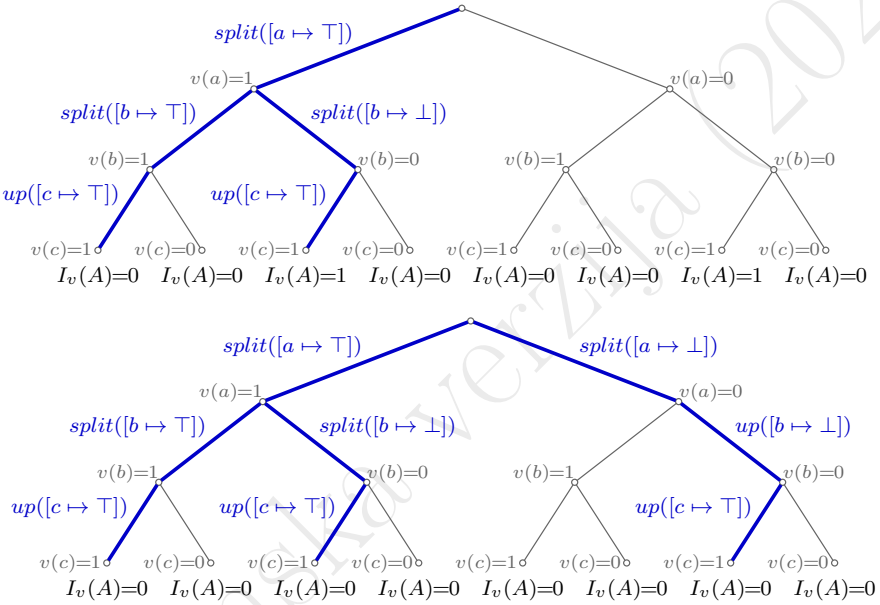
Neka je potrebno ispitati zadovoljivost formule date klauzama:

C_1 : $\neg a, \neg b, c$
C_2 : $a, \neg b$
C_3 : b, c
C_4 : $\neg b, \neg c$

Formula ima dve zadovoljavajuće valuacije. Proverom zadovoljivosti procedurom DPLL, pronalazi se jedna od te dve valuacije. Prvo stablo na slici 8.3 prikazuje proces pretrage u slučaju datog skupa klauza. Kako obe zadovoljavajuće valuacije pridružuju promenljivoj b vrednost 0, a promenljivoj c vrednost 1, nakon dodavanja klauze

C_5 : $b, \neg c$

prethodni skup klauza postaje nezadovoljiv. Proces pretrage procedurom DPLL u ovom slučaju, prikazan je na drugom stablu na istoj slici. U ovom primeru upečatljivo je da DPLL procedura ispituje svega tri od osam listova zahvaljujući tome što osim koraka pretrage oličenih u pravilu *split*, postoje i koraci zaključivanja koje se vrši primenom pravila *unit propagation* (kada se ne ispituju alternative zamena učinjenih tim pravilom).

Slika 8.3: Proces provere zadovoljivosti procedurom DPLL prikazan u vidu pretrage u potpunom stablu valuacija za dva skupa klauza. Pretraga se vrši obilaskom stabla u dubinu sleva nadesno. U prvom slučaju, formula A data je skupom klauza $\{\neg a \vee \neg b \vee c, a \vee \neg b, b \vee c, \neg b \vee \neg c\}$ koji je zadovoljiv. U drugom slučaju, skupu klauza dodata je i klauza $b \vee \neg c$ i dobijeni skup je nezadovoljiv.

DPLL procedura proverava da li je formula zadovoljiva, ali ona se, kao što je već rečeno, može koristiti i za ispitivanje da li je neka formula valjana, poreciva ili kontradikcija. Na primer, formula A je valjana ako i samo ako je formula $\neg A$ nezadovoljiva, što se može proveriti DPLL procedurom (pri čemu je, naravno, formulu $\neg A$ potrebno najpre transformisati u konjunktivnu normalnu formu).

DP i DPLL procedure prve su implementirane procedure za rešavanje problema SAT. Rešavači koji se koriste danas daleko su kompleksniji i u njima je jedva primetan trag DPLL procedure. Rešavanje može da bude zasnovano i na metodu rezolucije, koje je prikazano u nastavku.

8.3.4 Metod rezolucije za iskaznu logiku

Metod rezolucije (eng. *resolution method*) formulisao je Alen Robinson (Alan Robinson) 1965. godine, sledeći mnogobrojne prethodne rezultate. To je postupak za ispitivanje (ne)zadovoljivosti formule logike prvog reda u klauzalnoj formi, tj. za ispitivanje (ne)zadovoljivosti skupa klauza logike prvog reda. U nastavku će metod biti prikazan u pojednostavljenom obliku – za ispitivanje (ne)zadovoljivosti skupa klauza iskazne logike.

Formula koja je u konjunktivnoj normalnoj formi može da ima konjunkte koji se ponavljaju, a njeni konjunkti mogu da imaju literale koji se ponavljaju. Međutim, na osnovu asocijativnosti i komutativnosti konjunkcije i disjunkcije, kao i na osnovu logičkih ekvivalencija $A \wedge A \equiv A$ i $A \vee A \equiv A$, takva ponavljanja mogu da se eliminišu i formula koja je u konjunktivnoj normalnoj formi može da se zameni (logički ekvivalentnom)

Elektronska verzija (2020)

formulom koja je konjunkcija različitih klauza od kojih je svaka disjunkcija različitih literala. Dakle, formula se može opisati skupom klauza i, dalje, skupom skupova literala. Takva formula je zadovoljiva ako i samo ako postoji interpretacija u kojoj su sve njene klauze tačne. Klauza je zadovoljiva ako postoji interpretacija u kojoj je bar jedan literal iz te klauze tačan, pa se smatra da prazna klauza, u oznaci $\square$, nije zadovoljiva.

Može se osigurati da se logičke konstante $\top$ i $\bot$ ne pojavljuju u skupu klauza. Naime, klauza koja sadrži literal $\top$ je u svakoj valuaciji tačna, pa može biti eliminisana (jer ne utiče na zadovoljivost polaznog skupa klauza). Ako klauza C sadrži literal $\bot$, onda taj literal može biti obrisan, dajući novu klauzu C' (jer je u svakoj interpretaciji klauza C tačna ako i samo ako je tačna klauza C').

U slučaju iskazne logike, ako je literal l jednak iskaznom slovu p, onda sa $\bar{l}$ označavamo literal $\neg p$; ako je literal l jednak negaciji iskaznog slova p (tj. literalu $\neg p$), onda sa $\bar{l}$ označavamo literal p. Za literale l i $\bar{l}$ kažemo da su međusobno *komplementni*. U slučaju logike prvog reda, ako je literal l jednak $p(t_1, t_2, \ldots, t_n)$, onda sa $\bar{l}$ označavamo literal $\neg p(t_1, t_2, \ldots, t_n)$, a ako je literal l jednak $\neg p(t_1, t_2, \ldots, t_n)$, onda sa $\bar{l}$ označavamo literal $p(t_1, t_2, \ldots, t_n)$. Za literale l i $\bar{l}$ kažemo da su (međusobno) *komplementni*.

Metod rezolucije (i za iskaznu i za logiku prvog reda) proverava da li je dati skup klauza (ne)zadovoljiv. Ako je potrebno ispitati da li je formula Φ valjana, dovoljno je metodom rezolucije utvrditi da li je formula $\neg\Phi$ nezadovoljiva (ovaj vid dokazivanja da je formula Φ valjana zovemo *dokazivanje pobijanjem*), pri čemu je potrebno najpre formulu $\neg\Phi$ transformisati u skup klauza. Ako se izvede prazna klauza, onda to znači da je formula $\neg\Phi$ nezadovoljiva, pa je Φ valjana; ako u nekom koraku ne može da se izvede nijedna nova klauza, onda to znači da je formula $\neg\Phi$ zadovoljiva, pa Φ nije valjana. Za razliku od iskaznog slučaja, u logici prvog reda moguć je i ishod da nove klauze mogu da se izvode beskonačno, a da se pritom ne izvede prazna klauza.

U metodu rezolucije za iskaznu logiku primenjuje se pravilo rezolucije sledećeg oblika:

$$\frac{C' \vee l \quad C'' \vee \bar{l}}{C' \vee C''}$$

Klauzu $C' \vee C''$ zovemo *rezolventom* klauza $C' \vee l$ i $C'' \vee \bar{l}$, a klauze $C' \vee l$ i $C'' \vee \bar{l}$ *roditeljima rezolvente*. Kažemo da klauze $C' \vee l$ i $C'' \vee \bar{l}$ *rezolviramo* pravilom rezolucije.

Pravilo rezolucije može se zapisati i na sledeći, intuitivniji način:

$$\frac{\neg C' \Rightarrow l \quad l \Rightarrow C''}{\neg C' \Rightarrow C''}$$

Ilustrujmo taj oblik pravila jednostavnim primerom nad formulama iskazanim prirodnim jezikom:

$$\frac{\neg\text{„vedro je“} \Rightarrow \text{„pada kiša“} \quad \text{„pada kiša“} \Rightarrow \text{„meč se otkazuje“}}{\neg\text{„vedro je“} \Rightarrow \text{„meč se otkazuje“}}$$

U polaznoj formi pravila rezolucije, navedeno zaključivanje izgleda ovako:

$$\frac{\text{„vedro je“} \vee \text{„pada kiša“} \quad \neg\text{„pada kiša“} \vee \text{„meč se otkazuje“}}{\text{„vedro je“} \vee \text{„meč se otkazuje“}}$$

Metod rezolucije je postupak za ispitivanje zadovoljivosti skupa klauza koji se sastoji od uzastopnog primenjivanja pravila rezolucije (slika 8.4).

U primeni metoda rezolucije, niz klauza (polaznih i izvedenih) označavaćemo obično sa $C_1, C_2, C_3, \ldots$ Iza izvedene klauze zapisivaćemo oznake klauza iz kojih je ona izvedena, kao i redne brojeve literala nad kojim je primenjeno pravilo rezolucije. Literale u klauzama razdvajaćemo obično simbolom ',' (umesto simbolom '$\vee$').

Primer 8.24

Metodom rezolucije se iz skupa $\{\{\neg p, \neg q, r\}, \{\neg p, q\}, \{p\}, \{\neg r\}\}$ može izvesti prazna klauza:

C_1 :	$\neg p, \neg q, r$	
C_2 :	$\neg p, q$	
C_3 :	p	
C_4 :	$\neg r$	
C_5 :	$\neg p, r$	$(C_1, 2; C_2, 2)$
C_6 :	$\neg p$	$(C_4, 1; C_5, 2)$
C_7 :	$\square$	$(C_3, 1; C_6, 1)$

Skup klauza $\{\{\neg p, \neg q, r\}, \{\neg p, q\}, \{p\}, \{\neg r\}\}$ je, dakle, nezadovoljiv.

Elektronska verzija (2020)

Algoritam: Metod rezolucije

Ulaz: Skup klauza S

Izlaz: Odgovor *zadovoljiv/nezadovoljiv*

```
1: ponavljaj
2:     ako u tekućem skupu klauza postoji prazna klauza (□) onda
3:         vrati odgovor da je skup klauza S nezadovoljiv;
4:     ako se pravilom rezolucije može izvesti neka nova klauza onda
5:         dodaj odgovarajuću rezolventu u tekući skup klauza (i u skupu zadrži roditelje te rezolvente);
6:     inače
7:         vrati odgovor da je skup klauza S zadovoljiv.
```

Slika 8.4: Algoritam Metod rezolucije.

Primer 8.25

Metodom rezolucije se iz skupa $\{\{\neg p, \neg q, r\}, \{\neg p, q\}, \{p\}\}$ ne može izvesti prazna klauza. Ovaj skup klauza je, dakle, zadovoljiv.

U iskaznom slučaju, nad konačnim skupom promenljivih koje se pojavljuju u zadatom skupu klauza postoji konačno mnogo klauza, pa samim tim i mogućih rezolventi tokom primene metoda rezolucije. Zbog toga se metod rezolucije zaustavlja za svaku ulaznu formulu (tj. za svaki ulazni skup klauza). Može se dokazati i više – da je metod rezolucije *procedura odlučivanja* za zadovoljivost skupova klauza iskazne logike:

Teorema 8.5 — Teorema o algoritmu Metod rezolucije

Metod rezolucije zaustavlja se za svaku iskaznu formulu i u završnom skupu klauza postoji prazna klauza ako i samo ako je polazna formula nezadovoljiva.

Metod rezolucije može se modifikovati na razne načine radi efikasnosti.

8.4 Rešavanje problema svođenjem na SAT

Mnogi praktični problemi mogu se rešiti korišćenjem iskazne logike. Obično je postupak rešavanja ovakav:

- elementarni iskazi (tvrdnje) koji figurišu u opisu problema, predstavljaju se iskaznim promenljivim (u duhu nekog *kodiranja*);
- uslovi problema se predstavljaju iskaznim formulama nad tim iskaznim promenljivim;
- konjunkcija tih iskaznih formula transformiše se u konjunktivnu normalnu formu;
- zadovoljivost formule u konjunktivnoj normalnoj formi ispituje se SAT rešavačem;
- ukoliko je formula zadovoljiva, svaki njen model daje jedno rešenje polaznog problema.

Svođenjem na SAT mogu se pogodno opisati mnogi problemi nad konačnim domenima. Naredni primer pokazuje kako sabiranje prirodnih brojeva, a i rešavanje jednačina koje uključuju takvo sabiranje mogu biti svedeni na SAT.

Primer 8.26

Neka su u i v prirodni brojevi manji od 4. Onda, ako je broj u predstavljen parom iskaznih promenljvih (p, q) (koje odgovaraju njegovim ciframa u binarnom zapisu) a broj v predstavljen parom (r, s), onda je broj $u + v$ (po modulu 2^2) predstavljen parom $((p \veebar r) \veebar (q \wedge s), q \veebar s)$ (gde $\veebar$ označava ekskluzivnu disjunkciju).

Elektronska verzija (v 1.26)

Primer 8.27

Neka je zadat problem određivanja vrednosti u, ako je poznato da je $v = 2$ i $v = u + 1$ (po modulu 4). Broj 1 može se predstaviti parom $(\bot, \top)$ i, kako je poznato da važi $v = 2$ i $v = u + 1$, onda se v može predstaviti i kao $(\top, \bot)$ i kao $((p \veebar \bot) \veebar (q \wedge \top), q \veebar \top)$, i, nakon pojednostavljivanja, sa $(p \veebar q, \neg q)$. Da bi se dobila formula koja odgovara zadatim uslovima i iz koje se može dobiti vrednost broja u, formule na obe pozicije moraju da budu ekvivalentne i sledeća formula mora biti zadovoljiva: $((p \veebar q) \Leftrightarrow \top) \wedge (\neg q \Leftrightarrow \bot)$. Ona je zadovoljiva i ima samo jedan model. U tom modelu promenljiva p ima vrednost 0 a promenljiva q ima vrednost 1. Dakle, nepoznata vrednost u ima binarni zapis 01, pa je ona jednaka 1.

Navedeni primer je trivijalan, ali ilustruje kako se rešavanje jednačina nad prirodnim brojevima može svesti na SAT. Analogno se mogu rešavati i mnogo kompleksniji problemi.

Rešavanje problema svođenjem na SAT biće ilustrovano kroz nekoliko različitih vrsta svođenja na SAT i nekoliko konkretnih primera.

8.4.1 Primeri kodiranja ograničenja

Retko kodiranje. U praktičnim problemima koji se rešavaju svođenjem na SAT, ne figurišu samo iskazne promenljive, već često i celobrojne promenljive koje mogu imati vrednosti iz nekog ograničenog skupa. U takvim situacijima često se koristi *retko kodiranje* (eng. *sparse encoding*) u kojem se uvode iskazne promenljive poput $p_{a,i}$, koja je tačna ako i samo ako promenljiva a ima vrednost i. Time se uslov da promenljiva a ima jednu vrednost iz zadatog domena I zadaje uslovom (uslov „barem jedna“):

$$\bigvee_{i \in I} p_{a,i}$$

Promenljiva a ne može imati dve vrednosti istovremeno, što se opisuje formulom (uslov „najviše jedna“):

$$\bigwedge_{i,j \in I, i \neq j} \neg p_{a,i} \vee \neg p_{a,j}$$

Pored uslova koji su potrebni kako bi se iskazalo da promenljiva ima (tačno jednu) vrednost iz nekog konačnog skupa, često je potrebno kodirati i razna druga ograničenja. Za neke česte tipove ograničenja postoje ustaljeni načini kodiranja u okviru retkog kodiranja.

U nekim problemima potrebno je onemogućiti neku kombinaciju vrednosti promenljivih iz nekog skupa S. Kombinacija vrednosti može biti zadata parovima $(a, f(a))$ za sve elemente a iz S, tj. uslovom $\wedge_{a \in S} p_{a,f(a)}$. Tada se za svaku nedozvoljenu kombinaciju vrednosti uvodi takozvana „klauza konflikta”:

$$\neg \bigwedge_{a \in S} p_{a,f(a)}$$

to jest

$$\bigvee_{a \in S} \neg p_{a,f(a)}.$$

Ovakve klauze mogu se koristiti i kada je potrebno pronaći više rešenja ili sva rešenja nekog problema. Naime, kada se pronađe jedno rešenje, onda polaznoj formuli treba dodati klauzu koja zabranjuje tu kombinaciju vrednosti (zovemo je i „blokirajuća klauza“) i onda rešiti novodobijenu SAT instancu. Postupak se analogno nastavlja i kada je pronađeno nekoliko rešenja.

Ograničenja oblika „ako a ima vrednost i, onda b mora imati neku od vrednosti iz skupa I“ obično se opisuju formulama sledećeg oblika:

$$\neg p_{a,i} \vee \bigvee_{j \in I} p_{b,j}.$$

Logaritamsko kodiranje. U *logaritamskom kodiranju* (eng. *log encoding*) svakom bitu vrednosti numeričkih promenljivih (zapisanih u binarnoj reprezentaciji) pridružuje se jedna iskazna promenljiva. U ovoj reprezentaciji ne postoji potreba za uslovima „barem jedna“ i „najviše jedna“, jer svaka valuacija uvedenih iskaznih promenljivih daje tačno jednu vrednost odgovarajuće promenljive. Naravno, kada je broj mogućih vrednosti numeričke promenljive manji od broja mogućih vrednosti iskaznih promenljivih koji se koriste za njeno kodiranje, neke valuacije iskaznih promenljivih potrebno je zabraniti dodatnim klauzama (na primer, ako promenljiva n može da ima vrednosti od 0 do 6, za njeno kodiranje se koriste tri iskazne promenljive, ali se zabranjuje valuacija koja daje vrednost 7).

Elektronska verzija (2026)

I u logaritamskom kodiranju moguće je izraziti uslove koji se mogu opisati retkim kodiranjem, ali zbog prirode logaritamskog kodiranja, te uslove potrebno je zadati nad binarnim kombinacijama koje predstavljaju vrednosti numeričkih promenljivih. Na primer, neka promenljive a i b uzimaju celobrojne vrednosti od 0 do 7 i neka su kodirane iskaznim promenljivim $p_{a,0}$, $p_{a,1}$, $p_{a,2}$, $p_{b,0}$, $p_{b,1}$ i $p_{b,2}$, pri čemu viši indeksi označavaju bitove veće težine. Ukoliko se vrednost 3 promenljive a uzajamno isključuje sa vrednošću 6 promenljive b, taj uslov može se kodirati u terminima bitova, klauzom

$$p_{a,2} \vee \neg p_{a,1} \vee \neg p_{a,0} \vee \neg p_{b,2} \vee \neg p_{b,1} \vee p_{b,0}.$$

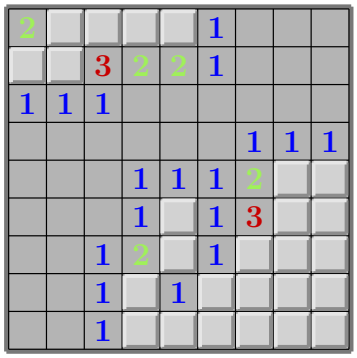
Primer 8.28

Zadatak je obojiti dve kuće (neka su označene sa a i b) po jednom od tri raspoložive boje (neka su označene brojevima 1, 2, 3), ali tako da budu obojene različito. Neka iskazna promenljiva $p_{a,1}$ predstavlja tvrdnju da je kuća a obojena bojom 1, neka $p_{a,2}$ predstavlja tvrdnju da je kuća a obojena bojom 2, ... i neka $p_{b,3}$ predstavlja tvrdnju da je kuća b obojena bojom 3.
U retkim kodiranjima problema biće potrebni uslovi „barem jedna“:
$p_{a,1} \vee p_{a,2} \vee p_{a,3}$
$p_{b,1} \vee p_{b,2} \vee p_{b,3}$
i uslovi „najviše jedna“:
$\neg p_{a,1} \vee \neg p_{a,2}$
$\neg p_{a,1} \vee \neg p_{a,3}$
$\neg p_{a,2} \vee \neg p_{a,3}$
$\neg p_{b,1} \vee \neg p_{b,2}$
$\neg p_{b,1} \vee \neg p_{b,3}$
$\neg p_{b,2} \vee \neg p_{b,3}$
Uslov da nisu obe kuće obojene istom bojom (klauze konflikta) može se opisati sledećim formulama:
$\neg p_{a,1} \vee \neg p_{b,1}$
$\neg p_{a,2} \vee \neg p_{b,2}$
$\neg p_{a,3} \vee \neg p_{b,3}$
Alternativno, navedene klauze konflikta mogu da se zadaju na sledeći način:
$\neg p_{a,1} \vee (p_{b,2} \vee p_{b,3})$
$\neg p_{a,2} \vee (p_{b,1} \vee p_{b,3})$
$\neg p_{a,3} \vee (p_{b,1} \vee p_{b,2})$
$\neg p_{b,1} \vee (p_{a,2} \vee p_{a,3})$
$\neg p_{b,2} \vee (p_{a,1} \vee p_{a,3})$
$\neg p_{b,3} \vee (p_{a,1} \vee p_{a,2})$
Pažljivom analizom može se pokazati da poslednje tri navedene klauze nisu potrebne.
Problem može biti opisan i korišćenjem logaritamskog kodiranja: neka iskazne promenljive $p_{a,0}$, $p_{a,1}$ odgovaraju ciframa binarnog zapisa boje koja odgovara kući a, a $p_{b,0}$, $p_{b,1}$ odgovaraju ciframa binarnog zapisa boje koja odgovara kući b, pri čemu viši indeksi označavaju bitove veće težine. Ako su bojama pridružene vrednosti 0, 1 i 2, treba zabraniti vrednost 3, pa zato postoje uslovi:
$\neg p_{a,1} \vee \neg p_{a,0}$
$\neg p_{b,1} \vee \neg p_{b,0}$
Klauze konflikta su sledeće klauze:
$p_{a,1} \vee p_{a,0} \vee p_{b,1} \vee p_{b,0}$ (nisu obe boje 0)
$p_{a,1} \vee \neg p_{a,0} \vee p_{b,1} \vee \neg p_{b,0}$ (nisu obe boje 1)
$\neg p_{a,1} \vee p_{a,0} \vee \neg p_{b,1} \vee p_{b,0}$ (nisu obe boje 2)

8.4.2 Igra „čistač mina“

Razmotrimo kako iskazna logika može pomoći u igranju računarske igre „čistač mina“ (eng. *minesweeper*, slika 8.5).

Data je tabla dimenzija $n \times m$. Kada igrač izabere jedno zatvoreno polje na tabli, igra je završena ako se pokaže da je na njoj mina. Inače, igrač saznaje ukupan broj mina na susednim poljima. Ukoliko je taj broj jednak 0, onda se on ne ispisuje a rekurzivno se otvaraju sva susedna polja (jer je jasno da na njima nema mina). Cilj igre je otvoriti sva polja na kojima nema mina. Pokazaćemo da korišćenjem iskazne logike možemo da dobijamo zaključke potrebne za uspešno igranje igre. Pridružimo iskazne promenljive p, q, r, s, t, u poljima u levom gornjem uglu table (u nastavku ćemo imenima ovih promenljivih nazivati i polja kojima su pridružena):

Slika 8.5: Igra „čistač mina“.

p	q	r	
s	t	u	

Pretpostavimo da smo otvorili polje p i da na njemu nema mine. Pretpostavimo i da smo za polje p dobili broj 1. Opišimo ovu situaciju sredstvima iskazne logike. Neka stanje table (stvarno stanje, ne samo otkriveni deo) određuje valuaciju uvedenih promenljivih: na nekom polju postoji mina ako i samo ako odgovarajuća promenljiva ima vrednost 1 u toj valuaciji. Kako znamo da na polju p nema mina, u valuaciji v koja odgovara stanju table, mora da je tačna formula $\neg p$. Kako je na polju p broj 1, to znači da je neka mina ili na polju q ili na polju s ili na polju t. Ove uslove opisuju formule:

$q \vee s \vee t$,
$q \Rightarrow \neg s \wedge \neg t$,
$s \Rightarrow \neg q \wedge \neg t$,
$t \Rightarrow \neg q \wedge \neg s$

Iz raspoloživog znanja nije moguće odrediti na kojem od tri polja q, s, t je mina, te moramo da rizikujemo. Pretpostavimo da smo otvorili polje q, da na njemu nema mine i da smo dobili opet broj 1.

1	1	r	
s	t	u	

Pokažimo da sada bezbedno možemo da otvorimo polja r i u. Kako je na polju q broj 1, to znači da je neka mina ili na polju p ili na polju s ili na polju t ili na polju r ili na polju u. Ove uslove opisuju formule:

$p \vee s \vee t \vee r \vee u$,
$p \Rightarrow \neg s \wedge \neg t \wedge \neg r \wedge \neg u$,
$s \Rightarrow \neg p \wedge \neg t \wedge \neg r \wedge \neg u$,
$t \Rightarrow \neg p \wedge \neg s \wedge \neg r \wedge \neg u$,
$r \Rightarrow \neg p \wedge \neg s \wedge \neg t \wedge \neg u$,
$u \Rightarrow \neg p \wedge \neg s \wedge \neg t \wedge \neg r$.

Označimo sa Φ konjunkciju svih navedenih formula, zajedno sa formulama $\neg p$ i $\neg q$ (koje govore da nema mina na poljima p i q). Pitanje da li možemo bezbedno da otvorimo polje r svodi se onda na pitanje da li formula Φ ima za logičku posledicu formulu $\neg r$ (koja govori da nema mine na polju r). To pitanje se dalje svodi na pitanje da li je formula $\Phi \Rightarrow \neg r$ tautologija i, konačno, na pitanje da li je formula $\Phi \wedge r$ nezadovoljiva. SAT rešavač može lako da utvrdi da ta formula jeste nezadovoljiva, te mina ne može biti na polju r. Analogno se može zaključiti da mina ne može biti na polju u.

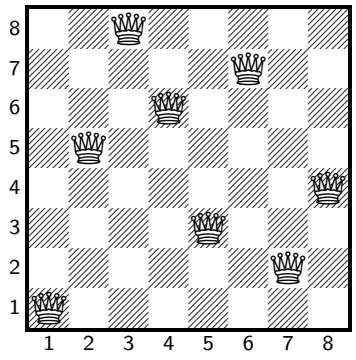
U ovom konkretnom slučaju, zaključak se izvodi lako, ali se opisani mehanizam može uspešno koristiti i u mnogo komplikovanijim situacijama.

8.4.3 Problem n dama

Za svako konkretno n, analogno kao u slučaju $n = 3$ (primer 8.1), problem n dama (slika 8.6) može se rešiti korišćenjem iskazne logike. Primenimo kodiranje u stilu retkog kodiranja: neka svakom polju (i, j) šahovske table odgovara jedna iskazna promenljiva p_{ij} (neka prvi indeks predstavlja redni broj kolone, analogno šahovskoj

Elektronska verzija (2026)

notaciji). Neka promenljiva p_{ij} ima vrednost 1 ako je na polju (i, j) neka dama, a 0 inače. Zadata ograničenja o nenapadanju dama mogu se onda, korišćenjem direktnog kodiranja, opisati na sledeći način:

Slika 8.6: Jedno rešenje za problem 8 dama.

1. u svakoj koloni mora da bude barem jedna dama:
   $\bigvee_{i=1,\ldots,n} p_{ki}$, za $1 \leq k \leq n$;
2. u svakoj koloni može da bude najviše jedna dama:
   $\bigwedge_{i=1,\ldots,n-1;j=i+1,\ldots,n} \neg p_{ki} \vee \neg p_{kj}$, za $1 \leq k \leq n$;
3. u svakoj vrsti može da bude najviše jedna dama:
   $\bigwedge_{i=1,\ldots,n-1;j=i+1,\ldots,n} \neg p_{ik} \vee \neg p_{jk}$, za $1 \leq k \leq n$;
4. nema dama koje se napadaju dijagonalno:
   $\bigwedge_{i=1,\ldots,n;j=1,\ldots,n;k=1,\ldots,n;l=1,\ldots,n} \neg p_{ij} \vee \neg p_{kl}$, za i, j, k, l za koje važi $|k - i| = |l - j|$ i $(i, j) \neq (k, l)$.[5]

Naglasimo sledeće: kako prva dva skupa uslova obezbeđuju da ima ukupno n dama, a treći da u svakoj vrsti ima najviše jedna dama, nije potrebno zadavati i uslov da u svakoj vrsti mora da bude barem jedna dama. Moguće je, kao redundantne, eliminisati i neke od uslova iz četvrtog skupa (na primer, tako da ne postoje pojedinačni međusobno ekvivalentni uslovi).

Konjunkcija navedenih uslova daje formulu koja opisuje zadati problem. Ona je već u konjunktivnoj normalnoj formi i njena zadovoljivost može biti ispitana nekim SAT rešavačem. Na primer, za $n = 8$, formula ima 92 modela i svaki od njih daje po jedno raspoređivanje dama koje ispunjava date uslove.

8.4.4 Verifikacija softvera

Zamislimo da se u nekoj softverskoj kompaniji radi na reviziji postojećeg koda i, kako je on veoma važan, potrebno ga je unaprediti – učiniti ga efikasnijim i čitljivijim. Nekome se čini da je narednu funkciju `f` napisanu na programskom jeziku C:

```
int f(int y)
{
   int x;
   x = x ^ y;
   y = x ^ y;
   x = x ^ y;
   return x * x;
}
```

moguće zameniti narednom funkcijom `g`:

[5] Uslov $(i, j) \neq (k, l)$ isključuje da polje „napada samo sebe“, jer bi inače klauza $\neg p_{ij} \vee \neg p_{ij}$ nepotrebno forsirala da je p_{ij} netačno za svako polje.

Elektronska verzija (2026)

```
int g(int n)
{
  return n * n;
}
```

Pitanje je, dakle, da li ove dve funkcije za iste argumente uvek vraćaju iste rezultate. Pogodno je u razmatranje uvesti i promenljive za međurezultate (jer programska promenljiva u toku izvršavanja programa može da menja vrednost, a iskazna promenljiva u okviru jedne formule uvek ima istu vrednost):

```
x1 = x ^ y;
y1 = x1 ^ y;
x2 = x1 ^ y1;
```

Kako funkcija `g` vraća vrednost `n * n`, gde je `n` nepromenjena vrednost parametra, dovoljno je dokazati da za funkciju `f` važi da pre naredbe `return x * x;` promenljiva `x` ima istu vrednost kao parametar `y`, tj. da je vrednost `x2` jednaka vrednosti `y`, tj. da važi `x2 == y`. Ako se iskoristi način na koji su zadate vrednosti međurezultata, ova jednakost postaje:

```
(x ^ y) ^ ((x ^ y) ^ y) == y
```

Ako pretpostavimo da tip `int` ima širinu četiri bajta, programske promenljive možemo da predstavimo nizovima od po $4 \cdot 8 = 32$ iskazne promenljive. Onda izrazu `(x ^ y) ^ ((x ^ y) ^ y)` odgovara niz od 32 iskazne formule i za dokazivanje navedene jednakosti potrebno je dokazati da je svaka od 32 formule koja odgovara izrazu `(x ^ y) ^ ((x ^ y) ^ y)` logički ekvivalentna odgovarajućoj iskaznoj promenljivoj iz reprezentacije programske promenljive `y`. U ovom konkretnom slučaju (a nije tako uvek), može se primetiti da bitovski operator `^` (operator ekskluzivne disjunkcije) primenjen na dve vrednosti dejstvuje samo bit-po-bit, tj. rezultat operacije primenjen na neka dva bita operanada ne utiče na druge bitove rezultata. Zato se razmatranje navedene jednakosti može svesti na razmatranje pojedinačnih bitova, te je dovoljno dokazati logičku ekvivalenciju ($\underline{\vee}$ označava veznik ekskluzivne disjunkcije):

$$(p \underline{\vee} q) \underline{\vee} ((p \underline{\vee} q) \underline{\vee} q) \equiv q$$

Kako je formula $(p \underline{\vee} q) \underline{\vee} ((p \underline{\vee} q) \underline{\vee} q) \Leftrightarrow q$ zaista tautologija, navedena jednakost uvek je tačna, pa su funkcije `f` i `g` ekvivalentne i jedna može biti zamenjena drugom. (Primetimo da programska promenljiva `x` nije inicijalizovana u okviru funkcije `f`, ali to ipak ne utiče na rezultat rada funkcije.)

8.4.5 Provera ekvivalentnosti kombinatornih kola

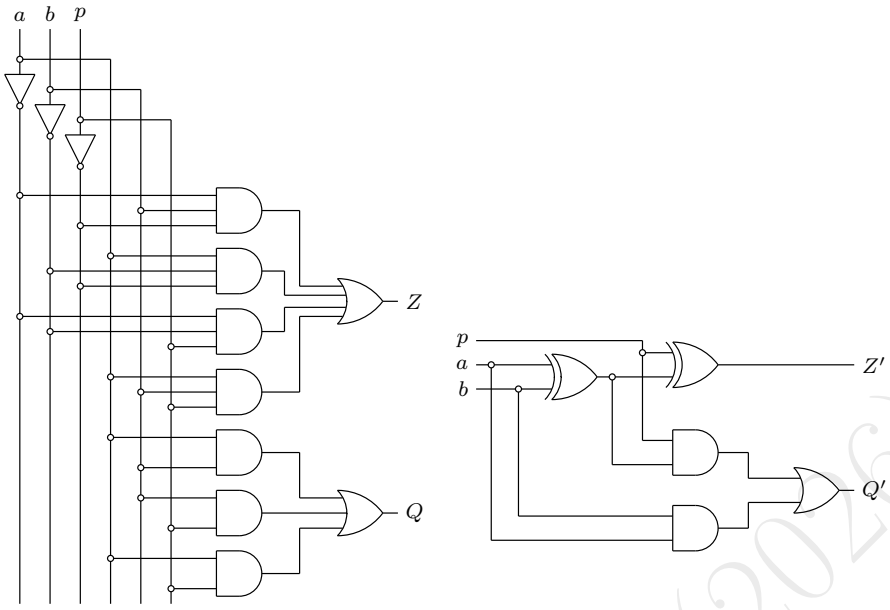
Iskazna logika ima primene u automatizaciji dizajna elektronskih kola, koje uključuju simulaciju, minimizaciju i verifikaciju dizajna kola. Vrsta elektronskih kola koja je najpogodnija za primenu metoda iskazne logike su kombinatorna kola — mreže povezanih logičkih elemenata kod kojih vrednosti izlaza zavise isključivo od vrednosti ulaza. Logički elementi predstavljaju elektronske implementacije logičkih veznika. Takođe, navedeno svojstvo važi i za istinitosne vrednosti iskaznih formula — za datu formulu, one zavise isključivo od vrednosti koje valuacija dodeljuje iskaznim promenljivim u toj formuli.

Jedan problem verifikacije hardvera koji je u vezi sa prethodno uočenom analogijom je provera ekvivalentnosti kombinatornih kola. Dva logička kola su ekvivalentna ukoliko za sve kombinacije vrednosti na svojim ulazima, daju iste izlaze.

Ova vrsta verifikacije je korisna u sledećem kontekstu. Kombinatorna kola mogu biti vrlo složena i dizajniraju se u alatima koji podržavaju neki od jezika za opis hardvera kao što su Verilog ili VHDL. Pre nego što se na osnovu kreiranog dizajna pristupi fizičkoj implementaciji logičkog kola, taj dizajn prolazi kroz niz transformacija kojima se vrše optimizacije kola kako bi se uštedelo na njegovoj površini, brzini i slično. Svaki od koraka ovog postupka može biti vrlo složen. Algoritmi na kojima pomenute transformacije počivaju garantuju održanje korektnosti ali, zbog složenosti softvera u kojem su ti algoritmi implementirani, postoji mogućnost da je u nekom koraku napravljena greška i da finalni, optimizovani, dizajn kola više nije ekvivalentan polaznom. Zbog toga je pre fizičke izrade logičkog kola potrebno proveriti ekvivalentnost polaznog i finalnog dizajna kola. Treba primetiti da ustanovljena ekvivalentnost ne garantuje funkcionalnu korektnost kola — to da ono zaista radi ono što bi trebalo. Međutim, i to je moguće ustanoviti proverom ekvivalentnosti sa kolom za koje je poznato da je funkcionalno korektno, ukoliko takvo kolo postoji.

Provera ekvivalentnosti kombinatornih kola vrši se tako što se za svaki izlaz kreiraju iskazne formule koje odgovaraju njegovom dizajnu u dva kola. Neka su to formule F i F'. Ukoliko su kola ekvivalentna, za sve kombinacije vrednosti ulaza vrednosti ovih formula su jednake. U terminima iskaznih formula, za svaku valuaciju v mora da važi $I_v(F) = I_v(F')$. Dakle, formula $F \Leftrightarrow F'$ mora biti tautologija, a formula $\neg(F \Leftrightarrow F')$ nezadovoljiva.

Elektronska verzija (2020)

Slika 8.7: Osnovni i optimizovani dizajn sabirača.

Zadovoljivost iskazne formule može se proveriti pomoću SAT rešavača. Ukoliko za svaki izlaz rešavač ustanovi da je ovakva formula nezadovoljiva, kola su ekvivalentna, a ukoliko ustanovi da postoji zadovoljavajuća valuacija, ta valuacija predstavlja vrednosti ulaza za koje se izlazi kola razlikuju, što može poslužiti kao polazna tačka u otklanjanju greške.

Postupak provere ekvivalentnosti ilustrovaćemo na primeru sabirača (slika 8.7, levo): ulazne vrednosti a i b su cifre brojeva koji se sabiraju, p je prethodni prenos, a na izlazu je formula koja opisuje cifru zbira Z i formula koja opisuje novi prenos Q. Pretpostavimo da je optimizovanjem kola na slici dobijeno drugo kolo (slika 8.7, desno): ulazne vrednosti a i b su cifre brojeva koji se sabiraju, p je prethodni prenos, a na izlazu su formule koje opisuju cifru zbira Z' i novi prenos Q'. Na osnovu dizajna, za svaki izlaz može se kreirati iskazna formula koja mu odgovara:

$$Z = (\neg a \wedge b \wedge \neg p) \vee (a \wedge \neg b \wedge \neg p) \vee (\neg a \wedge \neg b \wedge p) \vee (a \wedge b \wedge p)$$
$$Q = (a \wedge b) \vee (b \wedge p) \vee (a \wedge p)$$
$$Z' = (a \underline{\vee} b) \underline{\vee} p$$
$$Q' = (a \wedge b) \vee (a \underline{\vee} b) \wedge p$$

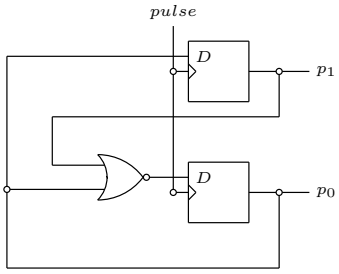
Kola su ekvivalentna ukoliko su formule $\neg(Z \Leftrightarrow Z')$ i $\neg(Q \Leftrightarrow Q')$ nezadovoljive. Treba imati u vidu da formule koje se dobijaju iz ovakvih primena mogu imati i desetine hiljada pa i stotine hiljada promenljivih, ali da SAT rešavači ipak uspevaju da provere njihovu zadovoljivost (pre svega zahvaljujući nekim pravilnostima u strukturi tih formula, a koje se u toku procesa rešavanja mogu naučiti i iskoristiti).

8.4.6 Ograničena provera modela

Jedna od najkorišćenijih tehnika u verifikaciji hardvera i softvera je *ograničena provera modela* (eng. *bounded model checking*). Funkcionisanje hardvera ili softvera se može apstraktno opisati konačnim automatima čija stanja opisuju stanja sistema koji se izučava, a grane moguće prelaske sistema iz stanja u stanje. Takav konačni automat predstavlja model sistema koji se analizira. Jedan od ciljeva verifikacije je dokazivanje da sistem zadovoljava određena svojstva, poput svojstva da nikad neće doći u stanje koje predstavlja grešku ili bezbednosni rizik. Za sistem koji pruža odgovore na zadate zahteve, primer takvog svojstva je da, nakon stanja u kojem je primljen zahtev, sistem sigurno dolazi u neko stanje u kojem će traženi odgovor biti dat. Ispitivanje ovakvih svojstava, koje se naziva *proverom modela*, može predstavljati neodlučiv problem. Stoga se u praksi obično koristi *ograničena provera modela* koja se svodi na dokazivanje da neko svojstvo važi u svim stanjima u koja se iz polaznog stanja može dospeti u najviše k prelaza.

Da bi se sprovela ograničena provera modela tehnikom svođenja na SAT, prvo je potrebno uočiti kako se stanja mogu modelovati iskaznim promenljivim. Potom je potrebno iskaznim formulama nad tim promenljivim zapisati željeno svojstvo, polazne pretpostavke i način na koji se promenljive menjaju prilikom prelaska iz stanja u stanje. Potom se, kao i obično, formule rešavaju SAT rešavačem.

Elektronska verzija (2026)

Slika 8.8: Dizajn brojača koji broji ciklično od 0 do 2.

p_1^i	p_0^i	p_1^{i+1}	p_0^{i+1}
0	0	0	1
0	1	1	0
1	0	0	0
1	1	1	0

Tabela 8.2: Tablica prelaska brojača koji broji od 0 do 2.

Ograničenu proveru modela ćemo ilustrovati na primeru dvobitnog brojača prikazanog na slici 8.8. Ulaz *pulse* daje signal brojaču (tj. njegovim flip-flopovima) kad treba da izračuna nove vrednosti izlaza p_0 i p_1. Te izlazne vrednosti biće kasnije upotrebljene kao nove ulazne vrednosti flip-flopova. Neka su na izlazima p_0 i p_1, na primer, vrednosti 0 i 0. Kada stigne signal *pulse*, flip-flopovi se aktiviraju, p_1 dobija vrednost 0, a p_0 dobija vrednost izlaza NOR kola za ulaze 0 i 0, tj. vrednost 1. Dakle, ako su ulazne vrednosti (p_1, p_0) jednake $(0, 0)$, izlazne su $(0, 1)$. Slično, ako su ulazne vrednosti $(0, 1)$, izlazne su $(1, 0)$. Generalno, ako je stanje u trenutku i opisano bitovima p_0^i i p_1^i, iz dizajna brojača sledi da za svaka dva uzastopna stanja važi: $p_0^{i+1} \equiv \neg p_0^i \wedge \neg p_1^i$ i $p_1^{i+1} \equiv p_0^i$. Ponašanje brojača sažeto je dato tabelom prelaska prikazanoj na slici 8.2. Kao što se vidi iz tabele, ako se kreće od stanja $(0, 0)$, ide se u stanje $(0, 1)$, pa u stanje $(1, 0)$, pa u stanje $(0, 0)$, i to se ciklično ponavlja. Ako se stanja razmatraju kao brojevi u binarnom zapisu, od stanja 0 ide se u stanje 1, pa u stanje 2, pa u stanje 0 i to se ciklično ponavlja, te se zato opisano kolo naziva *brojač*.

Cilj je dokazati da ako brojač započne brojanje od bilo kog stanja (tj. broja) koje nije 3, onda nikada neće doći do broja 3. Željeno svojstvo opisuje se formulom $\neg p_0^i \vee \neg p_1^i$. Uslov koji važi u polaznom stanju je $\neg p_0^0 \vee \neg p_1^0$. Da bi se pokazalo da stanje k ne odgovara broju 3, treba ustanoviti da je sledeća formula nezadovoljiva:

$$(\neg p_0^0 \vee \neg p_1^0) \wedge (p_0^1 \Leftrightarrow \neg p_0^0 \wedge \neg p_1^0) \wedge (p_1^1 \Leftrightarrow p_0^0) \wedge \ldots$$
$$\wedge (p_0^k \Leftrightarrow \neg p_0^{k-1} \wedge \neg p_1^{k-1}) \wedge (p_1^k \Leftrightarrow p_0^{k-1}) \wedge (p_0^k \wedge p_1^k)$$

Prvi konjunkt u gornjoj konjunkciji predstavlja polazni uslov, potom slede po dva konjunkta koji opisuju prelaske između susednih stanja, a poslednji konjunkt izražava negaciju željenog svojstva u poslednjem stanju. Ukoliko je formula zadovoljiva za neko k, to znači da postoji put od polaznog stanja kojim se može doći do stanja koje ne zadovoljava traženo svojstvo. U tom slučaju, dobijena valuacija određivala bi stanja preko kojih se može doći do problematičnog stanja, što može pomoći u pronalaženju greške u analiziranom sistemu. U našem primeru, navedena formula nezadovoljiva je za svako k (ali to opšte svojstvo ne može se utvrditi SAT rešavačem).

8.4.7 sat rešavači i dimacs-cnf format

Kao što je već rečeno, SAT *rešavači* (eng. SAT *solvers*) su programi koji rešavaju instance SAT problema. Većina savremenih SAT rešavača zasnovana je na DPLL proceduri, ali je obogaćena mnogim tehnikama i heuristikama. Neki od popularnih SAT rešavača su MiniSAT, PicoSAT i zChaff.

SAT rešavači obično očekuju ulaz u DIMACS-CNF formatu. U ovom formatu, prvi red sadrži informaciju o broju iskaznih promenljivih i broju klauza, a naredni redovi sadrže zapis po jedne klauze. Promenljive su označene rednim brojevima, negirane promenljive odgovarajućim negativnim brojevima i svaki red završava se brojem 0. Na primer, sadržaj

```
p cnf 3 2
1 -3 0
-1 2 3 0
```

Elektronska verzija (2026)

odgovara formuli (sa tri promenljive i dve klauze): $(p_1 \vee \neg p_3) \wedge (\neg p_1 \vee p_2 \vee p_3)$.

Elektronska verzija (2026)

Elektronska verzija (2026)

Glava 9

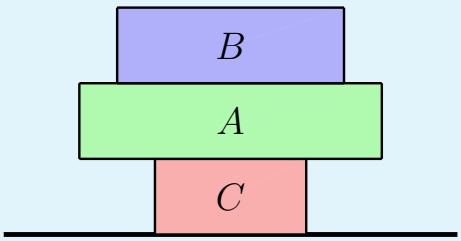
Automatsko rasuđivanje u logici prvog reda

Logika prvog reda, predikatska logika (eng. *first order logic, predicate logic*), znatno je izražajnija od iskazne logike. Ključna novina u odnosu na iskaznu logiku je uvođenje kvantifikovanja, univerzalnog i egzistencijalnog. Zahvaljujući kvantifikatorima, u logici prvog reda mogu se formulisati tvrđenja koja nije moguće formulisati na jeziku iskazne logike. U logici prvog reda dozvoljeno je samo kvantifikovanje promenljivih.[1] U okviru logike prvog reda mogu se opisati mnoge matematičke teorije i mnogi praktični problemi. Za neke probleme (nad konačnim domenima) pogodnije je rešavanje korišćenjem iskazne logike, ali za neke je opisivanje i rešavanje znatno lakše korišćenjem predikatske logike.

Kao i u iskaznoj logici, centralni problemi u predikatskoj logici su ispitivanje da li je data formula valjana i da li je data formula zadovoljiva. Za razliku od iskazne logike, ovi problemi nisu odlučivi, te ne postoje efektivni algoritmi za njihovo rešavanje. No, problem ispitivanja valjanosti i problem ispitivanja nezadovoljivosti za predikatsku logiku su poluodlučivi, pa postoje metode koje za svaku valjanu formulu mogu da dokažu da je ona valjana (ali ne mogu za bilo koju formulu koja nije valjana da utvrde da nije valjana) i metode koje za svaku nezadovoljivu formulu mogu da dokažu da je ona nezadovoljiva (ali ne mogu za bilo koju zadovoljivu formulu da utvrde da je ona zadovoljiva).

Primer 9.1

Razmotrimo jednu jednostavnu varijantu problema slaganja kutija: kutije (označene slovima) poređane su jedna na drugu. Za neke se zna da li su ispod ili iznad neke druge kutije, ali nije zadata potpuna informacija o poretku svih kutija. U ovom jednostavnom primeru dovoljno je baratati informacijama o tome koja je kutija *iznad* neke kutije. Ipak, koriste se i informacije o odnosu *ispod*, čime se ilustruju pogodnosti upotrebe jezika koji nije minimalan. U mnogim realnim primenama, od minimalnog jezika znatno je pogodniji neki izražajniji jezik.

Pretpostavimo da su nekako naslagane tri kutije A, B i C i da je poznato da je B iznad A, a da je C ispod A. Pitanje je da li je moguće zaključiti da je B iznad C ili je moguće zaključiti da je B ispod C (ili nije moguće zaključiti ni jedno ni drugo). Opisani problem možemo opisati u terminima iskazne logike: iskazna promenljiva a_{AB} (od engleskog *above*) može da označava da je A iznad B, a_{AC} da je A iznad C, a_{BA} da je B iznad A, b_{BC} (od engleskog *below*) da je B ispod C, itd. Potrebno je za svake dve kutije obezbediti da važi da ako je prva iznad druge, onda druga nije iznad prve, na primer, za kutije A i B važi: $a_{AB} \Rightarrow \neg a_{BA}$. Potrebno je za svake dve kutije obezbediti da važi da ako je prva iznad druge, onda je druga ispod prve i obratno, na primer, za kutije A i B važi: $a_{AB} \Leftrightarrow b_{BA}$. Potrebno je za svake tri kutije

[1] U logici višeg reda predikati i funkcije kao argumente mogu imati druge predikate i funkcije i dozvoljeno je njihovo kvantifikovanje. Na primer, u logici drugog reda predikati i funkcije mogu za argumente imati predikate i funkcije prvog reda i mogu biti kvantifikovani. Predikati i funkcije reda n mogu za argumente imati predikate i funkcije reda $n-1$ i mogu biti kvantifikovani.

obezbediti da važi: ako je prva iznad druge i druga iznad treće, onda je prva iznad treće, na primer, za kutije A, B i C važi: $a_{AB} \wedge a_{BC} \Rightarrow a_{AC}$. Ako postoje tri kutije, onda ovakvih uslova ima $3! = 6$, a ako ih ima n, onda tih uslova ima $6\binom{n}{3}$. Dakle, iako jeste moguće, kodiranje u terminima iskazne logike može da bude rogobatno i prostorno veoma zahtevno. Bilo bi dobro ako bismo umesto $6\binom{n}{3}$ uslova mogli da koristimo samo jedan: „za svake tri kutije X, Y, Z važi: ako je a_{XY} i a_{YZ} onda je a_{XZ}." Logika prvog reda daje takvu mogućnost i zadati problem mogao bi da se elegantno opiše sledećim uslovima, pri čemu se ne koriste iskazne promenljive poput a_{AB} nego atomičke formule sa argumentima poput $above(A, B)$ i $below(A, B)$, pri čemu $above(A, B)$ označava da je A iznad B, a $below(A, B)$ označava da je A ispod B:

- „za svake dve kutije x, y važi: ako je $above(x, y)$ onda nije $above(y, x)$";
- „za svake dve kutije x, y važi: $above(x, y)$ ako i samo ako $below(y, x)$";
- „za svake tri kutije x, y, z važi: ako je $above(x, y)$ i $above(y, z)$ onda je $above(x, z)$".

Za sve navedene, a i druge slične formule, potrebno je definisati način na koji im se pridružuje vrednost *tačno* ili *netačno*.
Za rešavanje početnog problema, potrebno je iz navedenih uslova i iz pretpostavki da važi $above(B, A)$ i $below(C, A)$ izvesti zaključak $above(B, C)$ ili $below(B, C)$.

Primer 9.2

U primeru 7.2, potrebno je dokazati (jedan način grubo je opisan u primeru 7.12) da iz uslova:

- „za proizvoljne tri osobe x, y, z važi: ako je x predak od y i y je predak od z, onda je x predak od z"
- „za proizvoljnu osobu x važi: otac osobe x je predak osobe x"

sledi

- „otac oca osobe *Ana* je predak osobe *Ana*."

9.1 Sintaksa i semantika logike prvog reda

Sintaksa logike prvog reda govori o njenom *jeziku* — o skupu njenih (ispravno formiranih) formula i ne razmatra njihovo značenje i njihove (moguće) istinitosne vrednosti. Značenje formula logike prvog reda uvodi semantika logike prvog reda. Pojmovi skupa formula, zamene, značenja formula, logičke posledice, valjanosti i slično, definišu se u istom duhu kao u iskaznoj logici, ali na znatno komplikovaniji način. Zato ćemo se, jednostavnosti radi, zadržati samo na neformalnom uvođenju ovih pojmova, uz primere.

9.1.1 Sintaksa logike prvog reda

Skup formula logike prvog reda definiše se za fiksiran, prebrojiv skup promenljivih V, dve logičke konstante — $\top$ (*te*) i $\bot$ (*nete*), konačan skup osnovnih logičkih veznika: unarni — *negacija* i binarni — *konjunkcija*, *disjunkcija*, *implikacija*, *ekvivalencija*, kao i dva kvantifikatora (kvantora) — *univerzalni* i *egzistencijalni*. Nabrojane komponente čine *logički (ili opšti) deo* jezika prvog reda. Pored njih, u izgradnji formula logike prvog reda koriste se elementi *signature*. *Signaturu* $\mathcal{L}$ čine:

- (najviše prebrojiv) skup funkcijskih simbola (sa svojim arnostima);
- (najviše prebrojiv) skup predikatskih (relacijskih) simbola (sa svojim arnostima).

Funkcijske simbole arnosti 0 zovemo *simbolima konstanti*. Funkcijski simbol f koji ima arnost, na primer, 2 zapisujemo nekad i kao $f_{/2}$. Takođe, predikatski simbol p koji ima arnost 3 zapisujemo nekad i kao $p_{/3}$.

Pojedinačni jezici prvog reda razlikuju se po signaturi. Za svaki zaseban problem (ili matematičku teoriju) bira se specifična, pogodna signatura. Na primer, za rešavanje problema kutija (iz primera 9.1), koristiće se predikatski simboli koji odgovaraju položajima ispod i iznad, u izgradnji aritmetike – funkcijski simbol $+$, itd.

Promenljive i funkcijski simboli arnosti 0 čine termove. Od njih se formiraju komplikovaniji termovi i atomičke formule:

- ako je f funkcijski simbol arnosti n i $t_1, \ldots, t_n$ termovi, onda je $f(t_1, \ldots, t_n)$ term.

- ako je p predikatski simbol arnosti n i $t_1, \ldots, t_n$ termovi, onda je $p(t_1, \ldots, t_n)$ atomička formula.

Intuitivno, termovi odgovaraju elementima nekog domena (na primer, zbiru može da odgovara broj, majka neke osobe je neka osoba), a atomičkim formulama odgovaraju tvrđenja koja mogu biti tačna ili netačna (na primer, tvrđenje da je neka osoba roditelj neke druge).

Literal (eng. *literal*) je atomička formula ili negacija atomičke formule. *Klauza* (eng. *clause*) je disjunkcija više literala.

Formule logike prvog reda su atomičke formule ili se dobijaju od drugih formula kombinovanjem logičkim veznicima i kvantifikatorima. U uobičajenom zapisu, ako su $\mathcal{A}$ i $\mathcal{B}$ formule i x element skupa V, onda su formule i $(\neg\mathcal{A})$, $(\mathcal{A} \wedge \mathcal{B})$, $(\mathcal{A} \vee \mathcal{B})$, $(\mathcal{A} \Rightarrow \mathcal{B})$, $(\mathcal{A} \Leftrightarrow \mathcal{B})$, $(\forall x)\mathcal{A}$, $(\exists x)\mathcal{A}$ i slično. Na primer, zapis $(\forall x)\mathcal{A}$ čitamo „za svako x $\mathcal{A}$“, a zapis $(\exists x)\mathcal{A}$ čitamo „postoji x takvo da je $\mathcal{A}$“ (naglasimo da su formule $(\forall x)\mathcal{A}$ i $(\exists x)\mathcal{A}$ ispravne i ako $\mathcal{A}$ ne sadrži promenljivu x). Da bi se izbeglo korišćenje velikog broja zagrada obično se izostavljaju spoljne zagrade a i podrazumeva se prioritet veznika kao u iskaznoj logici, uz dodatak da kvantifikatori imaju viši prioritet od svih veznika (pa je, na primer, $(\forall x)\mathcal{A} \wedge \mathcal{B}$ kraći zapis za $((\forall x)\mathcal{A}) \wedge \mathcal{B}$, a ne za $(\forall x)(\mathcal{A} \wedge \mathcal{B})$).

Uz indeks ili bez indeksa, simbole konstanti obično (mada ne isključivo) označavamo simbolima $a, b, c, \ldots$, funkcijske simbole arnosti veće od 0 simbolima $f, g, h, \ldots$, predikatske simbole simbolima $p, q, r, \ldots$, promenljive simbolima $x, y, z, \ldots$, formule simbolima $\mathcal{A}, \mathcal{B}, \mathcal{C}, \ldots$, skupove formula simbolima $\Gamma, \Delta, \ldots$

Ako su dve formule $\mathcal{A}$ i $\mathcal{B}$ identične, onda to označavamo $\mathcal{A} = \mathcal{B}$ a inače pišemo $\mathcal{A} \neq \mathcal{B}$.

Primer 9.3

Signatura za problem iz primera 9.1 je $\mathcal{L} = (\{\}, \{above_{/2}, below_{/2}\})$. Za ovu signaturu i skup promenljivih $V = \{x, y, z, \ldots\}$, neke od atomičkih formula su $above(x, z)$ i $below(x, y)$, a primer formule (koja nije atomička) je $\forall x\ \neg above(x, x)$.

Primer 9.4

Signatura za problem iz primera 9.2 je $\mathcal{L} = (\{Ana_{/0}, otac_{/1}\}, \{predak_{/2}\})$. Smatramo da je Ana konkretna osoba, pa je pogodno i prirodno da za nju koristimo simbol konstante. Primetimo da je u izabranoj signaturi *otac* funkcijski simbol, a *predak* predikatski simbol. Takvo modelovanje je prirodno jer je (biološki) otac za svaku osobu jedinstven, a predak nije. Za ovu signaturu i skup promenljivih $V = \{x, y, z, \ldots\}$, neki od termova su Ana i $otac(x)$, primer atomičke formule je $predak(otac(x), Ana)$, a primer formule koja nije atomička je $\forall x\ \neg predak(x, x)$.

Primer 9.5

Neki od termova nad signaturom $\mathcal{L} = (\{sokrat_{/0}\}, \{man_{/1}, mortal_{/1}\})$ i skupom promenljivih $V = \{x, y, z, \ldots\}$ su: x, y, $sokrat$. Neke od atomičkih formula su $man(x)$, $mortal(y)$, $mortal(sokrat)$, a neke od formula su $\forall x\ man(x)$ i $\forall x\ (man(x) \Rightarrow mortal(x))$.

Primer 9.6

Za signaturu $\mathcal{L} = (\{e_{/0}, \star_{/2}\}, \{\prec_{/2}\})$, i skup promenljivih $V = \{x, y, z, \ldots\}$, neki od termova su e, $\star(x, y)$ i $\star(x, \star(y, z))$, neke od atomičkih formula su $\prec(x, e)$ i $\prec(\star(x, y), z)$, a jedna od (neatomičkih) formula je $\forall x \neg(\prec(x, x))$. Ukoliko se binarni funkcijski i predikatski simboli zapišu infiksno (umesto prefiksno), onda se navedeni termovi i formule zapisuju na sledeći način: e, $x \star y$, $x \star (y \star z)$, $x \prec e$, $(x \star y) \prec z$, $\forall x\ \neg(x \prec x)$.

Primer 9.7

Neprekidnost i ravnomerna neprekidnost (totalne) realne funkcije f mogu se definisati na sledeći način:

$$(\forall a)(\forall \varepsilon)(\varepsilon > 0 \Rightarrow (\exists \delta)(\delta > 0 \wedge (\forall x)(|x - a| < \delta \Rightarrow |f(x) - f(a)| < \varepsilon)))$$

$$(\forall \varepsilon)(\varepsilon > 0 \Rightarrow (\exists \delta)(\delta > 0 \wedge (\forall x_1)(\forall x_2)(|x_1 - x_2| < \delta \Rightarrow |f(x_1) - f(x_2)| < \varepsilon)))$$

U formulama $\forall x\mathcal{A}$ i $\exists x\mathcal{A}$, formula $\mathcal{A}$ je *doseg* kvantifikatora. Pojavljivanje promenljive x je *vezano* u $\forall x$ i $\exists x$,

kao i ako je u dosegu kvantifikatora $\forall x$ ili $\exists x$, a inače je *slobodno*. Primetimo da promenljiva može biti i slobodna i vezana u jednoj formuli. Često se zapisom $\mathcal{A}(x_1, x_2, \ldots, x_n)$ naglašava da formula $\mathcal{A}$ ima slobodne promenljive $x_1, x_2, \ldots, x_n$. Priroda vezanih promenljivih u formuli bitno je drugačija od prirode slobodnih promenljivih. Naime, značenje formule $(\forall x)\mathcal{A}(x)$ (koje će tek u nastavku biti definisano) ne zavisi od x i isto je kao i značenje formule $(\forall y)\mathcal{A}(y)$ (slično kao što vrednost $\int_0^\pi \sin(x)dx$ ne zavisi od x, iako x figuriše u ovom izrazu). Dakle, sva pojavljivanja vezanih promenljivih mogu se preimenovati, bez uticaja na značenje formule. Na primer, formula $p(x, y) \Rightarrow (\forall x)q(x)$ ima isto značenje kao i formula $p(x, y) \Rightarrow (\forall z)q(z)$. S druge strane, značenje formula zavisi od slobodnih promenljivih u njima.

Formula bez slobodnih promenljivih zove se *zatvorena formula* ili *rečenica*. Ako formula $\mathcal{A}$ ima kao slobodne samo promenljive $x_1, x_2, \ldots, x_k$ onda formulu $(\forall x_1)(\forall x_2)\ldots(\forall x_k)\mathcal{A}$ nazivamo *univerzalnim zatvorenjem* formule $\mathcal{A}$, a formulu $(\exists x_1)(\exists x_2)\ldots\ (\exists x_k)\mathcal{A}$ *egzistencijalnim zatvorenjem* formule $\mathcal{A}$.

9.1.2 Zamena

Zamena promenljive termom definiše se u logici prvog reda u istom duhu kao u iskaznoj logici: ako termove i formule reprezentujemo u računarskom programu u vidu stabla, onda zamenu promenljive termom možemo opisati rekurzivnom funkcijom koja sve listove formule koji odgovaraju zadatoj promenljivoj zamenjuje nekim drugim zadatim stablom. Zamenu izraza e_1 izrazom e_2 zapisujemo $[e_1 \mapsto e_2]$. Zamene obično kraće označavamo malim grčkim slovima, na primer σ. Izraz koji je rezultat primene zamene $\sigma = [e_1 \mapsto e_2]$ na izraz e označavamo sa $e[e_1 \mapsto e_2]$ ili $e\sigma$.

Primer 9.8

Za $\sigma = [x \mapsto f(y)]$ i $s = g(a, x)$ važi $s\sigma = g(a, f(y))$.
Za $\sigma = [x \mapsto f(z), y \mapsto a]$, $s = g(a, x)$ i $t = g(y, g(x, y))$ važi $s\sigma = g(a, f(z))$ i $t\sigma = g(a, g(f(z), a))$.
Za $\sigma = [x \mapsto sokrat, y \mapsto platon]$ i $s = učitelj(x, y)$ važi $s\sigma = učitelj(sokrat, platon)$.
Za $\sigma = [x \mapsto a]$ i $s = u(x, x)$ važi $s\sigma = u(a, a)$.
Za $\phi = [x \mapsto f(y)]$ i $\lambda = [y \mapsto g(z)]$, važi $\phi\lambda = [x \mapsto f(g(z)), y \mapsto g(z)]$.

Naglasimo da nijedna promenljiva u formuli primenom zamene ne sme da postane vezana u rezultujućoj formuli (jer bi to moglo bitno da menja značenje polazne formule). Inače bi, na primer, $((\exists y)predak(x, y))[x \mapsto y]$ bilo jednako $(\exists y)predak(y, y)$ a ta formula ima drugačije značenje od polazne formule (značenje formula će biti tek definisano u nastavku). Ukoliko se y pojavljuje u t, onda je potrebno najpre preimenovati promenljivu y u z u formuli $\mathcal{A}$ (pri čemu je z neka promenljiva koja se ne pojavljuje ni u $\mathcal{A}$ ni u t), pa tek na rezultujuću formulu primeniti zamenu $[x \mapsto t]$. Tako je rezultat zamene $((\exists y)predak(x, y))[x \mapsto y]$ jednak $(\exists z)predak(y, z)$.

Pored zamene promenljive termom, potreban nam je i pojam zamene formule formulom, koji se takođe uvodi u skladu sa intuicijom. Uslov za primenu zamene oblika $\mathcal{A}[\mathcal{C} \mapsto \mathcal{D}]$ je da u formuli $\mathcal{D}$ nema slobodnih promenljivih koje nisu slobodne u $\mathcal{C}$. Taj uslov sprečava da se promeni očekivano značenje rezultujuće formule tako što neka slobodna promenljiva iz $\mathcal{D}$ postaje vezana. Ukoliko u formuli $\mathcal{D}$ postoje slobodne promenljivih koje nisu slobodne u $\mathcal{C}$, onda najpre te promenljive u formuli $\mathcal{C}$ treba preimenovati.

Primer 9.9

Ako je formula $\mathcal{A}$ (nad jezikom iz primera 9.4), jednaka $predak(otac(x), y)$, a zamena σ jednaka $[y \mapsto Ana]$, onda je $\mathcal{A}\sigma = predak(otac(x), Ana)$.
Ako je formula $\mathcal{A}$ jednaka $\forall x\ \neg predak(x, x)$, a zamena σ jednaka $[x \mapsto Ana]$, onda je $\mathcal{A}\sigma = \mathcal{A}$.

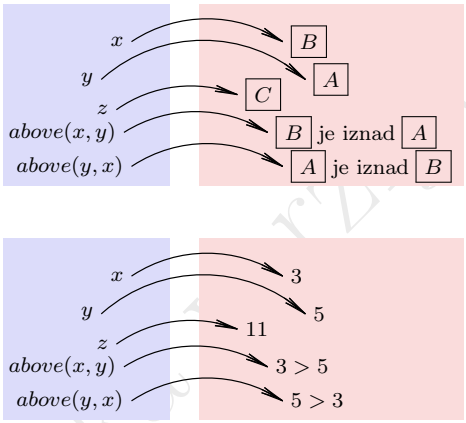
Primer 9.10

$r(y) \wedge (p(x) \vee q(x))[p(x) \vee q(x) \mapsto r(x)] = r(y) \wedge r(x)$.
$r(y) \wedge (p(x) \vee q(x))[p(x) \vee q(x) \mapsto q(x) \vee p(x)] = r(y) \wedge (q(x) \vee p(x))$.
$r(y) \wedge (\forall x)(\neg p(x))[(\forall x)(\neg p(x)) \mapsto \neg(\exists x)p(x)] = r(y) \wedge \neg(\exists x)p(x)$.

9.1.3 Semantika logike prvog reda

Semantika logike prvog reda govori o *značenju* formula. Kao i u slučaju iskazne logike, osnovna ideja semantike je da istinitosne vrednosti formula definiše u skladu sa uobičajenim, svakodnevnim rasuđivanjem. U odnosu na iskazni slučaj, stvari komplikuju kvantifikatori, kao i drugačija priroda promenljivih. Naime, promenljive se

ne preslikavaju, kao u iskaznoj logici, u skup $\{0,1\}$, nego se mogu preslikavati u elemente proizvoljnog skupa koji zovemo *univerzum* (na primer, u skup celih brojeva ili u skup stanovnika neke države).[2] Značenje formula, dodatno, nije određeno samo načinom na koji su promenljivim pridružene vrednosti, nego i time šta odgovara funkcijskim i predikatskim simbolima – to će biti neke konkretne funkcije i relacije nad izabranim domenom. Stoga istinitosna vrednost formule zavisi od više izbora i za različite izbore može da bude drugačija. Reći ćemo da je formula *valjana* ako je tačna za svaki od tih izbora. Razmotrimo, na primer, formulu $above(x, y)$. Možemo je interpretirati na mnogo različitih načina. Jedan je da univerzum čine kutije naslagane na nekoj konkretnoj gomili, da valuacija v slika promenljive x i y u (konkretne) kutije $\boxed{B}$ i $\boxed{A}$, tj. $v(x) = \boxed{B}$ i $v(y) = \boxed{A}$, a da predikatskom simbolu *above* odgovara relacija „biti iznad“ za kutije na toj konkretnoj gomili. Drugi način je da smatramo da univerzum čine označavaju celi brojevi, da su promenljivim x i y pridružene vrednosti 3 i 5, a da predikatskom simbolu *above* odgovara relacija $>$ nad celim brojevima. U svakom slučaju, formulama pridružujemo značenje vezano za neki konkretan skup i neke konkretne funkcije i relacije nad njim i u stanju smo da za bilo koje elemente tog skupa efektivno izračunamo vrednosti tih funkcija i efektivno odredimo da li je zadovoljena neka relacija (na primer, u stanju smo da efektivno proverimo da li važi $3 > 5$, to je jednostavan uslov nad celim brojevima). Naredna slika ilustruje dve pomenute interpretacije. Na svakoj slici levo je svet sintakse, a desno – svet semantike, levo su termovi i formule, a desno – njihovo izabrano značenje. U interpretaciji ilustrovanoj na slici (dole), predikatskom simbolu *above* pridružena je relacija $>$, te se formula $above(x, y)$ preslikava u vrednost 0, jer $3 > 5$ je netačno nad celim brojevima.

Kao što je ilustrovano navedenim primerima, interpretacija svakom termu pridružuje jedinstveni element univerzuma, a svakoj atomičkoj formuli i svakoj formuli pridružuje jedinstvenu vrednosti iz skupa $\{0,1\}$).

Interpretacija, i time vrednost termova i formula, određene su:

- univerzumom $\mathcal{D}$;
- preslikavanjem $\mathcal{I}$ koje funkcijskim i predikatskim simbolima iz signature pridružuje konkretne funkcije i relacije nad elementima univerzuma $\mathcal{D}$;
- *valuacijom* v: preslikavanjem koje svakoj promenljivoj pridružuje neki element iz univerzuma;

Interpretaciju određenu skupom $\mathcal{D}$, preslikavanjem $\mathcal{I}$ i valuacijom v zapisujemo kraće kao I_v, smatrajući da su skup $\mathcal{D}$ i preslikavanje $\mathcal{I}$ jasni iz konteksta. *Vrednost* (ili *značenje*) terma t i formule u A interpretaciji I_v označavamo sa $I_v(t)$ i sa $I_v(\mathcal{A})$. Uvek važi $I_v(\top) = 1$ i $I_v(\bot) = 0$. Za svaku promenljivu x iz skupa V važi $I_v(x) = v(x)$. Ako se funkcijski simbol f preslikava u totalnu funkciju f_I nad univerzumom, onda je $I_v(f(t_1, t_2, \ldots, t_n)) = f_I(I_v(t_1), I_v(t_2), \ldots, I_v(t_n))$. Analogno, ako se predikatski simbol p preslikava u relaciju p_I nad univerzumom, onda je $I_v(p(t_1, t_2, \ldots, t_n)) = p_I(I_v(t_1), I_v(t_2), \ldots, I_v(t_n))$. Vrednost formula dobijenih logičnim veznicima definiše se analogno iskaznom slučaju. Ako je $\forall x_1 \forall x_2 \ldots \forall x_n \mathcal{A}$ zatvorena formula (nema slobodnih promenljivih), onda je vrednost $I_v(\forall x_1 \forall x_2 \ldots \forall x_n \mathcal{A})$ jednaka 1 ako je $I_w(\mathcal{A}) = 1$, za svaku moguću valuaciju w. Slično, ako je $\exists x_1 \exists x_2 \ldots \exists x_n \mathcal{A}$ zatvorena formula, onda je vrednost $I_v(\exists x_1 \exists x_2 \ldots \exists x_n \mathcal{A})$ jednaka 1 ako je $I_w(\mathcal{A}) = 1$, za neku moguću valuaciju w.

[2] Po pridruženom značenju, promenljivim iskazne logike u logici prvog reda ne odgovaraju promenljive, već predikatski simboli arnosti nula (koji se preslikavaju u skup $\{0,1\}$).

Elektronska verzija (2023)

Primer 9.11

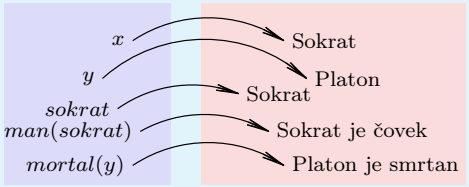
Za signaturu $\mathcal{L} = (\{\}, \{above_{/2}, below_{/2}\})$ (iz primera 9.3), interpretacija može za univerzum da ima konkretan skup kutija prikazanih na slici u okviru primera 9.1. Predikatski simboli *above* i *below* mogu da se preslikavaju u relacije „jeste iznad“ i „jeste ispod“ nad tim konkretnim kutijama, u konkretnom odnosu koji imaju.
Ako je, za valuaciju v, na primer, $v(x) = \boxed{B}$ i $v(y) = \boxed{A}$, onda je
$I_v(above(x, y)) =$ „jeste iznad“$(I_v(x), I_v(y)) =$ „jeste iznad“$(\boxed{B}, \boxed{A}) = 1$,
jer za konkretnu gomilu kutija sa slike iz primera 9.1 jeste tačno da je $\boxed{B}$ iznad $\boxed{A}$. Slično,
$I_v(above(y, x)) =$ „jeste iznad“$(I_v(y), I_v(x)) =$ „jeste iznad“$(\boxed{A}, \boxed{B}) = 0$.
Ako je, na primer, $v(x) = \boxed{C}$ i $v(y) = \boxed{A}$, onda je
$I_v(above(x, y)) =$ „jeste iznad“$(I_v(x), I_v(y)) =$ „jeste iznad“$(\boxed{C}, \boxed{A}) = 0$.
Za signaturu $\mathcal{L} = (\{\}, \{above_{/2}, below_{/2}\})$ u drugoj mogućoj interpretaciji, univerzum je skup celih brojeva $\mathbf{Z}$, a predikatski simboli *above* i *below* preslikavaju se u relacije $>$ i $<$ nad celim brojevima.
Ako je, na primer, $v(x) = 3$ i $v(y) = 5$, onda je $I_v(above(x, y))$ jednako $> (I_v(x), I_v(y))$ tj. $> (3, 5) = 0$, jer za cele brojeve 3 i 5 je $3 > 5$ netačno.
Vrednost $I_v(\exists x\ above(x, x))$ jednaka je 0, jer ne postoji valuacija w takva da je $I_w(above(x, x)) = 1$, jer ne postoji ceo broj c (jednak $w(x)$) takav da je $c > c$.
Vrednost $I_v(\forall x\ \neg above(x, x))$ jednaka je 1, jer u svakoj valuaciji w važi da je $I_w(\neg above(x, x)) = 1$, tj. $I_w(above(x, x)) = 0$, jer je $c > c$ netačno za svaki ceo broj c.

Primer 9.12

Za signaturu iz primera 9.4, jedna interpretacija može za univerzum da ima skup svih ljudi koji su ikad živeli, pri čemu se preslikavanjem $\mathcal{I}$ simbol *Ana* preslikava u opersku pevačicu Anu Netrebko, funkcijski simbol *otac* u funkciju koja svakoj osobi pridružuje njenog oca, a predikatski simbol *predak* u uobičajenu relaciju „biti predak“ nad ljudima.
Moguća je, međutim, interpretacija u kojoj je univerzum skup prirodnih brojeva, a $\mathcal{I}$ je funkcija koja simbol *Ana* preslikava u broj 0 iz N, funkcijski simbol *otac* u funkciju sledbenika, a predikatski simbol *predak* u relaciju $>$ nad prirodnim brojevima.

Primer 9.13

Za signaturu $\mathcal{L} = (\{sokrat_{/0}\}, \{man_{/1}, mortal_{/1}\})$ iz primera 9.5 moguća interpretacija ima za univerzum skup svih živih bića, a za funkciju $\mathcal{I}$ preslikavanje koje simbol *sokrat* preslikava (na primer) u osobu *Sokrat*, predikatski simbol *man* u relaciju „biti čovek”, predikatski simbol *mortal* u relaciju „biti smrtan”.

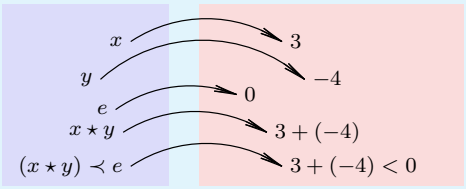

Za istu signaturu interpretacija može da za univerzum ima skup prirodnih brojeva $\mathbf{N}$, a za funkciju $\mathcal{I}$ preslikavanje koje simbol *sokrat* preslikava (na primer) u broj 0, predikatski simbol *man* u unarnu relaciju „biti složen broj”, predikatski simbol *mortal* u unarnu relaciju „biti paran broj”.

Primer 9.14

Za signaturu $\mathcal{L} = (\{e_{/0}, \star_{/2}\}, \{\prec_{/2}\})$, iz primera 9.6, jedna moguća interpretacija za univerzum može da ima skup prirodnih brojeva $\mathbf{N}$, a za $\mathcal{I}$ preslikavanje koje simbol e preslikava u prirodni broj 1, funkcijski simbol $\star$ u operaciju množenja prirodnih brojeva, a predikatski simbol $\prec$ u relaciju $<$ nad prirodnim brojevima.

U drugoj mogućoj interpretaciji univerzum je skup celih brojeva $\mathbf{Z}$, a $\mathcal{I}$ je funkcija koja simbol e preslikava u ceo broj 0, funkcijski simbol $\star$ u operaciju sabiranja nad celim brojevima, a predikatski simbol $\prec$ u relaciju $<$ nad celim brojevima. Ako je, na primer, $v(x) = 3$, $v(y) = -4$, onda je (koristeći infiksni zapis) $I_v((x \star y) \prec e)$ jednako $I_v(x) + I_v(y) < I_v(e)$, tj. $3 + (-4) < 0$, tj. jednako 1.

Za istu signaturu treća moguća interpretacija može da za univerzum ima skup dana u nedelji — {*ponedeljak*, *utorak*, *sreda*, *četvrtak*, *petak*, *subota*, *nedelja*}, a $\mathcal{I}$ je preslikavanje koja simbol e preslikava (na primer) u element *nedelja*, funkcijski simbol $\star$ u funkciju koja za dva dana vraća dan između njih (za ponedeljak i petak, to je sreda, a za ponedeljak i utorak, to je, recimo, ponedeljak) i simbol $\prec$ preslikava u relaciju „prethodni dan“.

Primetimo da $I_v(\mathcal{A})$ zavisi od $v(x)$ samo ako promenljiva x ima slobodna pojavljivanja u formuli $\mathcal{A}$. Vrednost $I_v(\mathcal{A})$, dakle, zavisi samo od slobodnih promenljivih u formuli $\mathcal{A}$. Specijalno, ako je $\mathcal{A}$ rečenica, vrednost $I_v(\mathcal{A})$ uopšte ne zavisi od v.

Definicija 9.1 — Tačnost formule u interpretaciji

Ako je interpretacija I_v određena skupom $\mathcal{D}$, preslikavanjem $\mathcal{I}$ i valuacijom v i ako za formulu $\mathcal{A}$ važi $I_v(\mathcal{A}) = 1$, onda kažemo da je formula $\mathcal{A}$ *tačna u interpretaciji* I_v, da je interpretacija I_v *model* (eng. *model*) formule $\mathcal{A}$ i pišemo $(\mathcal{D}, \mathcal{I}, v) \models \mathcal{A}$ ili, kraće, $I_v \models \mathcal{A}$.

Definicija 9.2 — Valjanost u strukturi

Ako za neki skup $\mathcal{D}$ i preslikavanje $\mathcal{I}$ važi $I_v \models \mathcal{A}$ za svaku valuaciju v, onda kažemo da je formula $\mathcal{A}$ *valjana* (eng. *valid*) u strukturi koju čine $\mathcal{D}$ i $\mathcal{I}$ i pišemo $(\mathcal{D}, \mathcal{I}) \models \mathcal{A}$ ili, kraće, $I \models \mathcal{A}$.

Definicija 9.3 — Valjanost

Ako je formula $\mathcal{A}$ nad signaturom $\mathcal{L}$ tačna u svakoj interpretaciji, onda za tu formulu kažemo da je *valjana* i pišemo $\models \mathcal{A}$.

Primetimo da isti simbol ($\models$) koristimo i u slučaju tačnosti u interpretaciji i u slučaju valjanosti u strukturi i u slučaju valjanosti. Ovi pojmovi zaista jesu neposredno povezani, a razliku u zapisu čini sadržaj zapisan levo od simbola $\models$, tj. nivo ograničenja.

Definicija 9.4 — Zadovoljivost i porecivost

Formula $\mathcal{A}$ nad signaturom $\mathcal{L}$ je *zadovoljiva* (eng. *satisfiable*) ako postoji interpretacija I_v takva da važi $I_v(\mathcal{A}) = 1$, a inače kažemo da je *kontradiktorna* (eng. *contradictory*) ili *nezadovoljiva* (eng. *unsatisfiable*). Formula $\mathcal{A}$ nad signaturom $\mathcal{L}$ je *poreciva* (eng. *falsifiable*) ako postoji interpretacija I_v takva da važi $I_v(\mathcal{A}) = 0$.

Analogne definicije uvodimo za skupove formula. Na primer, skup formula Γ je *konzistentan* (ili *zadovoljiv*) ako ima bar jedan model, a inače kažemo da je skup Γ *nekonzistentan*, *nezadovoljiv*, ili *kontradiktoran*.

Primer 9.15

Formula $\exists x(x \prec e)$ je tačna u drugoj interpretaciji iz primera 9.14 (za univerzum celih brojeva, za bilo koju valuaciju), a nije tačna u prvoj interpretaciji (za univerzum prirodnih brojeva). Dakle, ona nije valjana.

Primer 9.16

Formula $\forall x(man(x) \Rightarrow mortal(x))$ je tačna u prvoj interpretaciji iz primera 9.13 (za univerzum koji čine sva živa bića), a nije tačna u drugoj interpretaciji (za univerzum prirodnih brojeva). Dakle, ona nije valjana.

Primer 9.17

Tvrdnja „postoji država koja se graniči sa Italijom i Austrijom“ može se formulisati u terminima logike prvog reda na sledeći način:
$\exists x\ (\text{država}(x) \wedge \text{graničeSe}(italija, x) \wedge \text{graničeSe}(austrija, x))$
gde su $italija$ i $austrija$ simboli konstanti, a $\text{država}_{/1}$ i $\text{graničeSe}_{/2}$ su predikatski simboli.
Univerzum za prirodnu interpretaciju čini skup svih država sveta, predikatski simboli su interpretirani na prirodan, intuitivan način i u odgovarajućoj interpretaciji navedena formula je tačna za proizvoljnu valuaciju (jer formula nema slobodnih promenljivih, pa njena vrednost ne zavisi od valuacije).

Primer 9.18

Formule $\forall x\ (p(x) \Rightarrow q(y))$ i $(\forall x\ p(x)) \Rightarrow q(y)$ koje se razlikuju po dosegu kvantifikatora $\forall x$ mogu imati različita značenja. Jedna moguća interpretacija ovih formula određena je univerzumom koji čine svi studenti koji pohađaju neki kurs, $p(x)$ se interpretira kao „student X će položiti ispit“, a $q(y)$ se interpretira kao „student Y će se obradovati“ (gde su X i Y vrednosti promenljivih x i y u interpretaciji). Prva formula se, onda, interpretira kao „za bilo kojeg studenta koji pohađa kurs važi: ako taj student položi ispit, Y će se obradovati“, tj. „ako neki student položi ispit, Y će se obradovati“, što odgovara i značenju formule $(\exists x\ p(x)) \Rightarrow q(y))$, a druga kao „ako svaki student koji pohađa kurs položi ispit, Y će se obradovati“.

Sve navedeno još uvek deluje čudno, pa i beskorisno: ukoliko formulama možemo pridružiti skoro proizvoljno značenje, kakva korist može biti od toga? Dodatno, već i na osnovu relativno jednostavnih primera, vidi se da ispitivanje valjanosti neposredno, na osnovu definicije, može biti veoma mukotrpno. I zaista, takvo ispitivanje se i ne koristi u primenama. Umesto toga, obično se koriste namenske procedure opisane u narednim poglavljima. One samo implicitno koriste definicije valjanosti i valjanosti u strukturi.

U primenama se često na neki način sužava skup mogućih interpretacija, na one pogodne za konkretan problem koji se rešava. Na primer, u analizi programskog koda može da bude pogodna interpretacija nad strukturom celih brojeva. Tada se valjanost u strukturi ispituje specijalizovanim algoritmima koji podrazumevaju jednu, fiksiranu interpretaciju.

Alternativno, u mnogim primenama u kojima nije moguće razmatrati samo jednu fiksiranu interpretaciju ili kada ne postoji specijalizovani algoritam za ispitivanje valjanosti u nekim fiksiranim interpretacijama, formule se konstruišu na način koji eliminiše sve irelevantne interpretacije. To se postiže formulisanjem pogodnih *aksioma* i ispituje se da li je neka formula njihova logička posledica, a to pitanje svodi se na ispitivanje valjanosti u svim mogućim interpretacijama. O oba opisana scenarija biće reči u daljem tekstu.

9.2 Logičke posledice i logički ekvivalentne formule

Često je veoma važno pitanje da li je neka formula posledica nekih drugih formula. Ovo pitanje može se opisati u terminima pojma *logičke posledice*, analogno kao u slučaju iskazne logike:

- Kažemo da je formula $\mathcal{A}$ *logička posledica* (eng. *logical consequence*) skupa formula Γ nad istom signaturom $\mathcal{L}$ i pišemo $\Gamma \models \mathcal{A}$, ako je svaki model za Γ istovremeno i model za $\mathcal{A}$.
- Kažemo da su formule $\mathcal{A}$ i $\mathcal{B}$ nad istom signaturom $\mathcal{L}$ *logički ekvivalentne* (eng. *logically equivalent*) i pišemo $\mathcal{A} \equiv \mathcal{B}$ ako važi $\{\mathcal{A}\} \models \mathcal{B}$ i $\{\mathcal{B}\} \models \mathcal{A}$.

Ako ne važi $\Gamma \models \mathcal{A}$, onda to zapisujemo $\Gamma \not\models \mathcal{A}$. Kao i u iskaznoj logici, formula je logička posledica praznog skupa formula ako i samo ako je valjana. Ako je formula $\mathcal{A}$ logička posledica praznog skupa formula, onda umesto $\{\} \models \mathcal{A}$, to zapisujemo kraće $\models \mathcal{A}$, baš kao što već zapisujemo valjane formule. Kao i u iskaznoj logici, ako je skup Γ kontradiktoran, onda je svaka formula njegova logička posledica. Specijalno, svaka formula je logička posledica skupa $\{\bot\}$. Ako je skup Γ konačan, onda umesto $\{\mathcal{B}_1, \mathcal{B}_2, \ldots, \mathcal{B}_k\} \models \mathcal{A}$ pišemo kraće $\mathcal{B}_1, \mathcal{B}_2, \ldots, \mathcal{B}_k \models \mathcal{A}$.

Elektronska verzija

Primer 9.19

Ako sa Γ označimo skup formula (iz primera 9.3):
$\{ \ \forall x \forall y(above(x,y) \ \Rightarrow \ \neg above(y,x)), \quad \forall x \forall y(above(x,y) \ \Leftrightarrow \ below(y,x)), \quad \forall x \forall y \forall z(above(x,y) \ \wedge \ above(y,z) \Rightarrow above(x,z)) \ \}$,
onda se može pokazati da važi: $\Gamma \models \forall x \forall y \forall z(above(y,x) \wedge below(z,x) \Rightarrow above(y,z))$.

Primer 9.20

Ako sa Γ označimo skup formula (iz primera 7.2):
$\{ \ \forall x \forall y \forall z \ \ (predak(x,y) \wedge predak(y,z) \Rightarrow predak(x,z)) \, , \ \ \forall x \ predak(otac(x),x) \ \}$
onda se može pokazati da važi:

$$\Gamma \models predak(otac(otac(Ana)), Ana)$$

Ako važi $\mathcal{A} \equiv \mathcal{B}$, tj. ako je svaki model za $\mathcal{A}$ istovremeno i model za $\mathcal{B}$ i obratno, onda u bilo kojoj valuaciji formule $\mathcal{A}$ i $\mathcal{B}$ imaju jednake vrednosti. Tvrđenja oblika $\mathcal{A} \equiv \mathcal{B}$ zovemo *logičkim ekvivalencijama*. Relacija $\equiv$ je, očigledno, relacija ekvivalencije nad skupom formula. Naredna teorema daje vezu između meta i objektnog nivoa: uslov logičke posledice može se svesti na uslov valjanosti i obratno. Ako postoji efektivan način za rešavanje jednog problema onda postoji i efektivan način za rešavanje drugog.

Teorema 9.1

Za proizvoljne formule $\mathcal{A}$, $\mathcal{B}$, $\mathcal{B}_1$, $\mathcal{B}_2, \ldots, \mathcal{B}_k$ nad istom signaturom $\mathcal{L}$ važi:

- $\mathcal{A} \models \mathcal{B}$ akko je formula $\mathcal{A} \Rightarrow \mathcal{B}$ valjana;
- $\mathcal{A} \equiv \mathcal{B}$ akko je formula $\mathcal{A} \Leftrightarrow \mathcal{B}$ valjana;
- $\mathcal{B}_1, \mathcal{B}_2, \ldots, \mathcal{B}_k \models \mathcal{A}$ akko $\mathcal{B}_1 \wedge \mathcal{B}_2 \wedge \ldots \wedge \mathcal{B}_k \models \mathcal{A}$ tj.
  akko je formula $\mathcal{B}_1 \wedge \mathcal{B}_2 \wedge \ldots \wedge \mathcal{B}_k \Rightarrow \mathcal{A}$ valjana tj.
  akko je formula $\mathcal{B}_1 \wedge \mathcal{B}_2 \wedge \ldots \wedge \mathcal{B}_k \wedge \neg\mathcal{A}$ nezadovoljiva.

Ako se u proizvoljnoj logičkoj ekvivalenciji iskazne logike, svaka iskazna formula zameni formulom logike prvog reda, biće očigledno dobijena logička ekvivalencija logike prvog reda, na primer, $\neg\neg\mathcal{A} \equiv \mathcal{A}$. Postoje i logičke ekvivalencije logike prvog reda koje ne mogu biti dobijene na taj način.

Primer 9.21

Neke od shema logičkih ekvivalencija logike prvog reda su:

$\neg(\exists x)\mathcal{A}$	$\equiv$	$(\forall x)\neg\mathcal{A}$	De Morganov zakon
$\neg(\forall x)\mathcal{A}$	$\equiv$	$(\exists x)\neg\mathcal{A}$	De Morganov zakon
$\forall x \forall y \mathcal{A}$	$\equiv$	$\forall y \forall x \mathcal{A}$	zamena poretka kvantifikatora
$\exists x \exists y \mathcal{A}$	$\equiv$	$\exists y \exists x \mathcal{A}$	zamena poretka kvantifikatora
$(\exists x)(\mathcal{A} \vee \mathcal{B})$	$\equiv$	$(\exists x)\mathcal{A} \vee (\exists x)\mathcal{B}$	zakon distributivnosti $\exists$ prema $\vee$
$(\forall x)(\mathcal{A} \wedge \mathcal{B})$	$\equiv$	$(\forall x)\mathcal{A} \wedge (\forall x)\mathcal{B}$	zakon distributivnosti $\forall$ prema $\wedge$
$(\exists x)(\mathcal{A} \wedge \mathcal{B})$	$\equiv$	$(\exists x)\mathcal{A} \wedge \mathcal{B}$	zakon distributivnosti $\exists$ prema $\wedge$ (pri čemu $\mathcal{B}$ ne sadrži slobodna pojavljivanja promenljive x)
$(\forall x)(\mathcal{A} \vee \mathcal{B})$	$\equiv$	$(\forall x)\mathcal{A} \vee \mathcal{B}$	zakon distributivnosti $\forall$ prema $\vee$ (pri čemu $\mathcal{B}$ ne sadrži slobodna pojavljivanja promenljive x)
$(\forall x)\mathcal{A}$	$\equiv$	$(\forall y)(\mathcal{A}[x \mapsto y])$	zakon o preimenovanju vezane promenljive (pri čemu $\mathcal{A}$ ne sadrži slobodna pojavljivanja promenljive y)
$(\exists x)\mathcal{A}$	$\equiv$	$(\exists y)(\mathcal{A}[x \mapsto y])$	zakon o preimenovanju vezane promenljive (pri čemu $\mathcal{A}$ ne sadrži slobodna pojavljivanja promenljive y)

Logička ekvivalencija $\forall x \forall y \mathcal{A} \equiv \forall y \forall x \mathcal{A}$ govori da dva univerzalna kvantifikatora mogu da zamene mesta, a isto važi i za egzistencijalne kvantifikatore. To suštinski znači da u bloku kvantifikatora iste vrste poredak tih kvantifikatora nije bitan. S druge strane, univerzalni i egzistencijalni kvantifikator ne mogu, u opštem slučaju, da razmenjuju mesta. Na primer, formule $(\forall x)(\exists y)\mathcal{A}$ i $(\exists y)(\forall x)\mathcal{A}$ nisu u opštem slučaju logički ekvivalentne.

Logičke ekvivalencije $\forall x \mathcal{A} \equiv \forall y \mathcal{A}[x \mapsto y]$ i $\exists x \mathcal{A} \equiv \exists y \mathcal{A}[x \mapsto y]$ govore o tome da se vezane promenljive mogu preimenovati bez uticaja na istinitosnu vrednost formule, kao što je ranije već nagovešteno.

Naredna teorema kaže da ako se u formuli $\mathcal{A}$ zameni neka njena potformula logički ekvivalentnom formulom, biće dobijena formula koja je logički ekvivalentna formuli $\mathcal{A}$.

Teorema 9.2 — Teorema o zameni

Ako važi $\mathcal{C} \equiv \mathcal{D}$, onda je $\mathcal{A}[\mathcal{C} \mapsto \mathcal{D}] \equiv \mathcal{A}$.

Primer 9.22

Na osnovu logičkih ekvivalencija iz primera 8.14 i 9.21 važi $\neg(\exists x)(\mathcal{A} \wedge \neg\mathcal{B}) \equiv (\forall x)\neg(\mathcal{A} \wedge \neg\mathcal{B}) \equiv (\forall x)(\neg\mathcal{A} \vee \neg\neg\mathcal{B}) \equiv (\forall x)(\neg\mathcal{A} \vee \mathcal{B}) \equiv (\forall x)(\mathcal{A} \Rightarrow \mathcal{B})$.
Iz $\neg(\exists x)(\mathcal{A} \wedge \neg\mathcal{B}) \equiv (\forall x)(\mathcal{A} \Rightarrow \mathcal{B})$, na osnovu teoreme 9.1 sledi da je formula $\neg(\exists x)(\mathcal{A} \wedge \neg\mathcal{B}) \Leftrightarrow (\forall x)(\mathcal{A} \Rightarrow \mathcal{B})$ valjana.

9.3 Ispitivanje zadovoljivosti i valjanosti u logici prvog reda

U praktičnim primenama, onda kada je neki cilj formulisan na jeziku logike prvog reda, centralni problem postaje ispitivanje da li je neka formula valjana, da li je zadovoljiva i slično. Kao u iskaznoj logici, problemi ispitivanja valjanosti i zadovoljivosti su povezani: formula je valjana ako i samo ako je njena negacija nezadovoljiva. Početno pitanje je da li su ti problemi uopšte odlučivi, tj. da li postoje algoritmi koji *uvek* mogu da daju odgovor na njih. Ukoliko takvi algoritmi ne postoje, pitanje je da li postoje za neke klase formula logike prvog reda. Za razliku od iskazne logike, u logici prvog reda problem ispitivanja valjanosti nije odlučiv, tj. ne postoji algoritam koji za proizvoljnu formulu može da utvrdi da li je valjana ili nije. Naravno, isto važi i za problem ispitivanja (ne)zadovoljivosti. Ipak, problem valjanosti je poluodlučiv: postoji algoritam koji za proizvoljnu valjanu formulu može da utvrdi da je valjana, ali ne može za proizvoljnu formulu koja nije valjana da utvrdi da nije valjana (obično se u takvim situacijama algoritam ne zaustavlja). Kako je formula valjana akko je njena negacija nezadovoljiva, očito je i problem nezadovoljivosti poluodlučiv: postoji algoritam koji za proizvoljnu nezadovoljivu formulu može da utvrdi da je nezadovoljiva, ali ne može za proizvoljnu zadovoljivu formulu da utvrdi da je zadovoljiva. Pošto je problem ispitivanja valjanosti neodlučiv, neodlučiv je (mada je poluodlučiv) i problem ispitivanja da li važi $\Gamma \models \Phi$ (za proizvoljan skup Γ i formulu Φ). Primene logike prvog reda obično se zasnivaju na dva vida ispitivanja zadovoljivosti – na aksiomatski pristup i na primene procedura odlučivanja za specifične teorije.

Aksiomatski pristup. U mnogim primenama, za zadata tvrđenja nisu relevantne sve moguće interpretacije, već samo neke koje ispunjavaju određene uslove. Ti uslovi $\mathcal{A}_1, \mathcal{A}_2, \ldots, \mathcal{A}_n$ nameću neke specifičnosti željenom značenju formula i mogu da čine *aksiome* konkretne teorije (na primer, geometrije). Tada se ispitivanje valjanosti formule Φ pod zadatim uslovima svodi na ispitivanje da li važi

$$\mathcal{A}_1, \mathcal{A}_2, \ldots, \mathcal{A}_n \models \Phi$$

što se svodi na pitanje da li je valjana naredna formula

$$\mathcal{A}_1, \mathcal{A}_2, \ldots, \mathcal{A}_n \Rightarrow \Phi$$

ili, da li je naredna formula nezadovoljiva:

$$\mathcal{A}_1 \wedge \mathcal{A}_2 \wedge \ldots \wedge \mathcal{A}_n \wedge \neg\Phi$$

Time se od specifičnog razmatranja (vezanog za neku konkretnu teoriju) dolazi do opšteg razmatranja i nezadovoljivost navedene formule može da se ispita nekom opštom procedurom za ispitivanje nezadovoljivosti u logici prvog reda. Procedure za proveravanje valjanosti (i nezadovoljivosti) u logici prvog reda zovu se *dokazivači*

za logiku prvog reda. Te procedure ne ispituju valjanost i zadovoljivost neposredno na osnovu definicije, već koristeći elegantnije postupke (kao što je *rezolucija* koja je opisana u nastavku). Zahvaljujući takvim opštim procedurama, za mnoge ogromne valjane formule može se efikasno dokazati da su valjane, te su moguće prakse u realnim primenama.

Primer 9.23

Za skup aksioma teorije grupa Γ (predikatski simbol $\circ$ zapisan je infiksno, kako je uobičajeno u algebri):
$\forall x\, \forall y\, \forall z\, \big(x \circ (y \circ z) = (x \circ y) \circ z\big)$
$\forall x\, \big(x \circ e = x \ \wedge\ e \circ x = x\big)$
$\forall x\, \exists y\, \big(x \circ y = e \ \wedge\ y \circ x = e\big)$
i za tvrđenje o jedinstvenosti neutralnog elementa:
$\mathcal{A} = \forall x\, \Big(\big(x \circ e_1 = x \ \wedge\ e_1 \circ x = x\big) \Rightarrow e = e_1\Big)$
važi $\Gamma \models \mathcal{A}$ i važi da je formula $\Gamma \wedge \neg\mathcal{A}$ nezadovoljiva.

Primer 9.24

Važi da je formula

$$(\forall x)(\forall y)(\forall z)(above(y,x) \wedge below(z,x) \Rightarrow above(y,z))$$

logička posledica skupa formula, tj. aksioma:
$\{\ (\forall x)(\forall y)(above(x,y) \Rightarrow \neg above(y,x)),$
$(\forall x)(\forall y)(above(x,y) \Leftrightarrow below(y,x)),$
$(\forall x)(\forall y)(\forall z)(above(x,y) \wedge above(y,z) \Rightarrow above(x,z))\ \}$
(videti primere 9.1 i 9.19).

Procedure odlučivanja i SMT rešavači. U praktičnim primenama, često je za neko tvrđenje relevantna samo jedna konkretna struktura – jedan univerzum sa prirodno interpretiranim funkcijskim i predikatskim simbolima (na primer, za univerzum koji čine realni brojevi, ili građani neke države, ili skup kutija u nekoj sobi). To tvrđenje može biti valjano u toj konkretnoj strukturi, a da nije valjano. Dodatno, možda takvu teoriju nije moguće jednostavno opisati aksiomama i primeniti aksiomatski pristup (te tvrđenje ne može biti dokazano dokazivačem za logiku prvog reda opšte namene). Štaviše, ukoliko se razmatra samo jedna vrsta modela, onda za neke vrste formula ispitivanje valjanosti može da bude odlučiv problem, tj. za njega postoje procedure odlučivanja, pa naša ambicija može da prevazilazi poluodlučivost koju pružaju dokazivači za logiku prvog reda.

Primer 9.25

Ako se razmatraju formule nad signaturom (opisanom u primeru 9.3) $\mathcal{L} = (\{\}, \{above_{/2}, below_{/2}\})$ i samo univerzum koji čini skup konkretnih kutija prikazanih na slici u okviru primera 9.1 (opisan u primeru 9.11), onda je tako specijalizovan problem ispitivanja valjanosti odlučiv (može se dizajnirati jednostavan algoritam koji rešava ovaj problem).

Za ispitivanje valjanosti u nekim posebno važnim konkretnim strukturama koriste se specijalizovani algoritmi, koje obično zovemo SMT rešavači (od engleskog *satisfiability modulo theory* — zadovoljivost u odnosu na teoriju, jer oni obično problem valjanosti svode na problem zadovoljivosti). Postoji mnoštvo takvih SMT rešavača, i obično su izgrađeni oko nekog SAT rešavača. Neki od često korišćenih SMT rešavača su rešavači za linearnu aritmetiku nad celim brojevima, za linearnu aritmetiku nad racionalnim brojevima, za teoriju neinterpretiranih funkcija, za teoriju nizova, za teoriju lista, itd. Problemi zadovoljivosti (pa i valjanosti) u nabrojanim slučajevima su odlučivi i SMT rešavači predstavljaju *procedure odlučivanja*: vraćaju odgovor „da“ ako je zadata formula zadovoljiva u relevantnoj strukturi i „ne“, inače. SMT rešavači imaju brojne primene, posebno u verifikaciji softvera i hardvera i u rešavanju raznovrsnih problema ograničenja.

Primer 9.26

Razmotrimo signaturu $\mathcal{L} = (\{0_{/0}, s_{/1}, +_{/2}\}, \{<_{/2}, =_{/2}\})$ i interpretacije u kojima je univerzum skup celih brojeva $\mathbf{Z}$, a $\mathcal{I}$ funkcija koja (prirodno) simbol 0 preslikava u ceo broj 0, simbol s preslikava u operaciju sledbenik, funkcijski simbol $+$ u operaciju sabiranja nad celim brojevima, a predikatske simbole $<$ i $=$ u relacije $<$ i $=$ nad celim brojevima. Na ovaj način određena je teorija koju zovemo *linearna aritmetika nad*

celim brojevima i označavamo LIA. Ako je formula Φ tačna za svaku valuaciju, onda kažemo da je ona valjana u LIA. Na primer, valjane su u LIA formule $\forall x \exists y\ (x < y + s(0))$ i $x + y = y + x$ (iako nisu valjane u nekim drugim interpretacijama). Ispitivanje da li je formula valjana u LIA je odlučiv problem i postoje rešavači za SMT *teoriju* LIA.

Opisana dva scenarija dva su najčešća scenarija u praktičnim primenama logike prvog reda: ili se koristi dokazivač za logiku prvog reda uz pogodno dizajnirane aksiome, ili se koristi namenski rešavač za valjanost u nekoj konkretnoj interpretaciji. U prvom scenariju, teorija kojoj pripada zadato tvrđenje opisana je aksiomama, a u drugom – njena svojstva su ugrađena u sâm rešavač.

9.4 Aksiomatski pristup

9.4.1 Klauzalna forma

Iako se zadovoljivost i valjanost mogu ispitivati za formule proizvoljnog oblika, daleko je jednostavnije algoritme ispitivanja formulisati za formule nekog posebnog oblika. Zbog toga se definišu *normalne forme* i algoritmi kojima se neka formula transformiše u te normalne forme. Pod *transformacijom* se podrazumeva konstruisanje formule koja je, na primer, logički ekvivalentna polaznoj formuli i zadovoljava neka sintaksička ograničenja.

Metod rezolucije očekuje kao ulaz skup klauza, tj. *klauzalnu formu* formule. Preciznije, da bi metodom rezolucije bilo dokazano da je neka zatvorena formula (formula bez slobodnih promenljivih)[3] F valjana, njena negacija $\neg F$ transformiše se u klauzalnu formu, tj. skup klauza za koji treba utvrditi da je nezadovoljiv. Transformaciju u klauzalnu formu ima tri koraka:[4]

1. Transformacija u preneks normalnu formu: Kažemo da je formula u *preneks normalnoj formi* ako je ona oblika
$$Q_1 x_1 Q_2 x_2 \ldots Q_n x_n \mathcal{A}$$
pri čemu je Q_i ili $\forall$ ili $\exists$ i $\mathcal{A}$ ne sadrži kvantifikatore, kao ni slobodne promenljive osim (eventualno) promenljivih $x_1, x_2, \ldots, x_n$. Preneks normalna forma može se, za svaku formulu, dobiti korišćenjem logičkih ekvivalencija koje omogućavaju „izvlačenje“ kvantifikatora ispred logičkih veznika, poput:
$\neg(\forall x)\mathcal{A} \equiv (\exists x)\neg\mathcal{A}$,
$(\forall x\mathcal{A}) \wedge \mathcal{B} \equiv (\forall x)(\mathcal{A} \wedge \mathcal{B})$[5]
Na osnovu teoreme o zameni, pošto je transformacija zasnovana na logičkim ekvivalencijama, rezultujuca formula je logički ekvivalentna sa polaznom.

2. Transformacija u KNF: Formula logike prvog reda koja ne sadrži kvantifikatore je u *konjunktivnoj normalnoj formi* ako je oblika
$$\mathcal{A}_1 \wedge \mathcal{A}_2 \wedge \ldots \wedge \mathcal{A}_n$$
pri čemu je svaka od formula $\mathcal{A}_i$ $(1 \leq i \leq n)$ klauza (tj. disjunkcija literala). Konjunktivna normalna forma formule predikatske logike (bez kvantifikatora) može se dobiti na način analogan slučaju iskazne logike (videti poglavlje 8.3.2). Dobijena formula logički je ekvivalentna polaznoj formuli.

3. Skolemizacija: Nakon transformiranja formule u preneks i KNF oblik, formula ima formu
$$Q_1 x_1 Q_2 x_2 \ldots Q_n x_n \mathcal{A},$$
pri čemu je Q_i ili $\forall$ ili $\exists$ i formula $\mathcal{A}$ je u konjunktivnoj normalnoj formi. Za razmatranje zadovoljivosti ovakve formule bilo bi još pogodnije ako bi svi kvantifikatori Q_i bili univerzalni. Međutim, ne može se proizvoljna formula (na primer, formula $(\exists x)p(x)$) transformisati u formulu takvog oblika a da joj je, pri tome, logički ekvivalentna. No, moguće je nešto drugo: proizvoljna formula može se transformisati u formulu oblika $\forall x_1 \forall x_2 \ldots \forall x_n \mathcal{A}$ koja je zadovoljiva ako i samo ako je zadovoljiva polazna formula. Tu transformaciju, transformaciju koja „eliminiše“ egzistencijalne kvantifikatore, zovemo *skolemizacija* (po matematičaru Skolemu koji ih je prvi koristio). Ona se zasniva na proširivanju polazne signature novim funkcijskim simbolima.

[3] Uslov zatvorenosti nije bitno ograničenje, jer se procedura obično koristi u okviru šireg postupka ispitivanja valjanosti ili zadovoljivosti, a tada se, u ranijim fazama, za svaku promenljivu može odrediti način na koji je kvantifikovana.

[4] Klauzalna forma jedne formule nije jedinstvena.

[5] Promenljiva x ne sme imati slobodna pojavljivanja u formuli $\mathcal{B}$; ako ih ima, onda treba najpre preimenovati promenljivu x u formuli $(\forall x)\mathcal{A}$ (odnosno u formuli $(\exists x)\mathcal{A}$).

Elektronska verzija (2026)

Pretpostavimo da rečenica počinje egzistencijalnim kvantifikatorom: $\exists y \mathcal{A}$. Intuitivno, ona govori da postoji vrednost u koju se y može preslikati, tako da je formula $\mathcal{A}$ tačna. U tu vrednost može se preslikati i novi simbol konstante d koji može da zameni promenljivu y. Dakle, treba izabrati novi simbol konstante d koji se ne pojavljuje u signaturi, obrisati kvantifikator i zameniti promenljivu y simbolom d. Na taj način formula $\exists y \mathcal{A}$ transformiše se u formulu $\mathcal{A}[y \mapsto d]$.

Pretpostavimo da rečenica počinje nizom od n univerzalnih kvantifikatora: $\forall x_1\ \forall x_2\ \ldots\ \forall x_n\ \exists y\ \mathcal{A}$, Intuitivno, ona govori da postoji vrednost, koja zavisi od $x_1, x_2, \ldots, x_n$ i u koju se y može preslikati, tako da je formula $\mathcal{A}$ tačna. Tu zavisnost može da opisuje novi funkcijski simbol f. Dakle, u ovom slučaju uvodimo novi funkcijski simbol f arnosti n koji do tada nije postojao u signaturi. Polazna formula biće onda transformisana u formulu $\forall x_1 \forall x_2 \ldots \forall x_n\ \mathcal{A}[y \mapsto f(x_1, x_2, \ldots, x_n)]$.

Ako je formula $\forall x_1 \forall x_2 \ldots \forall x_n \mathcal{A}$ u klauzalnoj formi, onda se često u zapisu izostavljaju kvantifikatori i piše samo $\mathcal{A}$, podrazumevajući da se misli na univerzalno zatvorenje formule $\mathcal{A}$.

Primer 9.27

Razmotrimo formulu

$$\forall x\ p(x) \wedge \forall x \exists y \forall z (q(y,z) \Rightarrow r(g(x), y))\ .$$

Transformisanjem u preneks oblik (u okviru čega smo preimenovali vezanu promenljivu x u u (u okviru formule $\forall x \exists y \forall z (\neg q(y,z) \vee r(g(x), y))$): dobija se formula:

$$\forall x \forall u \exists y \forall z (p(x) \wedge (\neg q(y,z) \vee r(g(u), y)))\ .$$

Konjunktivna normalna forma formule

$$p(x) \wedge (q(y,z) \Rightarrow r(g(u), y))$$

je formula

$$p(x) \wedge (\neg q(y,z) \vee r(g(u), y))\ .$$

Skolemizacijom se formula

$$\forall x \forall u \exists y \forall z\ (p(x) \wedge (\neg q(y,z) \vee r(g(u), y)))$$

transformiše u formulu

$$\forall x \forall u \forall z\ (p(x) \wedge (\neg q(h(x,u), z) \vee r(g(u), h(x,u))))\ .$$

Teorema 9.3

Neka je formula $\mathcal{B}$ (u klauzalnoj formi) dobijena od rečenice $\mathcal{A}$ uzastopnom primenom sledećih postupaka:

- transformisanje formule u preneks normalnu formu;
- transformisanje dela formule bez kvantifikatora u konjunktivnu normalnu formu;
- skolemizacija.

Tada je formula $\mathcal{A}$ zadovoljiva ako i samo ako je $\mathcal{B}$ zadovoljiva.

Navedena teorema kaže da transformisanje formule u klauzalnu formu ne daje njoj logički ekvivalentnu formulu, već formulu koja joj je samo slabo ekvivalentna. Međutim, to je dovoljno u kontekstu ispitivanja zadovoljivosti: ako se dokazuje da je neka formula $\mathcal{A}$ valjana, dovoljno je dokazati da je formula $\neg\mathcal{A}$ nezadovoljiva, pa je dovoljno i dokazati da je klauzalna forma formule $\neg\mathcal{A}$ nezadovoljiva.

Primer 9.28

Ako je $\Gamma = \{\ \forall x \forall y \forall z\ \ (predak(x,y) \wedge predak(y,z) \Rightarrow\ predak(x,z))\ ,\ \forall x\ predak(otac(x), x)\ \}$
onda važi
$\Gamma \models predak(otac(otac(Ana)), Ana)$ ako i samo ako je formula
$\forall x \forall y \forall z \quad (predak(x,y) \wedge predak(y,z) \Rightarrow predak(x,z)) \quad \wedge \quad \forall x \quad predak(otac(x), x) \quad \wedge$
$\neg predak(otac(otac(Ana)), Ana)$
nezadovoljiva. Klauzalna forma ove formule je

$\forall x \forall y \forall z \forall u$ (
$(\neg predak(x, y) \vee \neg predak(y, z) \vee predak(x, z)) \wedge$
$(predak(otac(u), u) \wedge \neg predak(otac(otac(Ana)), Ana)$)
).
i za nju je potrebno proveriti da li je nezadovoljiva.

9.4.2 Metod rezolucije

Metod rezolucije za logiku prvog reda primenjuje se na skup klauza i formuliše se analogno metodu rezolucije za iskaznu logiku (poglavlje 8.3.4), s tim što je sâmo pravilo rezolucije komplikovanije. Ako je izvedena prazna klauza, onda to znači da je polazni skup klauza nezadovoljiv. S druge strane, ako je polazni skup klauza nezadovoljiv, onda može doći do dve situacije: (1) može se izvesti samo konačan skup klauza i prazna klauza nije među njima – to znači da polazni skup nije nezadovoljiv; (2) uvek se može izvesti nova klauza i tada se ne zna da li je polazni skup nezadovoljiv. Dođimo postupno do pravila rezolucije.

U iskaznoj logici pravilo rezolucije može da se primeni na sledeće načine:

$$\frac{\text{„Sokrat je filozof“} \Rightarrow \text{„Sokrat je čovek“} \quad \text{„Sokrat je čovek“} \Rightarrow \text{„Sokrat je smrtan“}}{\text{„Sokrat je filozof“} \Rightarrow \text{„Sokrat je smrtan“}}$$

$$\frac{\text{„Platon je filozof“} \Rightarrow \text{„Platon je čovek“} \quad \text{„Platon je čovek“} \Rightarrow \text{„Platon je smrtan“}}{\text{„Platon je filozof“} \Rightarrow \text{„Platon je smrtan“}}$$

U logici prvog reda, pravilo rezolucije (koje će tek biti uvedeno precizno) može da se primeni na sledeći način:

$$\frac{\text{„}x \text{ je filozof“} \Rightarrow \text{„}x \text{ je čovek“} \quad \text{„}x \text{ je čovek“} \Rightarrow \text{„}x \text{ je smrtan“}}{\text{„}x \text{ je filozof“} \Rightarrow \text{„}x \text{ je smrtan“}}$$

Ovakvo zaključivanje je opštije (pa u tom smislu i bolje) jer iz jednog zaključka „x je filozof“ $\Rightarrow$ „x je smrtan“ primenom supstitucija $[x \mapsto \text{Sokrat}]$ i $[x \mapsto \text{Platon}]$, možemo da dobijemo specifična tvrđenja:

$$\text{„Sokrat je filozof“} \Rightarrow \text{„Sokrat je smrtan“ ,}$$

$$\text{„Platon je filozof“} \Rightarrow \text{„Platon je smrtan“}$$

pa, primenom supstitucije $[x \mapsto \text{Cezar}]$, i

$$\text{„Cezar je filozof“} \Rightarrow \text{„Cezar je smrtan“}$$

(iako Cezar nije filozof) i mnoga druga slična. Ovakvo zaključivanje, koje uključuje promenljive logike prvog reda, ne može se opravdati u terminima iskazne logike i za njega je potrebno pravilo rezolucije za logiku prvog reda, motivisano prethodnim primerima. Njegov specijalni slučaj je:

$$\frac{\neg\Gamma' \Rightarrow \mathcal{A} \quad \mathcal{A} \Rightarrow \Gamma''}{\neg\Gamma' \Rightarrow \Gamma''}$$

U navedenom pravilu, veznik negacije koji postoji u formuli $\neg\Gamma' \Rightarrow \mathcal{A}$ tu je samo radi pogodnijeg zapisa pravila do kojeg ćemo doći kasnije.

Napravimo korak dalje. U navedenom pravilu specijalnog oblika, ista formula $\mathcal{A}$ pojavljuje se i u formuli $\neg\Gamma' \Rightarrow \mathcal{A}$ i u formuli $\mathcal{A} \Rightarrow \Gamma''$. Ona može da bude instanca formula $\mathcal{A}'$ i $\mathcal{A}''$ koje nisu jednake ali su *unifikabilne* — postoji supstitucija σ takva da je $\mathcal{A}'\sigma = \mathcal{A}''\sigma$, pa formula $\mathcal{A}$ može da bude jednaka formulama $\mathcal{A}'\sigma$ i $\mathcal{A}''\sigma$. Tada bi se rezolvirale formule $(\neg\Gamma' \Rightarrow \mathcal{A}')\sigma$ i $(\mathcal{A}'' \Rightarrow \Gamma'')\sigma$ tj. formule $\neg\Gamma'\sigma \Rightarrow \mathcal{A}'\sigma$ i $\mathcal{A}''\sigma \Rightarrow \Gamma''\sigma$, pri čemu je σ neki unifikator za formule $\mathcal{A}'$ i $\mathcal{A}''$, tj. važi $\mathcal{A}'\sigma = \mathcal{A}''\sigma$:

$$\frac{\neg\Gamma'\sigma \Rightarrow \mathcal{A}'\sigma \quad \mathcal{A}''\sigma \Rightarrow \Gamma''\sigma}{\neg\Gamma'\sigma \Rightarrow \Gamma''\sigma}$$

Navedeno pravilo može se zapisati i na sledeći način:

$$\frac{(\Gamma' \vee \mathcal{A}')\sigma \quad (\Gamma'' \vee \neg\mathcal{A}'')\sigma}{(\Gamma' \vee \Gamma'')\sigma}$$

Elektronska verzija (2020)

ili, kao što je uobičajeno:

$$\frac{\Gamma' \vee \mathcal{A}' \quad \Gamma'' \vee \neg\mathcal{A}''}{(\Gamma' \vee \Gamma'')\sigma}$$

uz uslov da je σ unifikator za $\mathcal{A}'$ i $\mathcal{A}''$.

Primer 9.29

$$\frac{otac(Aleksa, y) \Rightarrow roditelj(Aleksa, y) \quad roditelj(x, Branko) \Rightarrow predak(x, Branko)}{otac(Aleksa, Branko) \Rightarrow predak(Aleksa, Branko)}$$

pri čemu je korišćen unifikator $\sigma = [x \mapsto Aleksa, y \mapsto Branko]$.

Kao što je nagovešteno, i formule bez veznika negacije koji postoji u formuli $\neg\Gamma' \Rightarrow \mathcal{A}$ mogu da se rezolviraju analogno i to ilustruje naredni primer.[6]

Primer 9.30

Klauze
$\neg otac(x, y) \vee roditelj(x, y)$ i
$\neg roditelj(x, y) \vee predak(x, y)$
rezolviraju se na sledeći način:

$$\frac{\neg otac(x, y) \vee roditelj(x, y) \quad \neg roditelj(x, y) \vee predak(x, y)}{\neg otac(x, y) \vee predak(x, y)}$$

Unifikator $\sigma = [x \mapsto Aleksa, y \mapsto Branko]$ daje rezolventu $\neg otac(Aleksa, Branko) \vee predak(Aleksa, Branko)$. Ipak, mnogo opštiji zaključak je rezolventa $\neg otac(x, y) \vee predak(x, y)$, koja se dobija za (najopštiji) unifikator $\sigma = [\,]$.

Kao što pokazuje i prethodni primer, bolje je da su zaključci što opštiji, te se u pravilu zahteva da je σ *najopštiji* unifikator za $\mathcal{A}'$ i $\mathcal{A}''$.[7] Zato *pravilo rezolucije* za logiku prvog reda u nešto opštijem, ali i dalje specijalnom obliku (tzv. binarna rezolucija) glasi ovako:

$$\frac{\Gamma' \vee \mathcal{A}' \quad \Gamma'' \vee \neg\mathcal{A}''}{(\Gamma' \vee \Gamma'')\sigma}$$

gde su Γ' i Γ'' klauze, a σ je najopštiji unifikator za $\mathcal{A}'$ i $\mathcal{A}''$. Opšte pravilo rezolucije omogućava rezolviranje više literala odjednom. Ono može biti opisano na sledeći način:

$$\frac{\Gamma' \vee \mathcal{A}'_1 \vee \mathcal{A}'_2 \vee \ldots \vee \mathcal{A}'_m \quad \Gamma'' \vee \neg\mathcal{A}''_1 \vee \neg\mathcal{A}''_2 \vee \ldots \vee \neg\mathcal{A}''_n}{(\Gamma' \vee \Gamma'')\sigma}$$

gde je σ najopštiji unifikator za formule (sve istovremeno) $\mathcal{A}'_1, \mathcal{A}'_2, \ldots, \mathcal{A}'_m, \mathcal{A}''_1, \mathcal{A}''_2, \ldots, \mathcal{A}''_n$.

Primer 9.31

Primenjeno nad klauzama $r(g(y)) \vee p(x) \vee p(f(y))$ i $q(x) \vee \neg p(f(g(a)))$, uz unifikator $[y \mapsto g(a), x \mapsto f(g(a))]$, opšte pravilo rezolucije daje rezolventu $r(g(g(a))) \vee q(f(g(a)))$.

Metod rezolucije za logiku prvog reda ima isti opšti oblik kao metod rezolucije za iskaznu logiku (slika 8.4), s tim što se koristi opšte pravilo rezolucije za logiku prvog reda.

[6] Primetimo da se u ovom primeru *otac* koristi kao predikatski simbol, za razliku od primera 9.4 gde se koristi kao funkcijski simbol. I jedan i drugi pristup mogu imati smisla, u zavisnosti od problema koji se modeluje. Ukoliko se podrazumeva da za svaku osobu postoji jedinstven otac, onda je pogodno koristiti drugi pristup i on će dati kompaktnije formule. Ukoliko je, međutim, potrebno razmatrati i tvrđenja poput tvrđenja da za svaku osobu postoji otac, onda je upotrebljiv samo prvi način i tada to tvrđenje može da zapiše na sledeći način: $\forall x \exists y\ otac(y, x)$.

[7] Algoritme za određivanje najopštijeg unifikatora formula nećemo prikazivati u ovoj knjizi.

Primer 9.32

Formula $\mathcal{A} = (\forall x)p(x,x) \Rightarrow (\forall y)p(y,y)$ nad signaturom $\mathcal{L}$ je valjana. To se može dokazati na sledeći način. Formula $\neg\mathcal{A}$ je jednaka $\neg((\forall x)p(x,x) \Rightarrow (\forall y)p(y,y))$ i njena preneks normalna forma je $(\exists y)(\forall x)(p(x,x) \wedge \neg p(y,y))$. Skolemizacijom dobijamo formulu $p(x,x) \wedge \neg p(c,c)$, gde je c novi simbol konstante. Neka je $\mathcal{L}'$ signatura dobijena proširivanjem signature $\mathcal{L}$ simbolom c. Jednom primenom pravila rezolucije (sa unifikatorom $[x \mapsto c]$) iz klauza $p(x,x)$ i $\neg p(c,c)$, dobija se prazna klauza. Kako je formula $p(x,x) \wedge \neg p(c,c)$ nezadovoljiva, polazna formula $\mathcal{A}$ je valjana.

Primer 9.33

Neka je $\Gamma = \{\ \forall x\forall y\forall z\ \ (predak(x,y) \wedge predak(y,z) \Rightarrow predak(x,z))\,,\ \ \forall x\ predak(otac(x),x)\ \}$ i dokažimo: $\Gamma \models predak(otac(otac(Ana)),Ana)$. Odgovarajuća klauzalna forma je $\forall x\forall y\forall z\forall u \quad (\neg predak(x,y) \vee \neg predak(y,z) \vee predak(x,z)) \quad \wedge \quad predak(otac(u),u) \wedge \neg predak(otac(otac(Ana)),Ana)$, a skup klauza:

C_1 : $\neg predak(x,y) \vee \neg predak(y,z) \vee predak(x,z)$ (prvi deo hipoteze)
C_2 : $predak(otac(u),u)$ (drugi deo hipoteze)
C_3 : $\neg predak(otac(otac(Ana)),Ana)$ (tvrđenje)

Prazna klauza se izvodi na sledeći način:[a]

C_4 : $\neg predak(otac(otac(Ana)),y') \vee \neg predak(y',Ana)$ $(C_1,3;C_3,1)$, $[x \mapsto otac(otac(Ana)), z \mapsto Ana]$; preimenovanje $[y \mapsto y']$
C_5 : $\neg predak(otac(Ana),Ana)$ $(C_4,1;C_2,1)$, $[u \mapsto otac(Ana), y' \mapsto otac(Ana)]$;
C_6 : $\square$ $(C_5,1;C_2,1)$, $[u \mapsto Ana]$

[a] Vrši se preimenovanje promenljivih u klazama, jer one su (implicitno) univerzalno kvantifikovane, i dve promenljive istog imena u dve klauze ne smeju da se smatraju jednakim. Zato je najjednostavnije preimenovati ih.

Kao što je ranije rečeno, da bismo dokazali da važi $\mathcal{A}_1, \mathcal{A}_2, \ldots, \mathcal{A}_n \models \mathcal{B}$, dovoljno je dokazati da je formula $\mathcal{A}_1 \wedge \mathcal{A}_2 \wedge \ldots \wedge \mathcal{A}_n \Rightarrow \mathcal{B}$ valjana, tj. da je formula $\mathcal{A}_1 \wedge \mathcal{A}_2 \wedge \ldots \wedge \mathcal{A}_n \wedge \neg\mathcal{B}$ nezadovoljiva. Ako formule $\mathcal{A}_1$, $\mathcal{A}_2, \ldots, \mathcal{A}_n$, $\mathcal{B}$ nemaju slobodne promenljive, onda ne moramo da u klauzalnu formu transformišemo navedenu konjunkciju, dovoljno je da u klauzalne forme transformišemo formule $\mathcal{A}_1$, $\mathcal{A}_2, \ldots, \mathcal{A}_n$, $\neg\mathcal{B}$ pojedinačno. Time će se dobiti isti skup klauza, ali na jednostavniji način, primenljiv i na prethodne primere.

Teorema 9.4 — Saglasnost i potpunost metoda rezolucije

Metod rezolucije je saglasan: ako je primenom metoda dobijena prazna klauza, onda je i polazni skup klauza nezadovoljiv (ili, drugim rečima, iz zadovoljivog skupa klauza može se dobiti samo zadovoljiv skup klauza). Metod rezolucije je potpun za pobijanje: iz svakog nezadovoljivog skupa klauza moguće je izvesti praznu klauzu.

Navedena teorema odnosi se na opšte pravilo rezolucije. Navedena svojstva važe i za binarno pravilo ako se pored njega koristi i dodatno pravilo — *faktorizacija* (ili *grupisanje*) koje grupiše i unifikuje unifikabilne literale u okviru jedne klauze.

Problem ispitivanja valjanosti u logici prvog reda nije odlučiv, ali metod rezolucije pruža najviše što se može dobiti: njime se iz svakog nezadovoljivog skupa klauza može izvesti prazna klauza (čime je dokazano da je nezadovoljiv), ali ne može se za svaki zadovoljiv skup klauza dokazati da je zadovoljiv (naime, moguće je izvesti beskonačno mnogo rezolventi). Dualno, pobijanjem se metodom rezolucije može za svaku valjanu formulu dokazati da je valjana, ali ne može se za svaku formulu koja nije valjana utvrditi da nije valjana.

Primetimo da u opisu metoda rezolucije nije zadat način na koji se biraju klauze nad kojim se primenjuje pravilo rezolucije. Takođe, teorema 9.4 tvrdi da se iz svakog nezadovoljivog skupa klauza *može* izvesti prazna klauza, a ne tvrdi da se iz svakog nezadovoljivog skupa klauza *mora* izvesti prazna klauza bez obzira na izbor klauza koje će biti rezolvirane. Naime, u zavisnosti od izbora klauza na koje se primenjuje pravilo rezolucije moguće je da se i za nezadovoljiv skup klauza metod rezolucije ne zaustavlja. Dakle, primena metoda rezolucije može se smatrati i problemom pretrage. Način na koji se biraju klauze na koje se primenjuje pravilo rezolucije čini *strategiju za navođenje* metoda rezolucije. Postoje strategije koje obezbeđuju sistematsko izvođenje svih rezolventi i koje imaju svojstvo potpunosti (za nezadovoljive skupove klauza):

Teorema 9.5 — Potpunost sistematskog metoda rezolucije

Ako je Γ nezadovoljiv skup klauza, onda se iz njega sistematskim metodom rezolucije mora izvesti prazna klauza.

Postoje mnoge napredne strategije koje obezbeđuju nužno izvođenje prazne klauze iz nezadovoljivog skupa klauza (tj. sprečavaju beskonačne petlje) na efikasniji način. Smanjivanje izvođenja nepotrebnih klauza jedan je od najvažnijih ciljeva u dizajniranju strategija za metod rezolucije.

9.4.3 PROLOG

Jezik PROLOG najznačajniji je predstavnik paradigme logičkog programiranja, u kojoj se koristi logika kao deklarativni jezik za opisivanje problema, a dokazivač teorema kao mehanizam za rešavanje. Ime PROLOG dolazi od engleskih reči „PROgramming in LOGic“. Jezik PROLOG i prvi interpretator za njega razvijeni su na Univerzitetu u Marseju 1972. godine. Vreme najveće popularnosti PROLOG-a je prošlo, ali se on i dalje široko koristi, uglavnom za probleme iz oblasti veštačke inteligencije: od medicinskih sistema pa do istraživanja podataka. Pogodan je za brz razvoj prototipova jer se obrada ulaza i izlaza, parsiranje i druge slične operacije implementiraju jednostavno, a mehanizam za netrivijalno rasuđivanje je jednostavno raspoloživ. U nastavku će biti ukratko opisana samo neka svojstva jezika PROLOG.

Mehanizam izvođenja zaključaka u PROLOG-u zasniva se na metodu rezolucije i na korišćenju Hornovih klauza — klauza u kojima postoji najviše jedan literal koji nije pod negacijom. Za ispitivanje zadovoljivosti skupova klauza, zahvaljujući njihovoj specifičnoj formi, koristi se algoritam koji je polinomske složenosti. Četiri vrste Hornovih klauza i odgovarajuće formule logike prvog reda prikazani su u narednoj tabeli (formule $\mathcal{A}_i$ su atomičke). Može se dokazati da svaki nezadovoljiv skup Hornovih klauza mora da sadrži bar jednu činjenicu i bar jednu ciljnu klauzu.

Vrsta	logika prvog reda	PROLOG
implikaciona klauza	$\neg\mathcal{A}_1 \vee \ldots \vee \neg\mathcal{A}_n \vee \mathcal{A}$	$\mathcal{A} :- \mathcal{A}_1, \ldots, \mathcal{A}_n.$
ciljna klauza	$\neg\mathcal{A}_1 \vee \ldots \vee \neg\mathcal{A}_n$	$? - \mathcal{A}_1, \ldots, \mathcal{A}_n.$
činjenica	$\mathcal{A}$	$\mathcal{A}.$
prazna klauza	$\square$	`false`

PROLOG sistemi obično sadrže interaktivni interpretator a neki sistemi omogućavaju i kompiliranje kôda. Komunikacija sa PROLOG interpretatorom odvija se kroz komandni prozor, a prompt interpretatora obično izgleda ovako: `?-`. PROLOG konvencija je da se konstante zapisuju malim početnim slovom, a promenljive velikim početnim slovom.

Primer 9.34

Pretpostavimo da je zadata činjenica

```
man(sokrat).
```

(nova činjenica može se učitati iz datoteke, kao deo programa a može se zadati i interaktivno, na sledeći način: `?- assert(man(sokrat)).`) Nakon ovoga, upit

```
?- man(sokrat).
```

uspeva, tj. daje rezultat `Yes`. Da bi zadati upit bio zadovoljen, činjenica `man(sokrat)` je bila rezolvirana sa klauzom dobijenom iz upita (to je klauza $\neg$ `man(sokrat)`) i to je dalo praznu klauzu, kao što je i trebalo. Time je, praktično, dokazano da je `man(sokrat)` $\Rightarrow$ `man(sokrat)` valjana formula. Pretpostavimo da je zadato i sledeće pravilo (na primer, sa `?- assert(mortal(X) :- man(X)).`):

```
mortal(X) :- man(X).
```

U ovom pravilu, predikat `mortal(X)` je glava pravila a (jednočlani) niz predikata `man(X)` je rep pravila. Upit:

```
?- mortal(sokrat).
```

uspeva (daje odgovor `Yes`). Da bi ovaj upit bio zadovoljen, klauza ¬`man(X)` ∨ `mortal(X)` (dobijena iz zadatog pravila) rezolvira se sa klauzom dobijenom iz upita ¬`mortal(sokrat)` i daje rezolventu, tj. novi cilj ¬`man(sokrat)`. On uspeva, jer sa klauzom `man(sokrat)` (dobijenom iz zadate činjenice) daje praznu klauzu. Time je, praktično, dokazano da je
`(man(sokrat)` ∧ ∀`x (man(x)` ⇒ `mortal(x)))` ⇒ `mortal(sokrat)`
valjana formula.
Ako se zada upit:

```
? - mortal(X).
```

onda se metodom rezolucije pokušava dokazivanje nezadovoljivosti skupa klauza:
`man(sokrat)`
¬`man(X)` ∨ `mortal(X)`
¬`mortal(Y)`
Primetimo da je u trećoj klauzi promenljiva preimenovana u `Y`, da ne bi došlo do poklapanja imena promenljive u dve klauze. Ciljna (treća) klauza može da se rezolvira sa drugom klauzom, korišćenjem unifikatora [`Y` ↦ `X`] dajući novi cilj
¬`man(X)`
i nakon preimenovanja promenljive `X`:
¬`man(X')`
Rezolviranjem ove klauze sa prvom klauzom iz početnog skupa, korišćenjem unifikatora [`X'` ↦ `sokrat`] dobija se prazna klauza, pa je dokazana nezadovoljivost datog skupa klauza i PROLOG vraća rezultat:

```
Yes
```

i daje odgovor:

```
X = sokrat
```

To je jedino moguće rešenje i ako ukucamo simbol `;` (čime tražimo druge moguće unifikatore) dobićemo odgovor `No`. Naravno, upiti

```
?- man(platon).
```

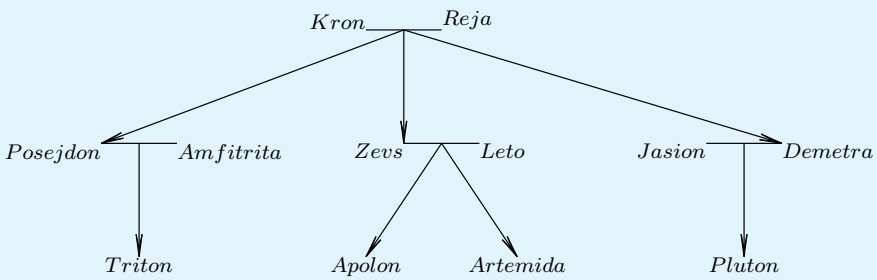
i

```
? - mortal(platon).
```

ne uspevaju i daju odgovor `No` (sem ako nije zadata i činjenica `man(platon)`).

Primer 9.35

Definisanje odnosa u PROLOG-u može se ilustrovati na primeru porodičnih odnosa (kao što su otac, majka, brat, tetka i slično) (videti poglavlje 9.6.2) i to nad skupom starogrčkih božanstava, čije su veze prikazane na narednoj slici (u vidu porodičnog stabla):


```
musko(kron).
musko(posejdon).
musko(zevs).
musko(jasion).
musko(triton).
musko(apolon).
musko(pluton).

zensko(reja).
zensko(amfitrita).
zensko(leto).
zensko(demetra).
zensko(artemida).

roditelj(kron,posejdon).
roditelj(reja,posejdon).
roditelj(kron,zevs).
roditelj(reja,zevs).
roditelj(kron,demetra).
roditelj(reja,demetra).
roditelj(posejdon,triton).
roditelj(amfitrita,triton).
roditelj(zevs,apolon).
roditelj(leto,apolon).
roditelj(zevs,artemida).
roditelj(leto,artemida).
roditelj(jasion,pluton).
roditelj(demetra,pluton).

predak(X,Y) :- roditelj(X,Y).
predak(X,Y) :- roditelj(X,Z), predak(Z,Y).
```

```
majka(X,Y) :- zensko(X), roditelj(X,Y).
otac(X,Y) :- musko(X), roditelj(X,Y).
brat(X,Y) :- musko(X), roditelj(Z,X),
             roditelj(Z,Y), X\==Y.
sestra(X,Y) :- zensko(X), roditelj(Z,X),
               roditelj(Z,Y), X\==Y.
tetka(X,Y) :- sestra(X,Z), roditelj(Z,Y).
stric(X,Y) :- brat(X,Z), otac(Z,Y).
ujak(X,Y) :- brat(X,Z), majka(Z,Y).
bratodstrica(X,Y) :- musko(X), otac(Z,X), stric(Z,Y).
sestraodstrica(X,Y) :- zensko(X), otac(Z,X), stric(Z,Y).
bratodujaka(X,Y) :- musko(X), otac(Z,X), ujak(Z,Y).
sestraodujaka(X,Y) :- zensko(X), otac(Z,X), ujak(Z,Y).
bratodtetke(X,Y) :- musko(X), majka(Z,X), tetka(Z,Y).
sestraodtetke(X,Y) :- zensko(X), majka(Z,X), tetka(Z,Y).
```

U relacijama `brat` i `sestra`, predikat `X\==Y` ima vrednost *tačno* ako je `X` različito od `Y`. U suprotnom, ima vrednost *netačno*. U nastavku je dato nekoliko primera upita i rezultata koje sistem daje.

```
?- stric(posejdon,apolon).

Yes
```

```
?- ujak(X,Y).

X = zevs,
Y = pluton
X = zevs,
Y = pluton
X = posejdon,
Y = pluton
X = posejdon,
Y = pluton
```

```
?- sestraodstrica(X,Y).

X=artemida,
Y=triton
X=artemida,
Y=triton
```

U navedenim primerima, mogu se primetiti ponavljanja istih rešenja. U slučaju upita `ujak(X,Y)`, razlog za to je što zadovoljavanje ovog cilja zavisi od zadovoljavanja podcilja `brat(X,Z)`, koji zavisi od zadovoljavanja podciljeva `roditelj(W,X)` i `roditelj(W,Z)`. Ako važi `X=zevs`, `Y=pluton` i `Z=demetra`, onda postoje dve mogućnosti za `W`, što su `kron` i `reja`. Kako sistem dva puta nalazi način da zadovolji sve potciljeve u kojima važi `X=zevs` i `Y=pluton`, dva puta navodi tu kombinaciju kao rešenje. Slučaj upita `sestraodstrica(X,Y)` je analogan.
Primetimo da pravilu

```
otac(X,Y) :- musko(X), roditelj(X,Y).
```

odgovara formula $\forall x \forall y\ (musko(x) \wedge roditelj(x,y) \Rightarrow otac(x,y))$, koja je slabija od formule (iz poglavlja 9.6.2):
$\forall x \forall y\ (otac(x,y) \Leftrightarrow musko(x) \wedge roditelj(x,y))$
PROLOG iz navedenih činjenica može da pokaže da važi `otac(kron,zevs)`. No, da nije data činjenica `roditelj(kron,zevs)`, PROLOG ne bi mogao da je izvede čak i da ima na raspolaganju činjenicu `otac(kron,zevs)`. Naime, navedeni PROLOG program dizajniran je tako da iz informacija o roditeljstvu izvodi sve druge porodične odnose. Ukoliko je potrebno i obratno, onda u program treba dodati dodatna pravila.

Da bi PROLOG mogao da bude upotrebljiv kao programski jezik, u njegovoj semantici postoje odstupanja od semantike logike prvog reda (na primer, umesto negacije koja je kao u logici prvog reda, u PROLOG-u se koristi takozvana „negacija kao neuspeh“).

9.4.4 FOL dokazivači

Programe koji rešavaju instance problema valjanosti ili zadovoljivosti u logici prvog reda zovemo obično *dokazivači za logiku prvog reda* ili FOL *dokazivači* (eng. FOL-*provers*, od *first-order logic*). Većina savremenih FOL dokazivača zasnovana je na metodi rezolucije, obogaćenoj mnogim dodatnim tehnikama i heuristikama. Neki od danas popularnih FOL dokazivača su Vampire, E i Spass. FOL dokazivači obično očekuju ulaz u nekom od TPTP[8] formata, kao što je FOF format. U ovom formatu, formule se navode jedna po jedna sa oznakama o tome da li se radi o aksiomi ili o tvrđenju koje dokazivač treba da dokaže. U slučaju primera 9.24, problem može da se zapiše na sledeći način.

```
fof(a1, axiom, (![X,Y] : (above(X,Y) => ~above(Y,X)))).
fof(a2, axiom, (![X,Y] : (above(X,Y) <=> below(Y,X)))).
fof(a3, axiom, (![X,Y,Z] : ((above(X,Y) & above(Y,Z)) =>
```

[8] TPTP (Thousands of Problems for Theorem Provers) je biblioteka problema za automatske dokazivače teorema. U okviru nje definisano je i nekoliko formata za zapis formula logike prvog reda.

```
                    above(X,Z))))).
fof(cn, conjecture, (![X,Y,Z] : ((above(Y,X) & below(Z,X)) =>
                        above(Y,Z)))).
```

Za navedeni opis problema (u vidu datoteke `above.tptp`), na primer, dokazivač Vampire vratiće odgovor da je odgovarajući skup klauza nezadovoljiv, tj. da je navedena formula logička posledica navedenih aksioma:

```
% Refutation found.
% SZS status Theorem for above
% SZS output start Proof for above
2. ! [X0,X1] : (above(X0,X1) <=> below(X1,X0)) [input]
3. ! [X0,X1,X2] : ((above(X1,X2) & above(X0,X1)) => above(X0,X2)) [input]
4. ! [X0,X1,X2] : ((below(X2,X0) & above(X1,X0)) => above(X1,X2)) [input]
5. ~! [X0,X1,X2] : ((below(X2,X0) & above(X1,X0)) => above(X1,X2))
   [negated conjecture 4]
7. ! [X0,X1,X2] : (above(X0,X2) | (~above(X1,X2) | ~above(X0,X1)))
   [ennf transformation 3]
8. ! [X0,X1,X2] : (above(X0,X2) | ~above(X1,X2) | ~above(X0,X1))
   [flattening 7]
9. ? [X0,X1,X2] : (~above(X1,X2) & (below(X2,X0) & above(X1,X0)))
   [ennf transformation 5]
10. ? [X0,X1,X2] : (~above(X1,X2) & below(X2,X0) & above(X1,X0))
   [flattening 9]
11. ! [X0,X1] : ((above(X0,X1) | ~below(X1,X0)) & (below(X1,X0) |
   ~above(X0,X1))) [nnf transformation 2]
12. ? [X0,X1,X2] : (~above(X1,X2) & below(X2,X0) & above(X1,X0)) =>
   (~above(sK1,sK2) & below(sK2,sK0) & above(sK1,sK0)) [choice axiom]
13. ~above(sK1,sK2) & below(sK2,sK0) & above(sK1,sK0) [skolemisation 10,12]
16. ~below(X1,X0) | above(X0,X1) [cnf transformation 11]
17. ~above(X1,X2) | above(X0,X2) | ~above(X0,X1) [cnf transformation 8]
18. above(sK1,sK0) [cnf transformation 13]
19. below(sK2,sK0) [cnf transformation 13]
20. ~above(sK1,sK2) [cnf transformation 13]
23. above(sK0,sK2) [resolution 16,19]
28. ~above(X1,sK0) | above(X1,sK2) [resolution 17,23]
29. above(sK1,sK2) [resolution 28,18]
30. $false [subsumption resolution 29,20]
% SZS output end Proof for above
% ------------------------------
% Version: Vampire 4.2.2 (commit e1949dd on 2017-12-14 18:39:21 +0000)
% Termination reason: Refutation

% Memory used [KB]: 4733
% Time elapsed: 0.103 s
```

Tvrđenje iz poglavlja 9.6.3 može se opisati na sledeći način:

```
fof(a1, axiom, (![U,V] : ( xor(xor(U,V),V)=U ))).
fof(a2, axiom, (![U,V] : ( xor(U,V)=xor(V,U)))).
fof(cn, conjecture, (![X,X1,X2,Y,Y1] :
          ((X1=xor(X,Y) & Y1=xor(X1,Y) & X2=xor(X1,Y1)) =>
             X2=Y))).
```

Dokazivač Vampire vratiće odgovor da je odgovarajući skup klauza nezadovoljiv, tj. da je navedena formula logička posledica navedenih aksioma i aksioma jednakosti (nije potrebno eksplicitno zadavati aksiome jednakosti).

9.5 Procedure odlučivanja i smt rešavači

Za mnoge praktične probleme, umesto FOL dokazivača pogodno je koristiti specijalizovane rešavače za neke konkretne teorije ili konkretne strukture. U nastavku ćemo opisati primenu SMT rešavača za rešavanje problema rezanja ploča.

Nameštaj se često pravi od pločastih materijala i tada je od velike važnosti raspoređivanje komponenti nameštaja po pojedinačnim pločama. Što manje upotrebljenih ploča – veća isplativost. Razmotrimo jednostavnu instancu ovog problema: da li je moguće od ploče dimenzija 100×60 napraviti komade dimenzija 80×30 i 50×40? Pretpostavimo, jednostavnosti radi, da duže stranice moraju da budu paralelne dužim stranicama osnovne ploče

(to, zbog teksture pločastog materijala, može da bude realan zahtev). Pretpostavimo i da je rezove moguće vršiti samo na celobrojnim rastojanjima. Dokazaćemo da traženo rezanje nije moguće.

Smestimo sve elemente u koordinatni sistem: neka je donji levi ugao ploče u tački $(0, 0)$ i neka su (x_1, y_1) i (x_2, y_2) donji levi uglovi dva željena pločasta dela. Da bi delovi bili na ploči mora da važi formula $\mathcal{A}$:

$0 \leq x_1 \ \wedge \ x_1 + 80 \leq 100 \wedge$
$0 \leq y_1 \ \wedge \ y_1 + 30 \leq 60 \wedge$
$0 \leq x_2 \ \wedge \ x_2 + 50 \leq 100 \wedge$
$0 \leq y_2 \ \wedge \ y_2 + 40 \leq 60$

Dva elementa nemaju presek ako i samo ako postoji horizontalna ili vertikalna prava koja ih razdvaja, tj. ako važi formula $\mathcal{B}$:

$x_1 + 80 \leq x_2 \ \vee \ x_2 + 50 \leq x_1 \ \vee \ y_2 + 40 \leq y_1 \ \vee \ y_1 + 30 \leq y_2$

Da bismo dokazali da traženo rezanje nije moguće, dovoljno je da dokažemo da važi $\mathcal{A} \models \neg\mathcal{B}$, tj. da dokažemo da je univerzalno zatvorenje formule $\mathcal{A} \Rightarrow \neg\mathcal{B}$ valjana formula. Ta formula, međutim, nije valjana. No, ona je valjana u skupu celih brojeva sa prirodno interpretiranim simbolima + i <, tj. u strukturi LIA, a to je jedina interpretacija koja nas zanima. Valjanost u toj strukturi može da dokaže SMT rešavač za linearnu aritmetiku nad celim brojevima i to za fragment bez kvantifikatora (jer su sve promenljive implicitno egzistencijalno kvantifikovane) – ta teorija obično se označava sa QF_LIA. Valjanost univerzalnog zatvorenja formule $\mathcal{A} \Rightarrow \neg\mathcal{B}$ SMT rešavač dokazuje tako što dokazuje da je formula $\mathcal{A} \wedge \mathcal{B}$ nezadovoljiva. Taj zadatak može se opisati u vidu datoteke `ploce.smt` sa narednim sadržajem u formatu `smt-lib`:

```
(set-logic QF_LIA)
(declare-const x1 Int)
(declare-const y1 Int)
(declare-const x2 Int)
(declare-const y2 Int)

(assert (<= 0 x1))
(assert (<= 0 (+ x1 80) 100))
(assert (<= 0 y1))
(assert (<= 0 (+ y1 30) 60))
(assert (<= 0 x2))
(assert (<= 0 (+ x2 50) 100))
(assert (<= 0 y2))
(assert (<= 0 (+ y2 40) 60))
(assert (or (<= (+ x1 80) x2) (<= (+ x2 50) x1)
            (<= (+ y1 30) y2) (<= (+ y2 40) y1)))
(check-sat)
(get-model)
```

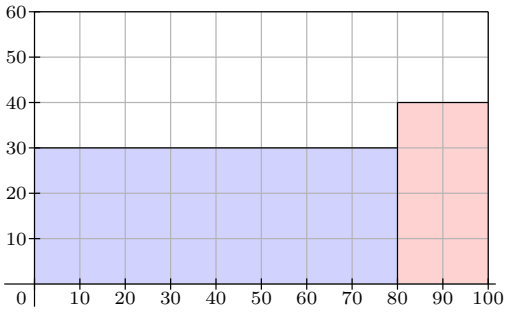
Za navedeni opis problema (u vidu datoteke `ploce.smt`), na primer, rešavač `z3` vratiće odgovor `unsat` (što znači da je polazni skup formula nezadovoljiv u strukturi celih brojeva):

```
unsat
```

Ukoliko dimenzije drugog komada nisu 50×40 nego, na primer, 20×40, onda za odgovarajuću `smt` datoteku (samo je vrednost 50 zamenjena sa 20), rešavač `z3` daje odgovor koji sadrži i jedno rešenje kako treba iseći tražene komade ploče:

```
sat
(model
  (define-fun x2 () Int
    80)
  (define-fun y1 () Int
    0)
  (define-fun x1 () Int
    0)
  (define-fun y2 () Int
    0)
)
```

Ovo rešenje, ovaj model zadate formule govori da postoji (barem jedno) željeno rezanje i u njemu je donji levi ugao prvog komada u tački $(x_1, y_1) = (0, 0)$, a donji levi ugao drugog komada u tački $(x_2, y_2) = (80, 0)$, kao što je ilustrovano na narednoj slici:

9.6 Modelovanje u logici prvog reda

Logika prvog reda dovoljno je izražajna da se njome mogu formalno opisati vrlo raznoliki problemi – od svakodnevnog rasuđivanja do programskih jezika i verifikacije softvera. U ovom poglavlju biće prikazano nekoliko ilustrativnih primera modelovanja u logici prvog reda.

9.6.1 Primeri modelovanja svakodnevnog rasuđivanja

Modelovanje problema u logici prvog reda svodi se na dva koraka: izbor *signature* (koji objekti, funkcijski i predikatski simboli su relevantni za problem) i zapisivanje poznatih činjenica i opštih pravila kao formula nad tom signaturom. Naredni primeri ilustruju ovaj postupak na problemima iz svakodnevnog života.

Primer 9.36 — Preduslovi kurseva

Na fakultetu student može da upiše kurs samo ako je prethodno položio sve njegove preduslove i ne može da upiše kurs koji je već položio. Drugačije rečeno, ako je student upisao kurs samo onda je sigurno prethodno položio sve njegove preduslove i sigurno nije položio taj kurs ranije.
Koristimo predikatske simbole $upisao(s, k)$ – student s je upisao kurs k, $polozio(s, k)$ – student s je položio kurs k, i $preduslov(k_1, k_2)$ – kurs k_1 je preduslov za kurs k_2. Oba pravila zapisuju se kao:

$$\forall s\, \forall k\, \big(upisao(s, k) \Rightarrow \forall k'\, (preduslov(k', k) \Rightarrow polozio(s, k'))\big),$$

$$\forall s\, \forall k\, \big(upisao(s, k) \Rightarrow \neg polozio(s, k)\big).$$

Ako se doda i konkretna činjenica $preduslov(DiskretneStrukture, VI)$, onda se može dokazati da nijedan student koji nije položio „Diskretne strukture“ ne može upisati „Veštačku inteligenciju“.

Primer 9.37 — Zakazivanje sastanaka

U kancelariji postoji nekoliko sala za sastanke i nijedna sala ne sme biti zauzeta sa dva različita sastanka u isto vreme. Umesto predikata, ovde je zgodnije uvesti funkcijske simbole $sala(x)$ i $vreme(x)$ koji sastanku x dodeljuju salu i vreme održavanja. Uslov nepreklapanja glasi:

$$\forall x\, \forall y\, \big(x \neq y \wedge sala(x) = sala(y) \Rightarrow vreme(x) \neq vreme(y)\big),$$

tj. ako su dva (različita) sastanka u istoj sali, moraju biti u različito vreme. Uslov $x \neq y$ je ovde neophodan iz istog razloga kao i kod primera s porodičnim odnosima (odeljak 9.6.2) – bez njega bi tvrnja zahtevala da *svaki* sastanak ima različito vreme od samog sebe, što nijedan sastanak ne bi mogao da zadovolji.

Redosled kvantifikatora $\forall$ i $\exists$ bitno utiče na značenje formule – naredni primer to ilustruje na jednoj svakodnevnoj situaciji.

Primer 9.38 — Mentorstvo studenata

Uporedimo dve rečenice: „svaki student ima mentora“ i „postoji osoba koja je mentor svim studentima“. Uz predikate $student(s)$ i $mentor(m, s)$ – osoba m je mentor studenta s – ove dve rečenice formalizuju se kao:

$$\forall s\ \exists m\ \big(student(s) \Rightarrow mentor(m, s)\big),$$

$$\exists m\ \forall s\ \big(student(s) \Rightarrow mentor(m, s)\big).$$

Prva formula ($\forall\exists$) kaže samo da svaki student ima *nekog* mentora – različiti studenti mogu imati različite mentore. Druga formula ($\exists\forall$) kaže znatno više: postoji *jedna te ista* osoba koja je mentor svim studentima odjednom. Druga formula povlači prvu (ako takva univerzalna osoba postoji, svaki student ima makar nju za mentora), ali obratno ne važi – iz prve formule ne sledi druga. Ovo je opšta zapažanje: zamena mesta kvantifikatora $\forall$ i $\exists$ po pravilu menja značenje formule i treba joj posvetiti posebnu pažnju prilikom modelovanja.

Primer 9.39 — Dostava paketa

Svaki paket treba da ima *tačno jednog* primaoca – ni nijednog, ni više njih. Uz predikate $paket(p)$ i $primalac(p, o)$ – osoba o je primalac paketa p – ovo se zapisuje kao:

$$\forall p\ \Big(paket(p) \Rightarrow \exists o\ \big(primalac(p, o) \wedge \forall o'\ (primalac(p, o') \Rightarrow o'{=}o)\big)\Big).$$

Unutrašnji deo formule, $\exists o\,(primalac(p, o) \wedge \forall o'\,(primalac(p, o') \Rightarrow o'{=}o))$, standardni je način da se u logici prvog reda, koja nema poseban kvantifikator za to, izrazi „postoji tačno jedno o takvo da...“: prvi deo, $primalac(p, o)$, tvrdi postojanje bar jednog primaoca, a drugi deo, $\forall o'\,(primalac(p, o') \Rightarrow o'{=}o)$, tvrdi da je svaki primalac tog paketa jednak baš njemu, tj. da drugog nema.

9.6.2 Porodični odnosi

U bazama podataka državne uprave postoje informacije o svim građanima koji uključuju informacije o oba roditelja. Državnoj upravi je ponekad potrebno da proveri da li su neke dve osobe u nekom porodičnom odnosu, ali bilo bi iracionalno da se svi mogući rodbinski odnosi čuvaju eksplicitno u bazama podataka. Umesto toga, moguće je proveriti neke konkretne porodične odnose i neka opšta tvrđenja korišćenjem logičkog rasuđivanja.

Porodični odnosi (kao što su „biti otac“, „biti majka“, „biti brat“, „biti tetka“ i slično) mogu se opisati formulama logike prvog reda. Na primer,

$\mathcal{A} = \forall x \forall y (brat(x, y) \Leftrightarrow musko(x) \wedge x \neq y \wedge \exists z (roditelj(z, x) \wedge roditelj(z, y)))$

$\mathcal{B} = \forall x \forall y (brat(x, y) \wedge musko(y) \Leftrightarrow brat(y, x) \wedge musko(x))$

Navedene formule mogu se interpretirati na različite načine. Ali ako se interpretiraju nad nekim konkretnim skupom osoba a predikatski simboli se interpretiraju na prirodan način (na primer, relacijski simbol *roditelj* preslikava se u uobičajenu relaciju „biti roditelj“ nad skupom osoba), njihovo značenje se poklapa sa intuitivnim i može se razmatrati njihova valjanost na osnovu znanja o porodičnim odnosima. Na primer, formula $\mathcal{B}$ valjana je za svaki skup osoba i prirodno interpretirane predikatske simbole. To se može utvrditi nekakvim „rešavačem za porodične odnose“ koje većina ljudi ima u svojim glavama iako obično ne u nekom eksplicitnom obliku. O valjanosti formule $\mathcal{B}$ i sličnih možemo da rasuđujemo korišćenjem takvog rešavača (ako ga imamo) ili korišćenjem „univerzalnog rešavača“, tj. dokazivača za logiku prvog reda, kao što je opisano u nastavku.

Formula $\mathcal{B}$ valjana je za svaki skup osoba i prirodno interpretirane predikatske simbole, ali nije valjana (nije tačna u svakoj interpretaciji). Ona je, međutim, logička posledica formule $\mathcal{A}$. Dokazivač za logiku prvog reda ćemo, dakle, moći da upotrebimo da proverimo da li je formula $\mathcal{B}$ logička posledica formule $\mathcal{A}$, tj. da proverimo da li važi $\mathcal{A} \models \mathcal{B}$, tj. da proverimo da li je formula $\mathcal{A} \Rightarrow \mathcal{B}$ valjana. Na opisani način proveravamo tvrđenja oblika $\Gamma \models \mathcal{B}$. Ovim pristupom razmatra se „opšta“ valjanost ali skup Γ ima ulogu da efektivno ograniči skup interpretacija koje se razmatraju: ovakvim razmatranjem pokrivene su samo interpretacije u kojima su formule skupa Γ valjane. Formule Γ imaju ulogu svojevrsnih aksioma i matematičke teorije se grade u istom duhu. Da bi važilo $\Gamma \models \mathcal{B}$ za širok skup formula $\mathcal{B}$, u skup Γ dodaćemo više jednostavnih svojstava porodičnih odnosa, kao što su:

$\forall x \forall y\ (sestra(x, y) \Leftrightarrow zensko(x) \wedge x \neq y \wedge \exists z (roditelj(z, x) \wedge roditelj(z, y)))$

$\forall x \forall y\ (majka(x, y) \Leftrightarrow zensko(x) \wedge roditelj(x, y))$

$\forall x \forall y\ (otac(x, y) \Leftrightarrow musko(x) \wedge roditelj(x, y))$

$\forall x \forall y\ (tetka(x, y) \Leftrightarrow \exists z (sestra(x, z) \wedge roditelj(z, y)))$

Ako u skup Γ dodamo, na primer, i formule:
$musko(MarkoJankovic)$
$musko(LazarJankovic)$
$otac(JovanJankovic, MarkoJankovic)$
$otac(JovanJankovic, LazarJankovic)$
$MarkoJankovic \neq LazarJankovic$
(poslednja formula je neophodna jer logika prvog reda ne pretpostavlja automatski da različiti simboli konstanti označavaju različite objekte domena – a definicija predikata *brat* zahteva $x \neq y$), onda može da se pokaže da važi i $\Gamma \models brat(MarkoJankovic, LazarJankovic)$. Dakle, opisanim mehanizmom može se rasuđivati o porodičnim odnosima među konkretnim osobama.

9.6.3 Verifikacija softvera

U poglavlju 8.4.4 bilo je reči o verifikaciji softvera i razmatrano je da li je narednu funkciju `f` napisanu na programskom jeziku C:

```
int f(int y)
{
   int x;
   x = x ^ y;
   y = x ^ y;
   x = x ^ y;
   return x * x;
}
```

moguće zameniti narednom funkcijom `g` (to je uvek tako, bez obzira na to što promenljiva `x` nije inicijalizovana u funkciji `f` i njena inicijalna vrednost mogla bi da bude bilo šta):

```
int g(int n)
{
   return n * n;
}
```

Pokazano je da u ovom konkretnom slučaju može da se razmatra dejstvo bitovskih operatora nad pojedinačnim bitovima i sredstvima iskazne logike pokazano je da je svaki bit programske promenljive `x` pre naredbe `return x * x;` u funkciji `f` jednak odgovarajućem bitu programske promenljive `n` pre naredbe `return n * n;` u funkciji `g`, čime je dokazana ekvivalentnost dve funkcije.

Sredstvima logike prvog reda to tvrđenje može se dokazati na drugačiji način, primenljiv u širem skupu situacija. Dokaz će važiti za bilo koju širinu tipa `int`. Kao u iskaznom slučaju, pogodno je u razmatranje uvesti i promenljive za međurezultate:

```
x1 = x ^ y;
y1 = x1 ^ y;
x2 = x1 ^ y1;
```

Da bi se dokazalo da su funkcije `f` i `g` ekvivalentne, dovoljno je dokazati da je formula

$\forall x\ \forall x1\ \forall x2\ \forall y\ \forall y1 \quad x1 = (x \hat{}\ y) \ \wedge\ y1 = (x1 \hat{}\ y) \ \wedge\ x2 = (x1 \hat{}\ y1) \ \Rightarrow\ x2 = y$

valjana u strukturi koju čine moguće vrednosti tipa `int`. Ukoliko nemamo rešavač specijalizovan za tu strukturu, moramo da se okrenemo opštijem pristupu, tj. dokazivaču za logiku prvog reda. Ali tada moramo da u igru uvedemo uslove Γ koji opisuju strukturu vrednosti tipa `int` sa operatorom `^` i koji imaju ulogu aksioma. Može se dokazati (što nećemo ovde uraditi) da za tu strukturu i operator `^` važe sledeća tvrđenja koje ćemo koristiti kao aksiome:

$\forall u\ \forall v \quad (u \hat{}\ v) = (v \hat{}\ u)$
$\forall u\ \forall v \quad ((u \hat{}\ v) \hat{}\ v) = u$

Primenom metoda rezolucije može se pokazati da je navedena formula logička posledica navedenih aksioma i aksioma jednakosti (videti poglavlje 9.4.4).

9.6.4 Planiranje sastanaka

Neki problemi su po svojoj prirodi pogodniji za SMT rešavače nego za opšte dokazivače za logiku prvog reda, jer se prirodno formulišu u nekoj odlučivoj teoriji (često aritmetici), tj. nekoj strukturi opremljenoj relevantnim

funkcijama i relacijama. Naredni primer je takve vrste.

Primer 9.40 — Zakazivanje sastanaka u istoj sali

Potrebno je zakazati tri sastanka, A, B i C, u istoj sali tokom radnog dana koji traje od 9 do 17 časova. Sastanak A traje 2 časa, B traje 3 časa, a C traje 1 čas. Da li je moguće sve tri zakazati tako da se ne preklapaju?
Uvodimo celobrojne promenljive `a`, `b` i `c` koje predstavljaju vreme početka svakog sastanka. Uslovi da sastanci stanu u radno vreme glase:

$$9 \leq a \wedge a + 2 \leq 17, \qquad 9 \leq b \wedge b + 3 \leq 17, \qquad 9 \leq c \wedge c + 1 \leq 17.$$

Uslov da se dva sastanka ne preklapaju – isti kao kod ranijeg primera o rezanju ploča – jeste da jedan počne tek pošto se drugi završi:

$$(a + 2 \leq b \vee b + 3 \leq a) \ \wedge \ (a + 2 \leq c \vee c + 1 \leq a) \ \wedge \ (b + 3 \leq c \vee c + 1 \leq b).$$

Primetimo da promenljive `a`, `b` i `c` u konjunkciji svih navedenih uslova nisu eksplicitno kvantifikovane – kao i kod ranijeg primera o rezanju ploča, radi se o formuli iz fragmenta bez kvantifikatora (QF_LIA), pa su one, po konvenciji, implicitno egzistencijalno kvantifikovane. Pitanje da li se sastanci mogu zakazati bez preklapanja time se svodi na pitanje zadovoljivosti te formule.
Ovakvo ispitivanje zadovoljivosti nije pogodno za opšti dokazivač za logiku prvog reda – on ne poznaje aritmetiku brojeva, pa bi morao eksplicitno da koristi aksiome za + i ≤, što je izuzetno neefikasno. SMT rešavač, međutim, ima ugrađenu odlučivu proceduru za linearnu aritmetiku nad celim brojevima (QF_LIA) i ovakav upit rešava trenutno: odgovor je SAT, a jedno rešenje je a=9, b=11, c=14 (sastanak A od 9 do 11, B od 11 do 14, C od 14 do 15).

9.6.5 Industrijska primena dokazivača za logiku prvog reda

Dokazivači za logiku prvog reda retko se u praksi koriste samostalno, za rešavanje jednog izolovanog problema – njihova najveća industrijska vrednost dolazi iz toga što se, kao potprogrami, ugrađuju u veće sisteme za formalnu verifikaciju. Primer takve upotrebe je alat Sledgehammer, deo interaktivnog dokazivača teorema Isabelle/HOL. Kada osoba koja ručno kreira formalni dokaz naiđe na pomoćno tvrđenje koje intuitivno izgleda tačno, ali ga ne želi dokazivati korak po korak, Sledgehammer to tvrđenje automatski prevodi u problem logike prvog reda u TPTP formatu i prosleđuje ga nezavisnim dokazivačima kao što je Vampire. Ukoliko dokazivač od njih pronađe dokaz, taj dokaz se prevodi u oblik koji Isabelle/HOL samo proveri, čime je očuvana pouzdanost celog sistema iako je dokaz pronašao spoljašnji, mnogo manje pouzdan alat.

Opisani pristup korišćen je u nekim od najvećih projekata formalne verifikacije. Operativni sistem seL4 ima jezgro čija je funkcionalna ispravnost dokazana do nivoa izvršivog koda i ugrađuje se u sisteme kod kojih greška u softveru ima ozbiljne posledice – u avionici, autonomnim vozilima i bezbednosnim uređajima. Hiljade pomoćnih tvrđenja iz njegovog dokaza automatski su rešene pozivanjem dokazivača za logiku prvog reda. Slično, kompajler CompCert, koji garantuje da generisani mašinski kod ima isto značenje koje odgovara polaznom C programu, i koji se koristi u softveru za železnički i avio-saobraćaj, oslanja se na istu kombinaciju: ljudski vođen dokaz krupnih tvrđenja, i automatsko, mašinsko rešavanje sitnijih, ali brojnih, logičkih obaveza koje iz njega proizlaze. Bez ovakve automatizacije, projekti ovog obima – sa desetinama hiljada pomoćnih tvrđenja – ne bi bili praktično izvodljivi.

Jedan od najstarijih i najpoznatijih primera ove vrste potiče iz oblasti upravljačkog softvera. Softver koji upravlja automatskim, bezposadnim vozovima linije 14 pariskog metroa, puštene u rad 1998. godine, razvijen je metodom koja specifikaciju sistema zapisuje u jeziku zasnovanom na teoriji skupova i logici prvog reda. Iz same specifikacije, uz svaki korak njenog postepenog pročišćavanja do izvršnog koda, automatski se generišu tvrđenja logike prvog reda koje tvrde da specifikacija čuva ključne bezbednosne invarijante (na primer, da nikada dva voza ne mogu da se nađu na istoj deonici pruge). Od oko 27800 ovakvih tvrđenja, dokazivač za logiku prvog reda automatski je dokazao više od 92%, dok je preostala, teža tvrđenja dokazao čovek u interaktivnom režimu. Ovakav pristup – gde se ispravnost ne proverava naknadno, testiranjem gotovog sistema, već se dokazuje tokom samog razvoja, za svaki generisani korak – jedan je od retkih potpuno dokumentovanih industrijskih slučajeva u kojima je formalna verifikacija softverskog sistema sprovedena u celosti, a vozovi linije 14 rade bez ijednog zabeleženog softverskog incidenta od puštanja u rad.

Drugačiji vid industrijske primene dokazivača za logiku prvog reda javlja se u oblasti semantičkog veba, gde se znanje o nekoj oblasti zapisuje u obliku ontologije – skupa pojmova i odnosa među njima, izraženih u jeziku OWL, čija je logička osnova fragment logike prvog reda poznat kao deskriptivna logika. Klasifikacija

ontologije (utvrđivanje hijerarhije pojmova na osnovu njihovih definicija) i provera njene konzistentnosti svode se, u suštini, na niz upita o zadovoljivosti, koje rešavaju specijalizovani dokazivači za logiku prvog reda. Najpoznatiji primer je medicinska terminologija SNOMED CT, koja sadrži nekoliko stotina hiljada pojmova (bolesti, simptoma, procedura, lekova) i milione odnosa među njima, a koristi se u zdravstvenim sistemima širom sveta. Svaka izmena ove terminologije mora ponovo da prođe kroz automatsku proveru konzistentnosti pre nego što bude objavljena, jer bi nezapaženi logički konflikt u definicijama mogao da dovede do pogrešnog automatskog povezivanja dijagnoza, lekova ili laboratorijskih nalaza u softveru koji se oslanja na tu terminologiju.

9.6.6 Industrijska primena smt rešavača

SMT rešavači se u industriji najčešće koriste tamo gde treba automatski proveravati ogroman broj sličnih upita, od kojih se svaki prirodno formuliše u nekoj odlučivoj teoriji (aritmetika celih brojeva, teorija nizova, teorija skupova). Jedan poznat primer je alat Zelkova kompanije Amazon, koji se koristi za automatsku analizu pravila pristupa u njihovom AWS oblaku. Na primer, neko pravilo koje određuje ko sme da pristupa sadržaju konkretnog skladišta podataka Zelkova prevodi u formulu logike prvog reda F nad pogodnom odlučivom teorijom. Potom se SMT rešavaču postavlja pitanje zadovoljivosti konjunkcije formule F i negacije nekog opšteg bezbednosnog uslova tj. pitanje da li postoji dodela vrednosti (na primer, identitet korisnika ili IP adresa) za koju dato pravilo dozvoljava pristup, a koja pri tome krši opšte bezbednosne uslove. Ako SMT rešavač utvrdi da je ta formula nezadovoljiva (UNSAT), time je formalno dokazano da pravilo pristupa zadovoljava zadati bezbednosni uslov za *sve moguće* dodele vrednosti, a ne samo za one koje su ručno testirane.

Pošto se pravila pristupa u oblaku neprekidno menjaju, ovakve provere moraju da se izvršavaju automatski, u realnom vremenu, pri svakoj izmeni, i to u ogromnom broju – u praksi, i više milijardi puta dnevno. To bi bilo nemoguće testiranjem na konačnom skupu primera, jer broj mogućih kombinacija korisnika, resursa i uslova pristupa praktično je neograničen; SMT rešavač, umesto toga, jednim pozivom razmatra odjednom sve te kombinacije. Ovaj primer ilustruje opštu prednost SMT pristupa nad testiranjem: tamo gde se svojstvo koje se proverava može izraziti u pogodnoj odlučivoj teoriji, SMT rešavač daje garanciju koja važi za celokupan (često beskonačan) prostor mogućih ulaza, umesto da pokriva samo konačno mnogo testiranih slučajeva.

Slična je i primena SMT rešavača u automatskoj proveri bezbednosti programskog koda metodom ograničene provere modela (eng. *bounded model checking*). Alat poput CBMC-a program napisan u jeziku C ili C++ razvija, do unapred zadate dubine, u jednu veliku formulu koja opisuje sve moguće puteve kroz program do te dubine, uključujući i uslove pod kojima bi duž tih puteva došlo do prekoračenja granica niza, deljenja nulom ili celobrojnog prekoračenja; SMT rešavač potom proverava da li postoji ulaz programa za koji bi neki od tih uslova bio ispunjen, i ako takav ulaz postoji, vraća ga kao konkretan protivprimer koji otkriva grešku. Ovakav pristup koristi, na primer, Amazon za proveru kritičnih komponenti svoje infrastrukture napisanih u C-u – poput biblioteke s2n, koja implementira TLS protokol za šifrovanje mrežnog saobraćaja – gde se svaka nova verzija koda automatski proverava protiv čitavog niza bezbednosnih svojstava pre nego što uđe u produkciju, bez potrebe da se za svaki mogući scenario napada ručno piše poseban test primer.

Elektronska verzija (2026)

Elektronska verzija (2026)

Glava 10

Rasuđivanje pod neizvesnošću

Klasična dedukcija, kojom smo se bavili u prethodnoj glavi, monotona je i izvesna: jednom izveden zaključak ostaje zauvek neosporiv i tačan, a istinitosna vrednost svake formule određena je isključivo istinitosnim vrednostima elementarnih iskaza od kojih je sačinjena. Stvarni svet, a time i zadaci sa kojima se sreće veštačka inteligencija, retko su tako uređeni. Dijagnostički sistem mora da pogodi najverovatniji uzrok na osnovu nepotpunih simptoma; agent koji uči o svetu možda mora da povuče ranije izvedeni zaključak onda kada dobije novu informaciju; sistem koji radi sa zašumljenim senzorskim podacima mora da rasuđuje u terminima verovatnoće, a ne izvesnosti. U ovoj glavi napuštamo pretpostavku potpunog i nepromenljivog znanja i uvodimo nove okvire zaključivanja: *abdukciju*, *nemonotono zaključivanje*, *verovatnosno zaključivanje* i *Bajesove mreže*. Svaki naredni mehanizam zadržava intuiciju prethodnog, uz precizniji formalni aparat.

10.1 Abdukcija i nemonotono zaključivanje

Klasična logika izučava dedukciju, ali svakodnevno se koriste i drugačija dva oblika zaključivanja: indukcija i abdukcija. Razmotrimo odnos pravila

$$(i) \forall x (P(x) \Rightarrow Q(x))$$

i činjenica

$$(ii) P(a)$$

$$(iii) Q(a).$$

Izvođenje činjenice $Q(a)$ na osnovu pretpostavki (i) i (ii) je opravdano i odgovara principima deduktivnog zaključivanja. Izvođenje pravila (i) na osnovu niza parova $(ii), (iii)$ za različite instance argumenta x, odgovara nepotpunoj indukciji, nema matematičku egzaktnost, a u praktičnim primenama pouzdanost mu se povećava sa brojem instanci koje potvrđuju hipotezu. Izvođenje činjenice (ii) na osnovu (i) i (iii) zovemo abdukcijom. Ono takođe nije egzaktno, a opravdanje ima u odnosu uzroka i posledice. Sve tri forme zaključivanja ilustruje (Pirsov) primer sa kesom zrna pasulja: u zavisnosti od toga šta nam je *dato*, a šta se *zaključuje*, dobija se dedukcija, indukcija ili abdukcija.

Zaključivanje	**Dato**	**Zaključuje se**
Dedukcija (neosporivo)	„Sva zrna iz ove kese su bela.“ „Ova zrna su iz ove kese.“	„Ova zrna su bela.“
Indukcija (generalizacija)	„Ova zrna su iz ove kese.“ „Ova zrna su bela.“	„Sva zrna iz ove kese su bela.“
Abdukcija (pretpostavka)	„Sva zrna iz ove kese su bela.“ „Ova zrna su bela.“	„Ova zrna su iz ove kese.“

Definicija 10.1 — Abdukcija

Abdukcija (eng. *abduction*) je oblik zaključivanja koji od zapažanja C i opšteg pravila „ako A, onda obično C“ izvodi hipotezu A (tj. zaključuje da ima razloga verovati da je A tačno), jer bi to moglo da prirodno objasni C.

Elektronska verzija (2026)

Za razliku od dedukcije, abdukcija *nije logički rigorozna*: zaključak može biti pogrešan i onda kada su premise tačne.

U ovom logičkom okviru hipoteza A je ili prihvaćena kao objašnjenje ili nije; tek će probabilistički okvir, uveden u poglavlju 10.2, omogućiti da se konkurentske hipoteze rangiraju pomoću raspodele verovatnoća.

Poređenje kvaliteta objašnjenja

Za bilo koju posledicu obično postoji više mogućih uzroka, pa abdukcija bez kriterijuma za rangiranje hipoteza nije korisna. U praksi, obično se koriste sledeći kriterijumi:

1. *Eksplanatorna pokrivenost* (eng. *explanatory coverage*) – koliko od posmatranih činjenica hipoteza objašnjava; bolje je ono objašnjenje koje pokriva sve simptome, a ne samo neke.
2. *Jednostavnost*, takozvana Okamova oštrica – hipoteza sa manje dodatnih pretpostavki poželjnija je od komplikovanije koja objašnjava isto.
3. *Konzistentnost* sa prethodno utvrđenim znanjem.

Primer 10.1 — Medicinska dijagnostika

Pacijent ima povišenu temperaturu, kašalj i bol u grlu. Moguća objašnjenja su grip, angina, prehlada ili COVID-19. Dijagnostički sistem veštačke inteligencije ne primenjuje dedukciju – nijedna bolest nije *logički garantovana* simptomima – već *abduktivno* bira dijagnozu koja: (a) objašnjava sva tri simptoma odjednom, (b) odgovara epidemiološkom kontekstu (sezona, prisutnost virusa u okolini) i (c) jednostavnija je od pretpostavke da pacijent istovremeno ima tri nezavisna oboljenja.

Primer 10.2 — Dijagnostika kvara

Automobil neće da upali. Mogući uzroci su prazan akumulator, prekinut kabal paljenja ili prazan rezervoar. Dodatno opažanje – *unutrašnja svetla ne rade* – potkrepljuje hipotezu „prazan akumulator“, jer ona objašnjava i dodatni simptom, dok objašnjenje „prekinut kabal paljenja“ ne bi uticalo na unutrašnja svetla. Ovo je suština pristupa poznatog kao *dijagnostika zasnovana na modelu* (eng. *model-based diagnosis*) u ekspertnim sistemima: bira se hipoteza koja najekonomičnije pokriva sve dostupne dokaze.

Formalizacija

Dati su skup pretpostavki i *baza znanja* KB i opažanje O, oboje izraženi kao skupovi iskaznih formula (ili formula logike prvog reda). Abduktivno zaključivanje traži hipotezu H takvu da važi:

$$KB \cup \{H\} \models O \qquad \text{i} \qquad KB \cup \{H\} \text{ je zadovoljiv skup,}$$

(gde $\models$ označava relaciju logičke posledice, poglavlja 8.1 i 8.2). Pošto obično postoji više hipoteza koje zadovoljavaju ovaj uslov, obično se postavljaju dodatni uslovi koji treba da važe, kao na primer:

- $H \not\models O$ (hipoteza sama po sebi ne povlači O)
- $KB \not\models O$ (opažanje ne sledi iz same baze).

Ako postoji više hipoteza koje zadovoljavaju sve uslove, bira se H koje je „minimalna“ u smislu jednostavnosti i najbolje rangirano prema ranije navedenim kriterijumima. Ovaj princip stoji iza istorijskih ekspertnih sistema kao što je MYCIN (dijagnostika bakterijskih infekcija) i savremenih pristupa poznatih kao *abduktivno logičko programiranje* (eng. *abductive logic programming*).

Primer 10.3 — Sijalica ne svetli – formalna primena definicije

Sijalica u sobi ne svetli kad se pritisne prekidač. Baza znanja sadrži sledeća opšta pravila i jedno opažanje

– frižider u kuhinji radi:

$$KB = \{\ \text{PregorelaSijalica} \rightarrow \neg\text{SvetliSijalica},\ \text{NemaStruje} \rightarrow \neg\text{SvetliSijalica},\ \text{NemaStruje} \rightarrow \neg\text{RadiFrizider},\ \text{RadiFrizider}\ \}$$

Opažanje je $O = \neg$SvetliSijalica. Razmotrimo dve kandidatske hipoteze prema definiciji 10.1:

- $H_1 =$ PregorelaSijalica: važi $KB \cup \{H_1\} \models \neg$SvetliSijalica, a skup $KB \cup \{H_1\}$ je zadovoljiv – H_1 ne protivreči nijednoj drugoj formuli. H_1 zadovoljava oba uslova iz definicije.
- $H_2 =$ NemaStruje: važi $KB \cup \{H_2\} \models \neg$SvetliSijalica, ali $KB \cup \{H_2\}$ *nije zadovoljiv* – iz H_2 i trećeg pravila sledi ¬RadiFrizider, što je u direktnoj suprotnosti sa poznatom činjenicom RadiFrizider. Zbog toga H_2 otpada kao moguće objašnjenje.

Pošto H_2 ne zadovoljava uslov zadovoljivosti iz definicije 10.1, jedina preostala hipoteza je H_1: *sijalica je pregorela*. Ovde su nabrojani kriterijumi primenjeni formalno, direktno na definiciju abdukcije – provera zadovoljivosti je ono što je automatski eliminisalo konkurentsku hipotezu, bez potrebe za intuitivnim poređenjem.

10.1.1 Nemonotono zaključivanje

Klasična logika je *monotona*: ako baza znanja KB povlači zaključak φ, onda ga povlači i svako njeno proširenje $KB' \supseteq KB$:

$$\text{Ako } KB \models \varphi, \text{ onda za svako } KB' \supseteq KB: \quad KB' \models \varphi.$$

Drugim rečima, dodavanje novih činjenica u klasičnoj logici nikada ne može opozvati ranije izveden zaključak. To je matematički elegantno, ali nerealno: i ljudsko i mašinsko rezonovanje obično rade sa *podrazumevanim* pravilima koja „obično“ važe, ali se povlače čim se pojavi izuzetak.

Definicija 10.2 — Nemonotono zaključivanje

Nemonotono zaključivanje (eng. *non-monotonic reasoning*, skraćeno NMR) je oblik zaključivanja u kome dodavanje novih premisa može opozvati prethodno izvedene zaključke. Takvi zaključci nazivaju se oborivim (eng. defeasible) – važe „dok se ne dokaže suprotno“.

Klasičan primer: pingvin

Korak	Novo saznanje	Trenutni zaključak
1	„Ptice obično lete“ (podrazumevano pravilo)	—
2	„Tviti je ptica“	Tviti leti (podrazumevani zaključak)
3	„Tviti je pingvin“ i „Pingvini ne lete.“	Tviti ne leti (prethodni zaključak je opozvan)

Ključna razlika u odnosu na klasičnu logiku je to što korak 3 ne otkriva grešku u koraku 2 – zaključak „Tviti leti“ bio je *razuman* na osnovu tadašnjeg znanja. Sistem koji sprovodi nemonotono zaključivanje će ga *opozvati* kada dobije specifičniju informaciju, umesto da raniji zaključak tretira kao logičku kontradikciju.

Postoje mnogi formalizmi za opisivanje nemonotonog zaključivanja, a neki od njih su:

Default logika (eng. *default logic*) uvodi pravila oblika *default*: ako je preduslov ispunjen i zaključak je neprotivrečan sa onim što se već zna, on se prihvata. Na primer, „Ako je x ptica i neprotivrečno je pretpostaviti da x leti, onda zaključi da x leti.“

Pretpostavka zatvorenog sveta (eng. *closed world assumption*) tretira svaki iskaz koji nije eksplicitno poznat kao tačan – kao netačan. Koristi se u bazama podataka i logičkom programiranju (Prolog: *negacija kao neuspeh*, eng. *negation as failure*): ako baza ne sadrži Leti(Tviti), sistem smatra ¬Leti(Tviti), sve dok se suprotno eksplicitno ne unese.

Autoepistemička logika (eng. *autoepistemic logic*) formalizuje rezonovanje agenta o sopstvenom, eventualnom, neznanju – zaključke oblika „pošto ne znam da važi p, verujem da važi $\neg p$“.

Kolizija pravila

Ako postoje opšte i specifičnije pravilo koji su u koliziji, rešenje je da *specifičnije pravilo pobeđuje*:

$$\begin{aligned} \text{Ptica}(x) &\to \text{Leti}(x) && \text{(opšte, oborivo)} \\ \text{Pingvin}(x) &\to \text{Ptica}(x) && \text{(strogo)} \\ \text{Pingvin}(x) &\to \neg\text{Leti}(x) && \text{(specifičnije, strogo – pobeđuje)} \end{aligned}$$

Ovo automatsko razrešavanje sukoba oslanja se na to da je jedno pravilo striktno specifičnije od drugog. U opštem slučaju, kada prioritet između pravila nije tako očigledan, on mora biti eksplicitno zadat redom prioriteta nad pravilima.

Primer 10.4 — Princip specifičnosti – Ana

Poznata su tri default pravila, strukturno istovetna onima iz primera sa pingvinom:

$$\begin{aligned} \text{student}(x) &\to \text{pohađaNastavu}(x) && \text{(opšte, oborivo)} \\ \text{doktorand}(x) &\to \text{student}(x) && \text{(strogo)} \\ \text{doktorand}(x) &\to \neg\text{pohađaNastavu}(x) && \text{(specifičnije, strogo – pobeđuje)} \end{aligned}$$

Poznato je da je Ana doktorand na Matematičkom fakultetu, tj. doktorand(Ana); iz strogog pravila odmah sledi i student(Ana) – svaki doktorand *jeste* student. Oba oboriva pravila su primenljiva i njihovi zaključci su suprotni, pa sukob rešava princip specifičnosti: uslov doktorand(x) logički je uži od uslova student(x) (dokazano strogim pravilom), pa treće pravilo pobeđuje. Zaključuje se ¬pohađaNastavu(Ana): Ana *obično ne pohađa nastavu* – doktorandi su, za razliku od studenata osnovnih studija, uglavnom posvećeni samostalnom istraživanju za disertaciju, a ne slušanju predavanja. Ovaj zaključak je, kao i svaki nemonotoni zaključak, oboriv – nova informacija (npr. da Ana ipak predaje na vežbama) mogla bi ga opozvati.

Praktični značaj i primene u praksi

Nemonotono zaključivanje je temelj svakog sistema koji radi sa nepotpunim ili promenljivim znanjem: ekspertni sistemi, robotsko planiranje, Prolog negacija kroz neuspeh, kao i savremeni sistemi baza znanja koji moraju da „zaborave“ zaključke kada dobiju bolje podatke.

Nekoliko karakterističnih primera gde se abdukcija i nemonotono zaključivanje koriste u praksi:

- **Medicinski ekspertni sistemi** (istorijski MYCIN, INTERNIST-I/CADUCEUS): abduktivno biranje dijagnoze koja najbolje pokriva simptome pacijenta, uz podršku kvalitativnih pravila o učestalosti i ozbiljnosti bolesti.
- **Dijagnostika softverskih i IT sistema** (alati za analizu logova poput Splunk-a ili Datadog-a): kada aplikacija otkaže, sistem abduktivno traži najjednostavnije objašnjenje koje pokriva sve simptome – neuobičajene poruke u logu, pad performansi, greške – umesto da razmatra sve moguće uzroke podjednako.
- **Forenzika i istraga**: rekonstrukcija najverovatnijeg toka događaja na osnovu fizičkih dokaza i iskaza – klasičan primer abduktivnog rezonovanja („zaključivanje ka najboljem objašnjenju“) izvan računarstva, koji je i motivisao Pirsov originalni rad.
- **Autonomni agenti i robotika**: nemonotono ažuriranje modela okoline kako pristižu nove percepcije – npr. autonomno vozilo koje povlači raniju procenu („ispred je pešak“) čim precizniji senzor pokaže suprotno, bez tretiranja te promene kao logičke kontradikcije.

10.2 Neizvesnost i verovatnosno zaključivanje

Abdukcija bira „najbolje“ objašnjenje na osnovu intuitivnih argumenata, dok verovatnoća donosi zaključke na osnovu konkretnih brojevnih vrednosti. U ovom poglavlju biće uveden matematički aparat za kvantifikovanje neizvesnosti, koji se primenjuje u konkretnom klasifikatoru.

10.2.1 Bajesova teorema i osnove verovatnosnog zaključivanja

Klasična i nemonotona logika rade sa *kvalitativnim* pravilima („obično“, „verovatno“). Ali koliko je „obično“? Kada su dva pravila u konkurenciji, koje je jače? *Verovatnosno zaključivanje* (eng. *probabilistic reasoning*)

odgovara na ovo brojem između 0 i 1 i daje precizna pravila zaključivanja – što je posebno važno kada ulazni podaci imaju šum, kao kod senzora, teksta ili govora. Neki od osnovnih pojmova koji se koriste u verovatnosnom zaključivanju su:

- *Slučajni događaj* (eng. *random event*) – ishod za koji nismo sigurni unapred, npr. „mejl je spam“.
- *Uslovna verovatnoća* (eng. *conditional probability*) $P(A \mid B)$ – verovatnoća da važi A, pod pretpostavkom da znamo da važi B.
- Za uslovnu verovatnoću važi:
$$P(A \mid B) = \frac{P(A \cap B)}{P(B)}$$
- Kažemo da su događaji A i B nezavisni (eng. *independent*), ako činjenica da se događaj B realizovao uopšte ne utiče na verovatnoću realizacije događaja A. Tada važi $P(A \cap B) = P(A)P(B)$, pa sledi:
$$P(A \mid B) = \frac{P(A \cap B)}{P(B)} = \frac{P(A)P(B)}{P(B)} = P(A).$$
Dakle, u ovom slučaju postojanje činjenice B ne menja verovatnoću A.

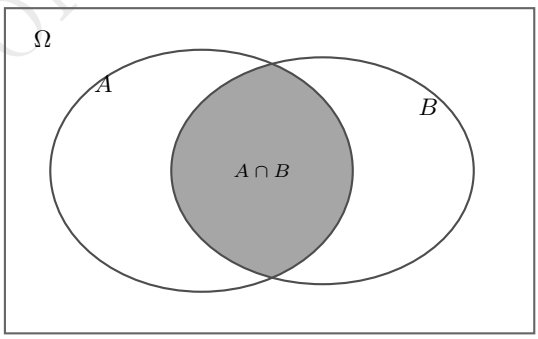
Izvođenje Bajesove teoreme

Polazeći od definicije uslovne verovatnoće, verovatnoća preseka $A \cap B$ može se izraziti na dva ekvivalentna načina:
$$P(A \cap B) = P(A \mid B)P(B) = P(B \mid A)P(A).$$
Deljenjem sa $P(B)$ dobija se tvrđenje koje je jedan od centralnih rezultata verovatnosnog zaključivanja.

Teorema 10.1 — Bajesova teorema

Za događaje A i B, uz $P(B) \neq 0$, važi
$$P(A \mid B) = \frac{P(B \mid A)\, P(A)}{P(B)}.$$

Naredna slika ilustruje Bajesovu teoremu: A i B su događaji u prostoru ishoda Ω. Ista tamna oblast $A \cap B$ dobija se i kao $P(A \mid B)P(B)$ i kao $P(B \mid A)P(A)$ – Bajesova teorema samo izjednačava ta dva izraza za istu verovatnoću.

Definicija 10.3 — Apriorna verovatnoća, verodostojnost, aposteriorna verovatnoća

U kontekstu Bajesove teoreme 10.1, primenjene na hipotezu H i događaj E, uobičajena je sledeća terminologija:

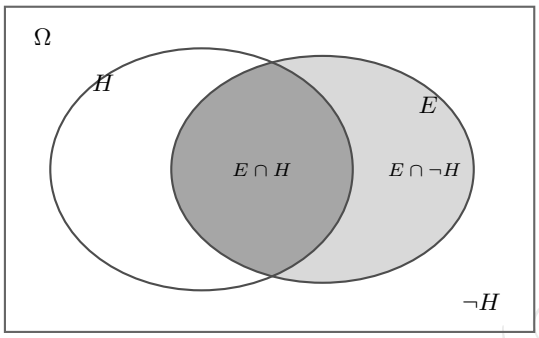
- $P(H)$ – *apriorna verovatnoća* hipoteze, pre nego što znamo da li se događaj E desio;
- $P(E \mid H)$ – *verodostojnost*, koliko je događaj E očekivan ako važi hipoteza H;
- $P(H \mid E)$ – *aposteriorna verovatnoća* hipoteze, onda kada znamo da se događaj E desio;
- $P(E)$ – *totalna verovatnoća* događaja E.

Elektronska verzija (2026)

Totalna verovatnoća $P(E)$ retko je poznata direktno. Kada hipoteza H i njena negacija $\neg H$ zajedno pokrivaju sve mogućnosti, $P(E)$ se računa *zakonom totalne verovatnoće*, koji E razlaže po tome da li H važi ili ne:

$$P(E) = P(E \mid H)\,P(H) + P(E \mid \neg H)\,P(\neg H).$$

Ova veza ilustrovana je narednom slikom: pravougaonik je čitav prostor ishoda Ω, elipse H i E su događaji. Presek $E \cap H$ (tamnije) i $E \cap \neg H$ (svetlije) zajedno čine ceo događaj E; njihove verovatnoće, $P(H)P(E \mid H)$ i $P(\neg H)P(E \mid \neg H)$, upravo su dva sabirka u formuli iznad:

Analogno važi ako hipoteze $H_1, H_2, \ldots, H_k$ zajedno pokrivaju sve mogućnosti:

$$P(E) = \sum_{i=1}^{k} P(E \mid H_i)\,P(H_i).$$

Važnost apriorne verovatnoće ilustrujmo na primeru medicinske dijagnostike iz poglavlja 10.1: tamo je abdukcija birala dijagnozu koja „najbolje“ objašnjava simptome, ali bez preciznog merila koliko je neka dijagnoza zapravo verovatna unapred. Sledeći primer pokazuje da čak i naizgled ubedljivo pouzdan test može dati obmanjujući rezultat ako je apriorna verovatnoća bolesti dovoljno niska.

Primer 10.5 — Medicinski test i zamka baznih stopa

Retka bolest pogađa 1% populacije. Test je 99% osetljiv, $P(+ \mid B) = 0.99$, i ima 5% lažno pozitivnih rezultata, $P(+ \mid \neg B) = 0.05$. Pacijent je testiran pozitivno – kolika je verovatnoća hipoteze B da je zaista bolestan (pri čemu je opažen događaj da je pacijent testiran pozitivno, u oznaci $+$)?

$$P(+) = P(+ \mid B)P(B) + P(+ \mid \neg B)P(\neg B) = 0.99 \cdot 0.01 + 0.05 \cdot 0.99 = 0.0594,$$

$$P(B \mid +) = \frac{P(+ \mid B)P(B)}{P(+)} = \frac{0.0099}{0.0594} \approx 0.167 = 16.7\%.$$

Iako je test „99% tačan“, verovatnoća da je pacijent zaista bolestan je svega oko 16.7% – jer je bolest retka, dakle niska je apriorna verovatnoća, pa lažno pozitivnih ima mnogo više nego istinski obolelih. Ovo pokazuje zašto se dijagnostički sistemi ne smeju osloniti samo na osetljivost testa.

Primer 10.6 — Kuglice u kutijama

U jednoj kutiji nalaze se 3 bele i 2 crne kuglice, a u drugoj 2 bele i 4 crne. Slučajno biramo kutiju, a zatim iz nje izvlačimo jednu kuglicu. Ako je izvučena kuglica bela, kolika je verovatnoća da je izabrana prva kutija?
Hipoteze su H_1 – izabrana je prva kutija i H_2 – izabrana je druga kutija, sa jednakim apriornim verovatnoćama $P(H_1) = P(H_2) = 1/2$; opažen događaj je A – izvučena je bela kuglica. Uslovne verovatnoće izvlačenja bele kuglice iz svake kutije jednake su:

$$P(A \mid H_1) = \frac{3}{5}, \qquad P(A \mid H_2) = \frac{2}{6} = \frac{1}{3}.$$

Zakonom totalne verovatnoće izračunava se imenilac:

$$P(A) = P(A \mid H_1)P(H_1) + P(A \mid H_2)P(H_2) = \frac{3}{5}\cdot\frac{1}{2} + \frac{1}{3}\cdot\frac{1}{2} = \frac{3}{10} + \frac{1}{6} = \frac{7}{15}.$$

Primenom Bajesove teoreme dobijamo:

$$P(H_1 \mid A) = \frac{P(A \mid H_1)P(H_1)}{P(A)} = \frac{3/10}{7/15} = \frac{9}{14} \approx 0.643 = 64.3\%.$$

Dakle, iako su obe kutije a priori podjednako verovatne, izvučena bela kuglica pomera verovatnoću ka prvoj kutiji – ona ima veći udeo belih kuglica (3/5 naspram 1/3), pa je očekivanije da je bela kuglica upravo iz nje.

Verovatnosno zaključivanje daje kvantitativnu verziju abdukcije: umesto da se traži samo jedno, „najbolje“ objašnjenje, sve hipoteze, tj. sva moguća objašnjenja, mogu se rangirati po $P(H \mid E)$ i onda se može izabrati ona sa maksimalnom aposteriornom verovatnoćom.

Definicija 10.4 — map hipoteza

MAP *hipoteza* (eng. *maximum a posteriori hypothesis*) za događaj E jeste

$$H_{\text{MAP}} = \arg\max_H \; P(H \mid E) = \arg\max_H \; P(E \mid H)\, P(H),$$

gde je poslednja jednakost posledica Bajesove teoreme 10.1 i činjenice da $P(E)$ ne zavisi od H.

Primer 10.7 — MAP hipoteza za primer sa kutijama

Razmotrimo ponovo primer 10.6. Umesto da se računa puna aposteriorna verovatnoća $P(H_1 \mid A)$, MAP hipoteza se, prema definiciji 10.4, dobija poređenjem samo brojilaca $P(A \mid H_i)P(H_i)$, bez računanja totalne verovatnoće $P(A)$:

$$P(A \mid H_1)P(H_1) = \frac{3}{5} \cdot \frac{1}{2} = \frac{3}{10} = 0.3,$$

$$P(A \mid H_2)P(H_2) = \frac{1}{3} \cdot \frac{1}{2} = \frac{1}{6} \approx 0.167.$$

Pošto je $3/10 > 1/6$, sledi $H_{\text{MAP}} = H_1$: MAP hipoteza je da je kuglica izvučena iz prve kutije – isti zaključak kao u primeru 10.6, ali dobijen bez deljenja sa $P(A)$. Ovo je suština definicije 10.4: za *poređenje* hipoteza dovoljan je brojilac, jer je imenilac $P(A)$ isti za sve hipoteze i ne utiče na to koja je od njih najverovatnija.

10.2.2 Naivni Bajesov klasifikator: spam/ham u praksi

Cilj klasifikacije je da se za dat skup obeležja $x = (x_1, \ldots, x_n)$ odredi klasa c sa najvećom verovatnoćom $P(c \mid x)$. Na primer, ako x beleži da li se u mejlu pojavljuju reči „besplatno“ i „novac“, a $c \in \{\text{Spam}, \text{Ham}\}$ (eng. *ham* – uobičajen naziv za legitimnu, nespam poštu), tražimo klasu koja je najverovatnija upravo za taj mejl – intuitivno, ako se te reči mnogo češće javljaju u spam porukama, očekujemo da bude $P(\text{Spam} \mid x) > P(\text{Ham} \mid x)$. Primenom Bajesove teoreme 10.1 na hipotezu c i događaj x dobija se

$$P(c \mid x) = \frac{P(x \mid c)\, P(c)}{P(x)}.$$

Imenilac $P(x)$ je totalna verovatnoća obeležja x i, za fiksirano x, ista je konstanta bez obzira koju klasu c posmatramo – ne zavisi od c. Zato je za *poređenje* klasa (a time i za određivanje klase sa najvećom $P(c \mid x)$) dovoljan brojilac:

$$P(c \mid x) \propto P(x \mid c)\, P(c),$$

gde $\propto$ označava „proporcionalno, kao funkcija od c, uz fiksirano x“.

Problem je što $P(x \mid c)$ zahteva zajedničku raspodelu svih obeležja – ogroman broj parametara.

Definicija 10.5 — Naivni Bajesov klasifikator

Naivni Bajesov klasifikator (eng. *naive Bayes classifier*) pravi *naivnu pretpostavku* da su obeležja uslovno

nezavisna za datu klasu,

$$P(x_1, \ldots, x_n \mid c) = \prod_{i=1}^{n} P(x_i \mid c),$$

što daje pravilo klasifikacije

$$c^* = \arg\max_c \; P(c) \prod_{i=1}^{n} P(x_i \mid c).$$

Primer: spam/ham detekcija po ključnim rečima

Za svako obeležje, tj. za svaku od izabranih reči beleži se da li se pojavljuje, 1, ili ne, 0, u mejlu za koji treba utvrditi da li je spam. Trening skup od četiri mejla, sa rečnikom {besplatno, novac, sastanak, izveštaj}:

Mejl	**besplatno**	**novac**	**sastanak**	**izveštaj**	**Klasa**
E1	1	1	0	0	Spam
E2	1	0	0	0	Spam
E3	0	0	1	1	Ham
E4	0	0	1	0	Ham

Apriorna verovatnoća, na osnovu trening skupa, je $P(\text{Spam}) = P(\text{Ham}) = 2/4 = 0.5$. Verovatnoća reči po klasi može da se proceni na sledeći način:

$$P(\text{reč} = 1 \mid c) = \frac{\text{broj}(\text{reč}, c)}{\text{broj}(c)}.$$

Problem je što bi reč koja se slučajno nije pojavila u trening skupu za neku klasu dobila verovatnoću tačno 0, što bi u proizvodu $\prod_i P(x_i \mid c)$ anuliralo ceo skor te klase, bez obzira na sve ostale reči. Zato se koristi *Laplasovo zaglađivanje* (eng. *Laplace smoothing*), koje brojiocu i imeniocu dodaje po jedan „virtuelni“ primer za svaki mogući ishod (+1 u brojiocu, +2 u imeniocu, jer postoje dva moguća ishoda: 0 ili 1):

$$P(\text{reč} = 1 \mid c) = \frac{\text{broj}(\text{reč}, c) + 1}{\text{broj}(c) + 2}$$

Ovde korišćen model, gde je svaka reč binarno obeležje (prisutna ili odsutna), naziva se *Bernulijev* naivni Bajes; u opštem slučaju, kada obeležje ima K mogućih vrednosti, imenilac postaje $\text{broj}(c) + K$ – kod *multinomijalnog* naivnog Bajesa, koji umesto prisustva broji *učestalost* svake reči, K je veličina rečnika $|V|$, pa se ova dva modela ne smeju mešati.

Reč	$P(\textbf{reč} = 1 \mid \text{Spam})$	$P(\textbf{reč} = 1 \mid \text{Ham})$
besplatno	$(2+1)/(2+2) = 0.75$	$(0+1)/(2+2) = 0.25$
novac	$(1+1)/4 = 0.50$	$(0+1)/4 = 0.25$
sastanak	$(0+1)/4 = 0.25$	$(2+1)/4 = 0.75$
izveštaj	$(0+1)/4 = 0.25$	$(1+1)/4 = 0.50$

Za binarno obeležje važi $P(x_i{=}0 \mid c) = 1 - P(x_i{=}1 \mid c)$, jer reč u mejlu ili jeste, ili nije prisutna. Ovo je bitno za sledeće primere: skor svake klase računa se po formuli iz definicije 10.5, $\text{Score}(c) = P(c) \prod_{i=1}^{n} P(x_i \mid c)$, gde se za odsutne reči ($x_i = 0$) u proizvod uvrštava upravo taj komplement $1 - P(x_i{=}1 \mid c)$ očitan iz tabele.

Primer 10.8 — Klasifikacija novog mejla

Za mejl „besplatno novac“ vektor obeležja je: besplatno=1, novac=1, sastanak=0, izveštaj=0.

$$\text{Score}(\text{Spam}) = 0.5 \times 0.75 \times 0.50 \times (1 - 0.25) \times (1 - 0.25) = 0.1055,$$
$$\text{Score}(\text{Ham}) = 0.5 \times 0.25 \times 0.25 \times (1 - 0.75) \times (1 - 0.50) = 0.0039.$$

Skorovi $\text{Score}(c)$ nisu prave verovatnoće – ne sabiraju se u 1, jer je pri prelasku na proporcionalnost $P(c \mid x) \propto P(x \mid c)P(c)$ izostavljen zajednički imenilac $P(x)$. Da bi se dobila prava aposteriorna verovatnoća, skorovi se normalizuju, tj. dele svojim zbirom:

$$P(\text{Spam} \mid x) = \frac{\text{Score}(\text{Spam})}{\text{Score}(\text{Spam}) + \text{Score}(\text{Ham})} = \frac{0.1055}{0.1055 + 0.0039} \approx 96.4\%.$$

Elektronska verzija (2026)

Mejl se klasifikuje kao **spam** – očekivano, jer sadrži dve reči koje se u trening skupu javljaju isključivo u spam porukama.

Primer 10.9 — Klasifikacija mejla bez ključnih reči spama

Stigao je novi mejl sa sadržajem „sastanak izveštaj“; reči „besplatno“ i „novac“ se ne javljaju. Vektor obeležja je: besplatno=0, novac=0, sastanak=1, izveštaj=1.

$$\text{Score}(\text{Spam}) = 0.5 \times (1-0.75) \times (1-0.50) \times 0.25 \times 0.25 = 0.0039,$$
$$\text{Score}(\text{Ham}) = 0.5 \times (1-0.25) \times (1-0.25) \times 0.75 \times 0.50 = 0.1055.$$

Skorovi se, kao i u prethodnom primeru, normalizuju deljenjem zbirom, samo što je sada u brojiocu Score(Ham):

$$P(\text{Ham} \mid x) = \frac{\text{Score}(\text{Ham})}{\text{Score}(\text{Spam}) + \text{Score}(\text{Ham})} = \frac{0.1055}{0.0039 + 0.1055} \approx 96.4\%.$$

Mejl se klasifikuje kao **ham** – ovaj rezultat je, ne slučajno, suprotan rezultatu iz primera 10.8: reči „sastanak“ i „izveštaj“ javljaju se u trening skupu isključivo u ham porukama, baš kao što su se „besplatno“ i „novac“ javljale isključivo u spam porukama, pa iste brojke iz prethodnog primera ovde igraju obrnutu ulogu.

Kada obeležja ima mnogo, proizvod mnogih verovatnoća, od kojih je svaka manja od 1, postaje blizak nuli i vodi do nestabilnih i netačnih rezultata. Zato se u stvarnim primenama radi sa logaritmima:

$$\log P(c \mid x) \;\propto\; \log P(c) + \sum_{i=1}^{n} \log P(x_i \mid c).$$

Algoritam i grafovska reprezentacija modela

Postupak treniranja i klasifikacije formalizuje se sledećim pseudokodom.

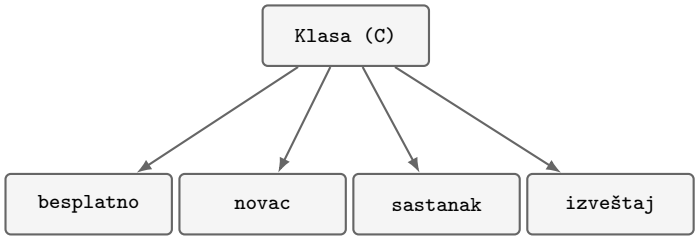
Algoritam: Naivni Bajes – treniranje i klasifikacija

Ulaz: Trening primeri $(x^{(1)}, c^{(1)}), \ldots, (x^{(m)}, c^{(m)})$, gde je svako $x^{(k)} = (x_1^{(k)}, \ldots, x_n^{(k)})$ vektor od n binarnih obeležja; testni primer $x = (x_1, \ldots, x_n)$

Izlaz: Predviđena klasa c^*

{treniranje}
za svaku klasu c **radi**
    $P(c) \leftarrow \text{broj}(c)/m$
    za $i = 1, \ldots, n$ **radi**
        $P(x_i{=}1 \mid c) \leftarrow (\text{broj}(x_i{=}1, c) + 1)/(\text{broj}(c) + 2)$
{klasifikacija testnog primera x}
za svaku klasu c **radi**
    $s_c \leftarrow \log P(c)$
    za $i = 1, \ldots, n$ **radi**
        ako $x_i = 1$ **onda**
            $s_c \leftarrow s_c + \log P(x_i{=}1 \mid c)$
        inače
            $s_c \leftarrow s_c + \log\big(1 - P(x_i{=}1 \mid c)\big)$
vrati $c^* = \arg\max_c s_c$

Algoritam se najlakše razume ako se naivni Bajes prikaže kao ono što suštinski jeste – jednostavna Bajesova mreža, formalizam koji će biti uveden u poglavlju 10.3. Klasa C je jedini roditelj svakog obeležja, a sama obeležja, uslovno na klasu, nemaju međusobne veze – što je grafovski zapis iste pretpostavke nezavisnosti koja stoji iza definicije 10.5.

Naivni Bajes kao Bajesova mreža: klasa je jedini roditelj svakog obeležja; obeležja su, uslovno na klasu, međusobno nezavisna.

Ovakav „zvezdasti“ oblik grafa – jedan koren i nezavisni listovi – direktno objašnjava zašto se $P(x \mid c)$ razlaže na proizvod $\prod_i P(x_i \mid c)$: to je upravo lančano pravilo za Bajesove mreže (teorema 10.2), primenjeno na graf bez ijedne grane između listova.

Evaluacija i ograničenja

Kvalitet klasifikatora meri se preko matrice konfuzije: *preciznost* (eng. *precision*), koliko je od svega proglašenog spamom zaista spam, i *odziv* (eng. *recall*), koliko je od svega što je zaista spam uhvaćeno. Kod spam filtera je lažno pozitivan rezultat, dobar mejl proglašen spamom, posebno skup, pa se sistemi često podešavaju da favorizuju preciznost.

Naivna Bajesova klasifikacija je brza, radi dobro i sa malo podataka i predstavlja odličnu polaznu tačku za zadatke kao što je klasifikacija teksta, iako pretpostavka nezavisnosti reči gotovo nikad nije striktno tačna u prirodnom jeziku.

Primene u praksi

Nekoliko karakterističnih primera gde se verovatnosno zaključivanje i naivni Bajesov klasifikator koriste u praksi:

- **Filtriranje spama** (istorijski SpamAssassin i rani filteri Gmail-a): naivni Bajesov klasifikator, treniran na obeležen korpus mejlova, bio je jedan od prvih praktičnih pristupa automatskoj detekciji neželjene pošte – direktno onakav kakav je razrađen u primerima 10.8 i 10.9.
- **Medicinski skrining testovi**: interpretacija rezultata testova na retke bolesti (npr. mamografski skrining, testiranje na zarazne bolesti) mora se osloniti na Bajesovu teoremu i baznu stopu iz primera 10.5 – zanemarivanje niske apriorne verovatnoće dovodi do sistemskog precenjivanja rizika kod pozitivnog nalaza.
- **Klasifikacija dokumenata i analiza sentimenta**: automatska kategorizacija vesti po temama i ocena da li je recenzija proizvoda pozitivna ili negativna, gde naivni Bajesov i danas služi kao brz i interpretabilan osnovni model za poređenje sa složenijim pristupima.
- **Prepoznavanje obrazaca**: rani sistemi za prepoznavanje rukopisa i govora koristili su naivni Bajesov kao deo pipeline-a za klasifikaciju karaktera ili fonema na osnovu izdvojenih obeležja signala.

Pitanja za proveru znanja

10.1. *Zašto je bazna stopa, apriorna verovatnoća, presudna u interpretaciji rezultata medicinskog testa?*

10.2. *Šta bi se desilo sa proizvodom verovatnoća da nije primenjeno Laplasovo zaglađivanje, a nova reč se nikad nije pojavila u treningu?*

10.3. *Izračunajte* $P(\text{Ham} \mid$ *„sastanak“*$)$ *koristeći tabelu iz primera 10.8.*

10.4. *Zašto se u implementaciji radi sa logaritmima verovatnoća umesto direktno sa proizvodom?*

Elektronska verzija (2026)

10.3 Strukturisana verovatnoća: Bajesove mreže

Naivni Bajesov klasifikator pretpostavlja da su *sva* obeležja nezavisna za datu klasu – to je gruba, ali korisna aproksimacija. Bajesove mreže idu korak dalje: eksplicitno modeluju koje promenljive *jesu*, a koje *nisu* međusobno zavisne, kroz graf.

10.3.1 Bajesove mreže: reprezentacija

Zajednička raspodela nad n binarnih slučajnih promenljivih zahteva $2^n - 1$ nezavisnih parametara[1] – za samo pet promenljivih to je već 31 broj, nepraktično za beleženje i učenje. Rešenje leži u iskorišćavanju *uslovne nezavisnosti*: većina promenljivih u realnom svetu direktno zavisi samo od malog broja drugih.

Definicija 10.6 — Bajesova mreža

Bajesova mreža (eng. *Bayesian network*) je usmereni acikličan graf, DAG, čiji su čvorovi slučajne promenljive, a grane predstavljaju direktan, uzročno-probabilistički uticaj. Svaki čvor X nosi *tabelu uslovne verovatnoće* (CPT, eng. *conditional probability table*) koja zadaje $P(X \mid \text{Roditelji}(X))$.

Mreža implicitno kodira punu zajedničku raspodelu preko lančanog pravila za Bajesove mreže, koje je direktna generalizacija lančanog pravila uslovne verovatnoće:

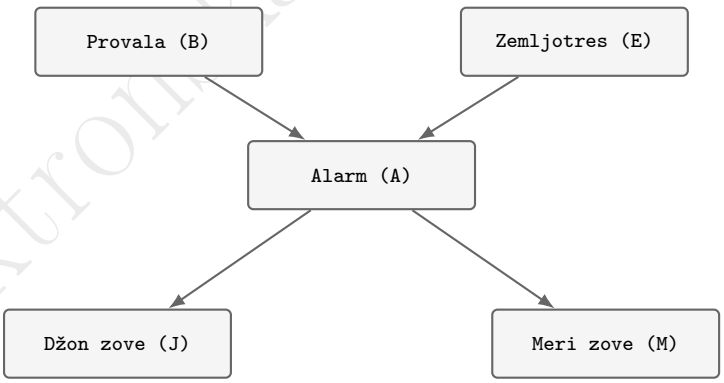
Teorema 10.2 — Lančano pravilo za Bajesove mreže

Za Bajesovu mrežu nad promenljivama $X_1, \ldots, X_n$ važi

$$P(X_1, \ldots, X_n) = \prod_{i=1}^{n} P\big(X_i \mid \text{Roditelji}(X_i)\big).$$

Primer: mreža alarma

Klasičan primer (Pearl): kuća ima alarm koji reaguje na provalu ili na zemljotres, koji trese senzor; dva suseda, Džon i Meri, mogu, ali ne moraju, da pozovu vlasnika kada čuju alarm.

B i E su uzroci alarma (zajednički efekat na A); J i M su nezavisne posledice alarma.

Odakle dolaze CPT vrednosti

CPT vrednosti u primerima koji slede biće date kao poznate, ali u praksi se procenjuju iz podataka – istim prebrojavanjem kao kod naivnog Bajesa (definicija 10.5), uz Laplasovo zaglađivanje, samo što se sada broji po *vrednosti roditelja*, a ne po klasi:

$$P(X{=}1 \mid \text{Roditelji}(X){=}\pi) = \frac{\text{broj}(X{=}1,\ \text{Roditelji}{=}\pi) + 1}{\text{broj}(\text{Roditelji}{=}\pi) + 2}.$$

Na primer, za čvor J („Džon zove“) sa jednim roditeljem A („Alarm“), dnevnik od 8 dana:

[1] Za n binarnih slučajnih promenljivih postoji 2^n mogućih ishoda, ali kako je zbir odgovarajućih verovatnoća jednak 1, onda je dovoljno poznavati $2^n - 1$ parametara.

Elektronska verzija (2026)

Dan	1	2	3	4	5	6	7	8
A	tačno	tačno	tačno	tačno	netačno	netačno	netačno	netačno
J	tačno	tačno	tačno	netačno	netačno	netačno	netačno	tačno

daje broj(A=tačno) = 4, od čega J=tačno u 3 dana, pa je $P(J{=}\text{tačno} \mid A{=}\text{tačno}) = \frac{3+1}{4+2} = \frac{2}{3} \approx 0.67$; analogno, $P(J{=}\text{tačno} \mid A{=}\text{netačno}) = \frac{1+1}{4+2} = \frac{1}{3} \approx 0.33$. Za čvor sa *dva* roditelja, kao što je A u prethodnom primeru, isti postupak se ponavlja posebno za svaku od 4 kombinacije vrednosti roditelja B, E – što je i razlog zašto CPT tabela za A ima 4 reda.

10.3.2 Osnove egzaktnog zaključivanja

Svaki čvor nosi tabelu koja specifikuje njegovu raspodelu za *svaku* kombinaciju vrednosti roditelja. Za mrežu alarma, smatrajmo da su ispravne vrednosti:

$P(B)$	
$B = \text{tačno}$	0.001

$P(E)$	
$E = \text{tačno}$	0.002

B	E	$P(A = \text{tačno} \mid B, E)$
tačno	tačno	0.95
tačno	netačno	0.94
netačno	tačno	0.29
netačno	netačno	0.001

A	$P(J = \text{tačno} \mid A)$	$P(M = \text{tačno} \mid A)$
tačno	0.90	0.70
netačno	0.05	0.01

Primer 10.10 — Zajednička verovatnoća jednog scenarija

Kolika je verovatnoća scenarija u kome se dogodi provala, ali ne i zemljotres, alarm se zbog toga oglasi, Džon pozove vlasnika, a Meri ne pozove? Tražena je vrednost $P(B{=}\text{tačno}, E{=}\text{netačno}, A{=}\text{tačno}, J{=}\text{tačno}, M{=}\text{netačno})$, koja se, primenom lančanog pravila za Bajesove mreže (teorema 10.2), razlaže na proizvod pet CPT vrednosti datih u ovom poglavlju:

$$\begin{aligned} &P(B{=}\text{tačno})\, P(E{=}\text{netačno})\, P(A{=}\text{tačno} \mid B{=}\text{tačno}, E{=}\text{netačno}) \cdot \\ &P(J{=}\text{tačno} \mid A{=}\text{tačno})\, P(M{=}\text{netačno} \mid A{=}\text{tačno}) \\ &= 0.001 \cdot 0.998 \cdot 0.94 \cdot 0.90 \cdot 0.30 \approx 0.000253. \end{aligned}$$

Svaki činilac se pročita direktno iz odgovarajuće CPT tabele: $P(E{=}\text{netačno}) = 1 - 0.002$ i $P(M{=}\text{netačno} \mid A{=}\text{tačno}) = 1 - 0.70$ su komplementi vrednosti koje tabele daju za „tačno“. Ovaj scenario je, kao i svaki pojedinačni scenario sa retkim uzrocima, sam po sebi malo verovatan – što je i očekivano, jer je zajednička raspodela „razblažena“ na $2^5 = 32$ moguća scenarija.

Primer 10.11 — Ušteda u broju parametara

Puna zajednička raspodela nad pet binarnih promenljivih zahteva $2^5 - 1 = 31$ parametar. Uz mrežnu strukturu: $P(B){=}1 + P(E){=}1 + P(A \mid B, E){=}4 + P(J \mid A){=}2 + P(M \mid A){=}2 = 10$ parametara. Struktura grafa je ono što plaća ovu uštedu.

Egzaktno zaključivanje enumeracijom

Tipičan upit glasi: kolika je $P(\text{Provala} = \text{tačno} \mid \text{Džon zove} = \text{tačno}, \text{Meri zove} = \text{tačno})$? Metod *enumeracije* (eng. *enumeration*) sabira po svim skrivenim promenljivama, ovde Zemljotres i Alarm, koristeći lančano pravilo iz teoreme 10.2, pa normalizuje:

$$P(b \mid j, m) = \alpha\, P(b) \sum_e P(e) \sum_a P(a \mid b, e)\, P(j \mid a)\, P(m \mid a).$$

Postupak se svodi na popunjavanje tabele: za svaku kombinaciju vrednosti skrivenih promenljivih (E i A) izračuna se odgovarajući sabirak, a zatim se sabirci saberu i normalizuju. Za $b = \text{tačno}$, unutrašnja suma po a za svako e iznosi:

E	$\sum_a P(a \mid b,e)\,P(j \mid a)\,P(m \mid a)$
tačno	$0.95 \cdot 0.90 \cdot 0.70 + 0.05 \cdot 0.05 \cdot 0.01 \approx 0.5985$
netačno	$0.94 \cdot 0.90 \cdot 0.70 + 0.06 \cdot 0.05 \cdot 0.01 \approx 0.5922$

Sumiranjem po e i množenjem sa $P(b) = 0.001$ dobija se nenormalizovana vrednost za $b =$ tačno; analognim postupkom izračuna se i grana za $b =$ netačno, pa se obe vrednosti normalizuju da im zbir bude 1. Rezultat je:

$$P(\text{Provala} = \text{tačno} \mid J{=}\text{tačno}, M{=}\text{tačno}) \approx 0.284.$$

Iako su Džon i Meri oboje pozvali, verovatnoća provale ostaje ispod 30%, jer je provala *a priori* retka, apriorna verovatnoća 0.001, pa čak i snažan dokaz ne podigne aposteriornu verovatnoću preko svake mere – isti mehanizam kao kod medicinskog testa iz primera 10.5.

Puna enumeracija ima složenost eksponencijalnu u broju skrivenih promenljivih; u praksi se koriste efikasniji, algoritamski složeniji postupci (npr. *eliminacija promenljivih*), koji su van okvira ovog kursa.

Verovatnosna abdukcija: MPE upit

Poglavlje 10.1 uvelo je abdukciju kvalitativno: bira se hipoteza koja „najbolje“ objašnjava dokaze, bez preciznog merila za poređenje konkurentskih objašnjenja. Bajesova mreža sada omogućava da se taj kriterijum potpuno formalizuje kao verovatnosni upit nad *celom* mrežom, ne samo nad jednom hipotezom.

Definicija 10.7 — MPE upit

Neka je E skup promenljivih čije su vrednosti posmatrane, događaj e, a X skup svih preostalih, nepromatranih promenljivih mreže. *MPE upit* (eng. most probable explanation) traži potpunu dodelu vrednosti x^* promenljivama X koja maksimizuje zajedničku verovatnoću:

$$x^* = \arg\max_x \; P(x, e) = \arg\max_x \; P(x \mid e).$$

Ovo je „verovatnosna abdukcija“ u punom smislu: umesto da se pogađa jedna hipoteza H, kao kod MAP upita iz definicije 10.4, MPE upit istovremeno dodeljuje vrednost **svakoj** nepromatranoj promenljivoj u mreži – alarmu, provali i zemljotresu odjednom – i bira onu kombinaciju koja je zajedno najverovatnija. Kod MAP upita preostale (nebitne) promenljive bi bile sumirane (marginalizovane); kod MPE upita takvih promenljivih nema – svaka promenljiva je ili deo događaj, ili deo tražene dodele.

MPE se, kao i marginalni upit, računa istim postupkom popunjavanja tabele: napravi se tabela svih kombinacija vrednosti nepromatranih promenljivih, za svaki red se pomnože odgovarajuće CPT vrednosti, a zatim se, umesto sabiranja i normalizacije, samo očita red sa **najvećom** vrednošću – to je tražena dodela x^*.

Primer 10.12 — MPE za mrežu alarma

Za događaj $J{=}$tačno, $M{=}$tačno, faktor $P(J{=}\text{tačno} \mid A)P(M{=}\text{tačno} \mid A)$ zavisi samo od A: iznosi 0.63 za $A{=}$tačno, a zanemarljivih 0.0005 za $A{=}$netačno. Tabela svih $2 \times 2 \times 2 = 8$ kombinacija B, E, A, sa proizvodom CPT vrednosti pomnoženim ovim faktorom:

B	E	A	$P(B)P(E)P(A \mid B,E) \cdot$ [faktor]
tačno	tačno	tačno	≈ 0.0000012
tačno	tačno	netačno	≈ 0
tačno	netačno	tačno	≈ 0.000591
tačno	netačno	netačno	≈ 0
netačno	tačno	tačno	≈ 0.000365
netačno	tačno	netačno	≈ 0.0000007
netačno	netačno	tačno	$\approx \mathbf{0.000628}$ (maksimum)
netačno	netačno	netačno	≈ 0.000498

Najveća vrednost je u redu $B{=}$netačno, $E{=}$netačno, $A{=}$tačno: najverovatnije zajedničko objašnjenje poziva Džona i Meri je – iznenađujuće – **lažni alarm bez provale i zemljotresa**, a ne stvarna provala. Iako je pojedinačna provala relativno čest uzrok alarma, dogodi se znatno ređe nego što se sam alarm oglasi bez razloga. Ovaj naizgled iznenađujući rezultat nije greška ni protivrečnost – objašnjenje sledi odmah nakon primera.

Ovaj rezultat pokazuje zašto MPE upit i marginalni upit $P(\text{Provala} \mid J, M) \approx 0.284$ iz poglavlja 10.3.2 nisu u koliziji: marginalni upit sabira verovatnoću provale po *svim* stanjima alarma i zemljotresa, dok MPE upit bira samo *jednu*, najverovatniju kombinaciju svih promenljivih – a ta kombinacija, ovde, provalu ne sadrži.

Naredna tabela sumira put koji je ova glava prešla od kvalitativne abdukcije iz poglavlja 10.1 do njene potpune verovatnosne formalizacije.

Dimenzija	**Čisto logička abdukcija**	**Verovatnosna abdukcija (MPE)**
Model znanja	Baza znanja KB, iskazne formule	CPT tabele u Bajesovoj mreži
Kriterijum objašnjenja	Deduktivna dokazivost: $KB \cup \{H\} \models O$	Maksimizacija zajedničke verovatnoće: $\arg\max_x P(x, e)$
Tretman neizvesnosti	Binarno – tačno, netačno ili nepoznato	Kontinualno, stepenovano verovatnoćom iz $[0, 1]$
Rangiranje hipoteza	Heuristike: pokrivenost, jednostavnost, konzistentnost, apriorna verovatnoća uzroka (poglavlje 10.1)	Numeričko poređenje – uvek postoji jednoznačan maksimum
Metod rešavanja	SAT rešavači, dokazivači teorema, ASP rešavači	Algoritmi zaključivanja nad grafovima (eliminacija promenljivih, max-produkt)

Poređenje čisto logičke i verovatnosne abdukcije

Primene u praksi

Bajesovsko rasuđivanje i MPE upit nalaze primenu u složenim, industrijskim sistemima gde je neophodno doneti odluku u uslovima neizvesnosti, nepotpunih podataka ili šuma u senzorima. Nekoliko karakterističnih primera po oblastima:

- **Medicinska dijagnostika** (npr. sistemi Pathfinder, DXplain, Isabel): Bajesovo rasuđivanje izračunava verovatnoće različitih dijagnoza na osnovu laboratorijskih nalaza, anamneze i simptoma; MPE upit određuje najverovatnije *kompletno* zdravstveno stanje pacijenta – dodeljuje vrednosti svim skrivenim promenljivima (primarna i sekundarna oboljenja, patogeni, komplikacije) koje zajedno objašnjavaju sve posmatrane simptome.
- **Dijagnostika kvarova u avio-industriji i energetici** (npr. Boeing AHM, GE Predix): stotine senzora prate stanje mlaznih motora, vetroturbina ili telekomunikacionih mreža. Kada se aktivira niz kaskadnih alarma, MPE upit rekonstruiše uzrok kvara (eng. *root-cause analysis*): u umreženom sistemu jedan primarni kvar izaziva desetine sekundarnih upozorenja, a MPE pronalazi najverovatniju zajedničku konfiguraciju koja precizno identifikuje pravu neispravnu komponentu, odbacujući lažne tragove.
- **Bioinformatika**: Bajesove mreže i skriveni Markovljevi modeli (HMM) modeluju filogenetska stabla i evolutivne puteve; MPE upit određuje najverovatniji sled neposmatranih genetskih stanja ili mutacija koje objašnjavaju uočeni genotip ili fenotip.
- **Detekcija prevara** u finansijskim transakcijama i osiguranju: rizik klijenta i transakcije ažurira se u realnom vremenu na osnovu istorije kupovina, IP adrese i geolokacije; MPE upit bira najverovatniji scenario – krađu identiteta, kompromitovanu karticu ili legitimnu neuobičajenu kupovinu – uzimajući u obzir sve povezane anomalije odjednom.

Zajednička nit ovih primena je upravo ono što ilustruje primer 10.12: MPE upit ne bira pojedinačnu hipotezu izolovano, već *celovito* objašnjenje – kombinaciju stanja svih relevantnih promenljivih koja je, uzeta zajedno, najverovatnija.

Pitanja za proveru znanja

10.5. *Objasnite razliku između MAP upita (definicija 10.4) i MPE upita (definicija 10.7): koje promenljive svaki od njih dodeljuje, a koje marginalizuje?*

10.6. *Zašto Bajesova mreža treba drastično manje parametara od pune zajedničke raspodele?*

10.7. *Nacrtajte* CPT *za čvor sa dva roditelja i objasnite koliko redova mora imati.*

10.8. *Objasnite razliku između obrasca „rašlje“ i obrasca „sudar“ na sopstvenom primeru.*

10.9. *Povežite fenomen „explaining away“ sa kriterijumima za izbor najboljeg abduktivnog objašnjenja iz poglavlja 10.1.*

Elektronska verzija (2026)

Osnovna literatura

- Russell, S., Norvig, P. – *Artificial Intelligence: A Modern Approach* (poglavlja o logici, verovatnoći i Bajesovim mrežama)
- Pearl, J. – *Probabilistic Reasoning in Intelligent Systems*
- Reiter, R. – *A Logic for Default Reasoning* (1980)
- Peirce, C. S. – spisi o abdukciji kao trećem obliku zaključivanja

Elektronska verzija (2026)

Elektronska verzija (2026)

Deo III

Mašinsko učenje

Elektronska verzija (2026)

Elektronska verzija (2026)

Glava 11

Rešavanje problema korišćenjem mašinskog učenja

Elektronska verzija (2026)

Rešavanje problema korišćenjem automatskog rasuđivanja počiva na formalnom i obično potpunom opisu problema koji je potrebno rešiti. Na primer, da bismo rešili problem n dama, potrebno je precizno definisati sva pravila koja se tiču raspoređivanja figura i njihovog napadanja. Ako je potrebno donositi zaključke o geometrijskim problemima, potrebno je potpuno precizno zadati aksiome geometrije i tvrđenje koje je potrebno dokazati. Međutim, u velikom broju praktičnih problema nije moguće potpuno precizno opisati pravila sveta u kojem se rešava problem, pa ni svojstva rešenja. Na primer, u slučaju prepoznavanja lica nije lako precizno definisati šta je lice. Prirodan pokušaj da se lice definiše u terminima njegovih delova dalje povlači pitanje definicija tih delova, kao i odnosa među njima. Ipak, određena pravilnost nesporno postoji. Sličan je i problem prevođenja rečenica sa jednog jezika na drugi. Iako je poznato da jezik ima jaku strukturu, ona je previše komplikovana i prepuna izuzetaka koji su dovoljni da učine formalno preciziranje pravila previše teškim. Samim tim još je veći problem opisati kako se struktura jednog jezika preslikava u strukturu drugog jezika na koji je potrebno izvršiti prevođenje.

Da bi neki problem bio rešen potrebno je da postoji njegova specifikacija. U prethodnim primerima teško je dati eksplicitnu i preciznu specifikaciju. Specifikacija može biti i implicitna, data velikom količinom primera onoga što jeste rešenje i onoga što nije rešenje problema, odnosno kroz konkretne podatke. Ovakva specifikacija nužno je slabija od formalne, ali nekada je najbolje što možemo uraditi u praksi. Mašinsko učenje bavi se upravo rešavanjem problema za koje je teško dati formalnu specifikaciju, ali je dostupna velika količina podataka koji na neki način ilustruju rešenja pojedinačnih instanci problema. Metode mašinskog učenja u pruženim podacima uočavaju relevantne zakonitosti i formulišu ih u vidu nekog matematičkog modela. Ključni cilj metoda mašinskog učenja je dobra generalizacija, tj. dobro ponašanje dobijenog matematičkog modela u situacijama koje nisu bile opisane podacima na osnovu kojih je model dobijen. Drugim rečima, ključni cilj je dobijanje modela koji će biti koristan za donošenje zaključaka o budućim instancama problema, tj. u njihovom rešavanju.

Greške u modelovanju podataka su nepoželjne ali moguće. Greške modela mogu da postoje u odnosu na podatke iz kojih je model dobijen ili u odnosu na podatke u kasnijoj primeni. Važnije su ove druge, jer je ključni cilj mašinskog učenja, kao što je rečeno, kreiranje modela koji će biti korisni u rešavanju budućih instanci problema.

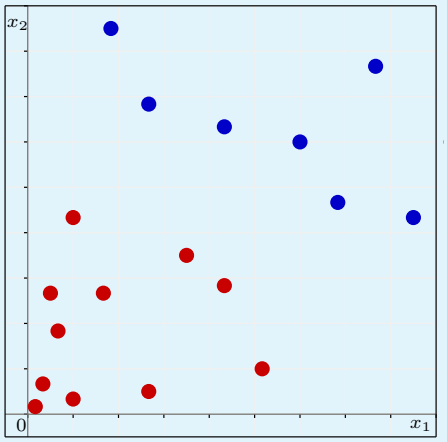
Raspoloživi podaci nekada mogu sadržati greške, pa i protivrečnosti. Takođe, mogu davati nepotpunu sliku problema koji se rešava. Otud je jasno da logika nije pogodan formalni okvir za mašinsko učenje, te metode mašinskog učenja nisu deduktivne, već induktivne metode zaključivanja, obično zasnovane na verovatnoći i statistici. Verovatnosni okvir pruža im robusnost u odnosu na greške u podacima, a često omogućava i kvantifikaciju pouzdanosti ponuđenog rešenja. Algoritmi učenja i algoritmi koji budu naučeni obično nemaju svojstvo potpunosti: nema garancija da će biti naučen traženi algoritam, niti da će algoritam koji je naučen da uspešno rešava svaku instancu problema. Uprkos ovome i imanentnom postojanju grešaka, mašinsko učenje u mnogim poljima daje sjajne rezultate koji daleko nadmašuju druge pristupe.

Metode mašinskog učenja tipično vrše odlučivanje veoma brzo (znatno brže nego, na primer, metode automatskog rasuđivanja koje svoju egzaktnost plaćaju visokom računskom zahtevnošću prilikom odlučivanja). Otud je njihova primena preferirana i u nekim slučajevima kada jeste moguće u potpunosti precizirati problem, ali je prostor pretrage ogroman. Takav je primer igranja igre go u kojoj je metodama mašinskog učenja pobeđen ljudski svetski šampion. Ipak, u rešenjima zasnovanim na mašinskom učenju, greške se uvek mogu očekivati te taj pristup nije primeren domenima u kojima greška nije dozvoljena (na primer, u automatskoj kontroli metroa).

U nastavku teksta, osnovni koncepti mašinskog učenja biće ilustrovani kroz naredni primer.

Primer 11.1

Pretpostavimo da je potrebno napraviti specijalizovani pretraživač interneta koji omogućuje korisnicima da pretražuju samo računarske članke. Pored mnoštva elemenata koje ovaj sistem mora da ima, poput onih vezanih za komunikaciju na internetu, skladištenje informacija, interfejs prema korisniku i tako dalje, potrebno je da ima i specijalizovan modul koji se bavi razvrstavanjem, odnosno *klasifikacijom* članaka na članke iz oblasti računarstva i na članke iz svih ostalih oblasti. Razmotrimo kako bi elementarna varijanta ovakvog modula mogla biti osmišljena.
Apstraktni aspekti teksta, poput semantike, stila i sličnih, iako vrlo relevantni za navedeni problem, ne dopuštaju laku analizu od strane mašine. Otud bi se elementarna varijanta sistema za razvrstavanje članaka morala zasnivati na neposredno dostupnim aspektima teksta. To su pre svega reči od kojih se tekst sastoji. Na sreću, reči mogu biti vrlo indikativne po pitanju oblasti kojoj tekst pripada, pošto mogu predstavljati stručne termine. Otud je zamislivo da se pomenuti problem može u zadovoljavajućoj meri rešiti razmatranjem frekvencija pojavljivanja pojedinih, pogodno odabranih reči (frekvencija neke reči u članku se računa tako što se broj pojavljivanja te reči podeli ukupnim brojem pojavljivanja svih reči u članku). U pojednostavljenom pristupu, moguće je osloniti se na frekvenciju stručnih reči „računar“ i „datoteka“, čime se svaki tekst predstavlja kao tačka u dvodimenzionoj ravni: x_1 koordinata predstavlja frekvenciju reči „računar“, a koordinata x_2 predstavlja frekvenciju reči „datoteka“. Očekuje se da će računarski tekstovi u tom slučaju biti predstavljeni tačkama koje su daleko od koordinatnog početka, a da će ostali tekstovi biti blizu koordinatnog početka, kao što je prikazano na sledećoj slici. Plavi krugovi predstavljaju računarske članke, a crveni ostale (prikazani podaci su izmišljeni, a za stvarne podatke bi bilo očekivano da veliki broj tačaka bude na osama koordinatnog sistema).

U idealnoj situaciji, te dve grupe tačaka su razdvojene i između njih postoji prava koja ih razdvaja. U tom slučaju, kasnije je moguće jednostavno odgovoriti na pitanje da li je članak računarski samo na osnovu toga sa koje strane te prave se nalazi tačka koja odgovara tom članku. Ukoliko ne postoji prava koja razdvaja dve grupe tačaka, potrebno je naći neku pravu koja većinu tačaka razdvaja ispravno. Važno pitanje je kako se i u takvom slučaju može odrediti prava koja najbolje razdvaja dve grupe članaka. Takvih algoritama ima više, a intuitivno, osnovna ideja je da se krene od proizvoljne prave i da se ona postepeno pomera dok se ne pozicionira najbolje moguće (po nekom preciznom kriterijumu) između dve grupe tačaka, tj. između dve klase. Detalji jednog takvog algoritma biće dati kasnije.

Primeri primena mašinskog učenja. Mašinsko učenje uspešno se primenjuje u mnoštvu praktičnih problema. Jedan od najstarijih, a još uvek zanimljivih praktičnih rezultata postignut je od strane sistema ALVINN zasnovanog na neuronskoj mreži, krajem osamdesetih godina dvadesetog veka, koji je naučen da bez ljudske pomoći vozi automobil auto-putem u prisustvu drugih vozila i brzinom od oko 110km/h. Sistem je uspešno vozio na putu dužine oko 140km. Sa razvojem dubokih neuronskih mreža, sredinom prve decenije ovog veka, projekat razvoja autonomnih vozila dobio je novi zamah. Mnoge kompanije trenutno razvijaju vozila koja treba da budu u stanju da samostalno učestvuju u gradskoj vožnji, koja je značajno komplikovanija od vožnje na auto-putu. Izazovi za tehnike mašinskog učenja u ovom problemu uključuju kako prepoznavanje puta i učesnika u saobraćaju, tako i donošenje odluka. Slične metode koriste se i za učenje upravljanja kvadrotorima (malim letilicama sa četiri propelera) u cilju prenošenja predmeta. Kompanija Amazon razmatra mogućnost ovakvog načina dostavljanja svojih pošiljki u gradskim sredinama.

Jedan od najpoznatijih ranih primera primene mašinskog učenja je i sistem TD-Gammon za igranje igre

Backgammon konstruisan devedesetih godina prošlog veka. Igrajući protiv sebe više od milion partija i nastavljajući da uči u igri sa ljudskim igračima, sistem je dostigao nivo igre u rangu svetskog šampiona. Na sličnim principima, ali koristeći modernije algoritme učenja konstruisan je sistem AlphaGo koji je 2015. i 2016. ubedljivo pobedio evropskog, a zatim i svetskog šampiona u igri go. Ova igra poznata je kao jedan od, do sada, najozbiljnijih izazova veštačkoj inteligenciji u domenu igranja igara, pošto po broju mogućih stanja daleko prevazilazi i šah, što drastično otežava primenu tradicionalnih tehnika veštačke inteligencije poput algoritma minimaks sa alfa-beta odsecanjem.

Kompanije poput Amazona, koje se bave internet prodajom, odavno koriste sisteme koji na osnovu primera kupovnih transakcija korisnika uče kako da budućim korisnicima preporučuju proizvode koji bi ih mogli interesovati. Ovakvi sistemi i odgovarajući algoritmi učenja nazivaju se sistemima za preporučivanje (eng. *recommender systems*).

Sistemi za prepoznavanje govora takođe koriste mašinsko učenje u nekoj formi. Sistem Sphinx, takođe sa kraja osamdesetih, bio je u stanju da prepozna izgovorene reči uz prilagođavanje izgovoru različitih ljudi, različitim karakteristikama mikrofona, pozadinskoj buci i slično. U međuvremenu su takvi sistemi značajno napredovali, ušli u široku upotrebu na mobilnim telefonima, a u stanju su i da vode dijaloge, daju preporuke relevantne korisniku i slično.

Neke od najvećih uspeha mašinsko učenje postiglo je u obradi slika i video zapisa. Tipični problemi su prepoznavanje i lociranje objekata na slikama i video zapisima, praćenje objekata u video zapisima, automatsko opisivanje slika prirodnim jezikom i slično. Impresivni uspesi postignuti su u generisanju realističnih slika na osnovu tekstualne specifikacije. Moderni sistemi ovog tipa u stanju su da generišu i slike kakve nikada nisu videli i da pritom zadovolje zahteve specifikacije po pitanju sadržaja, umetničkog stila, prirode osvetljenja, itd.

Verovatno najveći uspesi mašinskog učenja postignuti su u obradi teksta na prirodnom jeziku. Rani uspesi postignuti su u prepoznavanju sentimenta koji tekst izražava (na primer, zadovoljstvo ili nezadovoljstvo), prepoznavanju vrsta reči i ekstrakciji informacija iz teksta koje odgovaraju nekom upitu. Sa razvojem dubokog učenja postalo je moguće trenirati sisteme koji su u stanju da generišu tekst – na primer ostatak teksta započetog pisma. Daljim razvojem ovakvi sistemi (na primer, *ChatGPT*) osposobljeni su za vođenje smislenih razgovora sa čovekom, generisanje programskog koda, parsiranje podataka iz teksta, stilsko uobličavanje teksta i razne druge poslove. Ovakvi sistemi mnoge poslove ne izvode savršeno. Na primer, mogu davati netačne informacije i često greše u rešavanju matematičkih problema, a neretko traže nezanemarljivu veštinu korisnika u rešavanju drugih složenijih problema. Ipak, ovi sistemi se već koriste u poslovnoj praksi i brzo se dalje unapređuju. Ovi modeli, kao i modeli koji generišu video zapise ili slike (često na osnovu tekstualnog ulaza), nazivaju se *generativnim modelima*.

Sveprisutnost društvenih mreža dala je veliki impuls razvoju metoda mašinskog učenja nad grafovima. Društvena mreža može se smatrati grafom čiji čvorovi predstavljaju učesnike mreže, a grane postoje između učesnika koji su povezani u mreži (poput prijateljstva na mreži *Facebook*). Metode mašinskog učenja se u ovom kontekstu koriste za predviđanje budućih veza među učesnicima, recimo prilikom preporučivanja učesnicima mreže sa kime se mogu povezati. Razvijene su i metode za otkrivanje postojećih, ali neopaženih veza u društvenim mrežama (koje ne moraju biti samo mreže na internetu, već i u realnom životu).

Veliki proboj u bioinformatici napravljen je metodama mašinskog učenja kada je rešen problem savijanja proteina. Proteini su u središtu većine bioloških procesa, pa je razumevanje njihove funkcije u živim organizmima od velikog značaja i može voditi razvoju novih lekova i novih metoda lečenja raznih bolesti. Funkcija proteina tesno je povezana sa njegovim sastavom – nizom aminokiselina i njegovom trodimenzionalnom strukturom, koja se može opisati koordinatama pomenutih aminokiselina. Problem savijanja proteina sastoji se u određivanju trodimenzionalne strukture na osnovu sekvence amino kiselina. Utvrđivanje sâme sekvence nije težak problem, ali je rešavanje problema određivanja načina savijanja na osnovu te sekvence trajalo oko pedeset godina, do 2020. godine, kada je sistem AlphaFold dao odlične rezultate na referentnom skupu instanci.

Faze rešavanja problema mašinskim učenjem. Tôk rešavanja problema pomoću mašinskog učenja obično obuhvata sledeće osnovne korake:

- Modelovanje problema;
- Rešavanje problema, odnosno treniranje modela;
- Evaluacija dobijenog rešenja, odnosno modela;
- Eksploatacija modela

Kod pretrage i automatskog rasuđivanja, treći korak može biti važan, ali je nekada i trivijalan ili nepostojeći. Mašinsko učenje uključuje evaluaciju dobijenog rešenja kao suštinski važan korak zbog pomenute mogućnosti

grešaka. Ukoliko je proces rešavanja dao nezadovoljavajuće rezultate, kroz prva dva navedena koraka prolazi se iznova, primenjujući druge moguće pristupe.

U ostatku teksta, biće dosledno korišćena naredna notacija. Običnim malim slovima poput x označavaju se skalari. Podebljanim malim slovima poput $\mathbf{x}$ označavaju se vektori, a podebljanim velikim poput $\mathbf{X}$ označavaju se matrice. U kontekstu u kojem se javljaju podebljano slovo i obično slovo sa indeksima, podrazumeva se da obično slovo predstavlja koordinatu vektora ili element matrice označene odgovarajućim podebljanim slovom. Na primer, x_i će označavati i-tu koordinatu vektora $\mathbf{x}$, a x_{ij} odgovarajući element matrice $\mathbf{X}$. S druge strane, $\mathbf{x}_i$ označava i-ti vektor $\mathbf{x}$, a ne i-tu koordinatu vektora $\mathbf{x}$ i slično za matrice.

11.1 Modelovanje problema

Modelovanje problema polazni je deo procesa mašinskog učenja i on često zahteva najviše znanja i inventivnosti. Konkretni koraci variraju od problema do problema, ali postoje neki koraci zajednički za većinu slučajeva i to su:

- Uočavanje opšteg okvira učenja adekvatnog za dati problem, koji je pre svega uslovljen vrstom informacije date u primerima iz kojih se uči;
- Izbor reprezentacije podataka iz kojih se uči;
- Izbor forme modela zakonitosti u podacima, odnosno skupa dopustivih modela;
- Izbor funkcije greške koja meri koliko model odgovara podacima na kojima se vrši trening.

Ovi koraci biće objašnjeni u nastavku.

11.1.1 Nadgledano, nenadgledano i učenje potkrepljivanjem

Koliko god primene mašinskog učenja bile raznovrsne, postoje određene zajedničke karakteristike zadataka i procesa učenja koje se često sreću. Postoje tri glavna okvira problema učenja: *nadgledano učenje* (eng. *supervised learning*), *nenadgledano učenje* (eng. *unsupervised learning*) i *učenje potkrepljivanjem* (eng. *reinforcement learning*).

Nadgledano učenje odnosi se na situacije u kojima se algoritmu, zajedno sa podacima iz kojih uči, daju i željeni izlazi, to jest vrednosti takozvane *ciljne promenljive*. Algoritam treba da nauči da za date podatke pruži odgovarajuće izlaze. Očekuje se da izlazi dati za podatke na kojima nije vršeno učenje takođe budu dobri. Neki primeri problema nadgledanog učenja su predviđanje da li je članak računarski ili nije, da li određeno elektronsko pismo predstavlja neželjenu poštu (eng. *spam*) ili ne i predviđanje cene nekih akcija u zavisnosti od kretanja cene tih akcija u prošlosti i kretanja cena drugih akcija.

U nenadgledanom učenju algoritmu koji uči pružaju se samo podaci bez izlaza. Od algoritma koji uči očekuje se da sâm uoči neke zakonitosti u datim podacima. Primer nenadgledanog učenja je takozvano klasterovanje – uočavanje grupa na neki način sličnih objekata kada ne postoji pouzdano znanje o tome koliko grupa postoji ili koje su njihove karakteristike. Jedan primer primene klasterovanja je smanjenje skupa boja slike. Pikseli slike se mogu grupisati klasterovanjem po njihovoj blizini u RGB prostoru boja, a potom se iz svakog klastera može izabrati po jedna boja koja bi ga predstavljala i kojom bi bili obojeni svi pikseli koji pripadaju tom klasteru. Drugi primer primene klasterovanja je grupisanje (prirodnih) jezika u grupe jezika srodnog porekla.

Učenje potkrepljivanjem odnosi se na situacije u kojima je nizom akcija potrebno postići neki cilj pri čemu u podacima nije poznato koja akcija je bila dobra u kojoj situaciji, već samo finalni ishod čitavog niza akcija. Cilj je naučiti koje su akcije dobre u kojim stanjima. Tipičan primer problema pogodnih za ovu vrstu učenja je igranje igara. Naime, u igrama često nije uvek jasno koji potez je bio dobar (ili ključan), a koji nije, ali je poznato da li je partija na kraju dobijena ili izgubljena.

Primer 11.2

Problem prepoznavanja računarskih članaka očito spada u okvir nadgledanog učenja. Naime, postoji konkretna ciljna promenljiva — da li je članak računarski ili nije i nju je potrebno predvideti, i moguće je zajedno sa podacima iz kojih se uči (člancima) pružiti i vrednosti ove ciljne promenljive. Ovaj problem ne uklapa se u druga dva opisana okvira. Ne može se očekivati da bi se nenadgledanim pristupom mogli izdiferencirati računarski i ostali članci. Iako nenadgledano učenje često omogućava grupisanje, teško je obezbediti da grupisanje bude izvršeno baš u skladu sa jednim aspektom teme članka – njenom pripadnošću oblasti računarstva. Sasvim je moguće da bi neki postojeći algoritam grupisao članke po nekom drugom kriterijumu, koji najverovatnije ne bi ni bio lako razumljiv čoveku ili dovoljno precizan za potrebe

Elektronska verzija (2026)

ovog problema. Na kraju, ovaj problem se ne uklapa ni u okvir učenja potkrepljivanjem, pošto rešenje predstavlja jednostavan odgovor da li je članak računarski, a ne niz akcija čijim se zajedničkim efektom postiže neki cilj (kao u igranju igara).
Kako je prepoznato da se radi o problemu nadgledanog učenja i da podaci pripadaju dvema klasama, za uspešno rešavanje problema potrebno je obezbediti određeni skup primera koji sadrži kako računarske, tako i članke iz drugih oblasti.

11.1.2 Reprezentacija podataka

Kao što je rečeno na početku, podacima se opisuju konkretni primerci, tj. *instance* nekog problema. Primera radi, iako možemo govoriti o opštem problemu prepoznavanja računarskih članaka, u praksi se uvek susrećemo sa njegovim konkretnim primercima – uvek je za neke konkretne članke potrebno ustanoviti da li su računarski ili nisu. Otuda se, kada se govori o podacima, često govori o instancama podataka pri čemu se podrazumeva da jedna instanca podataka opisuje jedan konkretan primerak problema koji treba rešiti.

Instance koje čine podatke treba da budu zapisane u obliku koji je pogodan za primenu algoritama učenja. Najpogodniji i najčešće korišćeni način koji se koristi u algoritmima mašinskog učenja je predstavljanje instanci nekim njihovim relevantnim *svojstavima*, tj. *atributima*, *odlikama* ili *obeležjima* (eng. *feature, attribute*). Svojstva predstavljaju karakteristike instanci kao što su boja, veličina, težina i slično. Svako od izabranih svojstava može imati vrednost koja pripada nekom unapred zadatom skupu. Te vrednosti su nekad numeričke, kao u slučaju težine, koja je skalarna veličina i koja se najbolje opisuje brojem. Primer numeričke vrednosti može biti i frekvencija reči u nekom članku, kao što je to bio slučaj u primeru sa klasifikacijom članaka. Svojstva takođe mogu biti i kategorička — mogu predstavljati imena nekih kategorija kojima se ne mogu dodeliti smislene numeričke vrednosti ili pridružiti uređenje. Primer kategoričkog svojstva može biti grad u kome osoba živi, pol, nacionalnost i slično. Skup svojstava koji će se koristiti u zapisu instance generalno nije unapred zadat, već ga je potrebno odabrati u skladu sa time koje su karakteristike instanci bitne za dati problem učenja. Na primer, za predviđanje ocene na ispitu nije bitna boja očiju studenta. Kada su izabrana svojstva pomoću kojih se instance opisuju, svaka instanca može se predstaviti vektorom svojih, konkretnih vrednosti svojstava. Ciljne promenljive obično se reprezentuju analogno reprezentovanju svojstava.

Umesto preko vrednosti izabranih atributa, podaci se nekada mogu dati algoritmu učenja i u sirovoj formi, poput matrice piksela koji čine sliku, bez opisivanja slike nekim specifičnim svojstvima. Nisu svi algoritmi učenja dizajnirani da dobro rade sa takvim reprezentacijama.

Primer 11.3

U slučaju prepoznavanja računarskih članaka, instanca je jedan članak. Instance će biti u računaru predstavljene pomoću nekih podataka koji ih opisuju. Ciljna promenljiva y koja predstavlja klasu može biti 1 za računarske članke i -1 za ostale. Iako je predstavljena brojem, ovo je kategorička vrednost, pošto se radi o dve kategorije za koje su ovi brojevi proizvoljno izabrani.
Da bi bilo sprovedeno učenje, potrebno je raspoložive članke predstaviti u nekom obliku koji je pogodan za algoritam učenja i koji bi mogao da na neki način sažme osnovne karakteristike na osnovu kojih se članci iz ove dve kategorije mogu razlikovati. Kao što je ranije zapaženo, očekivano je da će u člancima iz računarstva biti češće pominjani računarski pojmovi nego u ostalim člancima. To svojstvo bi se moglo iskoristiti za razlikovanje članaka. U skladu sa ovim, mogu se nabrojati sve reči iz nekog rečnika računarske terminologije. Svaki članak može biti predstavljen vektorom frekvencija ovih reči. Ako je $\mathbf{x}$ vektor koji odgovara nekom članku, onda će x_i označavati frekvencije izabranih pojedinačnih reči.
Opisani vektori frekvencija predstavljaju tačke u euklidskom prostoru. Kao što je diskutovano ranije, ako se u pojednostavljenom rečniku nalaze samo dve reči — „računar“ i „datoteka“, ove tačke mogu izgledati kao na slici u primeru 11.1. Ukoliko su u člancima iz jedne kategorije ovi računarski termini visokofrekventni, a u drugim niskofrekventni, tačke koje odgovaraju računarskim člancima će se grupisati dalje od koordinatnog početka, dok će se ostale grupisati bliže njemu.

11.1.3 Skup dopustivih modela

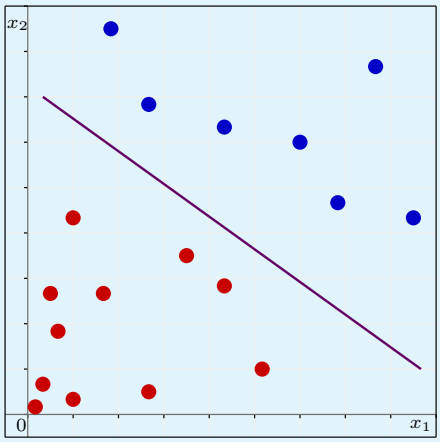
Proces učenja može se razumeti kao proces pronalaženja zakonitosti u podacima ili, preciznije, zavisnosti među promenljivim koje ih opisuju, a koje čine svojstva i ciljna promenljiva. Ako je raspoloživ dobar opis zavisnosti između svojstava i ciljnih promenljivih za postojeće podatke, onda ga možemo upotrebiti za predviđanje ciljnih vrednosti za nove, neviđene instance. Kako bi se učenje moglo automatizovati, potrebno je da opšta forma tih zavisnosti bude matematički definisana. Matematičke reprezentacije zavisnosti među promenljivim

nazivamo *modelima*. Ovaj pojam vrlo je blizak pojmu modela u empirijskim naukama, koji takođe ustanovljava zavisnosti između veličina koje su relevantne za proučavani fenomen (na primer, zavisnosti između brzine, puta i vremena).

Obično modeli koji se razmatraju imaju unapred određenu opštu formu i moguće je uočiti *skup dopustivih modela*. Forme modela mogu biti raznovrsne: modeli mogu biti pravila oblika `IF...THEN` (na primer, `IF x1>3 and x2<2 THEN return 1`), linearne funkcije svojstava (na primer, $w_1x_1 + w_2x_2$), nelinearne funkcije svojstava (na primer, $\log(w_1x_1 + w_2x_2)$) i tako dalje.

Primer 11.4

U slučaju prepoznavanja računarskih članaka, pretpostavimo da se članci prepoznaju na osnovu frekvencija (x_1 i x_2) dve izabrane reči. Kao skup dopustivih modela može da se koristi skup linearnih modela $\{w_1x_1 + w_2x_2 + b \mid w_1, w_2, b \in \mathbb{R}\}$, odnosno njima odgovarajućih pravih.
Između dve grupe tačaka možda postoji prava (koja odgovara nekom dopustivom modelu) koja ih razdvaja, kao na sledećoj slici.

Ako je ova prava poznata, onda neki nov, nepoznati članak može biti prepoznat kao članak iz oblasti računarstva ukoliko se tačka koja mu odgovara nalazi sa iste strane prave kao i tačke računarskih članaka koji su nam poznati. U suprotnom, smatra se da članak nije iz oblasti računarstva.

Izbor skupa dopustivih modela od fundamentalnog je značaja za kvalitet učenja. Ukoliko ovaj skup nije dovoljno bogat, onda učenje, jasno, ne može biti dovoljno dobro. Naizgled paradoksalno, i preterano bogatstvo skupa dopustivih modela može da dovede (i često dovodi) do loših rezultata. Ovaj fenomen biće diskutovan u delu 12.3.

11.1.4 Funkcija greške

U mašinskom učenju greška je nužno prisutna, ali je i nepoželjna. Stoga je potrebno meriti kolike su greške koje model pravi. Tome služi funkcija greške (eng. *loss*) koja se može razlikovati od problema do problema.

U slučaju nadgledanog učenja, ova funkcija treba da kvantifikuje odstupanje predviđene od stvarne vrednosti ciljne promenljive za neku instancu. U slučaju nenadgledanog učenja, ako je potrebno, na primer, izvršiti identifikaciju grupa u podacima, greška treba da kvantifikuje raznolikost podataka unutar grupa, pošto je poželjno da podaci unutar jedne grupe budu što sličniji. U slučaju učenja potkrepljivanjem, obično se govori o nagradi umesto o grešci, a nagrada je utoliko veća ukoliko je posao bolje obavljen nizom akcija koje se preduzimaju. Funkcija greške definiše se za jednu instancu, ali se ta definicija proširuje i do ukupne greške za veći broj instanci, obično kao suma ili prosek grešaka na pojedinačnim instancama. Uloga funkcije greške je sledeća: ukupna greška nad trening podacima se (u fazi treniranja) minimizuje i iz skupa dopustivih modela bira se onaj koji daje najmanju grešku. Ukoliko taj model daje najmanju grešku nad trening podacima, očekuje se da će davati male greške i nad budućim, neviđenim podacima. Funkcija greške obično se bira tako da pored smislenosti u odnosu na problem ima i neka poželjna svojstva (koja olakšavaju postupak minimizacije) poput neprekidnosti, diferencijabilnosti, konveksnosti i slično.

Primer 11.5

Mogući su različiti izbori funkcije greške. U primeru prepoznavanja računarskih članaka, jedan izbor bi mogao biti 1 ako je instanca loše klasifikovana, a 0 ako je dobro klasifikovana, ali ta funkcija nema dobra tehnička svojstva i otud se ne koristi. Drugi prirodan izbor bi se mogao voditi idejom da je greška utoliko veća ukoliko je instanca dalje od prave koja razdvaja klase, a sa njene pogrešne strane. Ukoliko je tačka sa ispravne strane ove prave, znak funkcije

$$w_1x_1 + w_2x_2 + b$$

se poklapa sa znakom ciljne promenljive y (1 ili -1) i proizvod $y \cdot (w_1x_1 + w_2x_2 + b)$ je pozitivan. Ukoliko je tačka sa pogrešne strane, taj proizvod je negativan i njegova apsolutna vrednost utoliko je veća što je tačka dalje od prave, na pogrešnoj strani. Otud se za grešku, kada postoji, može uzeti izraz

$$-y \cdot (w_1x_1 + w_2x_2 + b)$$

Kako bi se izbegla negativna greška u slučaju tačne klasifikacije, ovaj izraz može se zameniti sledećim

$$\max(0, -y \cdot (w_1x_1 + w_2x_2 + b))$$

tako da je u slučaju tačne klasifikacije greška jednaka nuli. Onda prava koja ispravno razdvaja sve članke pravi grešku 0 na svim člancima. Dodatno, ova funkcija je neprekidna, konveksna i diferencijabilna svugde osim u jednoj tački.
Ponovimo da su oznake klasa 1 i -1 zapravo kategoričke vrednosti. Pogodni izbori ovih vrednosti mogu voditi jednostavnijoj formulaciji funkcije greške, kao u ovom primeru.

11.2 Rešavanje problema

Rešavanje problema u mašinskom učenju svodi se na pronalaženje modela koji pravi najmanju grešku (prema izabranom kriterijumu) na datim podacima. To rešavanje se onda može razumeti i kao pretraga skupa dopustivih modela vođena podacima, a koju realizuje algoritam učenja. Taj algoritam često se svodi na neki optimizacioni metod poput gradijentnog spusta nad sumom grešaka modela na instancama trening skupa. Proces pronalaženja adekvatnog modela naziva se *treningom*.

Algoritam: Algoritam za klasifikaciju članaka

Ulaz: Trening skup T, brzina učenja α i preciznost ε

Izlaz: Parametri modela $\mathbf{w} = (w_1, w_2, b)$

1: postavi (w_1, w_2, b) na $(0, 0, 0)$;
2: **ponavljaj**
3: postavi (w_1', w_2', b') na (w_1, w_2, b);
4: **za** svaku instancu $(x_1, x_2, y) \in T$ **radi**
5: **ako** $y(w_1x_1 + w_2x_2 + b) \leq 0$ **onda**
6: na w_1 dodaj $\alpha y x_1$;
7: na w_2 dodaj $\alpha y x_2$;
8: na b dodaj αy;
9: **dok nije ispunjen** uslov $\|(w_1, w_2, b) - (w_1', w_2', b')\| \leq \varepsilon$;
10: vrati (w_1, w_2, b) kao rešenje.

Slika 11.1: Algoritam za klasifikaciju članaka.

Primer 11.6

U primeru prepoznavanja računarskih članaka, pronalaženje željene prave može se izvesti „pomeranjem“ neke polazne prave dok ona ne bude pozicionirana između tačaka koje treba da razdvaja, odnosno dok greška ne postane jednaka nuli ili, ako je to nemoguće, što manja moguća. Ovo pomeranje vrši se postepenim

modifikacijama parametara w_1, w_2 i b. Veličinu tog pomeraja određuje vrednost koju nazivamo *brzinom učenja* (eng. *learning rate*). Jedan takav algoritam, poznat kao perceptron, dat je na slici 11.1.
Važno pitanje je da li ažuriranje parametara u predloženom algoritmu vodi poboljšanju naučene funkcije (tj. tekućeg modela). Pre svega, algoritam ne menja vrednosti parametara w u slučaju da je instanca tačno klasifikovana, već samo ako nije, što deluje dobro. Dalje, vrednost α, koja kontroliše veličinu korekcije $(\alpha y x_1, \alpha y x_2, \alpha y)$, mora biti mala kako bi korekcije bile male i postepene. Vrednosti x_1 i x_2 su uvek nenegativne i stoga znak korekcije zavisi samo od znaka vrednosti y. Ukoliko je vrednost y negativna, parametri se smanjuju čime se i vrednost $w_1x_1 + w_2x_2 + b$ smanjuje. Ako pritom ta vrednost postane negativna, greška na toj instanci je eliminisana. Analogno u slučaju da je vrednost y pozitivna. Stoga, naslućujemo da se ovim algoritmom vrednosti $w_1x_1 + w_2x_2 + b$ po znaku približavaju vrednostima y. Korekcije su proporcionalne vrednostima x_1 i x_2, odnosno veće su za parametre čija promena može više doprineti promeni vrednosti $w_1x_1 + w_2x_2 + b$ za dati primer. Ovaj postupak liči na gradijentni spust kojim se minimizuje suma, po svim instancama trening skupa, ranije definisane funkcije greške:

$$\max(0, -y \cdot (w_1x_1 + w_2x_2 + b)).$$

11.3 Evaluacija rešenja

Učenje uvek polazi od nekih podataka. Podaci na osnovu kojih se vrši generalizacija, nazivaju se *podacima za trening*, a njihov skup *trening skup*. Evaluacija naučenog znanja na podacima na osnovu kojih je učeno obično dovodi do značajno boljih rezultata od onih koji se mogu kasnije dobiti u primenama, što ne bi trebalo da iznenađuje. Naime, i u slučaju ljudskog učenja, lakše je rešavati probleme koji su već upoznati u procesu učenja, nego potpuno nove probleme. Stoga je pre upotrebe potrebno proceniti kvalitet naučenog znanja na novim, nepoznatim podacima. To se obično radi tako što se razmatra koliko je naučeno znanje kvalitetno u odnosu na neke unapred date *podatke za testiranje* čija je uloga da u evaluaciji simuliraju (nepoznate) podatke na kojima će model biti primenjivan u budućnosti. Podaci za testiranje čine *test skup*. Test skup treba da bude disjunktan sa trening skupom. Kvalitet modela na test skupu može se meriti računanjem različitih statistika čija je uloga da što bolje opišu poklapanje predviđanja modela sa stvarnim podacima. U praksi, trening i test skup se dobijaju tako što se raspoloživi podaci podele na dva dela. Naravno, kako različite podele na trening i test skup mogu uroditi različitim rezultatima, slučajno deljenje nije najbolji način formiranja trening i test skupa, posebno ako količina raspoloživih podataka nije veoma velika. U praksi se koriste nešto komplikovanije sheme evaluacije, o čemu će biti reči kasnije.

Primer 11.7

U primeru prepoznavanja računarskih članaka, pre treninga mogli smo odvojiti, na primer, trećinu ukupnih raspoloživih podataka za testiranje, a trening sprovesti nad preostale dve trećine. Kad su članci klasifikovani, kao mera kvaliteta učenja može se na test skupu izračunati udeo dobro klasifikovanih članaka u ukupnom broju članaka. Poželjno je da on bude što veći.

11.4 Eksploatacija modela

Nakon što je model treniran i nakon što je evaluacijom ustanovljeno da je dovoljno dobar za praktičnu primenu, potrebno ga je uposliti u rešavanju instanci problema za koji je namenjen. Razvijeni model, sa izabranim i fiksiranim vrednostima parametara, primenjuje se u praksi za rešavanje novih instanci. One se, kao i u ranijim fazama, reprezentuju atributima i daju se modelu kao ulaz. Model daje izlaz koji se prosleđuje ostatku sistema koji donosi dalje odluke na osnovu tog izlaza. Početak eksploatacije modela ne predstavlja kraj brige o modelu, naprotiv. U toku eksploatacije, može doći do promena u svojstvima podataka. Otud je potrebno povremeno proveravati kvalitet modela i u fazi eksploatacije i ponovo ga trenirati kada se ukaže potreba.

Primer 11.8

U primeru prepoznavanja računarskih članaka, model bi bio ugrađen u pretraživač interneta čiji je cilj da prepoznaje takve članke. Svi članci bili bi predstavljeni frekvencijama reči i model bi bio primenjivan na njih. Članci koji bi bili prepoznati kao računarski, prikazali bi se korisniku, dok bi ostali bili preskočeni.
Usled rastućeg prisustva računarske tehnologije u svakodnevnom životu, frekvencija računarskih reči u neračunarskim člancima može se povećati. Otud model vremenom može korisnicima prikazivati sve više nerelevantnih članaka.

Postoji dosta specifičnih problema vezanih za eksploataciju modela. Primera radi, neki modeli treba da rade na računarima ograničene brzine i memorije. Otud ih je potrebno adekvatno postprocesirati kako bi se brže izvršavali. Primer ovakvog postprocesiranja je predstavljanje parametara modela u brojevima u pokretnom zarezu sa manjom preciznošću. Neki modeli treba da budu u stanju da odgovaraju na veliki broj zahteva u kratkom vremenskom periodu. To se može postići paralelizacijom na adekvatnoj serverskoj arhitekturi. Neki modeli mogu biti izloženi zlonamernim napadima čiji je cilj da zbune model kako bi doneo pogrešnu odluku. Prevencija takvih napada je i dalje aktivna tema naučnog istraživanja. Putem modela od treninga do njegove isporuke i eksploatacije i praćenjem njegovih performansi u primeni bavi se disciplina koja se naziva MLOps (eng. machine learning operations). Njeni detalji su van okvira ove knjige.

Elektronska verzija (2026)

Elektronska verzija (2026)

Glava 12

Nadgledano mašinsko učenje

Nadgledano mašinsko učenje karakteriše se time da su za sve raspoložive podatke poznate vrednosti ciljne promenljive. U nastavku su opisani osnovni problemi nadgledanog učenja – klasifikacija i regresija, zatim pojmovi zajednički za većinu algoritama nadgledanog mašinskog učenja, potom konkretni modeli nadgledanog učenja i algoritmi za njihovo treniranje i, na kraju, primeri praktičnih primena.

12.1 Klasifikacija i regresija

Problemi nadgledanog mašinskog učenja najčešće se mogu svrstati u jednu od dve kategorije – u probleme klasifikacije ili u probleme regresije.

Klasifikacija se sastoji u razvrstavanju nepoznate instance u jednu od unapred ponuđenih kategorija, tj. klasa. Neki od primera klasifikacije su razvrstavanje bankovnih transakcija u rizične, koje mogu predstavljati prevaru ili u nerizične, koje predstavljaju uobičajene transakcije, određivanje autorstva tekstova pri čemu se tekstu nepoznatog autora pridružuje jedan od nekoliko unapred ponuđenih autora, razvrstavanje elektronske pošte u željenu i neželjenu i slično. U navedenim primerima, svakoj instanci (bankovna transakcija, tekst, elektronska poruka) odgovara vektor vrednosti nekih izabranih svojstava. Svakoj instanci takođe odgovara i oznaka klase kojoj ta instanca pripada. Problem klasifikacije sastoji se u određivanju vrednosti klase na osnovu svojstava instance. Ključno zapažanje je da ciljna promenljiva u ovom problemu ima konačan skup mogućih vrednosti i da se, u opštem slučaju, oznakama klasa ne mogu smisleno dodeliti numeričke vrednosti, niti uređenje. Dakle, klasa, čiju je vrednost potrebno odrediti, kategoričko je svojstvo.

Problem regresije predstavlja problem u kojem pored vrednosti svojstava svakoj instanci odgovara i neka neprekidna numerička vrednost koju je potrebno predvideti. Primene regresije su mnogobrojne. One uključuju procenu budućih cena akcija na berzi, određivanje pozicija objekata na slikama, predviđanje vremena vožnje u saobraćaju do odredišta, predviđanje koncentracija zagađivača u životnoj sredini, predviđanje svojstava hemijskih jedinjenja, itd.

12.2 Minimizacija greške modela

Mašinsko učenje obično pronalazi veze između nekih veličina. Te veze zovemo modelima i predstavljamo ih matematičkim funkcijama.

Definicija 12.1 — Model

Model je funkcija $f_{\mathbf{w}}(\mathbf{x})$ koja izražava zavisnost između atributa $\mathbf{x}$ i ciljne vrednosti, gde je $\mathbf{w}$ vektor *parametara modela* koji ga određuju.

Zakonitosti koje opisuje model koriste se za donošenje zaključaka o nepoznatim instancama problema.

Primer 12.1

U primeru prepoznavanja računarskih članaka, model je linearna funkcija

$$w_1 x_1 + w_2 x_2 + b$$

a vektor parametara modela je $\mathbf{w} = (w_1, w_2, b)$. Ukoliko su vrednosti ovih parametara $\mathbf{w} = (0.5, 1, 1)$ i

Elektronska verzija (2026)

ukoliko su frekvencije razmatranih reči $\mathbf{x} = (2, 3)$, onda će vrednost modela biti jednaka

$$0.5 \cdot 2 \ + \ 1 \cdot 3 \ + \ 1 \ = \ 5.$$

Pošto je dobijen pozitivan broj, smatra se da model predviđa da je članak računarski.

Odstupanja stvarnih vrednosti ciljne promenljive od predviđanja modela zovemo greškama. Greška se kvantifikuje *funkcijom greške* (eng. *loss*). Mnogi algoritmi klasifikacije i regresije zasnivaju se na minimizaciji greške, pri čemu se iste funkcije greške mogu koristiti u kombinaciji sa različitim algoritmima i modelima. Čak i kada greška ne figuriše eksplicitno u formulaciji problema učenja, često se može uočiti pažljivom analizom. Diskusija u nastavku pretpostavlja da će funkcija greške biti eksplicitno formulisana.

Primer 12.2

Čest izbor funkcije greške predstavlja kvadrat razlike predviđene realne vrednosti $f_{\mathbf{w}}(\mathbf{x})$ i ciljne vrednosti y:

$$L(f_{\mathbf{w}}(\mathbf{x}), y) = (f_{\mathbf{w}}(\mathbf{x}) - y)^2$$

Naravno, za njeno izračunavanje potrebno je da su nad vrednostima ciljne promenljive definisane aritmetičke operacije, što ne važi za proizvoljnu ciljnu promenljivu (na primer, ako ciljna promenljiva ima vrednosti „crveno" i „plavo"). Ipak, tamo gde je primenljiva, ova funkcija ponaša se intuitivno — velike razlike između predviđene i stvarne vrednosti proizvode veliku vrednost greške, a takođe je i matematički pogodna zbog svoje diferencijabilnosti. Zbog toga predstavlja čest izbor funkcije greške, mada nije najbolji izbor ni uvek kada je primenljiva.

Funkcija greške primenjuje se na jednu instancu podataka, što nije dovoljno da bi se okarakterisao kvalitet predviđanja modela. Za to se koristi naredni pojam greške modela (koji se nekad naziva i *rizikom*).

Definicija 12.2 — Greška modela

Ako je L funkcija greške, onda se *greška modela* $f_{\mathbf{w}}$ definiše kao očekivanje funkcije greške u odnosu na raspodelu podataka koji se modeluju:

$$E(\mathbf{w}) = \mathbb{E}_{(\mathbf{x},y)} L(f_{\mathbf{w}}(\mathbf{x}), y)$$

gde je $\mathbb{E}_{(\mathbf{x},y)}$ matematičko očekivanje po svojstvima i ciljnoj promenljivoj.

Kada su definisani forma modela i greška modela, lako je formulisati kriterijume za izbor najboljeg modela — to je model koji pravi najmanju grešku.

Definicija 12.3 — Najbolji model

Najbolji model je model određen parametrima kojima se minimizuje greška modela, tj. model određen parametrima koji su rešenje sledećeg problema minimizacije:

$$\min_{\mathbf{w}} E(\mathbf{w}) \ .$$

Za izračunavanje matematičkog očekivanja $\mathbb{E}_{(\mathbf{x},y)}$, potrebno je poznavati raspodelu promenljivih $\mathbf{x}$ i y (za sve parove, ne samo one u raspoloživim podacima), koja obično nije poznata. Međutim, ono što u praksi jeste poznato je uzorak podataka na osnovu kojeg se greška može empirijski aproksimirati.

Definicija 12.4 — Empirijska greška

Neka je dat trening skup $\{(\mathbf{x}_i, y_i) \mid i = 1, \ldots, N\}$. *Empirijska greška modela* određenog parametrima $\mathbf{w}$ je uzoračka aproksimacija njegove greške:

$$E(\mathbf{w}) \approx \frac{1}{N} \sum_{i=1}^{N} L(f_{\mathbf{w}}(\mathbf{x}_i), y_i)$$

Primer 12.3

U primeru klasifikacije članaka, (empirijska) greška modela data je funkcijom (videti primer 11.6):

$$E(\mathbf{w}) \approx \frac{1}{N}\sum_{i=1}^{N} \max(0, -y \cdot (w_1 x_1 + w_2 x_2 + b)).$$

Vrednosti parametara $\mathbf{w}$ u praksi se biraju minimizacijom vrednosti empirijske greške modela. Kako prosek i suma imaju isti minimum, obično se prilikom minimizacije ne vodi računa o tome da li je izvršeno deljenje brojem instanci. To će biti vidljivo i u minimizacionim problemima u nastavku.

Za minimizaciju greške modela koriste se metode matematičke optimizacije. Jedna od klasičnih metoda korišćenih u ovom kontekstu je gradijentni spust (poglavlje 4.1). Taj metod zahteva da je funkcija koja se minimizuje diferencijabilna. Postoje i druge optimizacione metode koje mogu biti pogodnije za optimizacioni problem koji se rešava. Takve metode (kao i sam gradijentni spust) obično omogućavaju podešavanje dužine koraka (videti poglavlje 4.1.2). U kontekstu mašinskog učenja, dužina koraka se obično naziva *brzinom učenja* i predstavlja hiperparametar koji je važno dobro izabrati. Napomenimo da dve metode za minimizaciju greške ne daju nužno iste vrednosti parametara $\mathbf{w}$. Štaviše, ista metoda minimizacije može (zbog mogućih nasumičnih inicijalizacija) u različitim pokretanjima da da različite vrednosti parametara, koje odgovaraju različitim lokalnim minimumima empirijske greške.[1]

U praktičnim primenama, kada broj instanci za treniranje može da se meri i milionima, raspoloživi resursi često ne dopuštaju minimizaciju empirijske greške modela za sve trening podatke odjednom. Umesto toga, u iteracijama se minimizuje greška za nasumično kreirane podskupove trening skupa i taj postupak konvergira. Ovaj postupak minimizacije zaustavlja se kada je postignut neki zadati kriterijum (na primer, broj iteracija, vreme izvršavanja, mala razlika između tekućih vrednosti parametara). Ovaj pristup obično daje slično rešenje kao kada se minimizuje greška za sve podatke istovremeno.

12.3 Preprilagođavanje i regularizacija

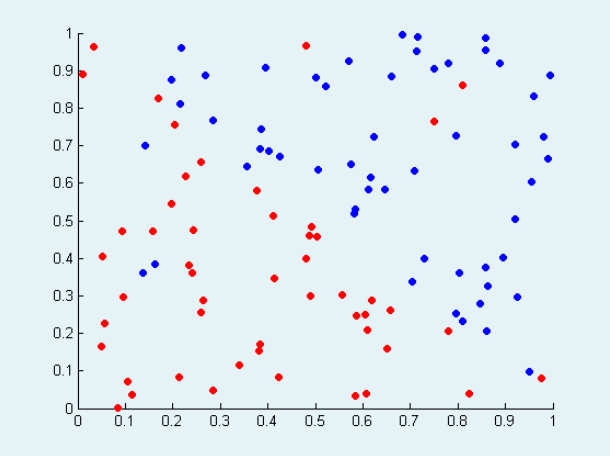
Očigledno, što je greška modela manja, to je prilagođenost modela podacima za trening veća i obratno. Dakle, vrednost greške modela može da ima ulogu mere prilagođenosti modela podacima za trening.

Uslovi pod kojima se minimizacijom greške dobro aproksimira polazni problem nisu uvek ispunjeni, pa prethodno opisani postupak minimizacije i izbora modela ne vodi nužno dobrim rezultatima učenja. Naime, osnovna prepreka dobroj aproksimaciji optimalnih vrednosti parametara, a time i uspešnoj generalizaciji, je preterano bogatstvo skupa dopustivih modela. Ukoliko je taj skup toliko bogat da u njemu za svaki trening skup postoji model koji ga savršeno opisuje, onda ne postoje garancije za uspešno učenje. Dodatno, što je skup dopustivih modela bogatiji, to je potrebno više podataka za uspešno učenje. Ilustrovaćemo ovaj uvid kroz dva primera, od kojih se prvi odnosi na klasifikaciju, a drugi na regresiju.

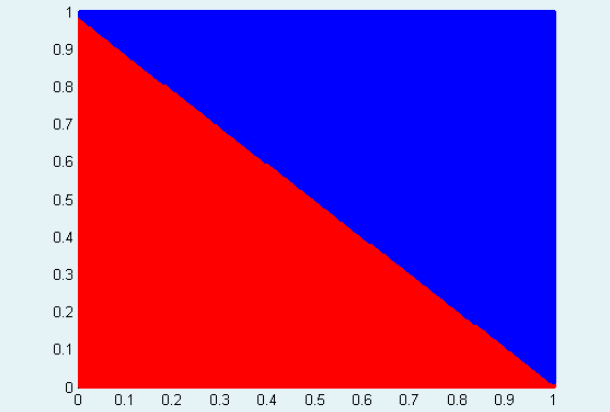
Primer 12.4

Neka je dat trening skup instanci koje predstavljaju članke, od kojih su neki računarski, a neki ne. Taj skup prikazan je na sledećoj slici.

[1] Lokalni minimumi u rešavanju optimizacionih problema (ne samo onih vezanih za mašinsko učenje) mogu predstavljati veliki problem. Taj problem često se ublažava upotrebom metaheuristika ili pokretanjem optimizacionog procesa više puta sa različitim polaznim vrednostima. Dugo je smatrano da lokalni minimumi predstavljaju značajan problem u mašinskom učenju i to je decenijama služilo kao lenjo objašnjenje za svaki model koji nije dostizao očekivane performanse. Vremenom se došlo do empirijskih i (ograničenih) teorijskih rezultata koji sugerišu da lokalni minimumi ne predstavljaju suštinski problem u visokodimenzionalnim prostorima parametara i da su razlozi zbog kojih se ne pronalaze kvalitetni modeli obično neki drugi (na primer, gradijenti koji se izračunavaju u procesu optimizacije mogu imati previše malu ili previše veliku normu, podaci nisu kvalitetni, itd).

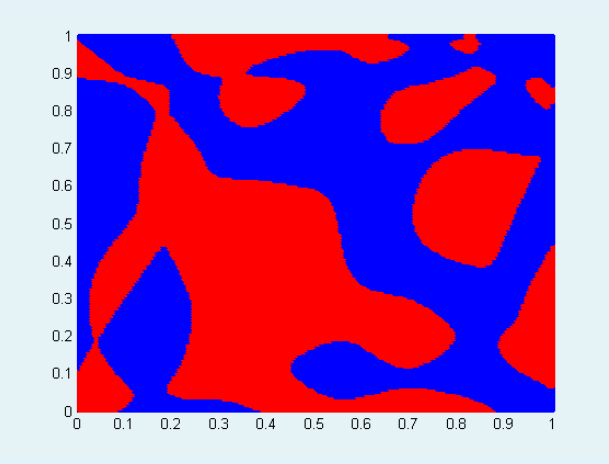
U tom skupu postoje i neki računarski članci sa niskom frekvencijom reči iz specifično računarske terminologije, ali i neki članci koji nisu računarski, a ipak imaju visoku frekvenciju računarskih termina. U praksi je česta situacija da, iz različitih razloga, određeni broj instanci odstupa od očekivanja.
Pretpostavimo da je forma modela linearna, kao i do sada — $f_{\mathbf{w}}(\mathbf{x}) = w_1 x_1 + w_2 x_2 + b$ i da su parametri $\mathbf{w}$ određeni minimizacijom greške pri čemu je za funkciju greške korišćen kvadrat razlike ciljne i predviđene vrednosti (u ovom konkretnom problemu postoje i pogodnije funkcije greške, ali će za potrebe ovog primera i kvadrat razlike biti dovoljno dobra funkcija). Naredna slika ilustruje rešenje u tom slučaju. Tačke u ravni za koje model daje pozitivnu vrednost (tj. predviđanje da je članak računarski) označene su plavo, a tačke za koje daje negativnu vrednost (tj. predviđanje da članak nije računarski), označene su crveno.

Može se primetiti da model nije saglasan sa svim instancama iz trening skupa, odnosno da postoje računarski članci koji nisu prepoznati i članci koji su prepoznati kao računarski, a to nisu. Međutim, to ne bi trebalo da bude zabrinjavajuće, pošto je za većinu članaka klasifikacija ispravna. Članci koji su pogrešno klasifikovani odstupaju od trenda učestalog korišćenja reči „računar“ i „datoteka“ u takvim člancima, ali ih nema dovoljno da bi sugerisali da i drugi članci u kojima se te reči retko koriste treba da budu klasifikovani kao računarski.
Naredna slika prikazuje klasifikaciju raspoloživih podataka korišćenjem modela iz skupa svih polinoma dve promenljive nekog fiksiranog stepena n, odnosno u slučaju da se za modele koristi sledeća forma:

$$f_{\mathbf{w}}(\mathbf{x}) = \sum_{i=0}^{n} \sum_{j=0}^{i} w_{ij} x_1^j x_2^{i-j}$$

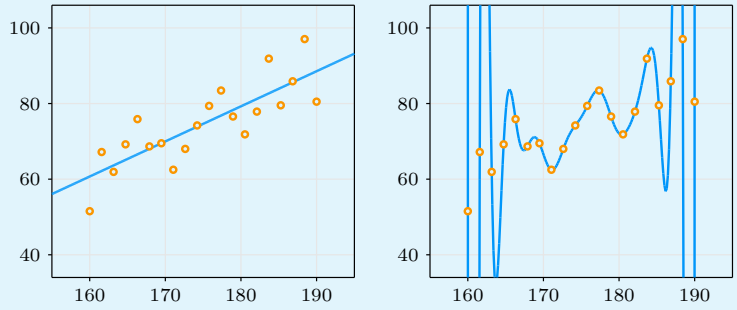
dok je funkcija greške ista.

Izabrani model saglasan je sa svim instancama iz trening skupa i zbog toga je greška jednaka nuli. Međutim, zakonitost koju ovaj model opisuje ne izgleda uverljivo. Naime, intuitivno je da su računarski članci koji ne sadrže računarske termine redak izuzetak, a ne da postoje velike oblasti prostora svojstava koje odgovaraju niskim frekvencijama računarskih termina, a koje se ipak odnose na računarske članke. Vredi primetiti i da se u oblasti za koju bi se očekivalo da je plava, nalazi veliki potprostor obojen crvenom bojom, a u kojem među trening instancama ne postoji nijedna crvena tačka. Ovakve „zakonitosti“ čine korišćenje ovakvog modela u predikciji potpuno nepouzdanim i izvesno je da je stvarna greška daleko veća od nule.

Primer 12.5

Pretpostavimo da je dat trening skup od 20 instanci koje se sastoje od jednog svojstva (visine) i vrednosti ciljne promenljive (telesne mase). Pretpostavimo da je forma razmatranih modela linearna — $f_{\mathbf{w}}(\mathbf{x}) = w_1 x + b$ i da su parametri $\mathbf{w}$ određeni minimizacijom greške, pri čemu je za funkciju greške korišćen kvadrat razlike ciljne i predviđene vrednosti. Naredna slika (levo) ilustruje takav pristup.

Može se primetiti da model nije u potpunosti saglasan ni sa jednom instancom iz trening skupa: za svaku instancu postoji manja ili veća greška u predviđanju. Dakle, jednostavan linearni model nije dovoljno fleksibilan da se može potpuno prilagoditi podacima za trening. S druge strane, očigledno je da on dobro opisuje opšti linearni trend koji u podacima postoji i, posebno važno, za očekivati je da greška na novim podacima iz iste raspodele bude približno jednaka grešci na poznatim, trening podacima.
Prethodna slika (desno) prikazuje aproksimaciju datih podataka korišćenjem modela iz skupa svih polinoma stepena 19, odnosno u slučaju da se za modele koristi forma $f_{\mathbf{w}}(\mathbf{x}) = \sum_{i=0}^{19} w_i x^i$. Izabrani model saglasan je sa svim instancama iz trening skupa i stoga je greška modela jednaka nuli. Međutim, posmatrajući globalni izgled izabranog modela, vidi se da on zapravo ne opisuje nikakvu zakonitost u podacima. Oscilacije koje pravi između tačaka čine njegovo korišćenje u budućem predviđanju potpuno nepouzdanim i izvesno je da je stvarna greška ovog modela daleko veća od nule.

Problem koji se u prethodnim primerima javlja proističe upravo iz toga što skup svih polinoma čini previše bogat skup mogućih modela. Za svaki trening skup može se naći model koji ga savršeno opisuje. Međutim, prilagođavajući se trening podacima do krajnosti, gubi se svaka moć generalizacije. Takav zaključak važi i za druge previše bogate skupove dopustivih modela, a ne samo za polinome. Ilustrovani fenomen naziva se

preprilagođavanje (eng. *overfitting*) i predstavlja jedan od važnih izazova u mašinskom učenju.

U svetlu prethodnog zaključka, teži se smanjivanju fleksibilnosti dopustivih modela. Fleksibilnost modela može se smanjiti ako se unapred izabere skup dopustivih modela tako da bude relativno siromašan. Na primer, linearna forma modela sa ograničenim brojem parametara može biti nefleksibilna. Alternativno, fleksibilnost modela može se smanjiti tako što se modifikuje funkcija greške koja se minimizuje i to tako da nepoželjni modeli imaju visoku vrednost te funkcije. Često korišćen način da se to postigne je postupak *regularizacije*, koji može biti sproveden na različite načine a ovde će biti prikazan najstariji i najuobičajeniji. Umesto minimizacije greške, vrši se minimizacija regularizovane greške, odnosno, rešava se problem minimizacije

$$\min_{\mathbf{w}} \left(E(\mathbf{w}) + \lambda \Omega(\mathbf{w}) \right)$$

gde je $\Omega(\mathbf{w})$ *regularizacioni izraz*, a λ *regularizacioni hiperparametar*,[2] pri čemu važi $\lambda \geq 0$. Regularizacioni izrazi obično su zasnovani na normama, pa su uobičajeni izbori poput

$$\Omega(\mathbf{w}) = \|\mathbf{w}\|_2^2 = \sum_{i=1}^{n} w_i^2$$

ili

$$\Omega(\mathbf{w}) = \|\mathbf{w}\|_1 = \sum_{i=1}^{n} |w_i|$$

ali se koriste i drugi. Minimizacija greške, koja meri prilagođenost modela podacima, zahteva odstupanje nekih parametara w_i od nule. Međutim, dodavanjem regularizacionog izraza, takvo odstupanje kažnjava se utoliko više što je odstupanje veće. Time se otežava preveliko prilagođavanje modela podacima, tj. fleksibilnost modela se smanjuje. Mera u kojoj regularizacioni izraz utiče na model kontroliše se izborom hiperparametra λ (više o načinima izbora ovog hiperparametra biće reči kasnije). Lošim rezultatima vode i premale i prevelike vrednosti hiperparametra λ. Prve zbog preprilagođavanja, a druge jer se za njih dobijaju nefleksibilni modeli koji se ne mogu dovoljno prilagoditi podacima.

Primer 12.6

Neka se u primeru predviđanja telesne težine na osnovu visine koristi model predstavljen polinomom stepena 19, kao funkcija greške neka se koristi kvadrat razlike ciljne i predviđene vrednosti i neka se koristi regularizacija. Tada je potrebno rešiti sledeći problem minimizacije:

$$\min_{\mathbf{w}} \left(\sum_{i=1}^{N} \left(\sum_{j=0}^{19} w_j x_i^j - y_i \right)^2 + \lambda \sum_{j=1}^{19} w_j^2 \right)$$

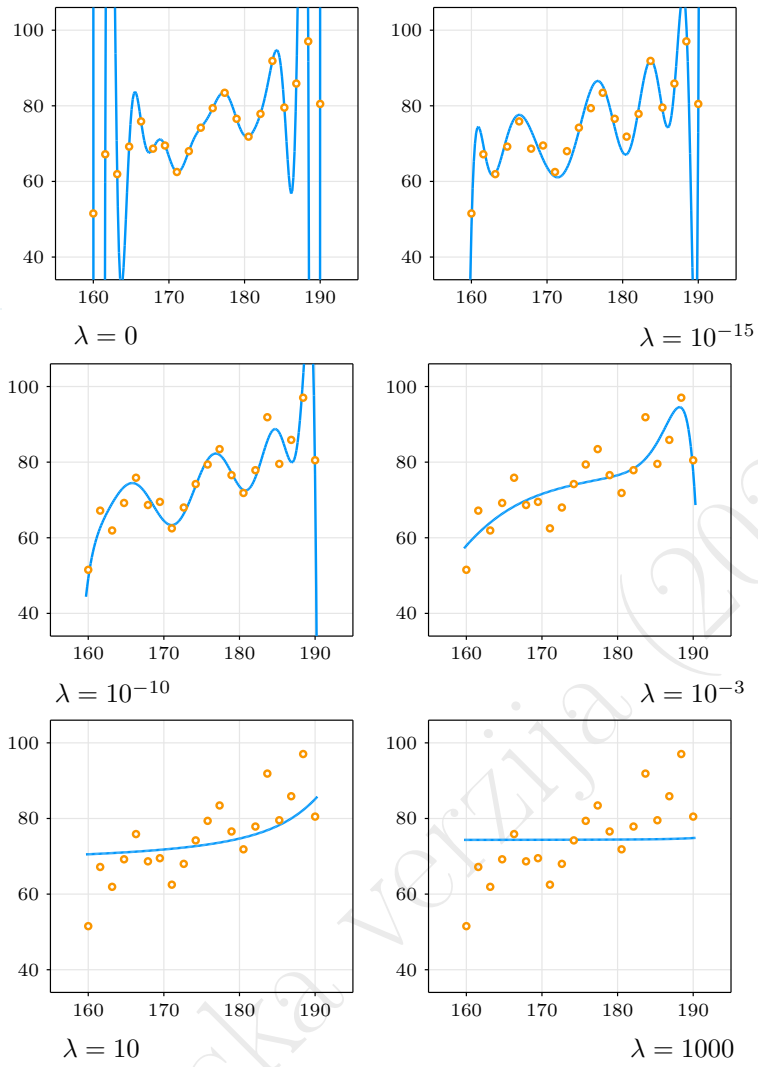
Za vrednosti regularizacionog hiperparametra $\lambda = 0$, 10^{-15}, 10^{-10}, 10^{-3}, 10, 1000, dobijaju se modeli prikazani na slici 12.1. Očigledno je da povećavanje regularizacionog hiperparametra λ smanjuje mogućnost preprilagođavanja modela, ali i da njegovo preterano povećavanje vodi njegovoj potpunoj neprilagodljivosti, usled čega je, za vrednost $\lambda = 1000$, model približno konstantan. Preciznije, približno je jednak pravoj $y = w_0$, pri čemu je w_0 približno jednako proseku vrednosti y. Primetimo da parametar w_0 nije uključen u regularizacioni izraz, što je česta praksa, kako bi se izbeglo pomeranje modela ka koordinatnom početku.

Pored opisanog načina regularizacije postoje i drugi. Termin *regularizacija* često se koristi i slobodnije tako da obuhvata i druge modifikacije optimizacionog problema kojima se kontroliše fleksibilnost modela, čime se omogućava izbor modela koji nije preprilagođen i dobro generalizuje.

12.4 Linearni modeli

Linearni modeli polaze od pretpostavke da se veza između ciljne promenljive i svojstava može približno modelovati funkcijom linearnom po parametrima $\mathbf{w}$, uz eventualnu jednostavnu nelinearnu transformaciju povrh toga.

[2] Termin *hiperparametar* koristi se za veličine koje su zadate unapred i učestvuju u definiciji optimizacionog problema (poput vrednosti λ), čime se potcrtava razlika u odnosu na veličine koje se uče (poput vektora $\mathbf{w}$) i koje zovemo parametrima. Termin *hiperparametar* koristi se u istom duhu i u nenadgledanom učenju i u učenju potkrepljivanjem.

Slika 12.1: Polinomski modeli stepena 19 dobijeni za različite vrednosti regularizacionog hiperparametra.

Definicija 12.5 — Linearni model

Linearni model je model oblika

$$f_{\mathbf{w}}(\mathbf{x}) = g(\mathbf{w} \cdot h(\mathbf{x})) = g\left(\sum_{i=1}^{m} w_i h_i(\mathbf{x})\right)$$

za neke funkcije $h : \mathbb{R}^n \to \mathbb{R}^m$ i $g : \mathbb{R} \to \mathbb{R}$, gde je n dimenzija vektora $\mathbf{x}$, a m dimenzija vektora $\mathbf{w}$.

Ovako definisan model ne uklapa se u standardnu matematičku definiciju linearne funkcije (zbog transformacije g) i u nekim izvorima se pod linearnim modelima podrazumevaju samo modeli u kojima je funkcija g identička. U njima se modeli iz definicije 12.5 nazivaju *uopštenim linearnim modelima*. Ipak, za potrebe diskusija u kontekstu mašinskog učenja, u nastavku ćemo za sve njih koristiti kraći naziv — *linearni modeli*.

Primer 12.7

Primeri linearnih modela su:

- $f_{\mathbf{w}}(\mathbf{x}) = w_1 x_1 + w_2 x_2$, gde su funkcije g i h identičke funkcije.
- $f_{\mathbf{w}}(\mathbf{x}) = w_1 + w_2 \cos(x_1) + w_3 x_2^2 + w_4 e^{x_3}$, gde je g identička funkcija, a h je funkcija $(x_1, x_2, x_3) \mapsto (1, cos(x_1), x_2^2, e^{x_3})$.

radna verzija (2026)

- $f_{\mathbf{w}}(\mathbf{x}) = w_1 + w_2x_1 + w_3x_1^2 + w_4x_1^3 + w_5x_1^4$, gde je g identička funkcija, a h je funkcija $(x_1) \mapsto (1, x_1, x_1^2, x_1^3, x_1^4)$.
- $f_{\mathbf{w}}(\mathbf{x}) = w_1 + w_2x_1 + w_3x_2 + w_4x_1x_2$, gde je g identička funkcija, a h je funkcija $(x_1, x_2) \mapsto (1, x_1, x_2, x_1x_2)$.
- $f_{\mathbf{w}}(\mathbf{x}) = e^{w_1+w_2x_1+w_3x_2}$, gde je g eksponencijalna funkcija, a h je funkcija $(x_1, x_2) \mapsto (1, x_1, x_2)$.

Sledeći primeri ne predstavljaju linearne modele:

- $f_{\mathbf{w}}(\mathbf{x}) = \frac{w_1x_1}{w_2+x_2}$
- $f_{\mathbf{w}}(\mathbf{x}) = \frac{\cos(w_1x_1)w_2x_2}{e^{w_3x_3}}$
- $f_{\mathbf{w}}(\mathbf{x}) = \frac{w_1}{\sqrt{w_1^2+w_2^2}}x_1 + \frac{w_2}{\sqrt{w_1^2+w_2^2}}x_2$

U nastavku diskutujemo osnovne varijante linearnih modela za regresiju i klasifikaciju.

12.4.1 Linearna regresija

Linearna regresija predstavlja metod regresije zasnovan na linearnom modelu. Pretpostavka je da je funkcija g iz definicije 12.5 identitet tj. da se predviđanje dobija kao linearna kombinacija vrednosti svojstava.

Definicija 12.6 — Model linearne regresije

Model linearne regresije je linearna kombinacija ulaznih svojstava:

$$f_{\mathbf{w}}(\mathbf{x}) = \mathbf{w} \cdot \mathbf{x} = \sum_{i=1}^{n} w_i x_i,$$

gde je n dimenzija vektora $\mathbf{x}$ i vektora $\mathbf{w}$.

Kako bi prethodni zapis uključivao i modele koji imaju slobodan član, obično se podaci proširuju novim svojstvom koje za sve instance ima vrednost 1. Razmotrimo značaj ove modifikacije kroz jednostavan primer. Ukoliko je potrebno pravom aproksimirati skup tačaka u ravni, model oblika wx bez slobodnog člana, omogućavao bi aproksimaciju isključivo pravama koje sadrže koordinatni početak. Ovakav uslov previše je restriktivan u slučaju mnogih praktičnih problema. Otud je korisno obuhvatiti i modele koji uključuju slobodan član.

Zadatak linearne regresije, kao i uopšte metoda nadgledanog učenja, je određivanje vrednosti parametara $\mathbf{w}$ koji najbolje odgovaraju trening podacima, tj. najbolje odgovaraju opažanjima iz iskustva.

Pored osnovnog zadatka pronalaženja najboljeg modela, linearna regresija korisna je i za ustanovljavanje jačine uticaja nekog svojstva na vrednost ciljne promenljive. Naime, veće apsolutne vrednosti parametra w_i označavaju jači uticaj svojstava x_i uz koji stoje. Znak parametra određuje smer uticaja svojstva. Može se meriti i statistička značajnost ovog uticaja ali se, jednostavnosti radi, u nastavku fokusiramo samo na osnovni problem određivanja optimalnih vrednosti parametara $\mathbf{w}$ i proveru kvaliteta naučenog modela.

Najjednostavniji slučaj linearne regresije je predviđanje vrednosti y na osnovu samo jednog svojstva x. Primera radi, možemo razmatrati predviđanje telesne mase na osnovu visine. Primetna je zakonitost da su visoki ljudi uglavnom teži od niskih ljudi. Potrebno je modelovati tu zavisnost. Od nje postoje i odstupanja, ali kao i inače, u mašinskom učenju prihvatamo činjenicu da će greške postojati. Dakle, u ovom slučaju razmatraćemo linearni model oblika

$$f_{\mathbf{w}}(x) = (b, w) \cdot (1, x) = b + wx$$

što je standardna jednačina linearne funkcije.

Primer 12.8

Na već diskutovanoj slici iz primera 12.5 prikazano je 20 tačaka pri čemu svaka odgovara jednoj instanci, tj. jednom ispitaniku. Koordinata x predstavlja visinu, a y telesnu masu. Na slici se može primetiti opšti trend linearnog povećanja telesne mase u zavisnosti od visine, koji je prikazan pravom. Prikazana prava predstavlja linearni model datih podataka. Metod kojim se do njega dolazi biće prikazan u nastavku.
Na slici je primetno i da jedan, vrlo mali broj tačaka značajno odstupa od linearnog modela. Ovakve tačke

nazivamo *odudarajućim podacima* (eng. *outliers*).

Ako se koristi opšta jednačina linearnog modela (iz definicije 12.5), moguće je uključiti veći broj svojstava u predviđanje vrednosti ciljne promenljive. Naime, visina nije dovoljna da u potpunosti objasni variranje telesne težine. Dodatna svojstva koji bi vodila ka poboljšavanju predviđanja mogu da se odnose na način života pojedinaca — koliko vremena dnevno provode u sedećem položaju, koliko se bave sportom, koliko kalorija unose dnevno i slično. Umesto prave, u ovakvom slučaju regresioni model bi predstavljao jednu hiperravan.

Osnovni kriterijum izbora vrednosti parametara linearnog modela je smanjivanje odstupanja između vrednosti koje model predviđa i vrednosti koje ciljna promenljiva ima u podacima. Ovaj problem obično se formuliše kao problem minimizacije srednjekvadratne greške. Funkcija greške je $L(f_{\mathbf{w}}(\mathbf{x}), y) = (\mathbf{w} \cdot \mathbf{x} - y)^2$, pa je odgovarajući minimizacioni problem

$$\min_{\mathbf{w}} \left(\sum_{i=1}^{N} (\mathbf{w} \cdot \mathbf{x}_i - y_i)^2 + \lambda \Omega(\mathbf{w}) \right)$$

pri čemu je N broj instanci u trening skupu, λ regularizacioni hiperparametar, a $\Omega(\mathbf{w})$ regularizacioni izraz (videti poglavlje 12.3). Alternativno, u matričnoj notaciji, isti problem može se zapisati kao

$$\min_{\mathbf{w}} \left(\|\mathbf{X}\mathbf{w} - \mathbf{y}\|_2^2 + \lambda \Omega(\mathbf{w}) \right)$$

U slučaju da je $\Omega(\mathbf{w}) = \|\mathbf{w}\|_2^2$, ispostavlja se da za postavljeni problem postoji jednostavno (analitičko) rešenje koje ne zahteva korišćenje optimizacionih metoda:

$$\mathbf{w} = (\mathbf{X}^\top \mathbf{X} + \lambda \mathbf{I})^{-1} \mathbf{X}^\top \mathbf{y}$$

pri čemu je $\mathbf{I}$ jedinična matrica i važi

$$\mathbf{X} = \begin{bmatrix} x_{11} & x_{12} & \cdots & x_{1n} \\ x_{21} & x_{22} & \cdots & x_{2n} \\ \vdots & \ddots & \vdots & \\ x_{N1} & x_{N2} & \cdots & x_{Nn} \end{bmatrix} \quad \mathbf{y} = \begin{bmatrix} y_1 \\ y_2 \\ \vdots \\ y_N \end{bmatrix}$$

Pritom, kao što je već naglašeno, prva kolona može biti kolona jedinica, čime se postiže postojanje slobodnog člana u modelu linearne regresije.

Linearna regresija ne mora uključivati regularizaciju. To se postiže postavljanjem hiperparametra λ na vrednost 0, kao što je slučaj u narednom primeru.

Primer 12.9

Potrebno je modelovati vazdušno zagađenje izraženo u terminima indeksa kvaliteta vazduha (veće vrednosti su nepoželjnije), a u zavisnosti od populacije, maksimalne brzine vetra i indikatora da li je grad u kotlini ili ne. Raspoloživi su (stvarni) podaci za četiri dana – 5, 10, 15. i 20. januar 2020. godine u Beogradu, Sarajevu i Temišvaru. Želimo da dobijemo model kojim je moguće predviđati zagađenje, ali i koji je moguće analizirati. Naime, apsolutna vrednost parametara i njihov znak govore nam koliko je koje svojstvo bitno i u kom smeru njegova promena utiče na promenu ciljne promenljive.

Matrice $\mathbf{X}$, $\bar{\mathbf{X}}$ i vektor $\mathbf{y}$, dati u nastavku sadrže podatke na osnovu kojih treba trenirati model linearne regresije. Matrica $\bar{\mathbf{X}}$ predstavlja matricu standardizovanih atributa, čije izračunavanje je objašnjeno u nastavku. Primetimo da je prva kolona matrica $\mathbf{X}$ i $\bar{\mathbf{X}}$ jednaka jedinici. Ovo omogućava postojanje slobodnog parametra u modelu linearne regresije (koji nije eksplicitno predviđen definicijom modela linearne regresije (12.6)). Takođe, svojstvo koje označava da li se grad nalazi u kotlini ili ne je kategoričke prirode. Pošto je to svojstvo binarno, njegove vrednosti moguće je kodirati brojevima 0 i 1 (u slučaju kategoričkih svojstava sa više vrednosti, bilo bi potrebno nešto komplikovanije kodiranje u koje ovde ne ulazimo). Dalje, promenljive koje koristimo u modelu izražavaju se na različitim skalama. Veličina parametara u modelu zavisi od skale na kojoj se mere vrednosti svojstava. Kako bi vrednosti parametara bile uporedive, sva svojstva treba da uzimaju vrednosti u sličnom rasponu. Jedan način da se to postigne je da se kolone matrice $\mathbf{X}$ (osim kolone jedinica) standardizuju – od svake vrednosti u koloni se oduzima njen prosek, a potom se sve vrednosti dele standardnom devijacijom kolone. Takve kolone sve imaju prosek 0 i standardnu devijaciju 1. Tako se

Radna verzija (2026)

od matrice $\mathbf{X}$ dobija matrica $\bar{\mathbf{X}}$ (uz zaokruživanje na dve decimale):

$$\mathbf{X} = \begin{bmatrix} 1 & 1687132 & 35 & 0 \\ 1 & 1687132 & 13 & 0 \\ 1 & 1687132 & 10 & 0 \\ 1 & 1687132 & 13 & 0 \\ 1 & 555210 & 21 & 1 \\ 1 & 555210 & 5 & 1 \\ 1 & 555210 & 5 & 1 \\ 1 & 555210 & 13 & 1 \\ 1 & 468162 & 37 & 0 \\ 1 & 468162 & 19 & 0 \\ 1 & 468162 & 21 & 0 \\ 1 & 468162 & 16 & 0 \end{bmatrix}$$

$$\bar{\mathbf{X}} = \begin{bmatrix} 1 & 1.41 & 1.81 & -0.71 \\ 1 & 1.41 & -0.44 & -0.71 \\ 1 & 1.41 & -0.75 & -0.71 \\ 1 & 1.41 & -0.44 & -0.71 \\ 1 & -0.63 & 0.38 & 1.41 \\ 1 & -0.63 & -1.26 & 1.41 \\ 1 & -0.63 & -1.26 & 1.41 \\ 1 & -0.63 & -0.44 & 1.41 \\ 1 & -0.78 & 2.01 & -0.71 \\ 1 & -0.78 & 0.17 & -0.71 \\ 1 & -0.78 & 0.38 & -0.71 \\ 1 & -0.78 & -0.14 & -0.71 \end{bmatrix} \qquad \mathbf{y} = \begin{bmatrix} 70 \\ 168 \\ 181 \\ 141 \\ 121 \\ 245 \\ 247 \\ 112 \\ 63 \\ 80 \\ 67 \\ 61 \end{bmatrix}$$

Primenom formule za rešavanje problema linearne regresije (za $\lambda = 0$)

$$\mathbf{w} = (\bar{\mathbf{X}}^T\bar{\mathbf{X}})^{-1}\bar{\mathbf{X}}^T\mathbf{y}$$

dobija se vektor parametara

$$\mathbf{w} = \begin{bmatrix} 129.67 \\ 24.19 \\ -46.11 \\ 29.83 \end{bmatrix}$$

Dobijene vrednosti parametara sugerišu određene zakonitosti – naseljenost grada je pozitivno korelisana sa zagađenjem, vetrovitost negativno, a zatvorenost u kotlinu, takođe pozitivno. Pritom, model sugeriše da je vetrovitost najvažniji od pomenuta tri svojstva. Ipak, koliko možemo verovati ovim zaključcima? Najbolje bi bilo primeniti model na podatke na kojima nije treniran, kako bi se videlo koliko precizno predviđa. Takođe, moguće je proveriti da li se model uopšte uspešno prilagodio podacima za trening. O evaluaciji modela će biti reči kasnije, ali možemo proveriti koren srednjekvadratne greške modela. On ima vrednost 29. Poređenja radi, standardna devijacija vrednosti ciljne promenljive je 65. Standardna devijacija je koren srednjekvadratne greške u odnosu na model koji konstantno predviđa prosečnu vrednost promenljive y, te se može zaključiti da su predviđanja ovde opisanog modela značajno bolja od takvog jednostavnog modela. Ipak, ima još dosta prostora za njegovo unapređenje, što nije ni neobično imajući u vidu da model ne uzima u obzir sve veličine koji utiču na zagađenje.

Osnovni problem pri određivanju optimalnih vrednosti parametara $\mathbf{w}$ je potencijalna loša uslovljenost matrice $\mathbf{X}$ (za male promene elemenata polazne matrice, moguće su ogromne promene elemenata inverzne matrice). Naime, moguće je da su neka svojstva linearno zavisna ili da su jako korelirana. U tom slučaju, matrica $\mathbf{X}$, pa i matrica $\mathbf{X}^\top\mathbf{X}$ je neinvertibilna ili loše uslovljena, pa se, ako je $\lambda = 0$, optimalne vrednosti parametara $\mathbf{w}$ ne mogu izračunati ili su previše nestabilne. Baš zbog toga se preporučuje da se prilikom linearne regresije uvek koristi regularizacija (tj. treba da važi $\lambda \neq 0$), pri čemu se kao regularizacioni izraz najčešće koristi kvadrat euklidske norme (eng. *ridge regression*). Moguće je koristiti i druge norme kako u regularizacionom izrazu, tako i u funkciji greške, što dovodi do varijanti metode sa različitim osobinama.

U gore navedenom rešenju problema regularizovane linearne regresije

$$\mathbf{w} = (\mathbf{X}^\top \mathbf{X} + \lambda \mathbf{I})^{-1} \mathbf{X}^\top \mathbf{y}$$

moguće je da je dimenzija matrice $\mathbf{X}^\top \mathbf{X} + \lambda \mathbf{I}$ velika i da je njeno invertovanje računski previše zahtevno. U takvim situacijama minimizacija se vrši metodama optimizacije poput gradijentnog spusta. Pošto je dokazano da je regularizovana greška u slučaju linearne regresije konveksna, gradijentni spust konvergira tački globalnog minimuma.

Osnovna i očigledna pretpostavka linearne regresije je da vezu između svojstava i ciljne promenljive izražava linearni model. Ipak, ne može se očekivati da za sve moguće instance vrednosti ciljne promenljive budu jednake vrednostima modela zbog postojanja šuma, odnosno slučajne greške u podacima. Poreklo šuma može biti nesavršenost opreme kojom se vrši merenje, slučajna priroda samog fenomena ili to što izbor linearne zavisnosti predstavlja svesnu odluku da se inače kompleksna zavisnost donekle pojednostavi radi lakše analize. Stoga se često pretpostavlja da odnos svojstava i ciljne promenljive izražava sledeća veza:

$$y = \mathbf{w} \cdot \mathbf{x} + \varepsilon$$

gde je $\varepsilon \sim \mathcal{N}(0, \sigma^2)$ normalno raspodeljena slučajna promenljiva koja označava šum, pri čemu je standardna devijacija σ konstantna. Neformalno, time se pretpostavlja da se greške „poništavaju“, odnosno da se prebacivanja i podbacivanja javljaju jednako često, da su pritom velike greške vrlo malo verovatne, kao i da veličina greške ne zavisi od vrednosti y (pošto je σ konstantno).

12.4.2 Logistička regresija

Logistička regresija predstavlja jednu od najkorišćenijih metoda klasifikacije. Glavni razlozi za to su jednostavnost, efikasno treniranje i postojanje verovatnosne interpretacije rezultata. Ograničenje ove metode je da je primenljiva samo na binarnu klasifikaciju — na slučaj kada svaka instanca može pripadati jednoj od dve klase koje se mogu označiti brojevima 0 i 1. Ovakav izbor brojeva samo je tehnička pogodnost i za njega ne postoji nikakav suštinski razlog, pošto su oznake klasa zapravo kategoričke vrednosti. Osnovna ideja logističke regresije je da se modelom $f_{\mathbf{w}}(\mathbf{x})$ vrši predviđanje verovatnoće $P(y = 1|\mathbf{x})$ da instanca $\mathbf{x}$ pripada klasi 1. Očigledno, mora važiti $f_{\mathbf{w}}(\mathbf{x}) \in [0, 1]$. Tada je verovatnoća pripadnosti drugoj klasi $P(y = 0|\mathbf{x}) = 1 - P(y = 1|\mathbf{x}) = 1 - f_{\mathbf{w}}(\mathbf{x})$. Logistički model predviđa da $\mathbf{x}$ pripada klasi 1 ako je $f_{\mathbf{w}}(\mathbf{x}) > 0.5$ i da pripada klasi 0 inače (slučaj $f_{\mathbf{w}}(\mathbf{x}) = 0.5$ može da se pridruži jednoj ili drugoj klasi).

Postavlja se pitanje šta je pogodna forma za modele logističke regresije. Da bi se modelovala verovatnoća, potrebno je da model bude funkcija koja uzima sve vrednosti u intervalu $[0, 1]$. Da bi se to postiglo pomoću linearnog modela $\mathbf{w} \cdot \mathbf{x}$, potrebno je izabrati funkciju g (koja figuriše u formi modela iz definicije 12.5) tako da slika interval $[-\infty, \infty]$ u interval $[0, 1]$. Jedna takva funkcija je *sigmoidna funkcija*:[3] $\sigma(x) = 1/(1+e^{-x})$. Ovo nije jedina funkcija koja zadovoljava pomenuti zahtev, ali se tradicionalno ona koristi u mašinskom učenju. Grafik sigmoidne funkcije prikazan je na slici 12.2. Zahvaljujući ovim pojmovima moguće je definisati model logističke regresije.

Definicija 12.7 — Model logističke regresije

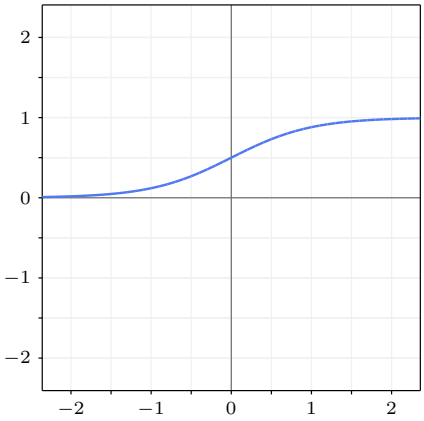
Model logističke regresije je kompozicija sigmoidne i linearne funkcije ulaznih svojstava i ima sledeću formu:

$$f_{\mathbf{w}}(\mathbf{x}) = \sigma(\mathbf{w} \cdot \mathbf{x}) = \frac{1}{1 + e^{-\mathbf{w} \cdot \mathbf{x}}}.$$

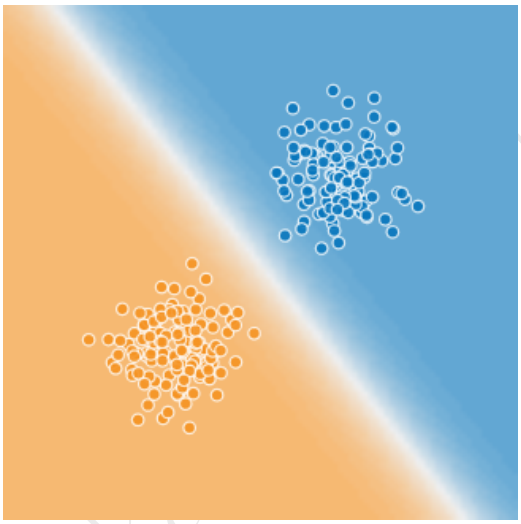
Primetimo da važi $f_{\mathbf{w}}(\mathbf{x}) > 0.5$ ako važi $\mathbf{w} \cdot \mathbf{x} > 0$, a $f_{\mathbf{w}}(\mathbf{x}) < 0.5$ ako važi $\mathbf{w} \cdot \mathbf{x} < 0$. To znači da se logistička regresija može interpretirati kao metoda koja traži razdvajajuću hiperravan između instanci dve klase (pa je i kategorizacija članaka, opisana u primerima 11.1 i 12.3, tipičan primer za koji je prirodno primeniti logističku regresiju). Pritom, što je neka tačka dalja od razdvajajuće hiperravni, to je vrednost $\mathbf{w} \cdot \mathbf{x}$ veća po apsolutnoj vrednosti, a samim tim je i vrednost $\sigma(\mathbf{w} \cdot \mathbf{x})$ bliža vrednosti 0 ili 1 u zavisnosti od znaka vrednosti $\mathbf{w} \cdot \mathbf{x}$. Drugim rečima, što je instanca dublje u oblasti prostora koji pripada nekoj klasi, to model izražava veću sigurnost da ona pripada toj klasi. Ovo ponašanje potpuno je u skladu sa intuicijom. Na slici 12.3 prikazan je primer skupa podataka i prava dobijena logističkom regresijom koja ih klasifikuje.

Kao što je navedeno u motivaciji logističke regresije, verovatnoća $P_{\mathbf{w}}(y = 1|\mathbf{x})$ predviđa se formulom $P_{\mathbf{w}}(y = 1|\mathbf{x}) = \sigma(\mathbf{w} \cdot \mathbf{x})$. Takođe, važi $P_{\mathbf{w}}(y = 0|\mathbf{x}) = 1 - P_{\mathbf{w}}(y = 1|\mathbf{x}) = 1 - \sigma(\mathbf{w} \cdot \mathbf{x})$. Odavde se može izvesti opšti

[3] Primetimo da se sigmoidna funkcija uobičajeno označava sa σ, isto kao i standardna devijacija kod normalne raspodele (kao u poglavlju 12.4.1). To je puka istorijska slučajnost: sigmoidna funkcija i standardna devijacija potpuno su različiti pojmovi.

Slika 12.2: Grafik sigmoidne funkcije.

Slika 12.3: Podaci koji se sastoje od dve klase i prava koja ih razdvaja. Boje ukazuju na regione prostora koji pripadaju različitim klasama, a bela prava u centralnom delu odgovara uslovu $P(y = 1|\mathbf{x}) = f_{\mathbf{w}}(\mathbf{x}) = 0.5$ (slika je generisana pomoću alata A Neural Network Playground).

zaključak:

$$P_{\mathbf{w}}(y|\mathbf{x}) = \sigma(\mathbf{w} \cdot \mathbf{x})^y (1 - \sigma(\mathbf{w} \cdot \mathbf{x}))^{1-y}.$$

Intuitivno je da vrednosti parametara treba izabrati tako da verovatnoća instanci koje čine trening skup bude maksimalna. Pod standardno korišćenom pretpostavkom da instance predstavljaju nezavisne uzorke, ta verovatnoća jednaka je proizvodu

$$\prod_{i=1}^{N} P_{\mathbf{w}}(y_i|\mathbf{x}_i)$$

koji se naziva *funkcijom verodostojnosti parametra* (eng. *likelihood function*). Korišćenje proizvoda je iz tehničkih razloga[4] nepreporučljivo, pa se umesto funkcije verodostojnosti koristi njen logaritam. Pošto je logaritam monotono rastuća funkcija, funkcija verodostojnosti i njen logaritam dostižu maksimum u istoj tački. Kako je logaritam broja koji je između 0 i 1 negativan, umesto maksimizacije logaritma verodostojnosti, može se

[4]Proizvod velikog broja vrednosti između 0 i 1 lako može postati 0 usled potkoračenja.

Elektronska verzija (2026)

minimizovati njegova negativna vrednost

$$\begin{aligned}
-\log \prod_{i=1}^{N} P_{\mathbf{w}}(y_i|\mathbf{x}_i) &= -\sum_{i=1}^{N} \log P_{\mathbf{w}}(y_i|\mathbf{x}_i) \\
&= -\sum_{i=1}^{N} \log \left(\sigma(\mathbf{w}\cdot\mathbf{x}_i)^{y_i}(1-\sigma(\mathbf{w}\cdot\mathbf{x}_i))^{1-y_i}\right) \\
&= -\sum_{i=1}^{N} \left(y_i \log \sigma(\mathbf{w}\cdot\mathbf{x}_i) + (1-y_i)\log(1-\sigma(\mathbf{w}\cdot\mathbf{x}_i))\right)
\end{aligned}$$

Po dodavanju regularizacije, minimizacioni problem koji se rešava postaje:

$$\min_{\mathbf{w}} -\left(\sum_{i=1}^{N} \left(y_i \log \sigma(\mathbf{w}\cdot\mathbf{x}_i) + (1-y_i)\log(1-\sigma(\mathbf{w}\cdot\mathbf{x}_i))\right) + \lambda\Omega(\mathbf{w})\right)$$

Na prethodni način došli smo do izraza koji se minimizuje, a koji se i inače često koristi kao greška u problemima klasifikacije i koji zovemo *binarna unakrsna entropija*.[5]

Definicija 12.8 — Binarna unakrsna entropija

Binarna unakrsna entropija je sledeća funkcija greške:

$$L(f_{\mathbf{w}}(\mathbf{x}), y) = -y \log f_{\mathbf{w}}(\mathbf{x}) - (1-y)\log(1-f_{\mathbf{w}}(\mathbf{x}))$$

Minimizacija ukupne ovako definisane greške nema jednostavno analitičko rešenje kao u slučaju linearne regresije, već se mora sprovesti postupak optimizacije. U tu svrhu moguće je koristiti gradijentni spust, ali se često koriste i efikasnije metode poput Njutnove. Može se dokazati da je ova funkcija koja se minimizuje konveksna funkcija koja ima jedan globalni minimum. To čini značajnu pogodnost, jer ne postoji mogućnost da proces optimizacije završi u nekom neoptimalnom lokalnom minimumu (što je problem sa nekim drugim metodama učenja, poput neuronskih mreža).

Treba imati u vidu da za primenu logističke regresije nije neophodno da klase budu linearno razdvojive. Vrednost greške pri treningu logističke regresije sigurno konvergira ka svom infimumu, zahvaljujući tome što metode optimizacije koje se koriste u ovom problemu sigurno uspešno aproksimiraju minimum konveksne funkcije. Sami parametri $\mathbf{w}$, međutim, ne moraju konvergirati ka konačnoj tački – kao što će sledeći primer pokazati, u slučaju linearno razdvojivih podataka, težine neograničeno rastu dok se greška približava, ali ne dostiže, nuli. Naravno, preciznost dobijenog modela ne može biti savršena ako se radi o linearno nerazdvojivom problemu. Razlike između linearno razdvojivog i linearno nerazdvojivog problema ilustrovane su sledećim primerom.

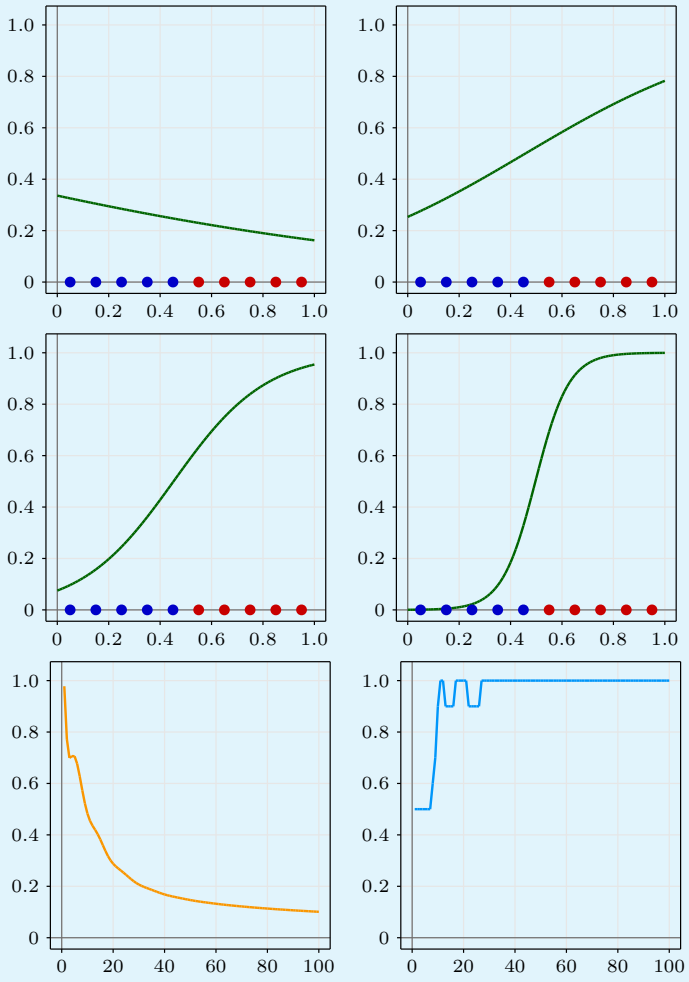
Primer 12.10

Za model logističke regresije u slučaju jednodimenzionalnih podataka (proširenih jedinicom) važi $f_{\mathbf{w}}((1,x)) > 0.5$ ako važi $w_1 + w_2 x > 0$, a $f_{\mathbf{w}}((1,x)) < 0.5$ ako važi $w_1 + w_2 x < 0$. Dakle, u slučaju jednodimenzionalnih podataka logistička regresija pronalazi najbolje vrednosti za w_1 i w_2, te kao najbolju hiperravan daje tačku $-w_1/w_2$. U slučaju linearno razdvojivih podataka, takva tačka (za pogodne parametre) razdvaja dve klase.

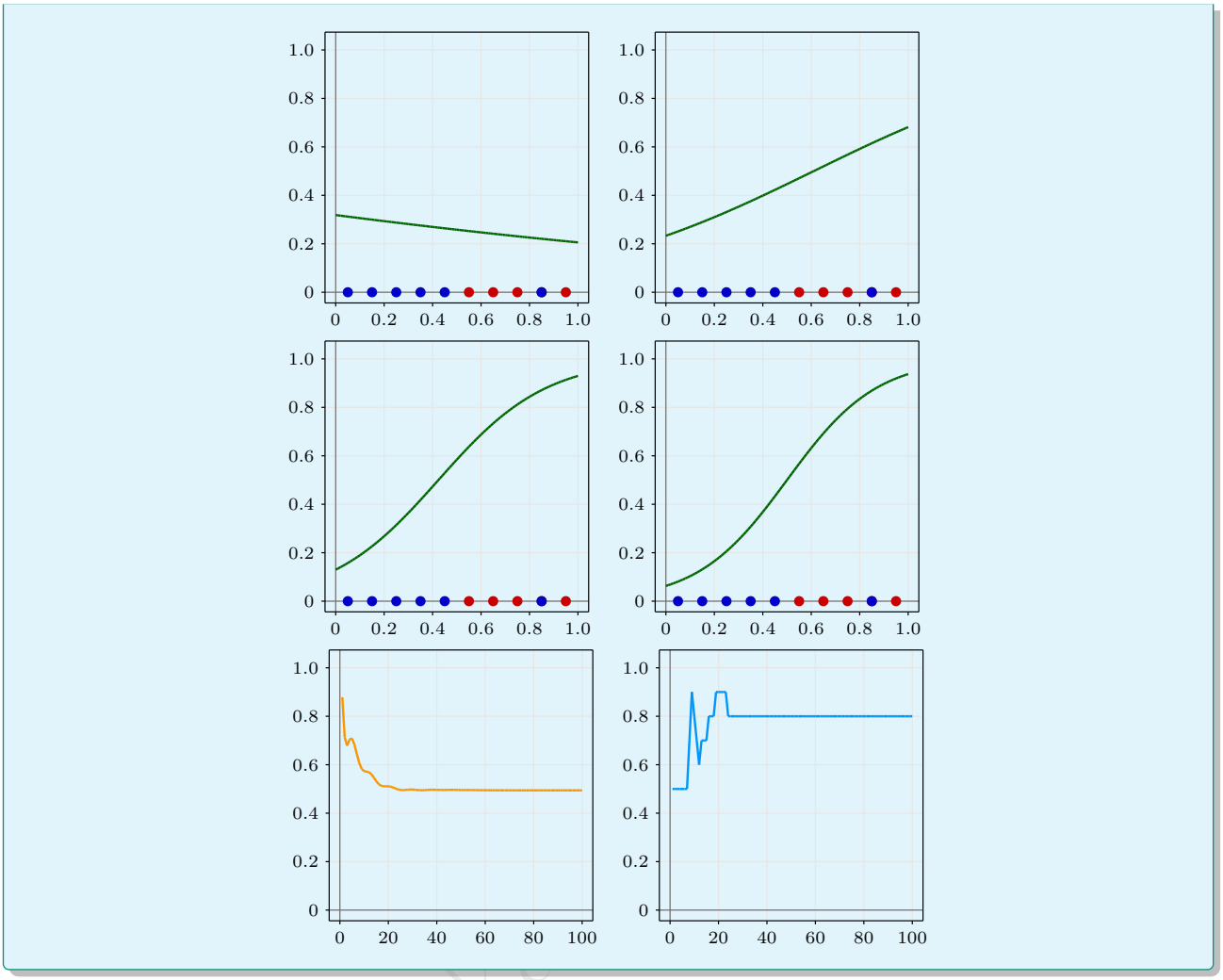
Niz od sledeće četiri slike prikazuje jednostavan primer treninga modela logističke regresije za linearno razdvojiv problem pri čemu se minimizacija greške vrši gradijentnim spustom. Dato je 10 tačaka od kojih 5 plavih pripada klasi 0, a 5 crvenih klasi 1. Slike prikazuju model na početku treninga, nakon 10, nakon 20 i nakon 100 iteracija. Primećuje se kako model najpre iz opadajuće prelazi u rastuću krivu, a potom u okolini tačke $x = 0.5$ postaje sve strmiji. Trening gradijentnim spustom bi se mogao nastaviti, pri čemu bi kriva postajala sve strmija. Kako sigmoidna kriva ne dostiže vrednosti 0 i 1, broj koraka takvog treninga nije ograničen. Sve veća strmost modela i približavanje njegovih predviđanja vrednostima 0 i 1 odražava sve veću sigurnost modela u svoja predviđanja. Na petoj slici narandžasta kriva predstavlja grešku koja se optimizuje (za $\lambda = 0$), a na šestoj slici svetlo-plava kriva predstavlja tačnost modela (udeo tačnih predviđanja). Primetimo da tačnost nije monotona u intervalu u kom greška jeste. Ovaj fenomen će biti

[5] Ova funkcija greške može se uopštiti i na klasifikacione probleme koji nisu binarni. Više o tome biće reči u kontekstu neuronskih mreža.

detaljnije analiziran u nastavku.

Sledeće slike prikazuju primer sličan prethodnom, ali za podatke koji nisu linearno razdvojivi. Iako tok treninga deluje slično prethodnom primeru, postoje bitne razlike. Pre svega zbog nerazdvojivosti klasa, model ne može neograničeno postajati strmiji, jer bi time sa previsokom sigurnošću pridruživao pogrešnu klasu plavoj tački sa desne strane, što se značajno odražava na povećanje funkcije greške. Zbog toga se model prikazan na četvrtoj slici daljim treningom ne bi značajno menjao. Druga zanimljiva razlika tiče se toga da je finalna tačnost modela 0.8. Ovo je neobično zato što postoji tačka na x osi koja bi razdvojila klase sa tačnošću 0.9 (na primer, tačka $x = 0.5$). Štaviše, model prikazan na trećoj slici ima tačnost 0.9, ali ona u kasnijim iteracijama pada na vrednost 0.8 i na njoj ostaje do kraja treninga. Razlog za ovu neintuitivnu pojavu je činjenica da se pri treningu logističke regresije minimizuje ranije definisana funkcija greške, a ne neposredno broj pogrešnih predviđanja. Broj pogrešnih predviđanja se i ne može minimizovati gradijentnim metodama, jer je ta vrednost nediferencijabilna u nekim tačkama (tada gradijent nije definisan) i deo po deo konstantna (u takvim tačkama je gradijent jednak nuli). Optimizacijom funkcije greške koja ima pogodnija tehnička svojstva, kao što je slučaj u logističkoj regresiji, dobija se koristan model, ali ne optimalan u smislu tačnosti, tj. udela tačnih predviđanja. U datom primeru, na trećoj slici najlevlja crvena tačka je klasifikovana ispravno, dok na četvrtoj slici nije. Promena u vrednosti modela u toj tački nije velika i ne odražava se značajno na povećanje greške (iako je dovoljno velika da promeni klasifikaciju tačke). S druge strane, greška je smanjena za četiri plave tačke sa leve strane, čime je ukupna greška smanjena uprkos smanjenju tačnosti.

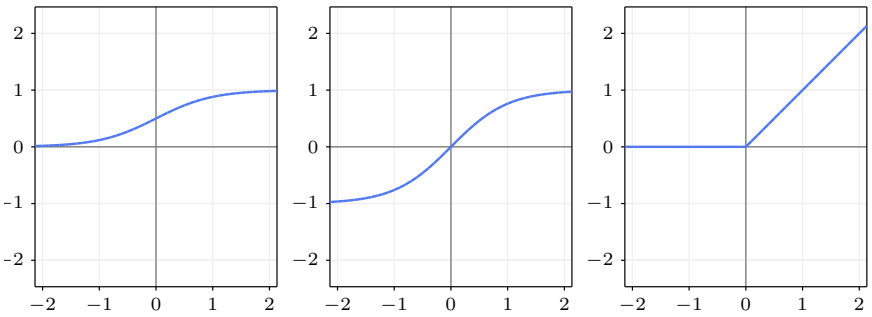
12.5 Neuronske mreže

Neuronske mreže predstavljaju jedan od najstarijih i najuspešnijih pristupa mašinskom učenju. Datiraju iz 50-ih godina dvadesetog veka i više puta su u svojoj istoriji bile u prvom planu istraživanja, a potom potiskivane od strane drugih metoda. Njihov tekući uspon počinje 2006. godine sa pojavom takozvanih *dubokih neuronskih mreža*, a novi zalet dobijaju 2012. godine kada duboke mreže po prvi put značajno nadilaze postojeće metode u problemima *računarskog vida* (eng. *computer vision*). Od tada su neuronske mreže postigle velike uspehe i u mnogim drugim oblastima, primarno u obradi prirodnog jezika, obradi govora, igranju igara, itd. U nekim problemima, prevazišle su i mogućnosti ljudskih eksperata. Trenutno predstavljaju metod mašinskog učenja sa najširim spektrom primena.

Postoje različite vrste neuronskih mreža, često specijalizovanih za konkretne primene. Ipak, sve su prepoznatljive po svojoj kompozitnoj strukturi — svaka mreža sastoji se od određenog broja elementarnih jedinica koje nazivamo neuronima. Neuroni, po gruboj analogiji sa biološkim neuronima u mozgu, jedni drugima prosleđuju signale i izračunavaju nove signale na osnovu onih koji su im prosleđeni. Tačna struktura povezanosti neurona i način na koji oni vrše izračunavanja čine takozvanu *arhitekturu mreže* i precizno određuju o kakvoj mreži se radi. Arhitekturu mreže definiše ekspert, imajući u vidu specifičnosti problema koji se rešava. U nastavku će najpre biti opisana struktura pojedinačnih neurona, a potom kako se oni organizuju u različite fundamentalne arhitekture. Pri kraju ove glave biće diskutovane smernice vezane za njihovu primenu i biće opisano kako se neuronske mreže primenjuju u različitim praktičnim problemima.

12.5.1 Neuron

Neuroni su osnovne jedinice izračunavanja čijim se povezivanjem grade neuronske mreže. Po uzoru na biološke neurone, oni kao ulaze primaju signale od drugih neurona i transformišu ih na neki način čime proizvode svoj izlazni signal. Svi signali predstavljeni su realnim brojevima, a njihova obrada vrši se nekom jednostavnom matematičkom funkcijom koja obično uključuje linearnu kombinaciju ulaznih signala, a potom nelinearnu

Slika 12.4: Sigmoidna funkcija, hiperbolički tangens i ispravljena linearna jedinica.

transformaciju te linearne kombinacije.

Definicija 12.9 — Neuron

Neuron je funkcija n argumenata $x_1, \ldots, x_n$ koja ima opšti oblik:

$$g\left(\sum_{i=1}^{n} w_i x_i + b\right)$$

gde su $b, w_1, \ldots, w_n$ *parametri* ili *težine* neurona, kojima se vrši linearno kombinovanje ulaza, a $g : \mathbb{R} \to \mathbb{R}$ je nelinearna *aktivaciona funkcija* kojom se ta linearna kombinacija transformiše.

U definiciji se postavlja uslov da je aktivaciona funkcija nelinearna, jer se linearnom transformacijom ne bi mogla dobiti dodatna izražajnost u odnosu na ulaznu linearnu kombinaciju. Naime, linearna kombinacija različitih linearnih kombinacija ulaznih promenljivih je i dalje linearna kombinacija ulaznih promenljivih.

Aktivaciona funkcija nije jednoznačno određena i postoji više mogućih izbora pri definisanju neuronske mreže. Aktivacione funkcije najčešće su monotone, neprekidne i skoro svuda diferencijabilne. Neki od često korišćenih izbora su sigmoidna funkcija:

$$\sigma(x) = \frac{1}{1 + e^{-x}} ,$$

hiperbolički tangens:

$$\tanh(x) = \frac{e^{2x} - 1}{e^{2x} + 1} ,$$

ispravljena linearna jedinica (eng. *rectified linear unit* – ReLU):

$$\mathrm{ReLU}(x) = \max(0, x)$$

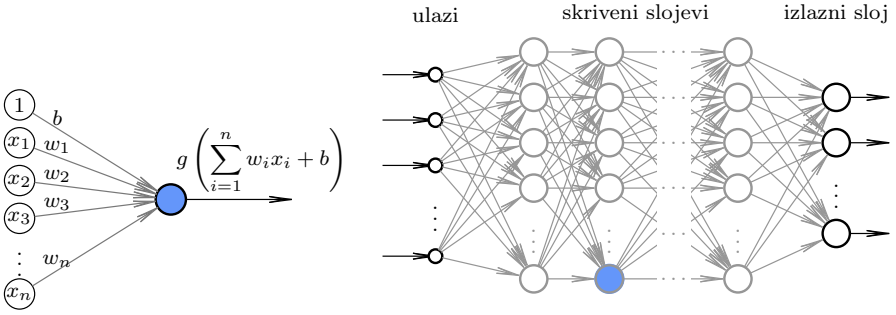
i njene varijacije. Grafici ovih funkcija prikazani su na slici 12.4. U skorije vreme najčešće se u svim slojevima mreže osim u poslednjem koristi neka varijanta ispravljene linearne jedinice zbog njenih poželjnih tehničkih svojstava.

Zbog monotonosti aktivacione funkcije, što je vrednost linearne kombinacije veća, to je izlazni signal jači. Očito, visoke težine nekih ulaza vode jakom uticaju tih ulaza na izlazni signal, a vrednosti bliske nuli umanjuju uticaj tih ulaza. Znak težine određuje da li neki ulaz potkrepljuje ili inhibira ispoljavanje signala.

Može se primetiti da, u slučaju da se za aktivacionu funkciju izabere sigmoidna funkcija, neuron predstavlja model logističke regresije, dok u slučaju da se za aktivacionu funkciju izabere identitet, neuron predstavlja model linearne regresije. Zato neuronske mreže predstavljaju uopštenja ovih modela, a takođe su sposobne da vrše klasifikaciju i regresiju.

12.5.2 Potpuno povezane neuronske mreže

Potpuno povezane neuronske mreže (eng. *fully connected neural networks*) predstavljaju najstariji od trenutno korišćenih modela neuronskih mreža. Naziv su dobile po strukturi povezanosti neurona – neuroni se slažu u slojeve, grupe neurona, i povezuju se tako što svi neuroni jednog sloja kao ulaze primaju vrednosti svih neurona prethodnog sloja, a svoje vrednosti prosleđuju svim neuronima narednog sloja. Arhitektura potpuno povezane neuronske mreže prikazana je na slici 12.5. Na njoj su prikazani ulazi, koji ne predstavljaju neurone, već

Slika 12.5: Struktura neurona i arhitektura potpuno povezane neuronske mreže.

numeričke vrednosti, potom slojevi neurona koji se nazivaju *skrivenim* jer se njihove vrednosti koriste isključivo unutar modela i jedan sloj koji se naziva *izlaznim*, pošto daje predviđanja koja model izračunava. Neuronske mreže obično imaju barem jedan skriveni sloj. U slučaju da neuronska mreža nema skrivenih slojeva, ona se svodi na linearni model (poput linearne i logističke regresije). Moderne neuronske mreže često imaju i desetine skrivenih slojeva i tada se često o njima govori kao o *dubokim neuronskim mrežama* (eng. *deep neural networks*). Taj izraz, međutim, nema preciznu definiciju, te poimanje koje su mreže duboke a koje nisu zavisi od konteksta, pa i od vremena u kojem se o mrežama govori.

Mreža sa L slojeva može se precizno definisati na sledeći način.[6]

Definicija 12.10 — Potpuno povezana mreža

Potpuno povezana neuronska mreža je funkcija $f_{\mathbf{w}}$ definisana na sledeći način:

$$\begin{aligned} \mathbf{h}_0 &= \mathbf{x} \\ \mathbf{h}_i &= g(\mathbf{W}_i \mathbf{h}_{i-1} + \mathbf{b}_i), \quad i = 1, \ldots, L-1 \\ f_{\mathbf{w}}(\mathbf{x}) &= \tilde{g}(\mathbf{W}_L \mathbf{h}_{L-1} + \mathbf{b}_L) \end{aligned}$$

gde $\mathbf{x}$ predstavlja ulazni vektor, L je broj slojeva, $\mathbf{h}_i$ za $i = 1, \ldots, L-1$ predstavlja vektor vrednosti i-tog sloja, $\mathbf{W}_i$ je matrica parametara čije vrste predstavljaju vektore parametara neurona i-tog sloja koji množe ulazne vrednosti, $\mathbf{b}_i$ je vektor slobodnih koeficijenata tih neurona, a g i $\tilde{g}$ su aktivacione funkcije. Matrice $\mathbf{W}_i$ i vektori $\mathbf{b}_i$ čine parametre $\mathbf{w}$.

U navedenoj definiciji, pod primenom aktivacione funkcije g na vektor, podrazumeva se primena funkcije g na svaku koordinatu vektora pojedinačno. Očito, izračunavanje koje mreža vrši sastoji se od linearnih matričnih transformacija i primena aktivacionih funkcija. Funkcija $\tilde{g}$ može predstavljati drugačiju aktivacionu funkciju od funkcije g, što je i uobičajeno za poslednji sloj mreže. Izbor funkcije $\tilde{g}$ zavisi od toga u koju svrhu se mreža koristi. U slučaju regresije, obično se koristi identička funkcija, a poslednji sloj ima samo jedan neuron čija vrednost predstavlja ocenu ciljne promenljive. U ovom slučaju, mreža se može razumeti kao linearna regresija nad izlazima pretposlednjeg sloja mreže, a svi slojevi zaključno sa njim se mogu razumeti kao mehanizam konstrukcije novih svojstava iz ulaznih podataka. U slučaju klasifikacije, podrazumeva se da poslednji sloj mreže ima onoliko neurona koliko ima klasa i da se instanca klasifikuje u klasu koja odgovara neuronu koji ima najvišu vrednost. U tom slučaju, na poslednjem sloju se, kao funkcija $\tilde{g}$, koristi sledeća vektorska aktivaciona funkcija:

$$\text{softmax}(a_1, \ldots, a_m) = \left(\frac{e^{a_1}}{\sum_{i=1}^{m} e^{a_i}}, \ldots, \frac{e^{a_m}}{\sum_{i=1}^{m} e^{a_i}} \right)$$

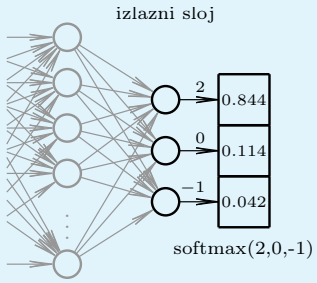
Kako su koordinate ovog vektora nenegativne i imaju zbir 1, ovaj vektor se može interpretirati kao raspodela verovatnoće nad m različitih klasa.

Primer 12.11

Neka je potrebno uraditi klasifikaciju neke instance u jednu od tri moguće klase. Tada neuronska mreža ima tri izlazna neurona od kojih svaki izračunava linearnu kombinaciju svojih ulaza i odgovarajući ele-

[6] Data definicija predstavlja najčešći slučaj. Ipak, može se na razne načine odstupiti od ove definicije ukoliko za to u konkretnom problemu postoji potreba. Na primer, aktivacione funkcije ne moraju biti iste za sve slojeve, struktura povezanosti ne mora uvek biti takva da svi neuroni jednog sloja prosleđuju svoje izlaze baš svim neuronima sledećeg sloja, itd.

ment funkcije softmax. Neka su vrednosti tih linearnih kombinacija recimo $a_1 = 2$, $a_2 = 0$ i $a_3 = -1$. Na njih se primenjuje funkcija softmax. Eksponencijalne vrednosti su onda $e^{a_1} = 7.389$, $e^{a_2} = 1.000$ i $e^{a_3} = 0.368$. Normiranjem ovih vrednosti njihovom sumom dobija se raspodela verovatnoće po klasama $(0.844, 0.114, 0.042)$. Na osnovu toga, najverovatnije je da data instanca pripada prvoj klasi, a izračunate verovatnoće daju i procenu pouzdanosti tog izbora.

Kako bi se neuronska mreža trenirala da obavlja neki zadatak, potrebno je definisati i funkciju greške, a potom obezbediti algoritam učenja. Funkcije greške mogu varirati od primene do primene, ali postoje neki uobičajeni izbori. U slučaju regresije, to je obično kvadratna greška:

$$L(f_{\mathbf{w}}(\mathbf{x}), y) = (f_{\mathbf{w}}(\mathbf{x}) - y)^2$$

U slučaju klasifikacije u m klasa, potrebno je prvo definisati pogodnu reprezentaciju kategoričke promenljive. Najčešće korišćena reprezentacija pretpostavlja da je klasa definisana vektorom $\mathbf{y}$ dimenzije m, koji se sastoji od $m-1$ nula i jedne jedinice, pri čemu je jedinica na poziciji j ako i samo ako vektor $\mathbf{y}$ predstavlja klasu j. Pri toj reprezentaciji, svakoj instanci pridružen je jedan takav vektor $\mathbf{y}$ u skladu sa klasom kojoj instanca pripada.[7] Najčešće korišćena funkcija greške za kategoričke ciljne promenljive koja se oslanja na tu reprezentaciju je *unakrsna entropija*. Ona se definiše na sledeći način.

Definicija 12.11 — Unakrsna entropija

Unakrsna entropija je sledeća funkcija greške:

$$L(f_{\mathbf{w}}(\mathbf{x}), \mathbf{y}) = -\sum_{i=1}^{m} y_i \log f_{\mathbf{w}}^{(i)}(\mathbf{x})$$

gde $f_{\mathbf{w}}^{(i)}$ označava i-tu koordinatu vektorske funkcije $f_{\mathbf{w}}$, tj. procenjenu verovatnoću klase i.

Ova funkcija može se izvesti iz statističkog principa maksimalne verodostojnosti, analogno izvođenju koje je dato u slučaju binarne unakrsne entropije za logističku regresiju. Štaviše, za pogodnu reprezentaciju klasa, binarna unakrsna entropija (definicija 12.8) je specijalan slučaj unakrsne entropije. Nije teško intuitivno razumeti ovu funkciju. Naime, ukoliko je verovatnoća stvarne klase i visoka, logaritam vrednosti $f_{\mathbf{w}}^{(i)}(\mathbf{x})$ je blizak nuli i doprinos sumi koji mu odgovara je mali. Ostali sabirci jednaki su nuli jer su sve vrednosti vektora $\mathbf{y}$ osim y_i jednake nuli (podrazumeva se da važi $0 \log 0 = 0$). Dakle, kada model ispravno proceni verovatnoće klasa, greška je mala. Ukoliko model ispravnoj klasi daje verovatnoću blisku nuli, negativna vrednost logaritma te verovatnoće je velika, množi se vrednošću y_i koja je za pravu klasu jednaka 1, dok su ostali sabirci kao i pre jednaki nuli, pa je ukupna suma velika. Ovo je upravo ponašanje koje se očekuje od dobre funkcije greške.

Kada je definisana greška modela, treba je minimizovati po parametrima modela. Ovo se u slučaju neuronskih mreža uvek radi nekom od gradijentnih metoda optimizacije koje obično predstavljaju modifikacije gradijentnog spusta. Algoritam za izračunavanje gradijenta u slučaju neuronskih mreža naziva se algoritmom *propagacije unazad* (eng. *backpropagation*).[8] Kako je mreža sastavljena od linearnih matričnih transformacija i primena aktivacionih funkcija, algoritam za izračunavanje gradijenta se sastoji prosto od množenja izvoda tih aktivacionih funkcija i odgovarajućih matrica u skladu sa pravilom izvoda složene funkcije. Zato neće biti reči o detaljima

[7] Ovo je, kod neuronskih mreža, uobičajena reprezentacija kategoričkih promenljivih sa više od dve vrednosti (i svojstava i ciljnih promenljivih). Ukoliko promenljiva ima samo dve kategorije, onda se ona može predstaviti samo jednom promenljivom sa dve moguće vrednosti (na primer, 0 i 1).

[8] Treba imati u vidu da neuronske mreže najčešće predstavljaju diferencijabilne funkcije, jer najčešće nastaju komponovanjem diferencijabilnih funkcija. Nekada se koriste nediferencijabilne aktivacione funkcije poput ReLU. Ipak, u takvim slučajevima skup tačaka nediferencijabilnosti je mere nula, pa ne predstavlja problem u praksi.

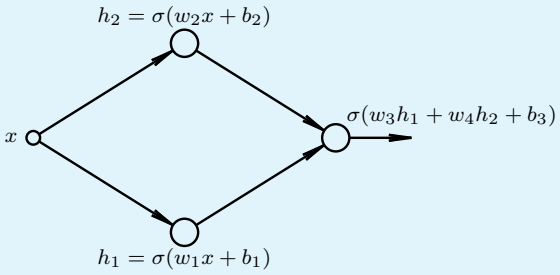
ovog algoritma. Iz prethodnog grubog opisa može se naslutiti jedan opšti problem dubokih neuronskih mreža, a to je da u slučaju njihove velike dubine dolazi do velikog broja pomenutih množenja. Zato koordinate gradijenta često bivaju bliske nuli ili ogromne po apsolutnoj vrednosti, što vodi ili previše sporoj konvergenciji gradijentnog spusta ili velikoj nestabilnosti ovog postupka. Postoje načini da se takvo ponašanje ublaži, ali se time nećemo baviti.

Primetimo da je u slučaju binarne klasifikacije umesto dva izlaza i funkcije softmax dovoljno koristiti jedan izlaz i sigmoidnu funkciju. Takva varijanta arhitekture može se razumeti kao logistička regresija nad pretposlednjim slojem mreže. Ilustrujmo primerom da je neuronska mreža moćnija od logističke regresije.[9]

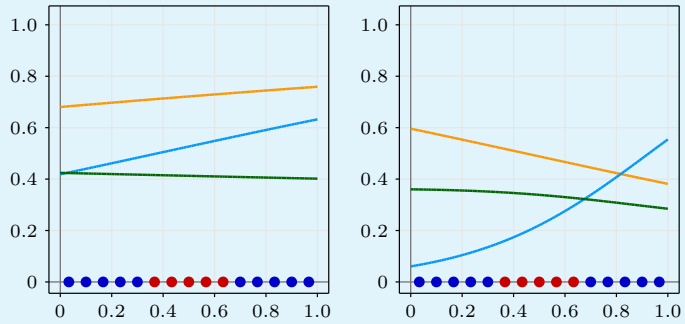
Primer 12.12

Logistička regresija pogodna je za probleme nalik onom ilustrovanom na slici 12.3. Čak i ako ima nekog preklapanja klasa, ako postoje dve grupe koje se u velikoj meri mogu razdvojiti pomoću hiperravni, logistička regresija će naći neku od takvih hiperravni (videti primer 12.10). Postoje, međutim, klasifikacioni problemi za koje je logistička regresija suštinski nemoćna, dok neuronska mreža nije. Takve probleme i razliku između logističke regresije i neuronske mreže ilustrovaćemo na jednom primeru jednostavnih jednodimenzionalnih podataka.

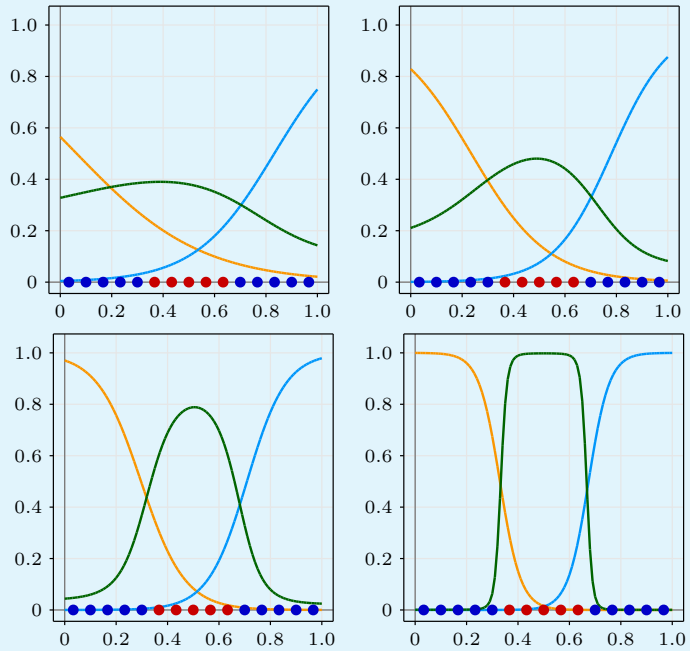
Pretpostavimo da su dati brojevi predstavljeni na narednima slikama tačkama na x osi: plave tačke pripadaju jednoj klasi, a crvene drugoj. Pošto se radi o binarnoj klasifikaciji, ove klase možemo, kao u slučaju logističke regresije, označiti 0 (u slučaju plave) i 1 (u slučaju crvene). Plave i crvene tačke ne mogu se razdvojiti jednom hiperravni (što je u jednoj dimenziji tačka), pa je logistička regresija nemoćna tj. ne može ih sve klasifikovati ispravno. S druge strane, neuronska mreža može da nauči kako da razdvoji klase. U nastavku je opisano treniranje neuronske mreže koja ima jedan skriveni sloj sa dva neurona (definisana sa po dva parametra) i jedan neuron u izlaznom sloju (definisan sa tri parametra). Svaki od tih neurona ima sigmoidnu aktivacionu funkciju. Izlazni neuron, kao u slučaju logističke regresije, izračunava verovatnoću da instanca pripada jednoj izabranoj klasi, u ovom slučaju crvenoj. Opisana mreža prikazana je na narednoj slici.

Kao funkcija greške, kao u slučaju logističke regresije, koristi se unakrsna entropija i ona se minimizuje gradijentnim spustom. Slike u nastavku ilustruju kako neuronska mreža konvergira ka modelu koji tačno razdvaja date klase (na početku treninga, nakon 140, nakon 160 i nakon 400 iteracija optimizacije). Narandžasta i svetlo-plava kriva odgovaraju neuronima u skrivenom sloju. Zelena kriva predstavlja verovatnoću da tačka x pripada crvenoj klasi. U poslednjoj iteraciji, dve tačke na x osi za koje zelena kriva ima vrednost 0.5 razdvajaju crvene tačke od plavih. Zanimljivo je analizirati kako neuronska mreža razdvaja ove dve klase.

[9] Ovaj primer inspirisan je diskusijom iz literature [20].

Svaki od neurona u skrivenom sloju uči neku transformaciju podataka. U poslednjoj iteraciji, narandžasta kriva, definisana transformacijom $\sigma(-24.55x + 8.09)$, uzima vrednosti veće od 0.5 na levoj grupi plavih tačaka, a vrednosti manje od 0.5 u slučaju ostalih tačaka. Svetlo-plava kriva, definisana transformacijom $\sigma(24.78x - 16.72)$, uzima vrednosti veće od 0.5 na desnoj grupi plavih tačaka, a vrednosti manje od 0.5 u slučaju ostalih tačaka. Naravno, nijedan od ova dva neurona pojedinačno ne razdvaja klase ispravno. Ipak, ako se dve vrednosti koje ti neuroni izračunavaju daju kao ulaz dodatnom, izlaznom neuronu, on može da dâ visoku izlaznu vrednost ako skriveni neuroni daju niske vrednosti, a nisku ako oni daju visoke vrednosti. Konkretno, vrednost izlaznog neurona se u tački x izračunava izrazom $\sigma(-13.81h_1 - 14.59h_2 + 6.62)$, gde je h_1 izlazna vrednost prvog neurona, a h_2 izlazna vrednost drugog neurona u tački x. Mreža dostiže date vrednosti parametara pri minimizaciji greške na ovom skupu podataka u četiristotoj iteraciji.

Imajući u vidu da je broj ulaza fiksiran, potpuno povezane neuronske mreže su specijalizovane za primenu nad podacima predstavljenim u vidu vektora svojstava fiksne dužine. Zbog toga se potpuno povezane neuronske mreže ne mogu jednostavno primeniti na neke vrste podataka, poput slika (koje mogu biti različitih dimenzija), rečenica prirodnog jezika, bioinformatičkih sekvenci i vremenskih serija koje prirodno imaju različite dužine. Ipak, korisne su u slučaju modelovanja tabelarnih podataka ili, često, kao komponenta drugih vrsta neuronskih mreža.

Definisanje arhitekture neuronske mreže je netrivijalan posao. Pogodan broj slojeva i neurona u njima u velikoj meri zavisi od konkretnog problema. U mnogim problemima sa tabelarnim podacima, dva skrivena sloja mogu dati zadovoljavajuće rezultate. S druge strane, u nekim primenama potrebno je i više desetina slojeva (što je karakteristično za konvolutivne mreže, ali ne i za potpuno povezane). Uspešno dizajniranje mreže u velikoj meri se oslanja na iskustvo, kao i na višestruke pokušaje radi izbora pogodnih vrednosti hiperparametara.

12.5.3 Konvolutivne neuronske mreže

Zahvaljujući konvolutivnim neuronskim mrežama, ostvareni su najveći pomaci u praktičnim primenama mašinskog učenja, pre svega u oblasti računarskog vida. Razmotrimo najpre motivaciju za njihovo uvođenje.

Mašinsko učenje može se koristiti nad slikama za raznovrsne zadatke, na primer, za određivanje da li se na slici nalazi zgrada, da li se nalazi semafor, da li je na slici mačka ili pas, da li je slika ispravno orijentisana, itd. Jedan pristup za rešavanje takvih problema može biti da se najpre primene vešto osmišljene transformacije koje od slike proizvode novu sliku istih ili sličnih dimenzija. Te transformacije mogu biti fokusirane na različite aspekte slike i mogu služiti da se slika ili njen deo izoštri, zatamni, da joj se pojača kontrast, da se istaknu ivice, itd. Izlazi takvih transformacija – neke nove slike – onda mogu da se koriste kao svojstva na osnovu kojih bi model (poput logističke regresije ili potpuno povezane mreže) mogao da uči. Na primer, ako je potrebno detektovati da li se na slici nalazi zgrada, onda bi lokacije vertikalnih i horizontalnih ivica verovatno predstavljale vrlo korisnu informaciju. Transformacije koje na slici izdvajaju vertikalne i horizontalne ivice, kao i mnoge druge

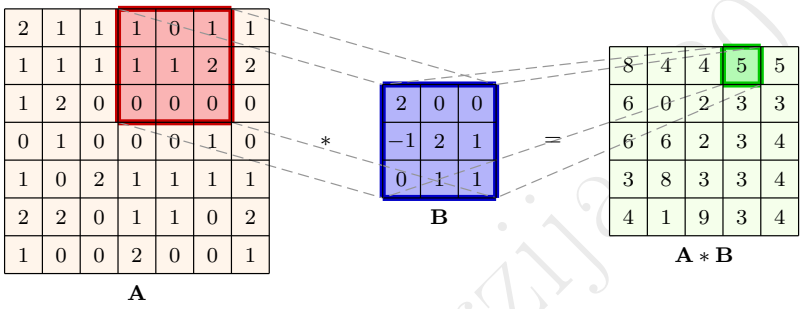
slične, odavno su dizajnirane (od strane čoveka) u okviru klasične obrade signala i obrade slika. Raznovrsne transformacije slika mogu se vršiti primenom operacije *konvolucije* dve matrice – jedna matrica predstavlja ulazni signal (tj. sliku), a druga matrica, *filter* (eng. *filter, kernel*), određuje sâmu obradu koja se vrši.

Definicija 12.12 — Konvolucija matrica

Konvolucija matrica $\mathbf{A} \in \mathbb{R}^{m\times n}$ i $\mathbf{B} \in \mathbb{R}^{p\times q}$ je matrica dimenzija $(m-p+1)\times(n-q+1)$ koja se označava $\mathbf{A} * \mathbf{B}$ i definiše na sledeći način:

$$(\mathbf{A} * \mathbf{B})_{i,j} = \sum_{k=0}^{p-1}\sum_{l=0}^{q-1} \mathbf{A}_{i+k,j+l}\mathbf{B}_{k,l} \qquad i = 0,\ldots,m-p,\ j = 0,\ldots,n-q$$

Strogo govoreći, operacija navedena u prethodnoj definiciji nije konvolucija, već *unakrsna korelacija* (eng. *cross-correlation*), ali je razlika u slučaju neuronskih mreža nepostojeća i u praksi se operacija konvolucije implementira na prikazani način.

Slika 12.6: Ilustracija konvolucije: element rezultujuće matrice u zelenom polju dobija se kao skalarni proizvod crveno obojenog dela matrice $\mathbf{A}$ i matrice $\mathbf{B}$. Ostatak rezultujuće matrice dobija se analogno. U opštem slučaju matrice ne moraju biti kvadratne.

Dakle, konvolucija za svako i i j izračunava skalarni proizvod elemenata matrice $\mathbf{B}$ sa odgovarajućim elementima dela matrice $\mathbf{A}$ koji je istih dimenzija kao matrica $\mathbf{B}$.[10] Može se zamisliti da se matrica $\mathbf{B}$ pomera duž matrice $\mathbf{A}$ i računa skalarne proizvode na različitim lokacijama i tako daje rezultat konvolucije (slika 12.6).

Primer 12.13

Razmotrimo zadatak određivanja horizontalnih i vertikalnih ivica na slici. Ivice su granice između predmeta ili oblasti na slici i najčešće predstavljaju nagle promene boje. Pretpostavimo da se obrađuje rasterizovana slika (tj. slika opisana pikselima) u nijansama jedne boje, data u vidu matrice. Horizontalne ivice mogu biti predstavljene razlikama vrednosti piksela i piksela ispod njih. Ako je ta razlika velika, velike su i šanse da se na tom pikselu nalazi neka ivica. Analogno, vertikalne ivice mogu biti predstavljene razlikama vrednosti piksela i piksela desno od njih. Ako je slika data u vidu matrice $\mathbf{A} \in \mathbb{R}^{m\times n}$, sve opisane razlike vrednosti piksela i vrednosti piksela ispod njih (tj. sve horizontalne ivice), mogu se primenom konvolucije dobiti na sledeći način:

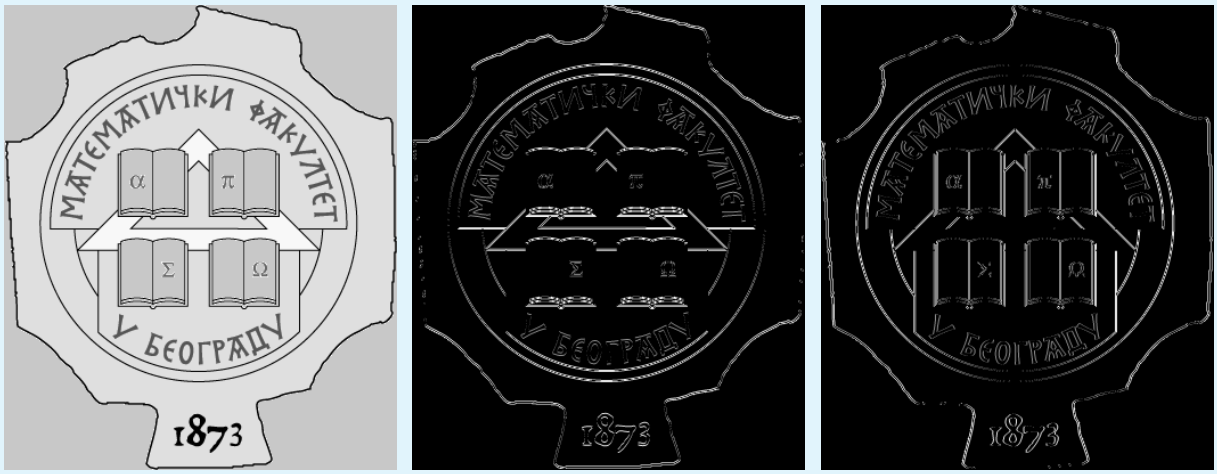
$$\mathbf{A} * \begin{bmatrix} 1 \\ -1 \end{bmatrix}$$

a razlike vrednosti piksela i vrednosti piksela desno (tj. sve vertikalne ivice) mogu se dobiti na sličan način:

$$\mathbf{A} * \begin{bmatrix} 1 & -1 \end{bmatrix}.$$

Naredna slika prikazuje izvornu sliku i izračunate horizontalne i vertikalne ivice (visoke vrednosti koje odgovaraju velikim razlikama u osvetljenju susednih piskela, predstavljene su belom bojom).

[10] Iako obično razmišljamo o skalarnom proizvodu vektora, nema ničega problematičnog u ideji skalarnog množenja dve matrice – sabiranjem proizvoda elemenata na odgovarajućim lokacijama.

Korišćene matrice dimenzija 1×2 i 2×1 su primeri filtera. Suštinski, filteri opisuju obrasce koje „traže“ na slikama – u delovima slike koji sadrže te obrasce, vrednosti skalarnog proizvoda su velike.

Pristup za korišćenje mašinskog učenja nad slikama koji bi se zasnivao na ovakvim transformacijama slike, iako moguć, nije pogodan u praksi jer zahteva ekspertsko znanje o slikama i veliku inventivnost u izboru i dizajniranju relevantnih transformacija, a moguće je da ni eksperti nisu u stanju da definišu dovoljno dobre filtere za neke zadatke. Alternativna ideja je da se te pogodne transformacije ne moraju unapred definisati (od strane čoveka), već da se model može definisati tako da kao svoj sastavni deo nauči i sâme te transformacije (a ne samo zaključivanje na osnovu njihovih izlaza). To je osnovna ideja konvolutivnih neuronskih mreža. Objasnimo najpre kako se koncept konvolutivnih filtera uklapa u okvire neuronskih mreža. Kao što je već rečeno, može se zamisliti da se, prilikom izračunavanja konvolucije, matrica $\mathbf{B}$ pomera duž matrice $\mathbf{A}$, pri čemu se računaju skalarni proizvodi na različitim lokacijama. Svaki od ovih skalarnih proizvoda može se izračunati u neuronu definisanom formulom[11] $g\left(\sum_{i=1}^{n} w_i x_i + b\right)$ (u skladu sa definicijom 12.9). Skup svih ovih skalarnih proizvoda, tj. rezultat operacije konvolucije, može se onda izračunati grupom neurona koji dele isti skup parametara, koji čini odgovarajući filter. Zato se može zamišljati da se ova transformacija u okviru konvolutivne mreže vrši grupom neurona koji dele parametre ili jednim neuronom koji se primenjuje na različite pozicije ulaza. Cilj je izračunati, u fazi treninga, taj skup parametara koji čini jedan traženi filter. U daljem tekstu ćemo pod terminom filter, konciznosti radi, podrazumevati bilo skup parametara, bilo neurone kojima odgovaraju ti parametri.

Načelno, konvolutivna mreža trenira se tako da minimizuje greške svojih izlaza na datim ulazima iz trening skupa, a u tom procesu uči filtere koji realizuju korisne transformacije nad ulaznom slikom. Iako je iz prethodnog razmatranja jasno da konvolutivni filteri, u principu, mogu biti naučeni, i dalje je potrebno definisati arhitekturu mreže koja to može uspešno da radi. Shema jedne arhitekture konvolutivne mreže prikazana je na slici 12.7. Na njoj se vidi da se ulaz transformiše nizom konvolucija, aktivacionih funkcija i agregacija koji se međusobno prepliću, a da se na kraju nalazi potpuno povezana mreža koja, u ovom primeru, vrši finalnu klasifikaciju ulaza. U nastavku ćemo detaljnije opisati ovu strukturu, uključujući i novi koncept agregacije.

U mnogim situacijama, kao u obradi slika, potrebno je imati više ulaznih matrica (na primer, po jednu za crvenu, zelenu i plavu komponentu). Niz matrica iste dimenzije nazivamo *tenzorom*, a pojedinačne matrice njegovim *kanalima*. Operacija konvolucije lako se uopštava tako da joj argumenti budu tenzori, a izlaz i dalje matrica.

Definicija 12.13 — Konvolucija tenzora

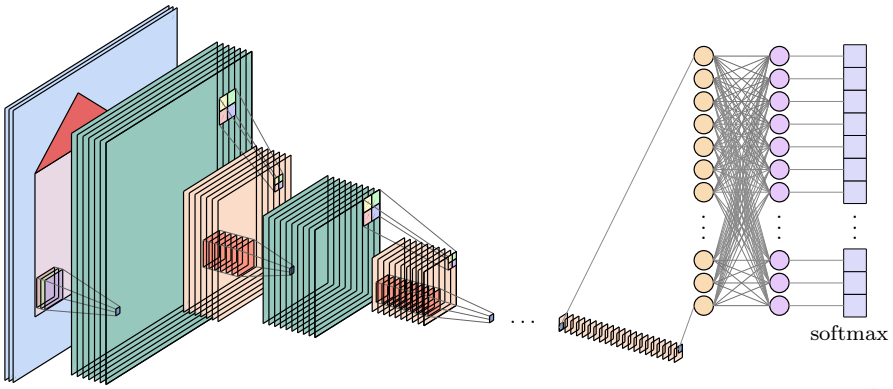
Konvolucija tenzora $\mathbf{A} \in \mathbb{R}^{m \times n \times c}$ i $\mathbf{B} \in \mathbb{R}^{p \times q \times c}$ je matrica dimenzija $(m - p + 1) \times (n - q + 1)$ koja se definiše na sledeći način:

$$(\mathbf{A} * \mathbf{B})_{i,j} = \sum_{k=0}^{p-1} \sum_{l=0}^{q-1} \sum_{t=0}^{c-1} \mathbf{A}_{i+k,j+l,t} \mathbf{B}_{k,l,t} \qquad i = 0, \ldots, m-p,\ j = 0, \ldots, n-q$$

U navedenoj definiciji konvolucije tenzora pretpostavlja se da je poslednja dimenzija oba niza jednaka c.

Neuronska mreža u svakom sloju uči određeni broj filtera. Skup filtera koji deluju nad istim ulazom nazivamo *konvolutivnim slojem* (eng. *convolutional layer*). On na svom izlazu daje tenzor čiji svaki kanal odgovara izlazu

[11] Pri tome, elementi podmatrice matrice A i elementi matrice B tretiraju se kao vektori.

Slika 12.7: Shema konvolutivne neuronske mreže. Konvolutivni slojevi su prikazani zelenom bojom, a slojevi agregacije narandžastom. Na desnoj strani je prikazana potpuno povezana mreža bez skrivenih slojeva kojom se konvolutivna mreža završava. Prvi, narandžasti element predstavlja preoblikovanu formu poslednjeg izlaznog tenzora u oblik u kojem potpuno povezana mreža može da ga prihvati kao svoj ulaz. Drugi, ljubičasti element predstavlja rezultat linearne transformacije nad narandžastim delom, a poslednji element predstavlja rezultat primene funkcije softmax nad prethodnim.

jednog filtera. Jedan filter može naučiti da detektuje vertikalne ivice, drugi horizontalne, treći kose i slično. Izlaz svakog konvolutivnog sloja transformiše se nelinearnom aktivacionom funkcijom, tako što se aktivaciona funkcija primeni na svaki element tenzora. Nad izlazom jednog konvolutivnog sloja moguće je izgraditi sledeći konvolutivni sloj i tako dalje. Stoga, filteri viših konvolutivnih slojeva konstruišu nova svojstva nad svojstvima koje su konstruisali niži slojevi. Na taj način oni traže složenije obrasce u slici od filtera nižeg nivoa, a koji su obrasci bitni za dati problem, uči se minimizacijom greške koju mreža pravi na podacima trening skupa.

Tenzor koji predstavlja izlaz konvolutivnog sloja formira se *slaganjem* matrica koje su rezultat konvolucije filterâ tog sloja sa izlazom prethodnog sloja. Definišimo operaciju slaganja matrica u tenzor.

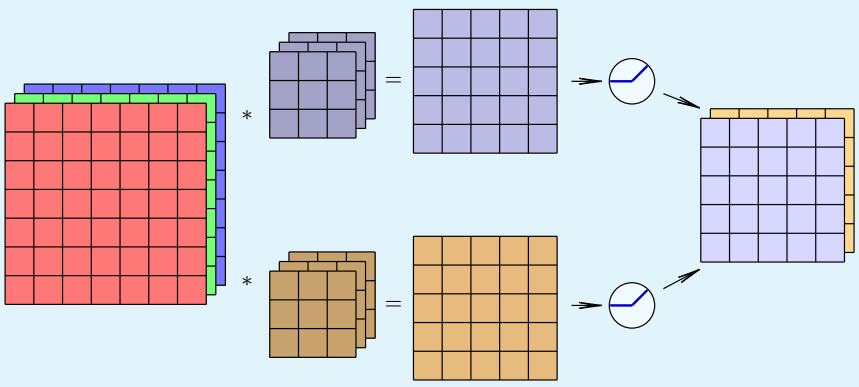
Definicija 12.14 — Slaganje matrica

Slaganje matrica je operacija kojom se od K matrica $A_1, \ldots, A_K$ dimenzija $m \times n$ dobija tenzor $[A_l | l = 1, \ldots, K]$ dimenzija $m \times n \times K$ i definiše se na sledeći način:

$$[A_l | l = 1, \ldots, K]_{i,j,k} = (A_k)_{i,j}, \quad i = 1, \ldots, m;\ j = 1, \ldots, n;\ k = 1, \ldots, K$$

Primer 12.14

Naredna slika prikazuje ilustraciju dejstva konvolutivnog sloja.

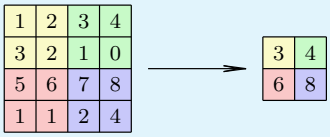
Sloj kao ulaz uzima tenzor koji se u ovom primeru sastoji od tri kanala dimenzija 7×7. Sloj se sastoji od dva filtera. Primetimo da filter takođe ima treću dimenziju koja se poklapa sa brojem kanala ulaznog tenzora. Svaki od ovih filtera proizvodi jedan izlazni kanal. Kako konvolucija smanjuje dimenzije ulaznih

kanala, izlazni su dimenzija 5×5. Na njih se primenjuje aktivaciona funkcija. Od dve tako dobijene matrice dimenzija 5×5, slaganjem se formira jedan izlazni tenzor dimenzija $5 \times 5 \times 2$.

Pored konvolutivnih slojeva, često se koriste i *slojevi agregacije* (eng. *pooling layer*) koji služe agregaciji informacije u cilju smanjenja količine izračunavanja i broja parametara u mreži. Obično se realizuju tako što se svaki kanal ulaznog tenzora podeli na delove određenih dimenzija koji se zamene jednom vrednošću poput maksimuma vrednosti u tom tenzoru. Konkretan izbor maksimuma je čest i intuitivan. Naime, visoke vrednosti u tenzoru znače da je filter koji je proizveo tu vrednost na nekom mestu u svom ulazu naišao na obrazac koji traži (tj. koji daje veliku vrednost skalarnog proizvoda). Uprosečavanjem bi se visoke vrednosti izgubile zbog prisustva niskih, dok maksimum čuva informaciju o tome da je traženi obrazac pronađen. Ipak, agregacijom se gubi informacija o tačnoj lokaciji maksimuma. Značaj tog gubitka zavisi od konkretne primene.

Primer 12.15

Naredna slika prikazuje ilustraciju agregacije maksimumom dimenzija 2×2. Primetimo da se za razliku od konvolucije, maksimum ne računa nad preklapajućim delovima ulaznog kanala, već se on deli na susedne i disjunktne delove koji odgovaraju dimenzijama agregacije. Ukoliko ulazni sloj ima više kanala, svaki se obrađuje nezavisno.

U ovom primeru je svaka dimenzija slike deljiva odgovarajućom dimenzijom filtera. Ukoliko to ne bi bio slučaj, određeni broj (koji odgovara ostatku pri deljenju) kolona, odnosno vrsta, bio bi zanemaren. Na primer, u slučaju da je slika dimenzija 7×8, a filter dimenzija 3×3, poslednja vrsta i dve poslednje kolone ulazne slike, biće zanemarene, a slika dobijena agregacijom biće dimenzija 2×2.

Na kraju, neretko se, kao na slici 12.7, na krajnje izlaze takve mreže nadovezuje potpuno povezana mreža koja kao svoje ulaze uzima sve vrednosti krajnjeg tenzora dobijenog iz konvolutivnog dela. Upotreba potpuno povezane mreže ipak nije neophodna i postoje arhitekture koje je ne uključuju. Na osnovu ovog razmatranja, konvolutivne mreže moguće je i formalno definisati.

Definicija 12.15 — Konvolutivna mreža

Konvolutivna neuronska mreža je funkcija $f_{\mathbf{w}}$ definisana na sledeći način:

$$\begin{array}{lcl} \mathbf{h}_0 & = & \mathbf{x} \\ \mathbf{h}_i & = & a(g([\mathbf{W}_{ij} * \mathbf{h}_{i-1} + \mathbf{B}_{ij} | j = 1, \ldots, K_i])), \quad i = 1, \ldots, L \\ f_{\mathbf{w}}(\mathbf{x}) & = & \tilde{g}_{\tilde{\mathbf{w}}}(\mathbf{h}_L) \end{array}$$

gde $\mathbf{x}$ predstavlja ulazni tenzor, L je broj konvolutivnih slojeva, K_i je broj filtera u sloju i, $\mathbf{h}_i$ za $i = 1, \ldots, L$ predstavlja izlazni tenzor i-tog sloja, $\mathbf{W}_{ij}$ je tenzor parametara j-tog filtera i-tog sloja, $\mathbf{B}_{ij}$ matrica slobodnih koeficijenata koja po dimenzijama odgovara matrici $\mathbf{W}_{ij} * \mathbf{h}_{i-1}$, a je funkcija agregacije, g je aktivaciona funkcija, $\tilde{g}_{\tilde{\mathbf{w}}}$ je potpuno povezana neuronska mreža. Tenzori $\mathbf{W}_{ij}$, $\mathbf{B}_{ij}$ (za $i = 1, \ldots, L$, $j = 1, \ldots, K_i$) i vektor $\tilde{\mathbf{w}}$ čine parametre $\mathbf{w}$.

Trening konvolutivnih mreža u svrhe klasifikacije i regresije algoritamski se ne razlikuje od treninga potpuno povezanih mreža. Specifičnosti vezane za neke druge vrste zadataka biće diskutovane kasnije kada bude reči o praktičnim primenama.

12.5.4 Rekurentne neuronske mreže

Mnogi zadaci mašinskog učenja vezani su za sekvencijalne podatke, tj. podatke koji se mogu predstaviti u vidu niski jednostavnih elemenata. Primeri takvih zadataka su klasifikacija tekstova prema njihovoj temi ili sentimentu (osećanju, raspoloženju, afektivnom tonu), kreiranje sažetaka tekstova, prevođenje rečenica sa jednog prirodnog jezika na drugi, predviđanje kretanja cena akcija na berzi, predviđanje budućeg stanja pacijenta na osnovu zdravstvene istorije i tako dalje. Sekvencijalni podaci najčešće su podaci promenljive dužine. Potpuno

povezane mreže očekuju kao ulaze vektorske reprezentacije fiksne dimenzije i stoga su neprimerene obradi ovakvih podataka. U skorije vreme, napravljeni su veliki pomaci u obradi sekvencijalnih podataka konvolutivnim mrežama, ali modeli koji su konstruisani za ovu namenu i koji su dugo dominirali primenama nad ovakvim podacima su rekurentne neuronske mreže.

Osnovna ideja rekurentnih neuronskih mreža je da se sekvenca čita element po element, pri čemu se održava stanje procesa obrade u vidu vektora koji se menja iz koraka u korak. Da bi ovaj proces funkcionisao, potrebno je definisati kako naredno stanje zavisi od prethodnog stanja i od tekućeg ulaza. Takođe, pošto mreža treba da daje i izlaze, potrebno je definisati i na koji način izlaz u svakom koraku zavisi od tekućeg stanja. Ove zavisnosti se, kao i u prethodnim slučajevima neuronskih mreža, izražavaju linearnim transformacijama sa nelinearnom aktivacionom funkcijom, pri čemu se matrice koje definišu linearne transformacije uče.

Definicija 12.16 — Rekurentna mreža

Rekurentna neuronska mreža je funkcija $f_{\mathbf{w}}$ definisana na sledeći način:

$$\begin{aligned} \mathbf{h}_0 &= 0 \\ \mathbf{h}_t &= g(\mathbf{U}\mathbf{h}_{t-1} + \mathbf{W}\mathbf{x}_t + \mathbf{b}_h), \quad t = 1, \ldots, T \\ \mathbf{o}_t &= \tilde{g}(\mathbf{V}\mathbf{h}_t + \mathbf{b}_o), \quad t = 1, \ldots, T \end{aligned}$$

gde T predstavlja dužinu sekvence, $\mathbf{x}_t$ element ulazne sekvence, $\mathbf{h}_t$ predstavlja vektor *skrivenog stanja* u koraku t, $\mathbf{o}_t$ izlaz mreže u koraku t, matrica $\mathbf{U}$ definiše zavisnost novog od prethodnog skrivenog stanja, matrica $\mathbf{W}$ zavisnost novog skrivenog stanja od novog ulaza, matrica $\mathbf{V}$ definiše zavisnost izlaza od tekućeg skrivenog stanja, a funkcije g i $\tilde{g}$ su aktivacione funkcije. Vektori $\mathbf{b}_h$ i $\mathbf{b}_o$ su vektori slobodnih članova. Pomenute matrice i slobodni članovi skupa čine parametre $\mathbf{w}$ rekurentne mreže.

Bitno je primetiti da parametri $\mathbf{w}$ ne zavise od koraka t. Vrednost modela $f_{\mathbf{w}}(\mathbf{x}_1, \ldots, \mathbf{x}_T)$ može biti bilo koji podskup izračunatih izlaznih vrednosti, zavisno od namene modela. Potom je nad datim izlazom moguće izračunati grešku u odnosu na zadate izlaze i formirati funkciju greške koju je moguće optimizovati gradijentnim metodama.

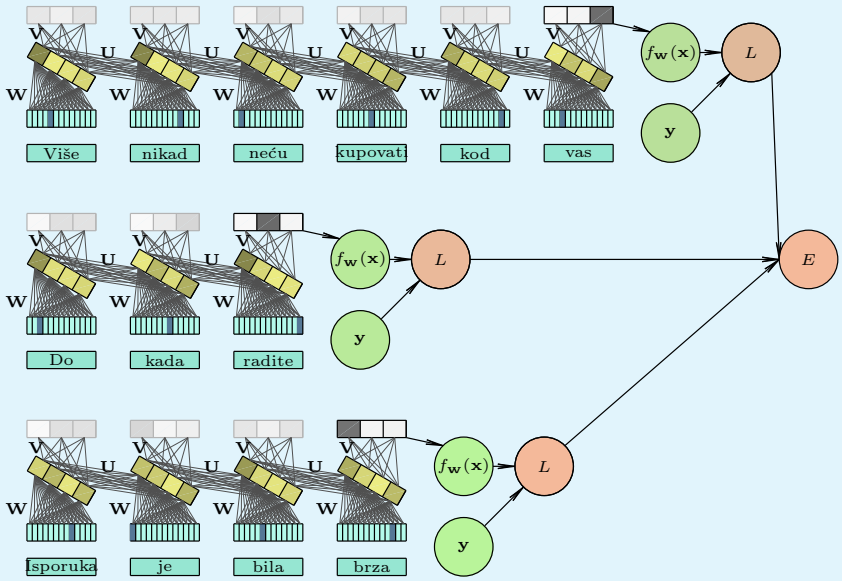
Primer 12.16

Razmotrimo klasifikaciju sentimenta teksta u pozitivnu, neutralnu i negativnu kategoriju na primeru komentara kupaca na strani neke prodavnice. Za potrebe primera, smatraćemo da se trening skup sastoji samo od naredna tri komentara:

- „Više nikad neću kupovati kod vas.“
- „Do kada radite?“
- „Isporuka je bila brza.“

Prvi komentar se može smatrati negativnim, drugi neutralnim, a treći pozitivnim. Na narednoj slici, prikazana je primena rekurentne mreže nad ovim rečenicama, koju ćemo objasniti u ostatku ovog primera.

Elektronska verzija

Razmotrimo prvo kako se dizajnira mreža za ovaj problem. Za to je potrebno definisati reprezentacije ulaza i izlaza mreže i odrediti detalje arhitekture (poput dimenzija skrivenog stanja, matrica $\mathbf{U}$, $\mathbf{V}$ i $\mathbf{W}$ i izbora aktivacionih funkcija). Svaka reč mora se predstaviti u numeričkom obliku i za to se koristi standardna reprezentacija kategoričkih vrednosti. Ako u trening skupu postoji ukupno n reči, one se predstavljaju n-dimenzionalnim vektorima binarnih vrednosti, pri čemu vektor koji odgovara i-toj reči na i-toj poziciji sadrži jedinicu, a na svim ostalim pozicijama sadrži nule. Primetimo da reči koje nisu u trening skupu nemaju zapis. U slučaju datog trening skupa, reprezentacija dimenzije 13 je dovoljna. Na slici je reprezentacija svake reči prikazana neposredno iznad nje. U reprezentaciji reči, tamnije polje označava jedinicu, dok svetlija polja označavaju nule. Kako se klasifikacija vrši u 3 klase, za izlaz se može koristiti ista reprezentacija kao za ulaz, samo dimenzije 3. Pretpostavimo da je dimenzija vektora skrivenog stanja jednaka 4 (što bi se moralo eksperimentalno podesiti tako da rezultati budu što bolji). Tada je matrica $\mathbf{W}$ dimenzija 4×13, matrica $\mathbf{U}$ dimenzija 4×4, a matrica $\mathbf{V}$ dimenzija 3×4. Za aktivacionu funkciju može se koristiti ReLU, osim na izlazu gde se koristi funkcija softmax.
U vreme primene mreže, za svaku reč neke rečenice, njena reprezentacija množi se matricom $\mathbf{W}$. Tako dobijen vektor sabira se sa vektorom koji se dobija primenom matrice $\mathbf{U}$ na skriveno stanje prethodne reči (za koji se uzima nula vektor ako prethodna reč ne postoji) i vektorom slobodnih članova, čime se uz primenu aktivacione funkcije dobija skriveno stanje za datu reč. Različite vrednosti skrivenog stanja su na slici prikazane različitim nijansama žute boje. Izračunavanje skrivenih stanja vrši se za svaku rečenicu posebno. Očigledno, izračunavanje se mora vršiti sekvencijalno, reč po reč, jer je za izračunavanje skrivenog stanja jedne reči potrebno skriveno stanje prethodne. Broj skrivenih stanja T je za svaku rečenicu različit i jednak broju reči u njoj. Za svako skriveno stanje, izračunava se izlaz mreže. To u ovom primeru nije potrebno jer nema smisla suditi o sentimentu rečenice nakon prve obrađene reči, pa su zato izlazi obojeni bledom bojom. U opštem slučaju obrade sekvencijalnih podataka, može biti potrebno računati izlaze u svakom koraku. Relevantan izlaz za svaku rečenicu je poslednji. Klasa koju mreža predviđa je označena tamnijom nijansom. Ako je $\mathbf{x}$ ulazna rečenica, $f_{\mathbf{w}}(\mathbf{x})$ predstavlja predviđenu klasu.
Kako bi se mreža trenirala, potrebno je primeniti je na svaku rečenicu iz trening skupa i za svaku od njih dobiti predviđanje. Predviđanje i stvarna vrednost $\mathbf{y}$ predstavljeni su na slici svetlozelenom bojom. Funkcija greške L primenjuje se na te parove, a uprosečavanjem grešaka po rečenicama dobija se prosečna greška E, čijom optimizacijom po matricama $\mathbf{U}$, $\mathbf{W}$, $\mathbf{V}$ i vektorima $\mathbf{b}_h$ i $\mathbf{b}_o$ se trenira mreža.

Moderne rekurentne mreže uključuju mnoštvo unapređenja u odnosu na osnovni princip koji je ovde izložen, ali njihovo razmatranje izlazi van okvira ovog teksta.

12.6 Evaluacija modela i konfigurisanje algoritama učenja

Za primenu modela u praksi, od presudnog je značaja znati koliko dobro model generalizuje, odnosno koliko su mu dobra predviđanja. Za to je s jedne strane potrebno imati nekakve mere kvaliteta, s druge procedure koje obezbeđuju da se tako izračunatim merama može dovoljno verovati.

Kao što se moglo primetiti, algoritmi mašinskog učenja su konfigurabilni. Naime, moguće je podešavati regularizacioni hiperparametar kod linearnih modela, k kod algoritma k najbližih suseda, maksimalnu dubinu stabla odlučivanja, arhitekturu mreže, itd. Izbor različite konfiguracije vodi različitom optimizacionom problemu i stoga različitom rešenju. Poželjno je izabrati konfiguraciju koja vodi dobrom rešenju. Ovo ne mora biti trivijalan posao.

12.6.1 Mere kvaliteta regresije

Osnovna mera kvaliteta regresije je srednjekvadratna greška, koja meri odstupanje predviđenih od stvarnih vrednosti na nekom test skupu.

Definicija 12.17 — Srednjekvadratna greška

Za date podatke $\{(\mathbf{x}_i, y_i)|i = 1 \ldots, N\}$, *srednjekvadratna greška* modela f_w data je sledećom formulom:

$$E(\mathbf{w}) = \frac{1}{N}\sum_{i=1}^{N}(y_i - f_{\mathbf{w}}(\mathbf{x}_i))^2.$$

Obično je bolje koristiti koren srednjekvadratne greške, pošto se on izražava na istoj skali kao i veličina y, pa je taj broj razumljiviji u kontekstu domena. Poželjno je da srednjekvadratna greška bude što manja, međutim ukoliko nemamo konkretan zahtev za postizanjem određene srednjekvadratne greške, teško je reći da li je učenje uspešno ili ne. Zbog toga se često koriste i druge mere. Česta je upotreba *koeficijenta determinisanosti*.

Definicija 12.18 — Koeficijent determinisanosti

Koeficijent determinisanosti modela f_w na datim podacima $\{(\mathbf{x}_i, y_i)|i = 1 \ldots, N\}$ dat je sledećom formulom:

$$R^2(\mathbf{w}) = 1 - \frac{\sum_{i=1}^{N}(y_i - f_{\mathbf{w}}(\mathbf{x}_i))^2}{\sum_{i=1}^{N}(y_i - \overline{y})^2}$$

gde $\overline{y}$ označava prosek uzorka promenljive y.

Vrednost 1 koeficijenta determinisanosti označava potpuno podudaranje stvarnih i predviđenih vrednosti. Što je vrednost koeficijenta manja, to je poklapanje lošije. Smisao koeficijenta determinisanosti može se bolje razumeti ako se primeti da se u njegovom izračunavanju zapravo poredi greška proseka $\overline{y}$ u odnosu na stvarne podatke sa greškom modela u odnosu na stvarne podatke. Prosek se može smatrati vidom trivijalnog modelovanja ciljne promenljive (bez korišćenja svojstava) i stoga se njegova greška može smatrati relevantnom referentom vrednošću koju model treba da nadmaši. Srednjekvadratna greška proseka je

$$E(\overline{y}) = \frac{1}{N}\sum_{i=1}^{N}(y_i - \overline{y})^2.$$

Rastojanja koja ulaze u ovu grešku prikazana su na slici 12.8, levo.

U slučaju korišćenja linearnog regresionog modela, srednjekvadratna greška je

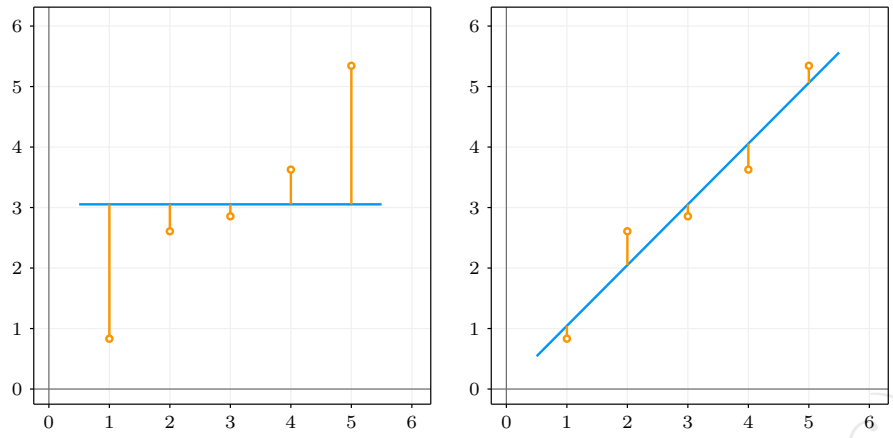
$$E(\mathbf{w}) = \frac{1}{N}\sum_{i=1}^{N}(y_i - \mathbf{w}\cdot\mathbf{x}_i)^2$$

Rastojanja koja ulaze u ovu grešku prikazana su na slici 12.8, desno. Što su svojstva na osnovu kojih je izgrađen model informativnija, greške koje pravi model će biti manje u odnosu na greške koje pravi predviđanje pomoću proseka, a koeficijent determinisanosti je utoliko veći što je taj odnos povoljniji za dati model.

Primer 12.17

Neka u primeru predviđanja telesne težine na osnovu visine, koeficijent determinisanosti iznosi 0.51. To znači da promenljiva $\mathbf{x}$ objašnjava oko pola varijanse promenljive y i da postoji prostor da se predikcija dalje popravi dodavanjem novih svojstava.

Elektronska verzija

Slika 12.8: Grafici grešaka u odnosu na prosek (levo) i u odnosu na model (desno).

12.6.2 Mere kvaliteta klasifikacije

Kvalitet klasifikacije zavisi od broja i vrste grešaka koje klasifikator pravi. Polazna tačka u definisanju mera kvaliteta klasifikacije je prepoznavanje mogućih ishoda rada klasifikatora. U nastavku razmatramo slučaj binarne klasifikacije, ali je to razmatranje moguće generalizovati i na veći broj klasa. Pod *stvarno pozitivnim* instancama podrazumevamo pozitivne instance koje su od klasifikatora prepoznate kao pozitivne. Pod *stvarno negativnim*, instance koje su negativne i prepoznate su kao negativne. Pod *lažno pozitivnim* podrazumevamo instance koje su negativne, ali su greškom u klasifikaciji proglašene pozitivnim i pod *lažno negativnim* podrazumevamo instance koje su pozitivne, ali su greškom klasifikovane kao negativne. Brojeve ovih instanci označavamo redom SP, SN, LP i LN. Ove brojeve obično zapisujemo u takozvanoj *matrici konfuzije* koja po vrstama prikazuje kako su instance klasifikovane, a po kolonama prikazuje koje su stvarne klase instanci. Ova matrica je prikazana u vidu tabele 12.1.

	P	N
KP	SP	LP
KN	LN	SN

Tabela 12.1: Vrste matrice konfuzije u zbiru daju broj instanci koje su klasifikovane pozitivno (KP) i broj instanci koje su klasifikovane negativno (KN). Kolone u zbiru daju broj instanci koje su zaista pozitivne (P) ili negativne (N).

U slučaju problema klasifikacije, zbog svoje intuitivnosti, najčešće korišćena mera kvaliteta je *tačnost* (eng. *accuracy*).

Definicija 12.19 — Tačnost

Za datu matricu konfuzije modela, *tačnost* modela predstavlja udeo tačno klasifikovanih među svim instancama:

$$\text{tačnost} = \frac{SP + SN}{SP + LP + SN + LN}.$$

U primeru sa prepoznavanjem računarskih članaka, koristili smo upravo tačnost kao meru kvaliteta.

U nekim slučajevima tačnost nije adekvatna mera. Ukoliko postoje dve klase i jedna je značajno manja od druge, moguće je dobiti visoku tačnost tako što će se sve instance klasifikovati u veću klasu. Takav je slučaj sa testovima koji ustanovljavaju da li je pacijent oboleo od neke bolesti. Ako bolest ima samo 1% ljudi u populaciji, test koji bi uvek prijavljivao da pacijent nema bolest imao bi tačnost od 99%, ali bi bio neupotrebljiv. Otud se koriste i druge mere. Dve često korišćene mere su *preciznost* (eng. *precision*) i *odziv* (eng. *recall*).

Definicija 12.20 — Preciznost i odziv

Za datu matricu konfuzije modela, *preciznost* modela predstavlja udeo stvarno pozitivnih instanci među

onima koje su klasifikovane kao pozitivne:

$$\text{prec} = \frac{SP}{SP + LP}$$

a *odziv* modela predstavlja udeo instanci koje su klasifikovane kao pozitivne među onima koje zaista jesu pozitivne:

$$\text{odziv} = \frac{SP}{SP + LN}$$

Intuitivno, prva mera nam kaže koliko često smo u pravu kada tvrdimo da je neka instanca od interesa, dok druga govori koliki udeo instanci od interesa uspevamo da detektujemo. Poželjno je da ove vrednosti budu što veće. Svaka od ove dve mere lako se maksimizuje odvojeno, te je uvek potrebno razmatrati ih zajedno. Ako nikad ne tvrdimo da je neka instanca pozitivna, nikad ne grešimo u pozitivnoj klasifikaciji i preciznost je jednaka 1 (podrazumevamo da je u ovom kontekstu 0/0 jednako 1), ali će tada odziv biti 0. S druge strane, ako sve instance proglasimo za pozitivne odziv je jednak 1, ali će preciznost biti mala (jednaka udelu pozitivne klase). Kako je ponekad teško razmatrati dve mere paralelno, posebno kada se želi poređenje dva ili više različitih modela, često se koristi njihova harmonijska sredina, takozvana F_1 mera. Harmonijska sredina bliža je nižoj od dve vrednosti koje se usrednjavaju, tako da se na taj način dobija stroža ocena od aritmetičke sredine. Primer konteksta u kojem se ova mera koristi je pronalaženje dokumenata iz neke kolekcije koji odgovaraju nekom upitu, na primer prilikom pretrage na vebu. Korisna je i jer, za razliku od tačnosti, ne daje nerealističnu sliku u slučaju neizbalansiranih klasa.

Primer 12.18

Neka je testirano 400 ispitanika. Od toga 5 imaju bolest zbog koje se testiraju, a ostali ne. Neka je test dao pozitivnu klasifikaciju u slučaju 3 osobe koje sve tri imaju bolest. Matrica konfuzije data je narednom tabelom.

	P	N
KP	3	0
KN	2	395

Odavde se mogu izračunati mere kvaliteta:

$$\text{tačnost} = \frac{398}{400} = 0.995$$

$$\text{prec} = \frac{3}{3} = 1$$

$$\text{odziv} = \frac{3}{5} = 0.6$$

$$\text{F}_1 = 2\frac{1 \cdot 0.6}{1 + 0.6} = 0.75$$

Tačnost je izuzetno visoka i sugeriše odlično ponašanje klasifikatora. Preciznost sugeriše isto, ali poznavanje udela stvarno pozitivnih otkriva da je ovaj utisak lažan zato što je identifikovan mali broj elemenata pozitivne klase. Kako F_1 mera uzima u obzir i preciznost i odziv i po njoj se vidi da klasifikator ipak nije dobar kao što deluje na osnovu tačnosti.

Primer 12.19

Pretpostavimo da je potrebno razviti sistem koji prepoznaje potencijalne teroriste među putnicima na nekom aerodromu. Kroz aerodrom prođe dnevno oko 100000 putnika, a očekivani broj potencijalnih terorista je, na primer, 4. Sistem procenu pravi na osnovu više informacija, uključujući starosnu dob putnika, državljanstvo, zemlje iz koje putuje i zemlje u koju putuje, arhivu ekstremističkih pokreta i slično. Svaki putnik označen kao potencijalni terorista mora da prođe kroz detaljnu dodatnu proveru.
Ako bi sistem trivijalno za svakog putnika davao odgovor „ne“ (tj. procenu da nije potencijalni terorista), onda bi sistem imao odličnu tačnost (99996/100000 = 99.996%), ali je jasno da je takav sistem potpuno beskoristan. Upotrebljivost ovakvog sistema mora se proveriti kroz druge mere kvaliteta. U ovom slučaju,

preciznost je savršena (jednaka 1) jer sistem nikoga nije pogrešno označio kao teroristu, ali odziv je jednak 0, što jasno ukazuje da je sistem beskorisan. F_1 mera je takođe jednaka 0.
Upotrebljivost ima različite aspekte i ponekad postavlja suprotstavljene zahteve. U ovom konkretnom problemu, sa aspekta bezbednosti, potrebno je da odziv bude jednak 1 ili što bliži toj vrednosti. Da bi se to obezbedilo, potrebno je sprovoditi dodatne provere nad što većim brojem putnika. Međutim, s druge strane, sa aspekta aerodromske logistike i ugođaja putnika, potrebno je da i preciznost bude što veća, jer nije moguće organizovati dodatni pregled za veliki broj putnika, niti je poželjno izlagati putnike neprijatnosti i gubitku vremena.
Pretpostavimo da je ponašanje sistema opisano matricom konfuzije koja je data u narednoj tabeli.

	P	N
KP	3	5996
KN	1	94000

Odatle se mogu izračunati mere kvaliteta:

$$\text{tačnost} = \frac{94003}{100000} = 0.94003$$

$$\text{prec} = \frac{3}{5999} \approx 0.0005$$

$$\text{odziv} = \frac{3}{4} = 0.75$$

$$\text{F}_1 = 2\frac{0.0005 \cdot 0.75}{0.7505} \approx 0.001$$

Tačnost je lošija nego kod prethodnog, trivijalnog sistema, ali i dalje deluje visoka. Ipak, poređenjem F_1 mera moglo bi se zaključiti da ovaj sistem nije mnogo bolji od prethodnog sistema, ali se razlozi bolje vide analizom ostalih mera. Preciznost je očito vrlo niska, a ni odziv verovatno nije dovoljno visok za praktičnu upotrebljivost ovakvog sistema.

12.6.3 Tehnike evaluacije i konfigurisanja algoritama učenja

Pored izbora mere kvaliteta, bitno je izabrati i način na koji se ta mera ocenjuje. Česta praksa je da se model trenira na trening skupu, a da se evaluira na odvojenom skupu podataka za testiranje. Pritom se podela raspoloživih podataka na podatke za trening i podatke za testiranje vrši slučajnim izborom podataka za testiranje. Postoje i naprednije i pouzdanije tehnike evaluacije.

Iako nije očigledno da je u vezi sa tehnikama evaluacije, u nastavku će biti razmotreno dugo odlagano pitanje izbora vrednosti regularizacionog hiperparametra λ, kao i broja suseda k i maksimalne dubine stabla odlučivanja za koje smo najavili da ćemo ih razmatrati skupa. Izbor vrednosti ovih hiperparametara predstavlja samo primer opštijeg problema konfigurisanja algoritama učenja. U opštem slučaju, algoritmi učenja se mogu podešavati na različite načine, pri čemu različite konfiguracije daju različite modele za iste ulazne podatke. U nastavku će biti reči samo o izboru hiperparametra λ, ali se diskusija odnosi i na probleme konfigurisanja algoritama učenja u opštijem smislu.

Za dati skup podataka, svakoj vrednosti hiperparametra λ odgovara neka vrednost parametara $\mathbf{w}_\lambda$ optimalna za taj skup podataka i samim tim neki model $f_{\mathbf{w}_\lambda}(\mathbf{x})$. Postavlja se pitanje koji od ovih modela je najbolji. Osim ako je dostupna velika količina podataka, male vrednosti hiperparametra λ uzrokuju loše rezultate zbog preprilagođavanja, a velike vrednosti uzrokuju loše rezultate zbog premale fleksibilnosti modela. Poželjne vrednosti hiperparametra se obično nalaze negde između dva ekstrema. Stoga je prvi korak u pronalaženju pogodne vrednosti određivanje granica intervala u kojem će se vrednost tražiti, što se obično radi na osnovu iskustva i ustaljenih praksi. Recimo, interval $[10^{-7}, 1]$ je dovoljno širok u većini slučajeva. Potom se formira niz vrednosti hiperparametra koje se ispituju. Na primer, često se koristi geometrijska progresija $\lambda_1 = 10^{-7}, \lambda_2 = 10^{-6}, \ldots, \lambda_8 = 10^0$. Potom se model za svaku od tih vrednosti evaluira i bira se najbolji. Ipak, postavlja se pitanje kako se vrši evaluacija.

Prva ideja bi bila da se za svaku od izabranih vrednosti hiperparametra izvrši treniranje na trening skupu i da se dobijeni model evaluira na test skupu nekom merom kvaliteta i da se izabere najbolji od njih. Pažljivijim razmatranjem se uviđa da je ovaj postupak pogrešan. Naime, na ovaj način se podaci iz test skupa koriste pri izboru modela, što je sve deo treninga i samim tim i oni predstavljaju deo trening skupa. Međutim, disjunktnost trening i test skupa je osnovno pravilo evaluacije modela u mašinskom učenju. Korektan postupak bi bio da se

Elektronska

umesto podele ukupnog skupa podataka na trening i test skup izvrši njegova podela na *trening skup*, *validacioni skup* i *test skup*. Tada se na trening skupu vrši treniranje svakog od modela (dobijenih za različite vrednosti λ_i), na validacionom skupu se vrši evaluacija na osnovu koje se bira najbolji model (koji odgovara nekoj vrednosti hiperparametra λ) i potom se taj model evaluira na test skupu i tako dobijena mera predstavlja finalnu meru kvaliteta modela.

Hiperparametar koji se obično ne bira pomoću validacionog, već pomoću trening skupa je brzina učenja. Naime, brzina učenja bitno utiče na postizanje i brzinu konvergencije procesa minimizacije greške. Kako se ta minimizacija vrši na trening skupu, na njemu se i posmatra njen napredak. Nasuprot tome, ostali hiperparametri (poput regularizacionog hiperparametra ili broja neurona i broja slojeva neuronske mreže) suštinski su vezani za kvalitet generalizacije modela na druge podatke, te se oni biraju na validacionom skupu.

12.7 Primeri primena nadgledanog učenja

Primeri praktičnih primena nadgledanog učenja su u poslednjoj deceniji sve brojniji. Najuzbudljivije i praktično najvažnije primene odnose se na neuronske mreže, pa će i akcenat u daljem tekstu biti na njima, pre svega na obradi slika i teksta. Ipak, biće diskutovane i primene drugih metoda.

12.7.1 Prepoznavanje rukom pisanih cifara

Problem prepoznavanja rukom pisanih cifara predstavlja „*hello world*“ problem za neuronske mreže. On je specijalan slučaj opštijeg problema prepoznavanja rukom pisanog teksta i važan je u mnogim kontekstima, poput digitalizacije pisanog teksta, prepoznavanja teksta na tabletima i slično. Kao skup podataka u eksperimentima vezanim za ovaj problem obično se koristi već pomenuti skup MNIST sa 60000 slika za trening i 10000 slika za testiranje, dimenzija 28×28.

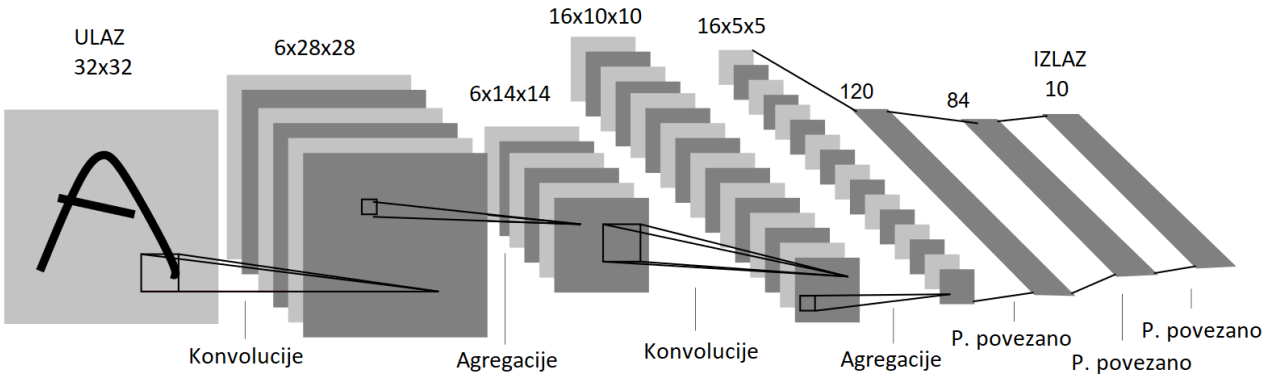
Na ovom skupu testirano je, tokom prethodnih godina, mnogo različitih tehnika mašinskog učenja. Rani, jednostavniji pristupi, pravili su relativno velike greške. Na primer, neuronska mreža bez skrivenih slojeva imala je tačnost od 88%, a sa dodatnim pretprocesiranjima podataka tačnost 91.6%. Metod k najbližih suseda sa euklidskim rastojanjem postigao je 95% tačnosti, a uz određeno pretprocesiranje podataka i izmenu metrike čak 98.8%. Potpuno povezana mreža sa 5 skrivenih slojeva (sa 500 do 2500 neurona po sloju) i dodatnim pretprocesiranjima podataka postigla je tačnost od 99.6%. Od potpuno povezanih mreža sa jednim ili dva skrivena sloja može se očekivati tačnost od oko 98%. Konvolutivne neuronske mreže lako postižu tačnost od preko 99% i bez pretprocesiranja podataka, što je i očekivano imajući u vidu da su namenjene obradi slika. Najbolji rezultat od 99.8% prikazan na zvaničnoj strani MNIST-a postignut je od strane skupa od 35 dubokih konvolutivnih mreža. Kako različite mreže mogu predvideti različite klase, bira se ona koju je predvidelo najviše mreža. Imajući u vidu dostignute procente, može se smatrati da je ovaj problem lak. Ipak, treba imati u vidu da je skup podataka pažljivo sastavljen i da bi u realističnijem kontekstu bio teži. Na primer, prepoznavanje cifara sa fotografija papira pri različitim osvetljenjima, odstojanjima i slično sigurno bi predstavljalo veći izazov.

Razmotrimo primer jedne konkretne arhitekture, nešto pojednostavljenu varijaciju mreže LeNet-5 iz 1998. godine. Ova arhitektura prikazana je shematski na slici 12.9. Sastoji se od dva konvolutivna sloja isprepletana sa dva sloja agregacije, iza kojih slede tri potpuno povezana sloja. Prvi konvolutivni sloj sastoji se od 6 filtera dimenzija 5×5, a drugi od 16 filtera istih dimenzija. Oba sloja agregacije vrše agregaciju uprosečavanjem dimenzija 2×2, tako da su njihovi izlazi dvostruko manjih dimenzija nego ulazi. Potpuno povezani slojevi imaju 120, 84 i 10 neurona. Aktivacione funkcije na svim nivoima osim poslednjeg su hiperbolički tangens, a na poslednjem softmax. Primetimo da su dimenzije ulaza 32×32, iako su slike u MNIST skupu dimenzija 28×28, a unutar njih sâm broj staje u centralnu oblast dimenzija 20×20. Postavlja se pitanje zašto je bilo potrebno ovakvo proširivanje ulaza. Svaki neuron u prvom nivou slike „vidi” 5×5 vrednosti iz ulazne slike. Neuroni koji su u slojevima bližim izlazu „vide” veće delove slike jer vrše izračunavanja nad izlazima više neurona prethodnog sloja. Deo slike koji neuron „vidi” naziva se *receptivno polje*. Proširivanje slike na dimenzije 32×32 vrši se kako bi se osiguralo da je za svaki sloj, svaki piksel iz centralnog kvadrata dimenzija 20×20 u centru receptivnog polja nekog neurona. Ova arhitektura postigla je tačnost od 98.6%. Originalna, nešto komplikovanija, mreža LeNet-5, postigla je tačnost od 99.1%.

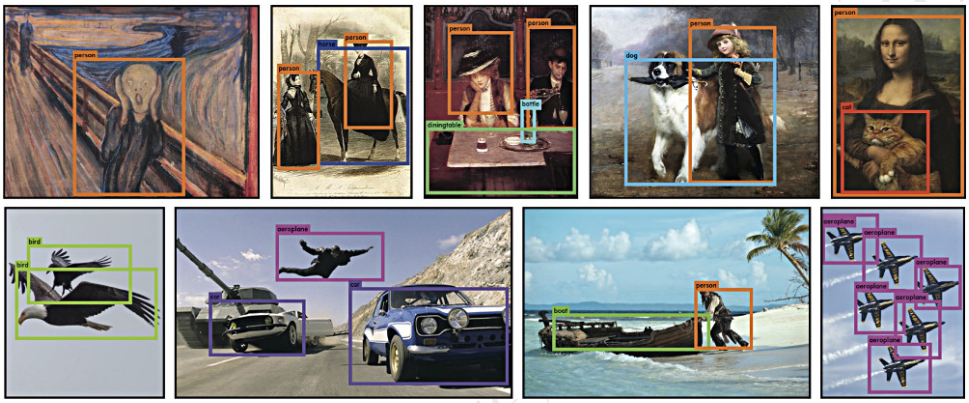
12.7.2 Detekcija objekata na slikama

Detekcija objekata na slikama – prepoznavanje i lociranje više objekata istovremeno (npr. drugih učesnika u saobraćaju ili lica) – ovde se rešava pristupom zasnovanim na konvolutivnim neuronskim mrežama poznatim kao YOLO (eng. *you only look once*), poznatim po brzini i preciznosti (slika 12.10).

Ulazna slika deli se na $S \times S$ ćelija (slika 12.11). Za objekat je zadužena ćelija koja sadrži njegov centar: toj ćeliji pridružen je konvolutivni klasifikator koji predviđa klasu objekta, i nekoliko regresionih modela koji

Slika 12.9: Arhitektura mreže LeNet-5.

Slika 12.10: Detekcija objekata na slici pomoću YOLO mreže.

predviđaju pravougaonik oko objekta (x i y koordinate centra, širinu i visinu) i pouzdanost detekcije (slika 12.12). Pouzdanost je proizvod verovatnoće koju daje klasifikator i IoU skora (eng. *intersection over union* – količnika površine preseka i površine unije predviđenog i stvarnog pravougaonika); detekcije čija je pouzdanost ispod unapred zadatog praga se odbacuju.

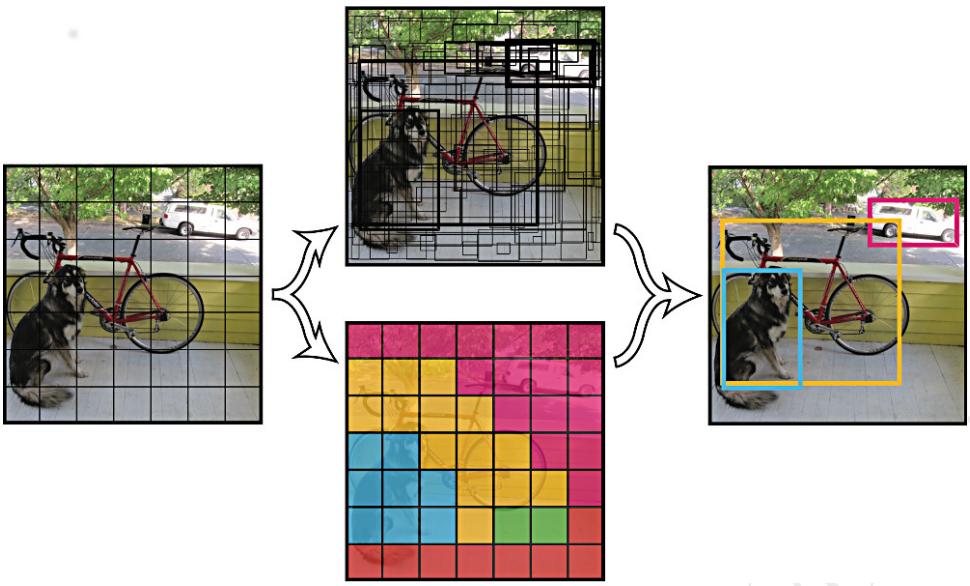
Pošto se veliki broj predviđenih pravougaonika međusobno preklapa (slika 12.11), višak se uklanja postupkom *non-maximum suppression*: zadržava se pravougaonik najveće pouzdanosti, odbacuju se svi preostali čiji je IoU skor s njim iznad zadatog praga, a postupak se ponavlja nad onim što je preostalo, sve dok ne ostane nijedan pravougaonik.

Mreža se trenira tako što se, na osnovu slika na kojima je za svaki objekat obeležena njegova klasa i pravougaonik, svakoj od tri vrste modela po ćeliji pridružuje odgovarajuća greška: klasifikatoru – unakrsna entropija predviđene i stvarne klase; regresoru pravougaonika – suma kvadratnih grešaka četiri predviđene i obeležene koordinate; regresoru pouzdanosti – kvadratna greška između predviđene vrednosti i proizvoda predviđene verovatnoće stvarne klase i IoU skora. Modelima ćelija koje nisu zadužene ni za jedan objekat pridružuje se greška 0. Ukupna greška, dobijena težinskom sumom svih ovih grešaka po celom trening skupu, minimizuje se gradijentnim metodama optimizacije.

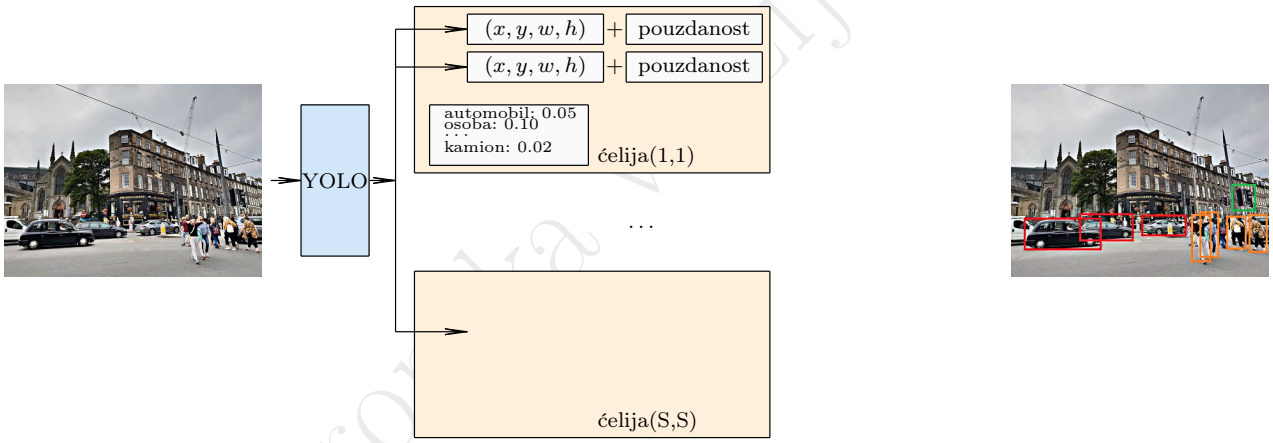
12.7.3 Prepoznavanje poze sa slika

Prepoznavanje poze – određivanje položaja tela osobe (ili više osoba) na slici (slika 12.13) – svodi se na dva potproblema: lociranje zglobova i njihovo povezivanje u skeletnu strukturu. Samo lociranje zglobova nije dovoljno, jer povezivanje nije uvek očigledno (na primer, članak jedne noge ponekad je bliži kolenu druge noge nego svom kolenu), a problem je izraženiji kad slika sadrži više osoba. Metod OpenPose ova dva potproblema rešava u dve faze: prva, zasnovana na mašinskom učenju, predviđa položaje zglobova i orijentacije delova tela, a druga, kombinatorna, na osnovu tih predviđanja povezuje zglobove u poze.

U prvoj fazi, konvolutivna mreža trenirana na slikama sa ručno obeleženim zglobovima i delovima tela za svaku ulaznu sliku predviđa dve vrste izlaza istih dimenzija kao ulaz (slika 12.14): *mape pouzdanosti*, po jednu za svaku vrstu zgloba, sa visokim vrednostima tamo gde je zglob te vrste najverovatnije prisutan, i *vektorska polja*, po jedno za svaki deo tela, koja svakom pikselu pridružuju vektor koji predstavlja orijentaciju tog dela

Slika 12.11: Ilustracija rada YOLO mreže. Levo je prikazana ulazna slika izdeljena na ćelije. Dole su različitim bojama prikazane različite klase objekata koji se prepoznaju u svakoj ćeliji. Gore su prikazana predviđanja svih pravougaonika koji obuhvataju objekte, pritom se značajno preklapajući. Desno je prikazan finalni izlaz nakon izbora manjeg broja relevantnih pravougaonika.

Slika 12.12: Shema modela pridruženog ćeliji.

tela. Mreža se trenira minimizacijom kvadratne greške između predviđenih i stvarnih mapa i polja.

Druga faza, na osnovu dobijenih mapa i polja, utvrđuje koji zglob sa kojim treba povezati – NP-težak problem kombinatorne optimizacije čija dimenzija raste sa ukupnim brojem zglobova svih osoba na slici, a za koji postoji efikasno aproksimativno rešenje dovoljnog kvaliteta za praktičnu upotrebu.

12.7.4 Mašinsko prevođenje i srodni problemi

Rekurentne mreže se u obradi prirodnog jezika često koriste za mašinsko prevođenje, kroz tzv. enkoder-dekoder arhitekturu (slika 12.15). Enkoder, rekurentna mreža, čita ulaznu rečenicu i u poslednjem koraku daje njenu reprezentaciju u vidu vektora fiksne dimenzije – svog skrivenog stanja; dekoder, druga rekurentna mreža, polazeći od tog vektora kao početnog skrivenog stanja, generiše prevod reč po reč. Mreža se trenira maksimizacijom verodostojnosti tačnog prevoda, tj. minimizacijom negativnog logaritma verodostojnosti, nad velikim dvojezičnim paralelnim korpusom (u izvornoj implementaciji, oko 350 miliona reči).

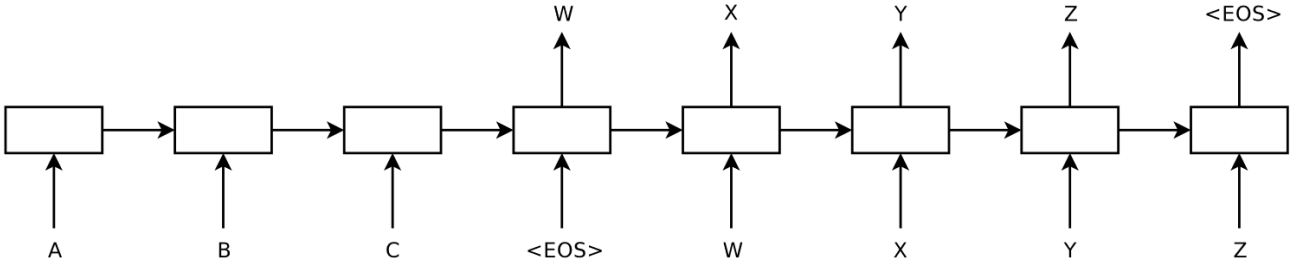
Osnovni model teže uči duge rečenice jer celo njihovo značenje mora da sažme u jedan vektor – isti problem s kojim se suočava i čovek kada pokušava da dugu, komplikovanu rečenicu prevede odjednom, bez vraćanja pažnje na njene delove. Ovo je inspirisalo *mehanizam pažnje* (eng. *attention*): umesto da se oslanja samo na poslednje skriveno stanje enkodera, dekoder u svakom koraku generisanja računa težinski prosek *svih* skrivenih stanja enkodera, gde težine – dobijene posebnom, takođe treniranom mrežom – određuju na koji deo ulazne rečenice

Slika 12.13: Primer prepoznavanja poza na slici.

Slika 12.14: Primer ulazne slike (levo), mapa pouzdanosti za dve vrste zgloba (gore desno) i vektorskog polja koje definiše orijentaciju dela tela koji ih povezuje (dole desno).

Slika 12.15: Ilustracija enkoder-dekoder arhitekture. Slova A, B i C predstavljaju ulazne reči, a W, X, Y i Z izlazne reči, a EOS kraj sekvence.

treba obratiti pažnju u tom koraku. Mehanizam pažnje danas je nezaobilazan deo gotovo svih neuronskih modela za obradu prirodnog jezika.

Isti princip – kodiranje ulaza u vektor, pa dekodiranje tog vektora u izlaznu sekvencu – primenjiv je i na srodne probleme: sumiranje teksta (koje se može smatrati prevođenjem na isti jezik, sa gubitkom) i opisivanje slika tekstom (gde se enkoder, umesto rekurentnom, implementira konvolutivnom mrežom, prirodnijom za obradu slika).

Ovakvi modeli sugerišu da skriveno stanje enkodera predstavlja *značenje* ulaznog sadržaja: na primer, za vektorske reprezentacije $\mathbf{a}, \mathbf{b}, \mathbf{c}, \mathbf{d}$ reči Pariz, Francuska, Rim i Italija, koje ovakvi modeli nauče bez ikakvog eksplicitnog cilja da uče geografske relacije, ispostavlja se da važi $\mathbf{a} - \mathbf{b} + \mathbf{d} \approx \mathbf{c}$. Ovakva zapažanja dovela su do nove podoblasti obrade prirodnog jezika – razumevanja prirodnog jezika.

Elektronska verzija (2026)

Elektronska verzija (2026)

Spisak preuzetih slika

Slika 12.5 napravljena je po uzoru na sliku iz kolekcije [23].

Slika 12.6 napravljena je po uzoru na sliku iz kolekcije [23].

Slika 12.9 preuzeta je uz modifikacije iz izvornog rada [9].

Slika 12.10 preuzeta je iz izvornog rada [17].

Slika 12.11 preuzeta je iz izvornog rada [17].

Slika 12.13 preuzeta je iz izvornog rada [4].

Slika 12.14 preuzeta je iz izvornog rada [4].

Slika 12.15 preuzeta je iz izvornog rada [22].

Elektronska verzija (2026)

Elektronska verzija (2026)

Literatura

[1] D. Bahdanau, K. Cho, and Y. Bengio. Neural Machine Translation by Jointly Learning to Align and Translate. *ICLR 2015*, 2015.

[2] A. Biere, M. Heule, H. Van Maaren, and T. Walsh. *Handbook of Satisfiability*. IOS Press, 2009.

[3] C. Bishop. *Pattern Recognition and Machine Learning*. Springer, 2006.

[4] Z. Cao, G. Hidalgo, T. Simon, S.-E. Wei, and Y. Sheikh. Openpose: Realtime Multi-Person 2D Pose Estimation Using Part Affinity Fields. *IEEE Transactions on Pattern Analysis and Machine Intelligence*, 2019.

[5] D. Gabbay, C. J. Hogger, and A. Robinson. *Handbook of Logic in Artificial Intelligence and Logic Programming*. Clarendon Press, 1998.

[6] B. Goertzel, N. Geisweiller, L. Coelho, P. Janičić, and C. Pennachin. *Real-World Reasoning: Toward Scalable, Uncertain Spatiotemporal, Contextual and Causal Inference*. Atlantis Thinking Machines, 2011.

[7] I. Goodfellow, Y. Bengio, and A. Courville. *Deep Learning*. MIT Press, 2016.

[8] P. Janičić. *Matematička logika u računarstvu*. Matematički fakultet, 2009.

[9] Y. Lecun, L. Bottou, Y. Bengio, and P. Haffner. Gradient-Based Learning Applied to Document Recognition. *Proceedings of the IEEE*, 1998.

[10] G. Luger. *Artificial Intelligence: Structures and Strategies for Complex Problem Solving*. Pearson, 2009.

[11] V. Mnih, K. Kavukcuoglu, D. Silver, A. Rusu, J. Veness, M. G. Bellemare, A. Graves, M. Riedmiller, A. K. Fidjeland, G. Ostrovski, S. Petersen, C. Beattie, A. Sadik, I. Antonoglu, H. King, D. Kumaran, D. Wiestra, S. Legg, and D. Hassabis. Human-Level Control Through Deep Reinforcement Learning. *Nature*, 2015.

[12] K. Murphy, N. Ye, S. Guadarrama, S. Liu, and Z. Zhu. Improved Image Captioning via Policy Gradient Optimization of SPIDEr. *ICCV 2017*, 2017.

[13] A. Y. Ng, A. Coates, M. Diel, V. Ganapathi, J. Schulte, B. Tse, E. Berger, and E. Liang. Autonomous Inverted Helicopter Flight via Reinforcement Learning. *Experimental Robotics IX*, 2006.

[14] M. Nikolić and A. Zečević. *Mašinsko učenje*. U pripremi, 2021.

[15] F. Petroni. Language Distance and Tree Reconstruction. *Journal of Statistical Mechanics Theory and Experiment*, 2008.

[16] M. Popova, O. Isayev, and A. Tropsha. Deep Reinforcement Learning for de Novo Drug Design. *Science Advances*, 2018.

[17] J. Redmon, S. Divvala, R. Girshick, and A. Farhadi. You Only Look Once: Unified, Real-Time Object Detection. *CVPR 2016*, 2016.

[18] A. Robinson and A. Voronkov. *Handbook of Automated Reasoning*. Elsevier, 2001.

[19] S. Russell and P. Norvig. *Artificial Intelligence: A Modern Approach*. Pearson, 2020.

Elektronska verzija (2026)

[20] A. Shi. Visualize How a Neural Network Works from Scratch. Towrads Data Science, https://towardsdatascience.com/visualize-how-a-neural-network-works-from-scratch-3c04918a278, 2020.

[21] J. Shotton, A. Fitzgibbon, M. Cook, T. Sharp, M. Finocchio, R. Moore, A. Kipman, and A. Blake. Real-Time Human Pose Recognition in Parts from Single Depth Images. *CVPR 2011*, 2011.

[22] I. Sutskever, O. Vinyals, and Q. V. Le. Sequence to Sequence Learning with Neural Networks. *NIPS 2014*, 2014.

[23] P. Veličković. Collection of PGF/TikZ figures. https://github.com/PetarV-/TikZ, 2018.

Elektronska verzija (2026)